Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2023-2026

Kwidzyn 2021(2023)

Opracowanie:
Łukasz Rzepczyński

Na zlecenie Starostwa Powiatowego w Kwidzynie

Spis treści

Wstęp 4
1. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami 6
2. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce 7
2.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków 8
2.2. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami 8
2.3. Ustawa o samorządzie gminnym 14
2.4. Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym 14
2.5. Ustawa o prawie budowlanym 15
2.6. Ustawa o prawie ochrony środowiska 17
2.7. Ustawa o ochronie przyrody 17
2.8. Ustawa o lasach 19
2.9. Ustawa o gospodarce nieruchomościami 20
2.10. Ustawa o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej 21
2.11. Ustawa o działalności pożytku publicznego i wolontariacie 23
2.12. Tzw. ustawa krajobrazowa 23
2.13. Ustawa o cmentarzach i chowaniu zmarłych 24
2.14. Ustawa o podatku od spadków i darowizn 25
2.15. Ustawa o muzeach 25
2.16. Ustawa o bibliotekach 26
2.17. Ustawa o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach 27
2.18. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej 28
2.19. Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego 28
2.20. Międzynarodowe uwarunkowania prawne ochrony dziedzictwa kultury 29
2.21. Zadania i kompetencje organów powiatu kwidzyńskiego w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego (ochrony zabytków) 34
3. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego 37
3.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami 37
3.1.1. Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022 37
3.1.2. Narodowa Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) 39
3.1.3. Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030 40
3.1.4. Koncepcja Zagospodarowania Przestrzennego Kraju 2030 42
3.1.5. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2020 43

3.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa 45
3.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030 45
3.2.2. Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego 2030 48
3.2.3. Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020 51
3.2.4. Regionalny Program Strategiczny w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej Pomorska Podróż 53
3.2.5. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2019 55
4. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego 59
4.1. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu i gmin (analiza dokumentów programowych powiatu i gmin) 59
4.1.1. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego 59
4.1.2. Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2016-2019 62
4.1.3. Gminne Programy Opieki nad Zabytkami 64
4.2. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego i miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego 65
5. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu 66
5.1. Charakterystyka powiatu 66
5.2. Zarys historii obszaru powiatu 66
5.3. Krajobraz kulturowy 84
5.4. Charakterystyka zasobu dziedzictwa 91
5.4.1. Układy przestrzenne: urbanistyczne i ruralistyczne 91
5.4.2. Zabytki nieruchome – architektura sakralna (kościoły, kapliczki i cmentarze) 192
5.4.3. Zabytki nieruchome – architektura warowna 209
5.4.4. Zabytki nieruchome – architektura miejska 212
5.4.5. Zabytki nieruchome – architektura militarna 218
5.4.6. Zabytki nieruchome – architektura wiejska 219
5.4.7. Zespoły dworsko-parkowe z folwarkami 222
5.4.8. Zabytki nieruchome – zabytki techniki i hydrotechniki 227
5.4.9. Formy ochrony zasobów przyrodniczych i zieleni komponowanej 233
5.4.10. Zabytki archeologiczne 238
5.4.11. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych 283
5.4.12. Dziedzictwo niematerialne 287
5.4.13. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu 289
5.5. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony (pomnik historii, rejestr, ewidencja, MPZP) 291
5.5.1. Rejestr zabytków 292

5.5.2. Pomniki historii 309
5.5.3. Parki kulturowe 310
5.5.4. Gminne Ewidencje Zabytków 310
5.5.5. Miejscowe Palny Zagospodarowania Przestrzennego....313
5.5.6. Podsumowanie podrozdziału – prawne formy ochrony....317
5.6. Zabytki stanowiące własność powiatu kwidzyńskiego 319
5.7. Zabytki proponowane do wpisu do rejestru zabytków 320
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu. Analiza szans i zagrożeń SWOT....323
7. Założenia Programowe....330
8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami....339
9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami 340
10. Mechanizmy i źródła finansowania programu opieki nad zabytkami 341
10.1. Dotacje krajowe 342
10.1.1. Dotacje Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu....344
10.1.2. Dotacje Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków....347
10.1.3. Dotacje wojewódzkie, powiatowe, miejskie i gminne....348
10.1.4. Dotacje Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Gdańsku ...349
10.1.5. Dotacje Funduszu Termomodernizacji i Remontów 349
10.1.6. Dotacje Programu Kultura – Interwencje....350
10.1.7. Finansowanie z fundacji 350
10.2. Środki europejskie 350
10.2.1. Programy Europejskiej Współpracy Terytorialnej 2014 – 2020....350
10.2.2. Kreatywna Europa 2021-2027....351
10.2.3. Program Europa dla Obywateli....351
10.2.4. Program operacyjny Infrastruktura i Środowisko 2014 – 2020 351
10.2.5. Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego 2021-2027 352
10.2.6. Polska Cyfrowa 2021-2027....352
10.2.7. Fundusze norweskie i EOG 352
11. Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków....353
Bibliografia 354

Wstęp

Powiat kwidzyński leży w południowo-wschodniej części województwa pomorskiego. Sąsiaduje z powiatami: sztumskim, tczewskim (w województwie pomorskim), świeckim, grudziądzkim (w województwie kujawsko-pomorskim), oraz iławskim (w województwie warmińsko-mazurskim). Zachodnią granicę powiatu stanowi rzeka Wisła. W jego skład wchodzą dwa miasta i pięć gmin o łącznej powierzchni 835 km^2 – miasto Kwidzyn, gmina Kwidzyn, miasto i gmina Prabuty, gmina Gardeja, gmina Ryjewo oraz gmina Sadlinki.

Położenie topograficzne obszarów dzisiejszego powiatu oraz bogata i wielokulturowa historia regionu, która zasadniczo kształtowała się na przestrzeni ostatnich niemalże ośmiu stuleci wywarły znaczny wpływ na różnorodność i bogactwo rzeczy materialnych i niematerialnych o określonych wartościach, do których możemy przede wszystkim zaliczyć formy krajobrazowe (wiejskie i miejskie), przyrodnicze, urbanistyczne, ruralistyczne, a także architektoniczne. Cały ten zespół wraz z historycznymi zabytkami ruchomymi i wartościami duchowymi, zjawiskami historycznymi i obyczajowymi możemy określić, jako dziedzictwo kulturowe, które kształtuje świadomość i tożsamość regionalną mieszkańców. Na skutek wielu czynników, np. takich jak: zniszczenia wojenne, całkowita wymiana ludności na tle narodowościowym i religijnym, brak świadomości nowych osadników, rozwój cywilizacyjny, a także niewystarczające działania systemowe i wsparcie finansowe, dziedzictwo to zostało w znaczny sposób utracone, niekorzystnie przekształcone, a także pozbawione wszelkich walorów. Pomimo powyższego krajobraz kulturowy powiatu kwidzyńskiego w dalszym ciągu jest bardzo bogaty w dobra kultury i to nie tylko o znaczeniu regionalnym czy krajowym, ale także i europejskim. Utrzymanie w jak najlepszym stanie zachowanego historycznego dziedzictwa dla nas samych i następnych pokoleń, stanowi duże wyzwanie dla właścicieli i użytkowników obiektów historycznych, samorządów, służb konserwatorskich, muzealnych i przyrodniczych, a także mieszkańców i wspólnot lokalnych.

Zasadniczym celem programu opieki nad zabytkami powiatu kwidzyńskiego jest służenie rozwojowi powiatu poprzez dążenie do poprawy stanu zachowania zabytków, eksponowania walorów krajobrazu kulturowego, wykorzystania zabytków na potrzeby społeczne, gospodarcze i edukacyjne. Program ten powinien również pomóc we właściwym i dynamicznym zarządzaniu zasobem stanowiącym dziedzictwo kulturowe powiatu m.in. poprzez określenie działań organizacyjnych, finansowych i realizacyjnych oraz upowszechniających świadomość potrzeby i zasady ochrony środowiska kulturowego wśród społeczeństwa powiatu.

Przyjęta metodologia przy sporządzaniu opracowania w założeniach składała się z trzech zasadniczych faz. *Faza poznawcza* – zebranie i analiza istniejących materiałów o charakterze strategicznym z jednoczesnym rozpoznaniem zasobu dziedzictwa kulturowego powiatu. *Faza*

analiz i wniosków – analiza stanu dziedzictwa kulturowego powiatu wraz z określeniem potencjalnych szans i zagrożeń dla zachowania i ochrony tego dziedzictwa. *Faza programowania* – określenie priorytetów, kierunków działań i zadań.

Powyższa metodyka i szczegółowe wytyczne zostały zawarta w poradniku sporządzonym przez Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków pt. *Gminny program opieki nad zabytkami. Poradnik Metodyczny* – autorstwo: Tomasz Błyskosz, Anna Fortuna-Marek, Elżbieta Jagielska, Iwona Liżewska, Bogna Oszczanowska, Jolanta Welc-Jędrzejewska[1]. Na podstawie w/w poradnika została również przyjęta struktura niniejszej dokumentacji z niewielkimi modyfikacjami wynikającymi ze specyfiki i złożoności tematu.

W części pierwszej omówione zostały uwarunkowania prawne zawarte w obowiązujących ustawach związanych z ochroną zabytków, a także przeanalizowano pod kątem zgodności programu opieki nad zabytkami powiatu kwidzyńskiego podstawowe dokumenty na poziomie kraju, województwa, powiatu i gmin. Druga część zawiera charakterystykę zasobów kulturowych, w tym układów przestrzennych urbanistycznych i ruralistycznych, obiektów sakralnych, budownictwa miejskiego i wiejskiego, zabytków techniki oraz przemysłu, a także zieleni komponowanej. Część trzecia przedstawia zadania powiatu podejmowane zarówno przez samorząd powiatowy, jak i jednostki podległe oraz inne podmioty, w oparciu o rozpoznanie obszarów ich aktywności, potrzeb społecznych w tej dziedzinie i celowość kontynuacji zadań. Ostatnia, czwarta część dokumentu dotyczy możliwości finansowania zadań oraz monitoringu wdrażania tego dokumentu, bowiem efekty obecnego źródła powinny być brane pod uwagę przy opracowywaniu kolejnych edycji programów.

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami opracowywany został na cztery kolejne lata, tym samym postulaty w nim zawarte nie wyczerpują wszystkich zagadnień związanych z problematyką ochrony zabytków w powiecie kwidzyńskim. Niektóre z nich będą wymagały kontynuacji w kolejnej perspektywie. Dwa lata od ogłoszenia w dzienniku urzędowym Starosta Powiatu Kwidzyńskiego zobowiązany jest do sporządzenia sprawozdania z jego wykonania, które przedstawi Radzie Powiatu. Prowadzony w trakcie realizacji programu monitoring umożliwi uwzględnianie nowych uwarunkowań prawnych, społecznych i gospodarczych oraz sprecyzowanie lub modyfikację założonych celów.

Ponadto, program ten stanowi także kontynuację poprzedniego pt. *Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2016-2019,* autorstwa Jolanty Barton-Piórkowskiej, z uwzględnieniem oraz zaktualizowaniem danych oraz postulatów w nim zawartych. Ponadto wzięto także pod uwagę informacje i postulaty programowe zawarte w aktualnych programach gminnych i miejskich: *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kwidzyn na lata 2019-2022,* autorstwa Iwony Gołembiowskiej; *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Prabuty na lata*

[1] Kurier Konserwatorski nr 3 (2009), s. 14-36.

2019-2022, autorstwa Iwony Gołembiowskiej; *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ryjewo na lata 2020-2023*, autorstwa Iwony Gołembiowskiej; *Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Gardeja na lata 2020-2023*, autorstwa firmy *Relikt – Pracownia Archeologiczna* Judyta Nawrot-Bukowiec; *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki na lata 2020-2023*, autorstwa Iwony Gołembiowskiej; *Program Opieki nad Zabytkami Miasta Kwidzyna na lata 2020-2023*, autorstwa Bogumiła Wiśniewskiego.

Kwerendą archiwalną, muzealną oraz biblioteczną objęto następujące instytucje:

- Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku;
- Archiwum Warmińsko-Mazurskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie wraz z delegaturą w Elblągu;
- Archiwum Konserwatora Zabytków Powiatu Kwidzyńskiego;
- Muzeum Zamkowe w Malborku wraz z oddziałem Zamek w Kwidzynie;
- Muzeum Archeologiczne w Gdańsku;
- Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu;
- Biblioteka Główna UMK- czytelnia pomorzoznawcza;
- Biblioteka PAN w Gdańsku;
- Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem;
- Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz Berlin;

Dokumentację uzupełnia materiał kartograficzny, ikonograficzny i fotograficzny.

Zatem dokument ten będzie stanowić spójną całość, z charakterystyką zasobów dziedzictwa kulturowego oraz ze wspólnymi i integralnymi kierunkami programowymi opieki nad zabytkami wszystkich gmin i miast wchodzących w skład powiatu kwidzyńskiego.

Na zakończeniu autor chciałby podziękować Konserwatorowi Zabytków Powiatu Kwidzyńskiego, Panu Wisławowi Gałkowskiemu oraz Konserwatorowi Zabytków, Panu Bernardowi Jesionowskiemu za cenne uwagi, sugestie, a także za udostępnienie materiałów.

1. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami

Podstawą prawną niniejszego opracowania jest Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568 z późniejszymi zmianami, w tym z 2021 r. poz. 710)[2]. Program Opieki nad Zabytkami powiatu kwidzyńskiego na lata 2023-2026, zgodnie z zapisami art. 87 ust. 2 ustawy ma na celu:

- „uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody oraz równowagi ekologicznej;

[2] Tekst ujednolicony - Dziennik Ustaw [dalej: Dz.U.] z 2021, poz. 710.

- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami”[3].

Ponadto, ustawa w art. 19 i art. 21 określa także następujące kwestie:

- „zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami;
- wojewódzki, powiatowy i gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje odpowiednio sejmik województwa, rada powiatu i rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- program ogłaszany jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym;
- z realizacji programu wójt, burmistrz lub prezydent sporządza, co dwa lata, sprawozdanie, które przedstawia Radzie[4];
- podstawą przy sporządzaniu programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy jest ewidencja zabytków[5];
- ustalenia krajowego, powiatowego i gminnego programu opieki nad zabytkami uwzględnione zostają w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego”[6].

2. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

W rozdziale tym zostały wyszczególnione obowiązujące uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, występujące w polskim prawodawstwie (bezpośrednie jak i pośrednie).

[3] Dz.U. z 2021, poz.710, *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, rozdział 8, art. 87, ust. 2.
[4] Ibidem, art. 87, ust. 1, ust. 3, ust. 4, ust. 5.
[5] Ibidem, art. 21.
[6] Ibidem, art. 19, ust. 1 i ust. 2, s. 8.

2.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków

W konstytucji Rzeczpospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. zabytki zostały objęte ochroną zdeklarowaną, jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela. Mówią o tym następujące artykuły[7]:

- ✓ „**Art. 5.** Rzeczpospolita Polska (…), strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju.
- ✓ **Art. 6. Ust. 1** Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju.
- ✓ **Art. 86.** Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa".

2.2. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568 z późniejszymi zmianami)[8]. Przy opracowywaniu programu opieki nad zabytkami należy uwzględnić artykuły tej ustawy, takie jak:

- ✓ **Art. 3.** Określa podstawowe znaczenia użyte w ustawie, takie jak: zabytek, zabytek nieruchomy, zabytek ruchomy, zabytek archeologiczny, instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami, prace konserwatorskie, prace restauratorskie, roboty budowlane, badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne, historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny, historyczny zespół budowlany, krajobraz kulturowy, otoczenie zabytku[9].

W tym miejscu należałoby wyjaśnić przynajmniej kilka ważnych z perspektywy programu pojęć[10]:

- „**Zabytek –** nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, które są dziełem człowieka lub związane są z jego działalnością. Stanowią one świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
- **Zabytek archeologiczny** – zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną

[7] Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483, Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 r., art. 5, art. 6 ust.1 i art. 86.
[8] T.j. Dz. U. z 2021, poz.710, *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*.
[9] Ibidem, art. 3.
[10] Ibidem.

z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;

- **Historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny** – przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;
- **Prace konserwatorskie** – działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań;
- **Prace restauratorskie** – działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowanie tych działań;
- **Krajobraz kulturowy** – postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka;
- **Otoczenie** – teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych".

✓ **Art. 4.** Określa, że ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu[11]:

- „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska"[12].

✓ **Art. 5.** Objaśnia kwestie związane z opieką nad zabytkiem sprawowanym przez jego właściciela lub posiadacza. Polega ona w szczególności na zapewnieniu warunków[13]:

- „naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;

[11] Ibidem, art. 4.
[12] Ibidem.
[13] Ibidem, art. 5.

- zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury”[14].

✓ **Art. 6. Ust.1** Precyzuje, co dokładnie podlega ochronie i opiece, bez względu na stan zachowania[15]:

- „zabytki nieruchome będące, w szczególności: krajobrazami kulturowymi; układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi; dziełami architektury i budownictwa; dziełami budownictwa obronnego; obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi; cmentarzami, parkami; ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni; miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- zabytki ruchome będące, w szczególności: dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej; kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje; numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami; wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego; materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (…); instrumentami muzycznymi; wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi; przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- zabytki archeologiczne będące, w szczególności: pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa; cmentarzyskami; kurhanami; reliktami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej”.

✓ **Art. 6. Ust.2** Artykuł ten także mówi o bardzo ważnej kwestii, mianowicie o ochronie nazw geograficznych, historycznych lub tradycyjnych nazw obiektów budowlanych, placów, ulic lub jednostek osadniczych[16].

✓ **Art.7.** Artykuł stanowi, iż formami ochrony zabytków są następujące narzędzia[17]:

[14] Ibidem.
[15] Ibidem, art. 6, ust.1.
[16] Ibidem, art. 6, ust.2.
[17] Ibidem, art. 7. Po nowelizacji (Ustawa z 10 lipca 2016 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o muzeach - Dz. U. poz. 1330) ustawodawca zaproponował nową formę ochrony - wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa.

- „wpis do rejestru zabytków;
  - wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- uznanie za pomnik historii;
- utworzenie parku kulturowego;
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego".

✓ **Art. 15. Ust. 1** Dotyczy kompetencji Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie uznania za pomnik historii zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru lub parku kulturowego o szczególnej wartości dla kultury, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego[18].

✓ **Art. 16. Ust. 1** Określa uprawnienia rady gminy w sprawie utworzenia parku kulturowego: „(…) po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej"[19].

✓ **Art. 17. Ust. 1** Ustanawia zakazy i ograniczenia na terenie parku kulturowego, które dotyczą[20]:

- „prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej;
- zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych;
- umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1;
- zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury;
- składowania lub magazynowania odpadów".

✓ **Art. 18. Ust.1** „Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, strategii rozwoju ponadlokalnego, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania

[18] Ibidem, art. 15, ust. 1. Obecnie Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu.
[19] Ibidem, art. 16, ust. 1.
[20] Ibidem, art. 17, ust. 1.

przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego”[21].

Ust. 2 „W strategiach, analizach, planach i studiach, o których mowa w ust. 1, w szczególności:

- uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami”[22].

✓ **Art. 19. Ust. 1** Dotyczy kwestii szczególnej ochrony zabytków zawartych w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, takich jak[23]:

- „zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
- parków kulturowych.

Ust. 1a W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków”.

Ust. 1b „W uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:

- ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- ochronę zabytków nieruchomych, innych niż wymienione w pkt 1, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
- wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.

[21] Ibidem, art. 18, ust. 1.
[22] Ibidem, art. 18, ust. 2.
[23] Ibidem, art. 19, ust. 1, ust. 1a, i ust. 1b.

Ust. 2 „W przypadku, gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i planie, o których mowa w ust. 1”[24].

Ust. 3 „W studium i planie, o których mowa w ust. 1, ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków”[25].

- ✓ **Art. 20.** Artykuł ten mówi o obowiązkowym uzgadnianiu projektów i zmian planów zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenów[26].
- ✓ **Art. 21.** Określa, że podstawą sporządzania programów opieki nad zabytkami na wszystkich szczeblach (województwa, powiaty i gminy) są ewidencje zabytków[27].
- ✓ **Art. 22. Ust. 1** „Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków.

  Ust. 2 Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.

  Ust. 3 Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.

  Ust. 4 Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

  Ust. 5 W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:
  - zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
  - inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
  - inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków”[28].

  Ust. 7 „Ewidencje, o których mowa w ust. 1, 2, 4 i 6, mogą zawierać dane osobowe obejmujące:
  - imię, nazwisko i adres zamieszkania lub nazwę i adres siedziby właściciela lub użytkownika zabytku;
  - imię, nazwisko i podpis autora karty ewidencyjnej lub adresowej lub imię i nazwisko osoby, która wypełniła kartę ewidencyjną;

[24] Ibidem, art. 19, ust. 2.
[25] Ibidem, art. 19, ust. 3.
[26] Ibidem, art. 20.
[27] Ibidem, art. 21.
[28] Ibidem, art. 22, ust. 1-5.

- imię i nazwisko lub nazwę wykonawcy prac konserwatorskich, prac restauratorskich, badań konserwatorskich lub badań archeologicznych przy zabytku”[29].

✓ **Art. 89.** Określa organy ochrony zabytków, do których należą:

- „minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;
- wojewoda, w imieniu, którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków”[30].

2.3. Ustawa o samorządzie gminnym

W ustawie z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2020 r., poz. 713) zostały zawarte kwestie w zakresie kultury i ochrony zabytków.

✓ **Art. 7. Ust. 1** W artykule tym zostały określone zadania własne gminy, m.in. sprawy:

- „(…) kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”[31].

Ponadto w przepisie tym uwzględniono zadania, które pośrednio dotyczą ochrony zabytków. Obejmują one następujące kwestie: ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej, gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego, kultury fizycznej i turystyki, zieleni gminnej i zadrzewień, cmentarzy gminnych, utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych, promocji gminy[32].

2.4. Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym

W ustawie z dnia z 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2021 r., poz. 741) zostały także zawarte kwestie w zakresie kultury i ochrony zabytków.

✓ **Art. 1. Ust. 1** Przede wszystkim określa:

- „zasady kształtowania polityki przestrzennej przez jednostki samorządu terytorialnego i organy administracji rządowej;

[29] Ibidem, art. 22, ust. 7.
[30] Ibidem, art. 89.
[31] Dz. U. z 2020 r., poz. 713. *Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym*, art. 7, ust. 1, pkt. 9).
[32] Ibidem, art. 7, ust. 1, pkt. 1-2), pkt. 10), pkt. 12-13), pkt. 15, pkt. 18).

- zakres i sposoby postępowania w sprawach przeznaczania terenów na określone cele oraz ustalania zasad ich zagospodarowania i zabudowy – przyjmując ład przestrzenny i zrównoważony rozwój za podstawę tych działań”[33].

Ust. 2 „W planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym uwzględnia się zwłaszcza:

- wymagania ładu przestrzennego, w tym urbanistyki i architektury;
- walory architektoniczne i krajobrazowe;
- wymagania ochrony środowiska, w tym gospodarowania wodami i ochrony gruntów rolnych i leśnych;
- wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej (…)”[34].

Ponadto w ustawie tej wielokrotnie wskazuje się na konieczność uwzględnienia stanu zachowania dziedzictwa kulturowego oraz dóbr kultury współczesnej zarówno w studium, w planach, jak i w decyzjach o warunkach zabudowy.

2.5. Ustawa o prawie budowlanym

Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (Dz. U. z 2021 r., poz. 1333, 2127, 2320) zawiera regulacje w zakresie ochrony zabytków.

- ✓ **Art. 1.** „(…) normuje działalność obejmującą sprawy projektowania, budowy, utrzymania i rozbiórki obiektów budowlanych oraz określa zasady działania organów administracji publicznej w tych dziedzinach”[35].
- ✓ **Art. 2. Ust. 2** Mówi o nienaruszalności przepisów odrębnych, w szczególności:
  - „(…) o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – w odniesieniu do obiektów i obszarów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego”[36].
- ✓ **Art. 5. Ust. 1** Określa ważność przepisów podczas projektowania i budowania, zapewniając m.in.:
  - „(…) ochronę obiektów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów objętych ochroną konserwatorską”[37].

Ust. 2 „Obiekt budowlany należy użytkować w sposób zgodny z jego przeznaczeniem i wymaganiami ochrony środowiska oraz utrzymywać w należytym stanie technicznym

[33] Dz. U. z 2021 r., poz. 741, *Ustawa z dnia z 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*, art. 1, ust.1.
[34] Ibidem, art. 1, ust.2, pkt. 3).
[35] Dz. U. z 2021 r., poz. 1333, 2127, 2320, *Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane*, art. 1.
[36] Ibidem, art. 2, ust. 2.
[37] Ibidem, art. 5, ust. 1, pkt. 7).

i estetycznym, nie dopuszczając do nadmiernego pogorszenia jego właściwości użytkowych i sprawności technicznej (…)”[38].

- ✓ **Art. 9. Ust. 3** Określa kwestie odstępstw przed wydaniem decyzji o pozwoleniu na budowę albo decyzji o zmianie pozwolenia na budowę.
  - „(…) w przypadku obiektów budowlanych wpisanych do rejestru zabytków lub do gminnej ewidencji zabytków oraz innych obiektów budowlanych usytuowanych na obszarach objętych ochroną konserwatorską – pozytywną opinię wojewódzkiego konserwatora zabytków w zakresie wnioskowanego odstępstwa”[39].
- ✓ **Art. 31. Ust. 1 (1b)** Chroni obiekty budowlane (poniżej 8 m wysokości) przed rozbiórką, które są wpisane do rejestru zabytków lub objęte ochroną konserwatorską[40].
- ✓ **Art. 39.** Klarownie opisuje warunki uzyskania pozwolenia na budowę w przypadku prowadzenia prac budowlanych przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków oraz obszarów objętych ochroną konserwatorską.

  Ust. 1 „Prowadzenie robót budowlanych przy obiekcie budowlanym wpisanym do rejestru zabytków lub na obszarze wpisanym do rejestru zabytków wymaga, przed wydaniem decyzji o pozwoleniu na budowę, uzyskania pozwolenia na prowadzenie tych robót, wydanego przez właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków.

  Ust. 2 Decyzja o pozwoleniu na rozbiórkę obiektu budowlanego wpisanego do rejestru zabytków może być wydana po uzyskaniu decyzji Generalnego Konserwatora Zabytków działającego w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego o skreśleniu tego obiektu z rejestru zabytków.

  Ust. 3 W stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje organ administracji architektoniczno-budowlanej w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

  Ust. 4 Wojewódzki konserwator zabytków jest obowiązany zająć stanowisko w sprawie wniosku o pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektów budowlanych, o których mowa w ust. 3, w terminie 30 dni od dnia jego doręczenia. Niezajęcie stanowiska w tym terminie uznaje się, jako brak zastrzeżeń do przedstawionych we wniosku rozwiązań projektowych”[41].
- ✓ **Art. 67.** Dotyczy decyzji nakazu rozbiórki organów nadzoru budowlanego, które nie nadają się do remontu, z wykluczeniem obiektów wpisanych do rejestru zabytków[42]. Ponadto stanowi, że:

[38] Ibidem, art. 5, ust. 2.
[39] Ibidem, art. 9, ust. 3, pkt. 4).
[40] Ibidem, art. 31, ust. 1 (1b), pkt. 1-2).
[41] Ibidem, art. 39, ust. 1-4.
[42] Ibidem, art. 67, ust. 1.

- „(…) w stosunku do obiektów budowlanych niewpisanych do rejestru zabytków, a objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, decyzję, o której mowa w ust. 1, organ nadzoru budowlanego wydaje po uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.
- Wojewódzki Konserwator zabytków jest obowiązany zająć stanowisko w terminie 30 dni. Niezajęcie stanowiska w tym terminie uznaje się za uzgodnienie”[43].

2.6. Ustawa o prawie ochrony środowiska

Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (Dz. U. z 2020 r. poz. 1219, 1378, 1565, 2127, 2338) mówi miedzy innymi o tym, że w działaniach na rzecz ochrony środowiska uwzględnia się także zachowanie wartości krajobrazowych i kulturowych[44].

- ✓ **Art. 71. Ust. 3** „Przeznaczenie i sposób zagospodarowania terenu powinny w jak największym stopniu zapewniać zachowanie jego walorów krajobrazowych”[45].
- ✓ **Art. 73.** Również porusza kwestie ochrony walorów krajobrazowych[46].

Ponadto, ważną kwestią poruszoną w ustawie jest również ochrona powietrza, w którym występują różne zanieczyszczenia przemysłowe[47]. Zanieczyszczenia te szkodzą także obiektom zabytkowym, których cząstki osadzają się na licach budynków tworząc tzw. nawarstwienia – szkodliwą patynę[48].

2.7. Ustawa o ochronie przyrody

Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2020 r. poz. 55, 471, 1378) w swoich zasadniczych założeniach określa cele, zasady i formy ochrony przyrody żywej i nieożywionej oraz krajobrazu. Niektóre z zapisów poruszają zagadnienia związane z zakresem kompetencji wycinki i pielęgnacji nasadzeń zieleni na terenach objętych prawną ochroną konserwatorską. Ponadto porusza inne kwestie związane z ochroną elementów dziedzictwa przyrodniczego oraz obiektów o znaczeniu historycznym i kulturowym.

- ✓ **Art. 2. Ust. 1** „Ochrona przyrody, w rozumieniu ustawy, polega na zachowaniu, zrównoważonym użytkowaniu oraz odnawianiu zasobów, tworów i składników przyrody:

[43] Ibidem, art. 67, ust. 1, pkt. 3-4).
[44] Dz. U. z 2020 r. poz. 1219, 1378, 1565, 2127, 2338, *Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska*, art. 71, ust. 3.
[45] Ibidem, art. 71, ust. 3.
[46] Ibidem, art. 73, ust. 2, pkt. 1).
[47] Ibidem, art. 85 i kolejne.
[48] Wszelkie zanieczyszczenia i osady wtórne, powodujące uszczelnienie historycznej powierzchni materiałów porowatych muru (np. cegły), są szkodliwe i wpływają destrukcyjnie na autentyczne warstwy. Do takich należą czarne nawarstwienia, pochodzące od miejskich i przemysłowych zanieczyszczeń, będących zlepkiem substancji organicznych i nieorganicznych o powierzchni nie zwilżalnej dla wody. Wszelkie procesy destrukcyjne zachodzą pod patyną fałszywą. W obrębie Kwidzyna funkcjonuje duża liczba fabryk, które emitują szkodliwe substancje do atmosfery.

- (…) krajobrazu;
- zieleni w miastach i wsiach”[49];

Ust. 2 „Celem ochrony przyrody jest:

- ochrona walorów krajobrazowych, zieleni w miastach i wsiach oraz zadrzewień;
- kształtowanie właściwych postaw człowieka wobec przyrody przez edukację, informowanie i promocję w dziedzinie ochrony przyrody”[50].

✓ **Art. 17.** Określa regulacje zakazujące w parkach krajobrazowych.

Ust. 1. „(…) W parku krajobrazowym zakazuje się niszczenia i uszkadzania obiektów o istotnym znaczeniu historycznym i kulturowym wskazanych w planie ochrony dla parku krajobrazowego”[51].

✓ **Art. 20. Ust. 1-4** Stanowi o sporządzaniu planów ochrony parków narodowych, rezerwatów przyrody oraz parków krajobrazowych z uwzględnieniem konkretnych zadań i kierunków, do których m.in. należy:

- „(…) określenie granic stref ochrony krajobrazów stanowiących w szczególności przedpola ekspozycji, osie widokowe, punkty widokowe oraz obszary zabudowane wyróżniające się lokalną formą architektoniczną, wyznaczonych w obrębie krajobrazów priorytetowych, zidentyfikowanych w ramach audytu krajobrazowego, o którym mowa w art. 38a ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, istotnych dla zachowania walorów krajobrazowych parku krajobrazowego, wraz ze wskazaniem, które z zakazów, wymienionych w art. 17 ust. 1a, obowiązują w danej strefie;
- wykaz obiektów o istotnym znaczeniu historycznym i kulturowym”[52].

✓ **Art. 43.** „Zespołami przyrodniczo-krajobrazowymi są fragmenty krajobrazu naturalnego i kulturowego zasługujące na ochronę ze względu na ich walory widokowe lub estetyczne”[53].

✓ **Art. 78.** „Rada gminy jest obowiązana zakładać i utrzymywać w należytym stanie tereny zieleni i zadrzewienia”[54].

✓ **Art. 81.** „Teren położony poza obrębem miast i wsi o zwartej zabudowie, pokryty drzewostanem i nieobjęty ochroną na podstawie ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, rada gminy może uznać za park gminny, jeżeli stanowi własność gminy, a jeżeli stanowi własność innego podmiotu – za zgodą właściciela”[55].

---

[49] Dz. U. z 2020 r. poz. 55, 471, 1378, *Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody*, art. 2, ust. 1, pkt. 7-8).
[50] Ibidem, art. 2, ust. 2, pkt. 5-7).
[51] Ibidem, art. 17, ust. 1, pkt. 2-1b).
[52] Ibidem, art. 20, ust. 1-4, pkt. 7-8). Podobnie art. 23a, ust. 1, pkt. 1-2), 1b),
[53] Ibidem, art. 43.
[54] Ibidem, art. 78.
[55] Ibidem, art. 81.

- ✓ **Art. 83a. Ust. 1** „Zezwolenie na usunięcie drzewa lub krzewu z terenu nieruchomości wydaje wójt, burmistrz albo prezydent miasta, a w przypadku, gdy zezwolenie dotyczy usunięcia drzewa lub krzewu z terenu nieruchomości lub jej części wpisanej do rejestru zabytków – wojewódzki konserwator zabytków”[56].

2.8. Ustawa o lasach

Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach (Dz. U. z 2022 r. poz. 672, 1726, 2311.) mówi miedzy innymi o tym, że w działaniach na rzecz odpowiedzialnego gospodarowania lasami, które są powiązane z innymi elementami środowiska uwzględnia się także zachowanie walorów krajobrazowych i zabytkowych.

- ✓ **Art. 3.** „Lasem w rozumieniu ustawy jest grunt:

  Pkt. 1 o zwartej powierzchni co najmniej 0,10 ha, pokryty roślinnością leśną (uprawami leśnymi) – drzewami i krzewami oraz runem leśnym – lub przejściowo jej pozbawiony:
  - przeznaczony do produkcji leśnej lub
  - stanowiący rezerwat przyrody lub wchodzący w skład parku narodowego albo
  - wpisany do rejestru zabytków”[57].
- ✓ **Art. 3. Ust. 1.** „Nadzór nas gospodarką leśną sprawuje:

  Pkt. 1 minister właściwy do spraw środowiska – w lasach stanowiących własność Skarbu Państwa;

  Pkt. 2 starosta – w lasach niestanowiących własności Skarbu Państwa. 1a. (uchylony) (…)”[58].
- ✓ **Art. 7. Ust. 1.** „Trwale zrównoważoną gospodarkę leśną prowadzi się według planu urządzenia lasu lub uproszczonego planu urządzenia lasu, z uwzględnieniem w szczególności następujących celów:

  Pkt. 2 ochrony lasów, zwłaszcza lasów i ekosystemów leśnych stanowiących naturalne fragmenty rodzimej przyrody lub lasów szczególnie cennych ze względu na:
  - zachowanie różnorodności przyrodniczej,
  - zachowanie leśnych zasobów genetycznych,
  - walory krajobrazowe,
  - potrzeby nauki;

  Ust. 3. Gospodarka leśna w lasach wpisanych do rejestru zabytków i w lasach, na terenie których znajdują się zabytki archeologiczne wpisane do rejestru zabytków, prowadzona

[56] Ibidem, art. 83a, ust. 1. Ponadto art. 83f, ust. 1; art. 86, ust. 1, pkt. 1a).
[57] Dz. U. z 2022 r. poz. 672, 1726, 2311*, Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach*, art. 3, pkt. 1.
[58] Ibidem, art. 3, ust. 1, pkt. 1 i 2.

jest w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, z uwzględnieniem przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami”[59].

- ✓ **Art. 40. Ust. 1**. „Dyrektor Generalny, na wniosek zainteresowanego ministra lub organu wykonawczego jednostki samorządu terytorialnego, może przekazać w użytkowanie wskazanej przez wnioskodawcę jednostce organizacyjnej lub Agencji Mienia Wojskowego lasy, grunty oraz inne nieruchomości, bez zmiany ich dotychczasowego przeznaczenia, jeżeli za tym przemawiają względy:
  Pkt. 8 opieki nad zabytkami”[60].

2.9. Ustawa o gospodarce nieruchomościami

Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1990, z 2021 r. poz. 11, 234) m.in. określa zasady gospodarowania nieruchomościami stanowiącymi własność Skarbu Państwa oraz własność jednostek samorządu terytorialnego, z uwzględnieniem opieki nad nieruchomościami historycznymi, zabytkowymi oraz miejscami pamięci. Ustanawia także postępowanie wobec obiektów objętych prawną ochroną konserwatorską.

- ✓ **Art. 6.** „Celami publicznymi w rozumieniu ustawy są:
  - opieka nad nieruchomościami stanowiącymi zabytki w rozumieniu przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami;
  - ochrona Pomników Zagłady w rozumieniu przepisów o ochronie terenów byłych hitlerowskich obozów zagłady oraz miejsc i pomników upamiętniających ofiary terroru komunistycznego;
  - zakładanie i utrzymywanie cmentarzy;
  - ustanawianie i ochrona miejsc pamięci narodowej” [61].
- ✓ **Art. 13. Ust. 4** „Sprzedaż, zamiana, darowizna lub oddanie w użytkowanie wieczyste nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków, stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, a także wnoszenie tych nieruchomości, jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek, wymaga pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków”[62].
- ✓ **Art. 29. Ust. 2** „Jeżeli przedmiotem umowy o oddanie nieruchomości gruntowej w użytkowanie wieczyste jest nieruchomość wpisana do rejestru zabytków, przy określaniu sposobu korzystania z tej nieruchomości można nałożyć, w razie potrzeby, na nabywcę

[59] Ibidem, art. 7, ust. 1, pkt.2; ust. 3.
[60] Ibidem, art. 40, ust. 1, pkt. 8.
[61] Dz. U. z 2020 r. poz. 1990, z 2021 r. poz. 11, 234, *Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami*, art. 6, pkt. 5-5a), 9-9a).
[62] Ibidem, art. 13, ust. 4.

obowiązek odbudowy lub remontu położonych na niej zabytkowych obiektów budowlanych, w terminie określonym w umowie”[63].

- ✓ **Art. 37. Ust. 2** Stanowi o zbyciu nieruchomości bez przetargu, np. dla fundacji lub innego podmiotu prawnego[64].
- ✓ **Art. 45. Ust. 2a** „W przypadku nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków, w decyzji o ustanowieniu trwałego zarządu można nałożyć, w miarę potrzeby, na jednostkę organizacyjną obowiązek odbudowy lub remontu położonych na tej nieruchomości zabytkowych obiektów budowlanych, w terminie określonym w decyzji”[65].
- ✓ **Art. 96. Ust. 1** Stanowi o kompetencjach decyzyjnych wójta, burmistrza albo prezydenta w sprawie podziału nieruchomości[66].

  Ust. 1a „W odniesieniu do nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków decyzję, o której mowa w ust. 1, wydaje się po uzyskaniu pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków na podział tej nieruchomości.

  Ust. 2 W przypadku, gdy o podziale nieruchomości orzeka sąd, nie wydaje się decyzji, o której mowa w ust. 1, i pozwolenia, o którym mowa w ust. 1a. Jeżeli podział nieruchomości jest uzależniony od ustaleń planu miejscowego, a w razie braku planu – od warunków określonych w art. 94 ust. 1 i 2, sąd zasięga opinii wójta (burmistrza, prezydenta miasta), a w odniesieniu do nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków także opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków (…)”[67].
- ✓ **Art. 109**. Określa zasady prawa pierwokupu przez Gminę w przypadku sprzedaży nieruchomości[68].
  - „nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków lub prawa użytkowania wieczystego takiej nieruchomości”[69].
- ✓ **Art. 112. Ust. 3** „Wywłaszczenie nieruchomości może być dokonane, jeżeli cele publiczne nie mogą być zrealizowane w inny sposób niż przez pozbawienie albo ograniczenie praw do nieruchomości, a prawa te nie mogą być nabyte w drodze umowy”[70].

2.10. Ustawa o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej

Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 194) m.in. określa zasady działalności kulturalnej, które

[63] Ibidem, art. 29, ust. 2.
[64] Ibidem, art. 37, ust. 2.
[65] Ibidem, art. 45, ust. 2a.
[66] Ibidem, art. 96, ust. 1.
[67] Ibidem, art. 96, ust. 1a-2.
[68] Ibidem, art. 109, ust. 1.
[69] Ibidem, art. 109, ust. 1, pkt. 4.
[70] Ibidem, art. 112, ust. 3.

polegają na tworzeniu, upowszechnianiu i ochronie kultury[71]. Do ważniejszych przepisów można zaliczyć następujące artykuły:

- ✓ **Art. 1. Ust. 2** „Państwo sprawuje mecenat nad działalnością kulturalną polegający na wspieraniu i promocji twórczości, edukacji i oświaty kulturalnej, działań i inicjatyw kulturalnych, a także opieki nad zabytkami i ochrony dziedzictwa narodowego w Rzeczypospolitej Polskiej i za granicą.

  Ust. 3 Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może wspierać finansowo, w ramach mecenatu państwa, realizację planowanych na dany rok zadań związanych z polityką kulturalną państwa, prowadzonych przez instytucje kultury i inne podmioty nienależące do sektora finansów publicznych.

  Ust. 4 Mecenat, o którym mowa w ust. 2 i 3, sprawują także organy jednostek samorządu terytorialnego w zakresie ich właściwości” [72].
- ✓ **Art. 2.** „Formami organizacyjnymi działalności kulturalnej są w szczególności: teatry, opery, operetki, filharmonie, orkiestry, instytucje filmowe, kina, muzea, biblioteki, domy kultury, ogniska artystyczne, galerie sztuki oraz ośrodki badań i dokumentacji w różnych dziedzinach kultury”[73].
- ✓ **Art. 9. Ust. 1** „Jednostki samorządu terytorialnego organizują działalność kulturalną, tworząc samorządowe instytucje kultury, dla których prowadzenie takiej działalności jest podstawowym celem statutowym.

  Ust. 2 Prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze obowiązkowym.

  Ust. 3 Instytucje kultury, dla których organizatorami są jednostki samorządu terytorialnego, mogą otrzymywać dotacje celowe na zadania objęte mecenatem państwa, w tym dotacje celowe na finansowanie lub dofinansowanie kosztów realizacji inwestycji, z budżetu państwa z części, której dysponentem jest minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego” [74].
- ✓ **Art. 14a. Ust. 2** „Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego określi, w drodze rozporządzenia, wykaz obiektów, o którym mowa w ust. 1, oraz tryb zgłaszania obiektów w celu wpisania ich do wykazu, uwzględniając wartości historyczne lub zabytkowe tych obiektów, a także ich pierwotne przeznaczenie na cele kulturalne”[75].

[71] Dz. U. z 2020 r. poz. 194, *Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej*, art. 1, ust. 1.
[72] Ibidem, art. 1. ust. 2-4.
[73] Ibidem, art. 2.
[74] Ibidem, art. 9, ust. 1-3.
[75] Ibidem, art. 14a, ust. 2.

2.11. Ustawa o działalności pożytku publicznego i wolontariacie

Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (t.j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1057) dotyka m.in. kwestii związanych ze wspieraniem przez gminy działalności kulturalnych czy ochrony dóbr kultury inicjowanych i realizowanych przez organizacje pozarządowe, w tym stowarzyszenia.

- ✓ **Art. 4. Ust. 1** Sfera zadań publicznych, obejmuje zadania w zakresie:
  - „podtrzymywania i upowszechniania tradycji narodowej, pielęgnowania polskości oraz rozwoju świadomości narodowej, obywatelskiej i kulturowej;
  - działalności na rzecz mniejszości narodowych i etnicznych oraz języka regionalnego”[76];
  - „kultury, sztuki, ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego;
  - ekologii i ochrony zwierząt oraz ochrony dziedzictwa przyrodniczego;
  - turystyki i krajoznawstwa;
  - rewitalizacji” [77].
- ✓ **Art. 19b. Ust. 1** „W ramach inicjatywy lokalnej mieszkańcy jednostki samorządu terytorialnego bezpośrednio, bądź za pośrednictwem organizacji pozarządowych, lub podmiotów wymienionych w art. 3 ust. 3 mogą złożyć wniosek o realizację zadania publicznego do jednostki samorządu terytorialnego, na terenie, której mają miejsce zamieszkania lub siedzibę, w zakresie:
  - działalności, o której mowa w art. 4 ust. 1 pkt 13, obejmującej w szczególności budowę, rozbudowę lub remont dróg, kanalizacji i sieci wodociągowej, stanowiących własność jednostek samorządu terytorialnego, a także budynków oraz obiektów małej architektury;
  - edukacji, oświaty i wychowania (…);
  - działalności w sferze kultury fizycznej i turystyki (…);
  - ochrony przyrody, w tym zieleni w miastach i wsiach (…)”[78].

2.12. Tzw. ustawa krajobrazowa

Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz. U. z 2015 r., poz. 774, 1688) wprowadza narzędzia umożliwiające gminom skuteczniejszą niż dotychczas ochronę krajobrazu. Określa zasady, zakres i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń

[76] Dz. U. z 2020 r. poz. 1057, *Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie*, art. 4, ust. 1, pkt. 4-5.
[77] Ibidem, pkt. 16, 18-19, 32a.
[78] Ibidem, art. 19b; ust. 1, pkt. 1, 3-5.

reklamowych oraz ogrodzeń[79]. Ustawa dokonała zmian w dziesięciu innych ustawach: o postępowaniu egzekucyjnym w administracji, kodeksie wykroczeń, o drogach publicznych, o podatkach i opłatach lokalnych, w prawie budowlanym, prawie ochrony środowiska, ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, o ochronie przyrody, o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach jego oddziaływania na środowisko[80]. Definiuje pojęcie reklamy, szyldu, krajobrazu, krajobrazu kulturowego, krajobrazu priorytetowego[81]. Nakłada także m.in. obowiązek wykonywania przez samorząd wojewódzki audytu krajobrazowego, w którym mają być zdefiniowane obszary krajobrazów priorytetowych, gdzie sejmik województwa ma mieć możliwość ustalania norm dotyczących wysokości, kształtu budynków i ewentualnego stosowania materiałów miejscowych lub tradycyjnej architektury[82]. Wprowadzone przepisy dają gminom możliwość uchwalenia lokalnego kodeksu reklamowego, w którym określone zostaną standardy sytuowania m.in. tablic i urządzeń reklamowych. Ponadto wprowadza tzw. opłatę reklamową[83] i kary za nielegalne reklamy[84].

2.13. Ustawa o cmentarzach i chowaniu zmarłych

Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1947) m.in. reguluje wszelkie kwestie związane z planowanymi pracami na terenie cmentarzy wpisanych do rejestru zabytków, np.: uzgodnienia z wojewódzkim konserwatorem zabytków w sprawie prac przy historycznych nagrobkach.

- ✓ **Art. 6. Ust. 4** „Użycie terenu cmentarnego na inny cel jest dopuszczalne pod warunkiem zachowania znajdujących się na jego terenie zabytków, które mogą być przeniesione w inne miejsce po uzyskaniu pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków”[85].
- ✓ **Art. 7. Ust. 5** „Niezależnie od powyższych przepisów jest wzbronione użycie do ponownego pochowania grobów, mających wartość pamiątek historycznych (ze względu na swą dawność lub osoby, które są w nich pochowane, lub zdarzenia, z którymi mają związek) albo wartość artystyczną”[86].

[79] Dz. U. z 2015 r. poz. 774, 1688, *Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu*, art. 7, pkt. 5.
[80] Ibidem, art. 1-10.
[81] Ibidem, art. 3, ust. 1a (23); art. 7, pkt. 1 (16a, 16b, 16c, 16d, 16e, **16f**,); art. 8, pkt.1.
[82] Ibidem, art. 7, ust. 6-8; art. 13, ust. 1-4.
[83] Ibidem, art. 4.
[84] Ibidem, art. 2; art. 7, ust. 5 (art. 37d, ust. 1-11).
[85] Dz. U. z 2020 r. poz. 1947, *Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych*, art. 6, ust. 4.
[86] Ibidem, art. 7, ust. 5.

2.14. Ustawa o podatku od spadków i darowizn

Ustawa z dnia 28 lipca 1983 r. o podatku od spadków i darowizn (t.j. Dz. U. z 2021 r., poz. 1043) określa zasady zwolnienia od podatku nabycia w drodze spadku zabytków ruchomych oraz nieruchomych.

- ✓ **Art. 4. Ust. 1** „Zwalnia się od podatku:
  - „(…) nabycie w drodze spadku lub zapisu windykacyjnego:
    - dzieł sztuki i rękopisów będących przedmiotem twórczości spadkodawcy oraz materiałów bibliotecznych, jeżeli spadkodawca zajmował się twórczością lub działalnością naukową, oświatową, artystyczną, literacką lub publicystyczną,
    - zabytków ruchomych i kolekcji wpisanych do rejestru zabytków, a także zabytków użyczonych muzeum w celach naukowych lub wystawienniczych na okres nie krótszy niż 2 lata,
    - przez osoby zaliczone do I i II grupy podatkowej zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków, jeżeli nabywca zabezpiecza je i konserwuje zgodnie z obowiązującymi przepisami”[87].

2.15. Ustawa o muzeach

Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (t.j. Dz. U. z 2020 r., poz. 902) m.in. określa cele i zasady działalności muzeów. Do wybranych przepisów można zaliczyć następujące artykuły:

- ✓ **Art. 1.** „Muzeum jest jednostką organizacyjną nienastawioną na osiąganie zysku, której celem jest gromadzenie i trwała ochrona dóbr naturalnego i kulturalnego dziedzictwa ludzkości o charakterze materialnym i niematerialnym, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej oraz światowej, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej oraz umożliwianie korzystania ze zgromadzonych zbiorów”[88].
- ✓ **Art. 2.** „Muzeum realizuje cele określone w art. 1, w szczególności przez:
  - gromadzenie zabytków w statutowo określonym zakresie;
  - katalogowanie i naukowe opracowywanie zgromadzonych zbiorów;
  - przechowywanie gromadzonych zabytków, w warunkach zapewniających im właściwy stan zachowania i bezpieczeństwo, oraz magazynowanie ich w sposób dostępny do celów naukowych;

[87] Dz. U. z 2021 r., poz. 1043, *Ustawa z dnia 28 lipca 1983 r. o podatku od spadków i darowizn*, art. 4, ust. 1, pkt. 9 b-d.
[88] Dz. U. z 2020 r., poz. 902, *Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach*, art. 1.

- zabezpieczanie i konserwację zbiorów oraz, w miarę możliwości, zabezpieczanie zabytków archeologicznych nieruchomych oraz innych nieruchomych obiektów kultury materialnej i przyrody;
- urządzanie wystaw stałych i czasowych;
- organizowanie badań i ekspedycji naukowych, w tym archeologicznych;
- prowadzenie działalności edukacyjnej;
- popieranie i prowadzenie działalności artystycznej i upowszechniającej kulturę;
- udostępnianie zbiorów do celów edukacyjnych i naukowych;
- zapewnianie właściwych warunków zwiedzania oraz korzystania ze zbiorów i zgromadzonych informacji;
- prowadzenie działalności wydawniczej”[89].

✓ **Art. 21. Ust. 1** „Muzealiami są rzeczy ruchome i nieruchomości stanowiące własność muzeum i wpisane do inwentarza muzealiów. Muzealia stanowią dobro narodowe.
Ust. 1a W przypadku muzeum nieposiadającego osobowości prawnej, muzealiami są rzeczy ruchome i nieruchomości stanowiące własność podmiotu, który utworzył muzeum, oraz wpisane do inwentarza muzealiów”[90].

2.16. Ustawa o bibliotekach

Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1479) m.in. określa ogólne zasady działania bibliotek. Do wybranych przepisów można zaliczyć następujące artykuły:

✓ **Art. 3. Ust. 1** „Biblioteki i ich zbiory stanowią dobro narodowe oraz służą zachowaniu dziedzictwa narodowego. Biblioteki organizują i zapewniają dostęp do zasobów dorobku nauki i kultury polskiej oraz światowej”[91].

✓ **Art. 4.** Do najistotniejszych zadań bibliotek należy:
- „(…) gromadzenie, opracowywanie, przechowywanie i ochrona materiałów bibliotecznych;
- obsługa użytkowników, przede wszystkim udostępnianie zbiorów oraz prowadzenie działalności informacyjnej, zwłaszcza informowanie o zbiorach własnych, innych bibliotek, muzeów i ośrodków informacji naukowej, a także współdziałanie z archiwami w tym zakresie.

[89] Ibidem, art. 2, ust. 1-10.
[90] Ibidem, art. 21, ust. 1-1a.
[91] Dz. U. z 2019 r. poz. 1479, *Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach*, art. 1., ust. 1.

Ust. 2 Do zadań bibliotek może ponadto należeć prowadzenie działalności bibliograficznej, dokumentacyjnej, naukowo-badawczej, wydawniczej, edukacyjnej, popularyzatorskiej i instrukcyjno-metodycznej”[92].

- ✓ **Art. 5.** „Materiałami bibliotecznymi są w szczególności dokumenty zawierające utrwalony wyraz myśli ludzkiej, przeznaczone do rozpowszechniania, niezależnie od nośnika fizycznego i sposobu zapisu treści, a zwłaszcza: dokumenty graficzne (piśmiennicze, kartograficzne, ikonograficzne i muzyczne), dźwiękowe, wizualne, audiowizualne i elektroniczne”[93].
- ✓ **Art. 6. Ust. 1** „Zbiory bibliotek mające wyjątkową wartość i znaczenie dla dziedzictwa narodowego stanowią, w całości lub części, narodowy zasób biblioteczny.
  Ust. 2 Narodowy zasób biblioteczny podlega szczególnej ochronie”[94].

2.17. Ustawa o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach

Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 164) m.in. definiuje materiały archiwalne oraz określa ogólne cele i zasady działania archiwów państwowych i niepaństwowych. Do wybranych przepisów można zaliczyć następujące artykuły:

- ✓ **Art. 1.** „Materiałami archiwalnymi wchodzącymi do narodowego zasobu archiwalnego, zwanymi dalej „materiałami archiwalnymi”, są wszelkiego rodzaju akta i dokumenty, korespondencja, dokumentacja finansowa, techniczna i statystyczna, mapy i plany, fotografie, filmy i mikrofilmy, nagrania dźwiękowe i wideofonowe, dokumenty elektroniczne w rozumieniu przepisów ustawy z dnia 17 lutego 2005 r. o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne (Dz. U. z 2019 r. poz. 700, 730, 848, 1590 i 2294) oraz inna dokumentacja, bez względu na sposób jej wytworzenia, mająca znaczenie, jako źródło informacji o wartości historycznej o działalności Państwa Polskiego, jego poszczególnych organów i innych państwowych jednostek organizacyjnych oraz o jego stosunkach z innymi państwami, o rozwoju życia społecznego i gospodarczego, o działalności organizacji o charakterze politycznym, społecznym i gospodarczym, zawodowym i wyznaniowym, o organizacji i rozwoju nauki, kultury i sztuki, a także o działalności jednostek samorządu terytorialnego i innych samorządowych jednostek organizacyjnych – powstała w przeszłości i powstająca współcześnie”[95].

[92] Ibidem, art. 4, ust. 1, pkt. 1-2, ust. 2.
[93] Ibidem, art. 5.
[94] Ibidem, art. 6, ust. 1-2.
[95] Dz. U. z 2020 r. poz. 164, *Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach*, art. 1.

- ✓ **Art. 2. Ust. 1** „Narodowy zasób archiwalny służy nauce, kulturze, gospodarce narodowej oraz potrzebom obywateli”[96].

2.18. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 kwietnia 2018 r. w sprawie uznania za pomnik historii **„Kwidzyn – zespół katedralno-zamkowy”** (Dz. U. z 2018 r. poz. 930).

- ✓ **§ 1.** „Uznaje się za pomnik historii „Kwidzyn – zespół katedralno-zamkowy”, położony w Kwidzynie, w województwie pomorskim.
- ✓ **§ 2.** Celem ochrony pomnika historii wymienionego w § 1 jest zachowanie, ze względu na wartości historyczne, artystyczne, naukowe, przestrzenne i krajobrazowe oraz integralność, dawnej stołecznej siedziby biskupów pomezańskich, monumentalnego dzieła gotyckiej architektury sakralnej i obronno-rezydencjonalnej o unikatowych w skali europejskiej rozwiązaniach architektonicznych”[97].

2.19. Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Do aktów wykonawczych ujmujących kwestie ochrony i opieki nad zabytkami należą także poniższe rozporządzenia, które zostały zaprezentowane w sposób chronologiczny.

- ✓ Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Dz. U. z 2004 r. Nr 30, poz. 259)
- ✓ Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (Dz. U. z 2004 r. Nr 71, poz. 650);
- ✓ Rozporządzenie Ministra Kultury z 9 kwietnia 2004 r. w sprawie organizacji wojewódzkich urzędów ochrony zabytków (Dz. U. z 2004 r. Nr 75, poz. 706);
- ✓ Rozporządzenie Ministra Kultury z 10 maja 2004 r. w sprawie rzeczoznawców Ministra Kultury w zakresie opieki nad zabytkami (Dz. U. z 2004 r. Nr 124, poz. 1302);
- ✓ Rozporządzenie Ministra Kultury z 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz. U. z 2004 r. Nr 124, poz. 1304);
- ✓ Rozporządzenie Ministra Kultury z 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz. U. z 2004 r. Nr 212, poz. 2153);

[96] Ibidem, art. 2, ust. 1.

[97] Dz. U. z 2018 r. poz. 930, *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 kwietnia 2018 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Kwidzyn – zespół katedralno-zamkowy”*, §1-2.

- ✓ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę (Dz. U. z 2011 r. Nr 89, poz. 510);
- ✓ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (t.j. Dz. U. z 2011 r. Nr 113, poz. 661);
- ✓ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania archeologiczne (Dz.U. z 2014 r. poz. 110);
- ✓ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 28 kwietnia 2017 r. ws. Listy Skarbów Dziedzictwa (Dz. U. z 2017 r. poz. 928);
- ✓ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz. U. z 2017 r. poz. 1674);
- ✓ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (akt posiada t.j. Dz.U. 2018 poz. 1609);
- ✓ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2019, poz. 1886);
- ✓ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie rzeczoznawców Ministra Kultury w zakresie opieki nad zabytkami (akt objęty t.j. Dz. U. z 2019, poz. 1811).

2.20. Międzynarodowe uwarunkowania prawne ochrony dziedzictwa kultury

Kwestie ochrony szeroko rozumianego dziedzictwa kulturalnego już od dziesięcioleci poruszane były na arenie międzynarodowej, co znalazło swoje odzwierciedlenie w licznych

konwencjach europejskich i światowych, ratyfikowanych także przez Polskę[98]. Do najważniejszych zaliczyć można:

- ✓ **Karta Ateńska** – postanowienia konferencji w Atenach w dniach 21-30 października 1931 r. W dokumencie zostały zawarte ogólne zasady z zakresu ochrony dziedzictwa kultury[99];
- ✓ Tzw. **Konwencja Haska – Konwencja o Ochronie Dóbr Kulturalnych w Razie Konfliktu Zbrojnego wraz z Regulaminem do tej Konwencji oraz Protokół o Ochronie Dóbr Kulturalnych w Razie Konfliktu Zbrojnego**, przyjęta na konferencji zwołanej przez Organizację Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury dnia 14 maja 1954 r. w Hadze (Holandia). To w tym dokumencie ustalono znak rozpoznawczy umieszczany na obiektach zabytkowych (błękitna tarcza herbowa)[100];
- ✓ **Karta Wenecka** – postanowienia i uchwały II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków w Wenecji w 1964 r. Międzynarodowa karta konserwacji i restauracji zabytków i miejsc zabytkowych (…). W dokumencie zostały zawarte ogólne zasady z zakresu ochrony dziedzictwa kultury[101]. Jest to aktualnie najważniejszy międzynarodowy dokument doktrynalny, stanowiący fundament dla kolejnych Konwencji i Kart doktrynalnych;
- ✓ **Konwencja UNESCO dot. środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury,** sporządzona w Paryżu dnia 17 listopada 1970 r.[102];
- ✓ **Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego** z 1972 r. przyjęta na Konferencji Generalnej Organizacji Narodów Zjednoczonych do Spraw Oświaty, Nauki i Kultury (UNESCO) w Paryżu[103];

---

[98] Warto w tym miejscu podkreślić, że Polska jeszcze podpisała również szereg umów dwustronnych regulujących kwestie dóbr kultury. Do niektórych z nich należą: Porozumienie z 25 marca 1995 r. między Rządem Rzeczpospolitej Polskiej a Rządem Republiki Białoruś o współpracy w dziedzinie ochrony dziedzictwa kulturalnego; Porozumienie z 25 czerwca 1996 r. między Rządem Rzeczpospolitej Polskiej a Rządem Ukrainy o współpracy w dziedzinie ochrony i zwrotu dóbr kultury utraconych i bezprawnie przemieszczonych podczas II wojny świtowej; Umowa między Rządem Rzeczpospolitej Polskiej a Rządem Republiki Litewskiej o współpracy Pełnomocników Rządów w dziedzinie ochrony dziedzictwa kulturowego; Umowa z 11 maja 2004 r. między Rządem Rzeczpospolitej Polskiej a Rządem Stanów Zjednoczonych Ameryki o ochronie określonych dóbr kultury.

[99] *Vademecum Konserwatora Zabytków, cz. I. Międzynarodowe prawo ochrony dziedzictwa kultury*, red. M. Konopka, B. Szmygin, Warszawa 2009, s. 37-42. Na Konferencji uczestniczyła delegacja z Polski.

[100] Dz. U. z 1957 r. nr 46, poz. 212, *Konwencja o Ochronie Dóbr Kulturalnych w Razie Konfliktu Zbrojnego wraz z Regulaminem do tej Konwencji oraz Protokół o Ochronie Dóbr Kulturalnych w Razie Konfliktu Zbrojnego*, m.in. art. 16. Konwencja ratyfikowana przez Polskę, a także pierwszy Protokół do Konwencji Haskiej z 14 maja 1954 r.

[101] *Vademecum Konserwatora Zabytków, cz. I. Międzynarodowe prawo ochrony dziedzictwa kultury*…, s. 43-54.

[102] Dz. U. z 1974 r. Nr 20, poz. 106, *Konwencja UNESCO dot. środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury.* Ratyfikowana przez Polskę.

[103] *Vademecum Konserwatora Zabytków, cz. I. Międzynarodowe prawo ochrony dziedzictwa kultury*…, s. 55-70. Dz. U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190, *Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego.* Ratyfikowana przez Polskę.

- ✓ **Deklaracja Amsterdamska**, uchwalona na kongresie w sprawie europejskiego dziedzictwa architektonicznego 21-25 października 1975 r. w Amsterdamie. W dokumencie zostały zawarte m.in. kwestie związane z architekturą, budownictwem czy planowaniem przestrzennym miast[104];
- ✓ Tzw. **Rekomendacja Warszawska** uchwalona na Konferencji Generalnej Organizacji Narodów Zjednoczonych do Spraw Oświaty, Nauki i Kultury, która zebrała się w Nairobi od 26 października do 30 listopada 1976 r. Rekomendowano wówczas zalecenia dotyczące ochrony zespołów zabytkowych i tradycyjnych i ich roli w życiu współczesnym[105];
- ✓ **Karta z Burry** w sprawie miejsc o znaczeniu kulturowym, przyjęta podczas zgromadzenia ogólnego Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS (Australijski Komitet Narodowy ICOMOS) dnia 19 sierpnia 1979 r. w mieście Burra w Australii. Karta z Burry podaje wytyczne, co do konserwacji miejsc o znaczeniu kulturowym (miejsc stanowiących dziedzictwo kulturowe), zarządzania tymi miejscami oraz opiera się na wiedzy i doświadczeniu członków ICOMOS Australia[106];
- ✓ **Karta Florencka** – międzynarodowa karta ogrodów IFLA, ustanowiona przez Międzynarodowy Komitet ICOMOS-IFLA ds. Ogrodów Historycznych na zebraniu w dniu 21 maja 1981 r. we Florencji. Ma ona na celu uzupełnienie „Karty Weneckiej" w tym specyficznym zakresie ochrony[107];
- ✓ **Konwencja o Ochronie Dziedzictwa Architektonicznego Europy**, ustanowiona przez państwa członkowskie Rady Europy dnia 3 października 1985 r. w Granadzie w Hiszpanii. „Sygnatariusze niniejszej Konwencji, biorąc pod uwagę, że celem Rady Europy jest osiągnięcie większej jedności jej członków, między innymi w celu ochrony oraz realizacji ideałów i zasad, które stanowią ich wspólne dziedzictwo; uznając, że dziedzictwo architektoniczne stanowi niczym niezastąpione odzwierciedlenie bogactwa i zróżnicowania dziedzictwa kulturalnego Europy, jest bezcennym świadectwem naszej przeszłości i stanowi wspólne dziedzictwo wszystkich Europejczyków (…)”[108];
- ✓ **Porozumienie o Współpracy i Pomocy Wzajemnej w Sprawie Zatrzymywania i Zwrotu Dóbr Kultury Nielegalnie Przewożonych przez Granice Państw**, sporządzone dnia 22 kwietnia 1986 r. w Plowdiw (Bułgaria)[109];
- ✓ **Karta Waszyngtońska** – Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych ICOMOS, ustanowiona przez Międzynarodową Radę Ochrony Zabytków (ICOMOS)

[104] *Vademecum Konserwatora Zabytków, cz. I. Międzynarodowe prawo ochrony dziedzictwa kultury…*, s. 71-80.
[105] Ibidem, s. 81-94.
[106] Ibidem, s. 95-118.
[107] Ibidem, s. 119-124.
[108] Ibidem, s. 125-134 (nieratyfikowana przez Polskę).
[109] Dz. U. z 1988 r. Nr 38, poz. 296 załącznik, *Porozumienie o Współpracy i Pomocy Wzajemnej w Sprawie Zatrzymywania i Zwrotu Dóbr Kultury Nielegalnie Przewożonych przez Granice Państw*. Ratyfikowane przez Polskę.

w 1987 r. w Waszyngtonie (Toledo). Dokument ten określa zasady i cele, metody i środki działania właściwe dla zachowania charakteru miast zabytkowych, sprzyjające harmonii życia jednostek i społeczności oraz zmierzające do zachowania dóbr, które stanowią dziedzictwo ludzkości[110];

- ✓ **Karta Lozańska** – Międzynarodowa Karta Ochrony i Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym (ICOM) uchwalona w 1990 r. (Lozanna-Sztokholm)[111];
- ✓ **Europejska Konwencja o Ochronie Dziedzictwa Archeologicznego**, sporządzona dnia 16 stycznia 1992 r. w La Valetta[112];
- ✓ **Dokument z Nara o Autentyzmie**, zredagowany został przez 45 uczestników Konferencji na temat autentyzmu w ramach Konwencji dot. Dziedzictwa Światowego, która odbyła się w Nara (Japonia), w dniach 1-6 listopada 1994 r. Opierając się na Karcie Weneckiej, stanowi jej koncepcyjną dalszą część[113];
- ✓ **Karta Ochrony Dziedzictwa Architektury Wernakularnej**, ratyfikowana podczas Zgromadzenia Ogólnego ICOMOS w październiku 1999 r. w Meksyku. Budownictwo wernakularne to tradycyjny i naturalny sposób tworzenia domostwa przez społeczności[114];
- ✓ **Międzynarodowa Karta Turystyki Kulturowej**, przyjęta podczas Zgromadzenia Ogólnego ICOMOS w październiku 1999 r. w Meksyku. Zarządzanie turystyką w miejscach o znaczeniu dla dziedzictwa[115];
- ✓ **Zasady Ochrony Historycznych Budynków Drewnianych**, przyjęte podczas Zgromadzenia Ogólnego ICOMOS w październiku 1999 r. w Meksyku. Celem dokumentu jest ochrona i konserwacja historycznych struktur drewnianych z uwagi na ich znaczenie kulturowe[116];
- ✓ **Europejska Konwencja Krajobrazowa**, sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 r. Celami konwencji są: promowanie ochrony, gospodarki i planowania krajobrazu, a także organizowanie współpracy europejskiej w zakresie zagadnień dotyczących krajobrazu[117];
- ✓ **Karta Krakowska 2000**, uchwalona na Międzynarodowej Konferencji Konserwatorskiej „Karków 2000". W dokumencie zawarto zasady konserwacji i restauracji dziedzictwa architektonicznego i urbanistycznego[118];

---

[110] *Vademecum Konserwatora Zabytków, cz. I. Międzynarodowe prawo ochrony dziedzictwa kultury*…, s. 135-138.
[111] Ibidem, s. 139-144.
[112] Ibidem, s. 153-162. Dz. U. z 1996 Nr 120, poz. 564, *Europejska Konwencja o Ochronie Dziedzictwa Archeologicznego.* Ratyfikowana przez Polskę.
[113] *Vademecum Konserwatora Zabytków, cz. I. Międzynarodowe prawo ochrony dziedzictwa kultury*…, s. 163-168.
[114] Ibidem, s. 169-172.
[115] Ibidem, s. 173-180.
[116] Ibidem, s. 181-184.
[117] Ibidem, s. 185-194. Dz. U. Z 2006 r., Nr 14, poz. 98, *Europejska Konwencja Krajobrazowa*. Ratyfikowana przez Polskę.
[118] *Vademecum Konserwatora Zabytków, cz. I. Międzynarodowe prawo ochrony dziedzictwa kultury*…, s. 195-200.

- ✓ **Konwencja o Ochronie Podwodnego Dziedzictwa Kulturowego**, ratyfikowana podczas Konferencji Generalnej Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury, w Paryżu w dniach 15 października - 3 listopada 2001 r. Sygnatariusze uznali znaczenie podwodnego dziedzictwa kulturowego, jako integralnej części dziedzictwa kulturowego ludzkości, a w szczególności istotny element historii ludów, narodów i ich wzajemnych relacji w zakresie wspólnego dziedzictwa[119];
- ✓ **Konwencja o Ochronie Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego**, ustanowiona na Konferencji Generalnej Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury - UNESCO, w Paryżu w dniach 29 września – 17 października 2003 r. Według Konwencji niematerialne dziedzictwo kulturowe oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę, umiejętności, a także instrumenty, przedmioty, artefakty oraz przestrzenie kulturowe z nimi związane, które społeczności, grupy oraz w niektórych przypadkach indywidualne osoby uznają za część swojego dziedzictwa kulturowego. Dziedzictwo to powinno podlegać ochronie[120];
- ✓ **Karta ICOMOS – Zasady Analizy, Konserwacji i Strukturalnej Restauracji Dziedzictwa Architektonicznego**, ratyfikowana podczas Zgromadzenia Ogólnego ICOMOS, w Victoria Falls, Zimbabuwe w 2003 r. Celem dokumentu jest zwrócenie uwagi na problematykę konstrukcyjną o znaczeniu dla dziedzictwa architektonicznego (materiał i montaż). Zawarte zostały w nim także potrzebne i niezbędne zalecenia zapewniające racjonalne metody analizy i naprawy właściwe dla kontekstu kulturowego[121];
- ✓ **Konwencja UNESCO w Sprawie Ochrony i Promowania Różnorodności Form Wyrazu Kulturowego**, przyjęta jednomyślnie na Konferencji Generalnej UNESCO, dnia 2 listopada 2001 r. (2005 r.) w Paryżu[122];
- ✓ **Deklaracja z Xi'an w Sprawie Konserwacji Otoczenia Budowli, Miejsc i Obszarów Stanowiących Dziedzictwo**, przyjęta w Xi'an w Chinach przez Zgromadzenie Ogólne Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS dnia 21 października 2005 r. W myśl dokumentu m.in., należy zarządzać zmianami w otoczeniu budowli, miejsc i obszarów stanowiących dziedzictwo w celu zachowania ich znaczenia kulturowego i odrębnego charakteru[123];
- ✓ **Karta ICOMOS – Ochrony Szlaków Kulturowych**, opracowana przez Międzynarodowy Komitet Naukowy ds. Szlaków Kulturowych (CIIC) ICOMOS

[119] Ibidem, s. 201-216 (nieratyfikowana przez Polskę).
[120] Ibidem, s. 217-230 (nieratyfikowana przez Polskę).
[121] Ibidem, s. 231-236.
[122] Ibidem, s. 237-244. Dz. U. z 2007 Nr 215, poz. 1585, *Konwencja UNESCO w Sprawie Ochrony i Promowania Różnorodności Form Wyrazu Kulturowego*. Ratyfikowana przez Polskę.
[123] *Vademecum Konserwatora Zabytków, cz. I. Międzynarodowe prawo ochrony dziedzictwa kultury*…, s. 245-250.

i ratyfikowana podczas Zgromadzenia Ogólnego ICOMOS, w Québec w Kanadzie 4 października 2008 r.[124];

- ✓ **Deklaracja w Sprawie Zachowania Genius Loci (Ducha Miejsca)**, przyjęta z okazji 16. Zgromadzenia Ogólnego ICOMOS i obchodów 400. Rocznicy założenia Quebec (Kanada) dnia 4 października 2008 r. Uczestnicy przyjęli Deklarację zasad i rekomendacji w celu zachowania genius loci przez ochronę materialnego i niematerialnego dziedzictwa na całym świecie[125].

2.21. Zadania i kompetencje organów powiatu kwidzyńskiego w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego (ochrony zabytków)

Zadania i kompetencje organów administracji publicznej, a w tym konkretnym przypadku samorządów, w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego regulują polskie akty prawne skrótowo zaprezentowane powyżej (punkty: 2, 3.2-3.16). Ponadto szczegółowy obszar kompetencji powiatu kwidzyńskiego z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami zawarty został w porozumieniu podpisanym ponownie[126] w dniu 25 marca 2011 r. między Wojewodą Pomorskim a Powiatem Kwidzyńskim, **w sprawie prowadzenia spraw z zakresu właściwości Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku (**PWKZ) **przez Powiat Kwidzyński**[127].

Według w/w postanowienia do zadań i kompetencji Powiatu Kwidzyńskiego należą:

- ✓ uzgadnianie projektów decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego w odniesieniu do obszarów zabytkowych, objętych ochroną prawną w formie wpisu do rejestru zabytków[128];
- ✓ uzgadnianie projektów decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego w odniesieniu do obiektów i obszarów zabytkowych, objętych ochroną prawną w formie jej ustalenia w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego[129];
- ✓ uzgadnianie projektów decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego w odniesieniu do obiektów i obszarów zabytkowych ujętych w gminnej ewidencji zabytków[130];
- ✓ uzgadnianie projektów decyzji o warunkach zabudowy w odniesieniu do obszarów zabytkowych, objętych ochroną prawną w formie wpisu do rejestru zabytków[131];

[124] Ibidem, s. 251-262.
[125] Ibidem, s. 263-267.
[126] W konsekwencji nowego porozumienia pierwsze porozumienie zawarte pomiędzy Wojewodą Pomorskim a Powiatem Kwidzyńskim z dnia 05.01.2004 r. (Dz. Urz. Wojew. Pom. Nr 7 poz. 109) straciło swoją moc prawną.
[127] Dziennik Urzędowy Województwa Pomorskiego z 05.05.2011 r. [dalej:] D.U.W.P Nr 50, poz. 1164.
[128] Ibidem, §1, ust. 1.
[129] Ibidem, §1, ust. 2.
[130] Ibidem, §1, ust. 3.
[131] Ibidem, §1, ust. 4.

- ✓ uzgadnianie projektów decyzji o warunkach zabudowy w odniesieniu do obiektów i obszarów zabytkowych ujętych w gminnej ewidencji zabytków[132];
- ✓ uzgadnianie decyzji o pozwoleniu na budowę w odniesieniu do obiektów i obszarów zabytkowych ujętych w gminnej ewidencji zabytków[133];
- ✓ wydawanie pozwoleń na prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych w obszarach zabytkowych objętych ochroną prawną w formie wpisu do rejestru zabytków[134];
- ✓ wydawanie pozwoleń na prowadzenie robót budowlanych w otoczeniu obszarów zabytkowych objętych ochroną prawną w formie wpisu do rejestru zabytków[135];
- ✓ wydawanie pozwoleń na dokonywanie podziałów w obszarach zabytkowych objętych ochroną prawną w formie wpisu do rejestru zabytków[136];
- ✓ wydawanie pozwoleń na umieszczanie urządzeń technicznych, tablic, reklam oraz napisów w obszarach zabytkowych objętych ochroną prawną w formie wpisu do rejestru zabytków (wyjątkiem są znaki informacyjne)[137];
- ✓ wydawanie pozwoleń na podejmowanie innych niż wymienione wyżej działań, które mogłyby doprowadzić do naruszenia substancji lub zmiany wyglądu obszarów zabytkowych objętych ochroną prawną w formie wpisu do rejestru zabytków[138];
- ✓ wydawanie pozwoleń na usunięcie drzew i krzewów w obszarach zabytkowych objętych ochroną prawną w formie wpisu do rejestru zabytków[139];
- ✓ wydawanie decyzji nakazujących właścicielowi zabytku nieruchomego ujętego w gminnej ewidencji zabytków lub nieruchomości o cechach zabytku, położonych w obszarach zabytkowych, udostępnienia wykonawcy badań konserwatorskich, architektonicznych lub archeologicznych[140];
- ✓ wydawanie decyzji nakazujących wstrzymanie działań wykonywanych bez pozwolenia lub z naruszeniem warunków pozwolenia w obszarach zabytkowych i w ich otoczeniu objętych ochroną prawną w formie wpisu do rejestru zabytków[141];
- ✓ wydawanie decyzji nakazujących wykonanie określonych w tym przepisie prawa czynności na koszt osoby, która podjęła działania bez pozwolenia lub z naruszeniem

[132] Ibidem, §1, ust. 5.
[133] Ibidem, §1, ust. 6.
[134] Ibidem, §1, ust. 7.
[135] Ibidem, §1, ust. 8.
[136] Ibidem, §1, ust. 9.
[137] Ibidem, §1, ust. 10.
[138] Ibidem, §1, ust. 11.
[139] Ibidem, §1, ust. 12.
[140] Ibidem, §1, ust. 13.
[141] Ibidem, §1, ust. 14.

warunków pozwolenia w obszarach zabytkowych i w ich otoczeniu objętych ochroną prawną w formie wpisu do rejestru zabytków[142];

- ✓ wydawanie decyzji nakazujących wykonanie określonych w tym przepisie prawa czynności na koszt osoby, która wykonała te czynności bez pozwolenia lub z naruszeniem warunków pozwolenia w obszarach zabytkowych i w ich otoczeniu objętych ochroną prawną w formie wpisu do rejestru zabytków[143];
- ✓ wydawanie decyzji nakazujących wykonanie określonych w tym przepisie prawa prac konserwatorskich lub robót budowlanych, których wykonanie jest niezbędne ze względu na zagrożenie zniszczeniem lub istotnym uszkodzeniem obszarów zabytkowych i ich otoczenia objętych ochroną prawną w formie wpisu do rejestru zabytków[144];
- ✓ wrowadzanie kontroli przestrzegania i stosowania przepisów, dokumentowania jej ustaleń stosownymi protokołami i wydawanie w oparciu o te ustalenia zaleceń pokontrolnych oraz sprawdzanie ich wykonania, jak również powiadamianie stosowanych organów o uzasadnionym podejrzeniu popełnienia przestępstwa lub wykroczenia, w obszarach i przy obiektach objętych ochroną prawną w formie wpisu do rejestru zabytków[145];

Podsumowując, organy samorządowe powiatu kwidzyńskiego, w tym Konserwator Zabytków Powiatu Kwidzyńskiego (KZPK), teoretycznie powinien dysponować całym wachlarzem narzędzi w zakresie opieki i ochrony szeroko rozumianego materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego, a przede wszystkim zabytków nieruchomych oraz krajobrazów kulturowych występujących w granicach administracyjnych powiatu kwidzyńskiego. W praktyce wygląda to niestety inaczej, np. nie konsultuje się z Powiatowym Konserwatorem ustaleń do Miejscowych Planów Zagospodarowania Przestrzennego. Urzędy Gminne nie weryfikują wykazów obiektów w Gminnych Ewidencjach Zabytków (GEZ) pod kątem stanu zachowania i użytkowania. Właściciele i użytkownicy nie są informowani o wpisie do GEZ, co po nowelizacji prawa budowlanego doprowadza do nieświadomej dewastacji walorów zabytkowych. Ponadto Powiatowy Konserwator Zabytków nie bierze udziału w procedurze wpisów do GEZ, a jest organem wydającym decyzje o ich rozbiórkach.

Pomimo powyższego do kluczowych narzędzi zaliczyć można akty prawne państwa polskiego, doktryny międzynarodowe zawarte w szeregu strategicznych dokumentach ratyfikowanych przez Polskę czy akty prawne prawa miejscowego, do których zaliczyć m.in. można w/w porozumienie ws. przeniesienia kompetencji PWKZ na rzecz KZPK,

[142] Ibidem, §1, ust. 15.
[143] Ibidem, §1, ust. 16.
[144] Ibidem, §1, ust. 17.
[145] Ibidem, §1, ust. 18.

Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego oraz uchwały Gminnych i Powiatowych Programów Opieki mad zabytkami, o których mowa będzie w kolejnym rozdziale.

3. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

W rozdziale tym zawarte zostały strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz relacje Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa pomorskiego.

3.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami są tożsame z Powiatowym Programem Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego, o czym świadczyć mogą liczne założenia zawarte w tymże programie. Zamierzenia te wyartykułowane zostały w różnego rodzaju strategiach, programach i studiach, uwzględniających problematykę ochrony i popularyzacji dziedzictwa kulturowego. Zaliczyć do nich można:

3.1.1. Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022 ustalony został uchwałą nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r[146]. Jego nadrzędnym celem jest realizacja przepisu art. 84 w związku z art. 86 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2018 r.poz. 2067, z późn. zm.). Program ten jest głównym dokumentem strategicznym określającym cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także środki służące do realizacji wyznaczonych celów[147].

Zasadniczym priorytetem strategii jest stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami, który będzie realizowany przez Koordynatora Programu wraz z państwowymi instytucjami kultury i organami administracji państwowej w okresie cztero-letnim poprzez trzy cele szczegółowe, podzielone na kierunki działania[148].

- **Cel szczegółowy 1:** *Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego*, podzielony na kierunki działania:

  1. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym.

[146] Monitor Polski [dalej: M. P.] z 2019 r. poz. 808, *Załącznik do Uchwały nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r. w sprawie „Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022”*.
[147] Ibidem, s. 4.
[148] Ibidem, s. 8.

- Szkolenia dla jednostek samorządu terytorialnego w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym, w tym pracowników merytorycznych, z uwzględnieniem zagadnień z zakresu planowania przestrzennego i dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami;
- Budowanie zasobu wiedzy o ochronie dziedzictwa kulturowego na poziomie lokalnym, regionalnym i centralnym;
- Merytoryczne wsparcie procesu planowania i rewitalizacji w gminach;
- Konkurs Generalnego Konserwatora Zabytków nagradzający gminy za modelowe wdrażanie programów opieki nad zabytkami[149].

2. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym.

- Wspieranie rozwijania kompetencji zawodowych przez pracowników służb konserwatorskich;
- Ewaluacja stosowanych standardów i metod konserwatorskich;
- Wsparcie działań dokumentacyjnych zasobu zabytkowego;
- Powołanie Centrum Architektury Drewnianej[150].

- **Cel szczegółowy 2:** *Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami*, podzielony na kierunki działania:

1. Merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami.

- Upowszechnianie standardów i metod konserwatorskich dla wybranych zasobów zabytkowych (wybór zasobów, wypracowanie zaleceń dla opiekunów zasobu zabytkowego dotyczących metod konserwacji, adaptacji, dokumentacji i badań, upowszechnianie przez bazę wiedzy)[151].

2. Podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego.

- Podniesienie bezpieczeństwa zabytków ruchomych przez sprzyjanie intensyfikacji współpracy z opiekunami zabytków przez właściwe służby i instytucje[152].

- **Cel szczegółowy 3:** *Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa*, podzielony na kierunki działania poprzez:

1. Upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa i jego wartości.

- Kampania społeczno-edukacyjna w mediach, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami i dostępności do zabytków dla osób ze szczególnymi potrzebami;
- Tworzenie narzędzi edukacyjnych dla szkół i instytucji kultury, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami[153].

[149] Ibidem, s. 9.
[150] Ibidem, s. 11.
[151] Ibidem, s. 12.
[152] Ibidem, s. 13.
[153] Ibidem.

2. Tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami.

- Program dotacyjny dla organizacji pozarządowych w zakresie popularyzowania i upowszechniania wiedzy o dziedzictwie kulturowym, budowania świadomości lokalnej, a także włączania społeczeństwa w opiekę nad zasobem dziedzictwa kulturowego[154].

Program realizowany będzie w ramach środków finansowych pochodzących z budżetu państwa, w części 24 – kultura i ochrona dziedzictwa narodowego. Łączne środki przeznaczone na ten cel wynoszą 25 617 089,00 zł[155].

3.1.2. Narodowa Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)

Narodowa Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) została przyjęta Uchwałą nr 8 przez Radę Ministrów 14 lutego 2017 r. Jest obowiązującym, kluczowym dokumentem państwa polskiego w obszarze średnio i długofalowej polityki gospodarczej. Przyjęcie Strategii poprzedziły szerokie konsultacje społeczne z obywatelami, przedstawicielami różnych środowisk, organizacji pozarządowych i branżowych oraz z samorządowcami. Celem głównym Strategii jest Tworzenie warunków dla wzrostu dochodów mieszkańców Polski przy jednoczesnym wzroście spójności w wymiarze społecznym, ekonomicznym, środowiskowym i terytorialnym[156].

Zadania powiązane z obszarem ochrony zabytków zostały uwzględnione w działaniach do 2030 r. w następujących obszarach:

- zwiększenie efektywności programowania rozwoju poprzez zintegrowanie planowania przestrzennego i społeczno-gospodarczego oraz zapewnienie realnej partycypacji społecznej. Realizacja tego celu będzie polegała na dokonaniu zasadniczej reformy sposobu funkcjonowania systemu programowania społeczno-gospodarczego i planowania przestrzennego, skutkującej m.in. przygotowaniem zintegrowanych dokumentów strategicznych i planistycznych na każdym poziomie zarządzania, w tym lokalnym[157];
- ochrona i promocja dziedzictwa narodowego – wykorzystanie potencjału dziedzictwa dla wzmacniania kapitału społecznego oraz poczucia tożsamości i wspólnoty; inwestycje w dziedzictwo narodowe (dobra kultury, nauki i sztuki, zabytki, rozwój sieci

[154] Ibidem, s. 14.
[155] Ibidem, s. 15.
[156] M. P. z 2017 r. poz. 260, *Załącznik do Uchwały nr 8 Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie przyjęcia „Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)”*, s. 4.
[157] Ibidem, s. 176.

muzeów, wspieranie i promocja dziedzictwa kulturowego wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO);

- wzmacnianie tożsamości, poczucia wspólnoty i więzi międzypokoleniowych, poprzez uczestnictwo i zwiększanie dostępu do instytucji i dzieł kultury na wszystkich poziomach funkcjonowania wspólnoty (lokalnym, regionalnym, narodowym), likwidacja „białych plam" w dostępie do kultury[158].

3.1.3. Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030 (SRKS) stanowi kontynuację i aktualizację przyjętej uchwałą nr 61 Rady Ministrów z dnia 26 marca 2013 r. Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020 (M.P. poz. 378)[159].

Głównym celem Strategii jest wzrost, jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków. Realizacja tego celu odbywa się przez wdrażanie kierunków interwencji zaplanowanych do realizacji w trzech zasadniczych obszarach, których kluczowe znaczenie znajduje również odzwierciedlenie w nowym podtytule: *współdziałanie, kultura, kreatywność*:

- obszar 1: *Współdziałanie – społeczeństwo obywatelskie*,
- obszar 2: *Kultura – tożsamość i postawy obywatelskie*,
- obszar 3: *Kreatywność – potencjał kulturowy i kreatywny*[160].

Ponadto wyznaczone cele zawarte w dokumencie nawiązują także do przyjętej w 2015 r. przez państwa członkowskie Organizacji Narodów Zjednoczonych rezolucji pt. *Przekształcamy nasz świat: Agenda na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030* (tzw. *Agenda 2030*). Akt ten stanowi globalny plan działań *na rzecz ludzi, naszej planety i dobrobytu*, mających na celu *wzmocnienie powszechnego pokoju w warunkach większej wolności*. Agenda zakłada dążenie do osiągnięcia zrównoważonego rozwoju w trzech wymiarach: gospodarczym, społecznym i środowiskowym. Określono w niej 17 Celów Zrównoważonego Rozwoju, przy czym interwencje zaplanowane w ramach Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego wpisuje się m.in. cel dot. ochrony dziedzictwa kulturowego:

- **Cel 11 -** „Uczynić miasta i osiedla ludzkie bezpiecznymi, stabilnymi, zrównoważonymi oraz sprzyjającymi włączeniu społecznemu (m.in. w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego i partycypacji obywatelskiej)"[161].

---

[158] Ibidem, s. 216.
[159] M.P. z 2020, poz. 1060, *Załącznik do Uchwały nr 155 Rady Ministrów w sprawie przyjęcia „Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030"*, s. 3.
[160] Ibidem, s. 4.
[161] Ibidem, s. 5-6.

Z punktu widzenie ochrony zabytków ważną kwestią poruszoną w Strategii jest przedstawiona diagnoza określająca zły stan zachowania obiektów zabytkowych wraz z niewykorzystanym potencjałem szlaków kulturowych. Według dokumentu dziedzictwo kulturowe, wraz z pamięcią zbiorową, tworzą podstawę dla kształtowania się więzi społecznych. Zabytki, będące jednym z zasadniczych elementów dziedzictwa, stanowią emanację wartości, z którymi identyfikowały się tworzące je w przeszłości wspólnoty. Są one fundamentem formowania się współczesnej tożsamości zbiorowej w różnych wymiarach i aspektach: lokalnym, regionalnym, krajowym, społecznym, kulturowym, politycznym itd. Dbałość o przeszłość zapisaną w zabytkach może, zatem sprzyjać kształtowaniu solidarności wewnątrz społeczności lokalnych, jak również pozwala na rozwijanie wrażliwości na dziedzictwo innych zbiorowości[162].

Do jednych ze sposobów na połączenie kompleksowej oferty kulturalnej związanej z dziedzictwem, z realizacją wspólnych przedsięwzięć z organizacjami pozarządowymi, podmiotami z sektora kultury oraz innych gałęzi gospodarki, przy jednoczesnej integracji mieszkańców poszczególnych obszarów i wzmacniania kapitału społecznego na poziomie lokalnym i regionalnym, może być *tworzenie szlaków kulturowych*. Idea tworzenia takich szlaków jest również ściśle powiązana z *rozwojem turystyki kulturowej*, która generuje wzrost liczby zwiedzających miejsca i obiekty znajdujące się na różnego rodzaju listach, skupiających najbardziej wartościowe zabytki (np. zabytki uznane przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej za Pomniki Historii). Dziedzictwo kulturowe i historyczne, w tym zabytki architektury i budownictwa, muzea sztuki, biograficzne, etnograficzne, skanseny, ośrodki twórczości ludowej, obiekty historyczno-wojskowe czy zabytki techniczne, stanowią potencjał, który może być czynnikiem stymulującym rozwój gospodarczy regionów słabiej rozwiniętych[163].

W dokumencie uwypuklono również wagę pomników historii, które kreują i zwiększają atrakcyjność turystycznych obszarów, na których się znajdują[164]. Jednym z priorytetowych działań w omawianym obszarze będzie wsparcie zabytków uznanych za pomniki historii przez Prezydenta RP. Należy również wykorzystać ich potencjał do stymulowania rozwoju ośrodków miejskich tracących funkcje społeczno-gospodarcze[165].

Wsparcie obejmie podmioty zarządzające szlakami kulturowymi i pomnikami historii, które podejmą współpracę z lokalnymi organizacjami pozarządowymi oraz samorządami. Rezultatem projektu będzie poprawa stanu wybranych zabytków znajdujących się na szlakach kulturowych, a także obiektów uznanych za pomniki historii. Projekt przyczyni się do aktywizacji społeczności lokalnych w obszarze zdolności do efektywnej współpracy[166].

[162] Ibidem, s. 27.
[163] Ibidem, s. 29.
[164] Ibidem, s. 30-31.
[165] Ibidem, s. 75.
[166] Ibidem, s. 76.

Niezwykle ważnym wyzwaniem jest także poprawa estetyki przestrzeni miejskiej. W tym celu kontynuowany i rozwijany będzie projekt pt. *Krajobraz mojego miasta*, którego celem jest zwrócenie uwagi władz samorządowych, firm, instytucji oraz społeczeństwa na problem chaosu reklamowego i konieczność zrównoważonego planowania przestrzeni miejskiej. Zwiększony zostanie nacisk na działania edukacyjne oraz promocyjne w zakresie kształtowania i ochrony estetyki przestrzeni publicznej[167].

3.1.4. Koncepcja Zagospodarowania Przestrzennego Kraju 2030

Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 jest najważniejszym krajowym dokumentem strategicznym dotyczącym zagospodarowania przestrzennego kraju. Przyjęta została Uchwałą Nr 239 Rady Ministrów dnia 13 grudnia 2011 r.

Opracowana zgodnie z zapisami ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 27 marca 2003 roku. Przedstawia wizję zagospodarowania przestrzennego kraju w perspektywie najbliższych dwudziestu lat oraz określa cele i kierunki polityki przestrzennej wraz z planem działań o charakterze prawnym i instytucjonalnym niezbędnym dla jej realizacji. Koncepcja posiada wiele cech strategii ogólnorozwojowej, łącząc elementy przestrzennego zagospodarowania z czynnikami rozwoju społeczno-gospodarczego[168].

Dokument dotyka również kwestii znaczenia dziedzictwa kulturowego w przestrzeni publicznej. Zasoby obiektów zabytkowych i krajobrazów Polski są świadectwem wielu kultur i epok. Dziedzictwo kulturowe, tak materialne, jak i odnoszące się do sfery wartości niematerialnych, jest częścią współczesnej przestrzeni. Obejmuje nie tylko pojedyncze obiekty kubaturowe lub ich zespoły, ale także całość jednostki przestrzennej (obiekt wraz z otaczającą go przestrzenią). „Ta całość powinna podlegać badaniom i ochronie. Zachowane obiekty muszą pełnić funkcje użytkowe współcześnie nadane, zgodne z ich potencjałem i wymogami ochrony. W przeciwnym wypadku niszczeją, giną, tracą wartość, nieodwracalnie zubożając potencjał rozwojowy i obraz dziedzictwa narodowego”[169].

Ponadto w dokumencie zapisano: „W perspektywie najbliższych dwudziestu lat rola dziedzictwa kulturowego w procesach rozwoju przestrzennego będzie rosła – zwiększanie się zamożności społeczeństwa oraz przekształcenia o charakterze kulturowym będą powodowały wzrost znaczenia rozwojowego zarówno materialnych jak i niematerialnych składników dziedzictwa kulturowego. Ich lokalizacja i umiejętność wykorzystania w procesach rozwoju będzie wpływała pozytywnie na tok koncentracji gospodarczej, ludnościowej i rangę kultury i turystyki”[170].

[167] Ibidem.
[168] M.P. z 2012, poz. 252, Załącznik do Uchwały nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia w sprawie przyjęcia *Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*, s. 5.
[169] Ibidem, s. 28-29.
[170] Ibidem, s. 29.

W dokumencie tym określono także cele polityki przestrzennego zagospodarowania kraju, do których należą:

- **cel pierwszy** - podwyższenie konkurencyjności głównych ośrodków miejskich Polski w przestrzeni europejskiej poprzez ich integrację funkcjonalną przy zachowaniu policentrycznej struktury systemu osadniczego sprzyjającej spójności[171];
- **cel drugi** - poprawa spójności wewnętrznej i terytorialne równoważenie rozwoju kraju poprzez promowanie integracji funkcjonalnej, tworzenie warunków dla rozprzestrzeniania się czynników rozwoju, wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich oraz wykorzystanie potencjału wewnętrznego wszystkich terytoriów[172];
- **cel trzeci** - poprawa dostępności terytorialnej kraju w różnych skalach przestrzennych poprzez rozwijanie infrastruktury transportowej i telekomunikacyjnej[173];
- **cel czwarty** - kształtowanie struktur przestrzennych wspierających osiągnięcie i utrzymanie wysokiej jakości środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych Polski[174];
- **cel piąty** - zwiększenie odporności struktury przestrzennej kraju na zagrożenia naturalne i utraty bezpieczeństwa energetycznego oraz kształtowanie struktur przestrzennych wspierających zdolności obronne państwa[175];
- **cel szósty** - przywrócenie i utrwalenie ładu przestrzennego[176].

3.1.5. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2020

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2013 została przyjęta przez Rząd RP 21 września 2004 r. W 2005 r. Ministerstwo Kultury wydało Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020.

Istotnym czynnikiem dla przygotowania dokumentu było przeświadczenie, że także w kulturze nadszedł czas na przejście od zarządzania operacyjnego do zarządzania strategicznego opartego na długookresowej wizji rozwoju. Zakres Strategii został podporządkowany głównie regionom, jako podstawowym jednostkom podziału terytorialnego[177].

Misją Narodowej Strategii Rozwoju Kultury jest - „zrównoważony rozwój kultury, jako najwyższej wartości przenoszonej ponad pokoleniami, określającej całokształt historycznego

[171] Ibidem, s. 72.
[172] Ibidem, s. 82.
[173] Ibidem, s. 100.
[174] Ibidem, s. 118.
[175] Ibidem, s. 134.
[176] Ibidem, s. 159.
[177] Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020, Warszawa 2005, http://bip.mkidn.gov.pl/media/docs/050617nsrkuzupelnienie. pdf (strona Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dostęp: 15.07.2021 r.), s. 5.

i cywilizacyjnego dorobku Polski, wartości warunkującej tożsamość narodową i zapewniającej ciągłość tradycji i rozwój regionów”[178].

W dokumencie uwzględniono cele realizacji Strategii, przy czym za cel nadrzędny obrano zrównoważenie rozwoju kultury w regionach, który realizowany jest przez następujące cele uzupełniające:

- ✓ wzrost efektywności zarządzania sferą kultury;
- ✓ zmniejszenie dysproporcji regionalnych w rozwoju i dostępie do kultury;
- ✓ wzrost udziału kultury w PKB;
- ✓ zachowanie dziedzictwa kulturowego i aktywna ochrona zabytków;
- ✓ modernizacja i rozbudowa infrastruktury kultury;
- ✓ wzrost uczestnictwa w kulturze;
- ✓ rozwój szkół artystycznych i zwiększenie liczby godzin edukacji kulturalnej w programach szkolnych;
- ✓ efektywna promocja twórczości;
- ✓ promocja polskiej kultury za granicą;
- ✓ ochrona własności intelektualnej i walka z piractwem;
- ✓ wprowadzenie innowacyjnych rozwiązań w systemie organizacji działalności kulturalnej i w systemie upowszechniania kultury;
- ✓ rozwój przemysłów kultury (kinematografia, media, design, wydawnictwa, fonografia)[179].

System realizacyjny Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020 oparty jest na programach operacyjnych. Ochrona dziedzictwa kulturowego odbywać się będzie poprzez Program Operacyjny *Dziedzictwo Kulturowe*, który realizowany jest w ramach dwóch komplementarnych priorytetów: rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych oraz rozwój kolekcji muzealnych. Podstawowym celem obu priorytetów jest:

- ✓ poprawa stanu zachowania zabytków;
- ✓ zwiększanie narodowego zasobu dziedzictwa kulturowego;
- ✓ kompleksowa rewaloryzacja zabytków;
- ✓ zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki;
- ✓ poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji;
- ✓ zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę, a także realizacja

[178] Ibidem, s. 74.
[179] Ibidem, s. 74-75.

zadań związanych z zakupem dzieł sztuki i kolekcji dla instytucji muzealnych, w tym starodruków, księgozbiorów oraz zbiorów filmowych;

- ✓ wspieraniu rozwoju muzealnych pracowni konserwatorskich oraz nowych technik konserwacji zabytków ruchomych.

Podsumowując cały podpunkt 3.1., można stwierdzić, że niniejszy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego jest zgodny z aktualnymi i bieżącymi zapisami zawartymi w strategicznych celach polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, które zostały skrótowo scharakteryzowane powyżej.

3.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa

3.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030

Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030 przyjęta została przez Sejmik Województwa Pomorskiego (Uchwała nr 376/XXXI/21 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 12 kwietnia 2021 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030)[180].

Struktura Strategii obejmuje dziesięć zasadniczych części, są to:

- ✓ **Część I** - „*Wyzwania globalne oraz wnioski z analizy sytuacji społeczno-gospodarczej województwa pomorskiego* zawiera podstawowe tezy diagnostyczne, kluczowe z punktu widzenia planowania interwencji, sformułowane m.in. na podstawie dostępnych danych statystycznych, wniosków z analiz, raportów oraz publikacji naukowych i ewaluacyjnych, a także wiedzy eksperckiej. Opracowano również analizę SWOT oraz wskazano inwestycyjne uwarunkowania rozwoju województwa w perspektywie roku 2030, w kontekście kluczowych inwestycji planowanych z poziomu centralnego;
- ✓ **Część II** - *Scenariusze rozwoju województwa pomorskiego do 2030 roku* przedstawia – w sposób wariantowy – możliwe ścieżki rozwojowe Pomorza w najbliższych 10 latach. Przy opracowywaniu ww. scenariuszy wykorzystano megatrendy, tj. postęp technologiczny oraz zmiany klimatyczne i demograficzne. W scenariuszach uwzględniono również potencjalne skutki pandemii COVID-19 na rozwój województwa pomorskiego. Sposób realizacji Strategii w kontekście tych zjawisk będzie miał wpływ na prawdopodobieństwo spełnienia się któregoś ze scenariuszy;

[180] *Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030*, https://strategia2030.pomorskie.eu/2021/04/12/strategia-rozwoju-wojewodztwa-pomorskiego-2030/, (strona Urzędu Marszałkowskiego Województwa Pomorskiego, dostęp: 16.07.2021 r.).

- ✓ **Część III** - *Strategiczne wyzwania rozwojowe* dotyczy tych trendów i zagadnień, które w sposób szczególny determinują zarówno wybór celów, jak i mechanizmy realizacji Strategii;
- ✓ **Część IV** - *Wizja województwa pomorskiego w roku 2030 – cel główny Strategii* określony został pożądany stan docelowy, będący efektem skutecznej realizacji interwencji zamierzonej w SRWP 2030;
- ✓ **Część V** - *Zasady horyzontalne Strategii* przedstawia reguły, które powinny być uwzględniane przy identyfikacji i realizacji przedsięwzięć wdrażających SRWP 2030. Bezpośrednio z zasad horyzontalnych wynika w szczególności ukierunkowanie tematyczne interwencji oraz kluczowe kryteria, które będą miały zastosowanie przy wyborze przedsięwzięć;
- ✓ **Część VI** - *Rola samorządu województwa* wskazuje, jakie funkcje pełnić będzie SWP w procesie realizacji Strategii;
- ✓ **Część VII** - *Cele strategiczne i operacyjne* zawarty został opis celów strategicznych oraz celów operacyjnych Strategii, w których sprecyzowano, m.in. zakres tematyczny, ukierunkowanie terytorialne, zobowiązania SWP oraz oczekiwania wobec władz centralnych;
- ✓ **Część VIII** - *Wymiar terytorialny Strategii* przedstawia ofertę rozwojową dedykowaną poszczególnym obszarom funkcjonalnym województwa;
- ✓ **Część IX** - *Obszary współpracy międzyregionalnej i międzynarodowej* definiuje wyzwania i obszary tematyczne, w których kluczowe znaczenie odgrywa współpraca międzyregionalna i międzynarodowa, w szczególności z sąsiednimi województwami i partnerami w regionie Morza Bałtyckiego;
- ✓ **Część X** - *System realizacji* określa model zarządzania realizacją Strategii, wskazano planowane narzędzia, źródła finansowania oraz system monitorowania i oceny efektów. Zaprezentowano również wizję angażowania partnerów społeczno-gospodarczych w proces realizacji SRWP 2030”[181].

W dokumencie tym w części czwartej – *Wizja Województwa Pomorskiego w roku 2030* – na podstawie wielu analiz i studiów stwierdzono, że województwo pomorskie w roku 2030 to region dobrobytu: „*rozwijający się w sposób trwały* – bazujący na wyróżnikach Pomorza: aktywności i potencjale wykształcenia mieszkanek i mieszkańców, wysokim poziomie kapitału ludzkiego i społecznego, bogatym dziedzictwie wielokulturowym, morskim i wolnościowym, unikatowych walorach środowiskowych i krajobrazowych, zrównoważonej mobilności, a także branżach kluczowych dla gospodarki i inteligentnych specjalizacji”[182].

[181] Ibidem, s. 6.
[182] Ibidem, s.68.

W części piątej zaś – *Zasady Horyzontalne Strategii* – do jednych z głównych celów zalicza się dbałość o racjonalne gospodarowanie przestrzenią, czyli: „(…) realizacja Strategii uwzględnia wymogi kształtowania ładu przestrzennego, zapewniając poszanowanie i efektywne wykorzystanie zasobu przestrzeni, w tym hamowanie chaotycznej suburbanizacji oraz presji inwestycyjnej na tereny cenne przyrodniczo i krajobrazowo. Oznacza ona, że przedsięwzięcia o statusie strategicznym powinny spełniać kryterium pozytywnego oddziaływania przestrzennego, korzystając z zasad zagospodarowania przestrzennego zawartych w *Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego 2030*”[183].

Cześć piąta – *Cele Strategiczne i Operacyjne* składa się z 12 celów operacyjnych. Do jednych z nich zalicza się *Otwarta Wspólnota Regionalna*, *Kapitał Społeczny oraz Oferta Turystyczna Czasu Wolnego*.

W celu operacyjnym - *Fundamenty Edukacji* zawarto następujące przesłanki realizacji: „Powyższym działaniom powinno towarzyszyć włączanie treści związanych ze specyfiką województwa pomorskiego. Niezbędne są partnerskie (obejmujące m.in. JST, NGO i uczelnie) inicjatywy edukacyjne, służące umacnianiu tożsamości regionalnej i etnicznej, w tym w obszarze edukacji morskiej i kaszubskiej. Ważnym elementem jest także zachowanie i rozwój języka regionalnego – istotnego wyróżnika województwa (…)”[184].

W celu operacyjnym - *Kapitał Społeczny* zawarto następujące przesłanki realizacji: „Wyróżnikiem województwa pomorskiego jest bogactwo różnorodności, przede wszystkim w wymiarze kulturowym, etnicznym, historycznym i społecznym. Bazą do budowania kapitału społecznego powinna być, zatem otwartość, wynikająca w szczególności z tożsamości regionalnej i lokalnej czerpiącej z dziedzictwa Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław i innych części regionu oraz tradycji kresowych, morskich, historycznych i solidarnościowych. Swoistą marką Pomorza jest także zakorzenienie w regionalnej społeczności postaw wolnościowych, samorządowych, oddolnych i obywatelskich. Atutem regionu są również: potencjał doświadczenia i wiedzy seniorów oraz aktywność i wykształcenie mieszkanek i mieszkańców. Kluczowym elementem procesu wzmacniania kapitału społecznego regionu jest jego potencjał kulturowy, budujący poczucie lokalnej, regionalnej, narodowej i europejskiej tożsamości. Widoczne są jednakże deficyty w zakresie zachowania dziedzictwa kulturowego, zarówno materialnego, jak i niematerialnego. W przypadku dziedzictwa materialnego, wciąż niewystarczająca jest liczba inwestorów zainteresowanych wykorzystywaniem i utrzymywaniem obiektów zabytkowych, co skutkuje ich degradacją. Zagrożeniem dla stanu zabytków jest również brak ich użytkowania, jedną z możliwości ich zachowania jest adaptacja do nowych funkcji. W zakresie dziedzictwa niematerialnego, widoczny jest jego ogromny potencjał służący budowie kapitału społecznego Pomorza, natomiast mankamentem jest jego

[183] Ibidem, s. 69.
[184] Ibidem, s. 90.

relatywnie niska rozpoznawalność. Istotna będzie, zatem realizacja przedsięwzięć służących zachowaniu dziedzictwa materialnego i niematerialnego regionu, jako nośnika wartości historycznych, artystycznych, społecznych, edukacyjnych czy też ekonomicznych. W działaniach tych kluczowa będzie rola jednostek samorządu terytorialnego, organizacji pozarządowych, a także podmiotów prywatnych”[185].

W celu operacyjnym - *Oferta Turystyczna Czasu Wolnego* przesłanką realizacyjną jest: „Wysoka atrakcyjność turystyczna, unikatowe walory przyrodnicze i kulturowe, widoczna zmiana oczekiwań odwiedzających województwo związana ze skutkami pandemii COVID-19 oraz coraz większa świadomość zdrowotna i starzenie się społeczeństwa, składają się na główne przesłanki rozwoju oferty turystyki aktywnej (w szczególności rowerowej, wodnej, jeździeckiej), krajoznawczej, wypoczynkowej, prozdrowotnej, karawaningowej, kulinarnej, agroturystyki czy ekoturystyki, a także rekreacji. Kluczowe znaczenie będzie miał również rozwój wysokiej, jakości oferty turystycznej i czasu wolnego pozwalającej na wydłużenie sezonu turystycznego, np. poprzez rozwój turystyki uzdrowiskowej czy biznesowej”. Natomiast oczekiwanymi efektami mają być: „Poprawa, jakości, kompleksowości i dostępności oferty czasu wolnego, w tym turystycznej, sportowej i kulturalnej dla mieszkańców i turystów; zintegrowana informacja i kompleksowa promocja oferty czasu wolnego, w tym turystycznej, sportowej i kulturalnej; rozwój współpracy wszystkich interesariuszy w oparciu o modele zarządzania ruchem turystycznym”[186].

3.2.2. Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego 2030

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego 2030 przyjęty został uchwałą Nr 318/XXX/16 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 grudnia 2016 r. i wszedł w życie z dniem 1.03.2017 r. (Dz. U. W. P. z 14.02.2017 r., poz. 603)[187].

Jest to dokument o charakterze regionalnym, który stanowi integralny element szeroko pojętego planowania strategicznego w zakresie przestrzennej koordynacji działań, formułuje cele gospodarowania przestrzenią województwa i zasady jej kształtowania oraz określa kierunki polityki przestrzennej w długiej perspektywie. Strategicznym celem zagospodarowania przestrzennego województwa jest zrównoważony rozwój służący: integracji przestrzeni regionalnej z przestrzenią europejską i krajową, spójności wewnętrznej województwa, zwiększeniu jego konkurencyjności oraz podniesieniu poziomu jakości życia mieszkańców do średniego poziomu w Unii Europejskiej.

[185] Ibidem, s. 96.
[186] Ibidem, s. 110.
[187] *Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego 2030*, https://pbpr.pomorskie.eu/obowiazujacy-plan-zagospodarowaniaprzestrzennego-wojewodztwa-pomorskiego-2030 (Strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 16.07.2021 r.).

W rozdziale *Uwarunkowania – środowisko kulturowe i jego ochrona (obszary i obiekty zabytkowe)* zapisano, że województwo pomorskie charakteryzuje zróżnicowanie form i intensywność występowania obiektów dziedzictwa kulturowego. Dodano, że jest to pozytywny efekt skomplikowanego procesu dziejowego oraz występujących warunków naturalnych, dominujących form użytkowania terenu, zasobności mieszkańców i dostępności trwałych materiałów budowlanych[188]. Ponadto zostały przedstawione dane liczbowe wraz z uwypukleniem najbardziej wartościowych zabytków archeologicznych, a także zabytków architektury i budownictwa wpisanych do Wojewódzkiego Rejestru Zabytków[189].

Do charakterystycznych rodzajów zabytków nieruchomych należą:

- ✓ zabytkowe założenia miast i wsi z okresu średniowiecznych lokacji, a także te powstałe w późniejszych okresach (układy urbanistyczne i ruralistyczne);
- ✓ dzieła architektury i budownictwa (zespoły zamkowe, kościoły);
- ✓ zespoły kalwaryjne;
- ✓ pałace;
- ✓ dwory;
- ✓ zabudowa wiejska, (zagrody z zabudową mieszkalną i gospodarczą, domy podcieniowe, mała architektura);
- ✓ architektura z przełomu XIX i XX w., w tym obiekty użyteczności publicznej i technicznej, m.in.: ratusze, budynki urzędowe, sieć szkół o charakterystycznej architekturze, dworce kolejowe, szpitale, budynki wodociągów oraz zespoły przemysłowe: dawne browary, cukrownie itp.;
- ✓ dzieła budownictwa obronnego np.: mury miejskie, baszty, bramy, twierdze umocnienia nadbrzeżne;
- ✓ pola bitew, miejsca martyrologii i wydarzeń historycznych;
- ✓ dziedzictwo morskie i rzeczne;
- ✓ latarnie morskie wraz z towarzyszącą zabudową;
- ✓ młyny i elektrownie wodne na rzekach i ciekach;
- ✓ urządzenia wodne (śluzy, mosty, stacje pomp, rowy melioracyjne)[190].

W Strategii zostały także zawarte potrzeby i wyzwania, które stawia ochrona oraz utrzymanie walorów środowiska kulturowego regionu, szczególnie ważna w kontekście wzrastającej presji inwestycyjnej, wiąże się z koniecznością zapewnienia warunków dla trwałego zachowania, zagospodarowania i utrzymania zabytkowych krajobrazów kulturowych oraz zespołów zabytków poprzez:

[188] Ibidem, s. 65-66.
[189] Ibidem, s. 66.
[190] Ibidem, s. 66-67.

- ✓ przywracanie historycznych zespołów staromiejskich oraz układów wiejskich;
- ✓ odnowę zabytkowych obiektów wraz z adaptowaniem do nowych funkcji;
- ✓ kompleksową odbudowę zdegradowanych zespołów zabytkowych w obszarach historycznych centrów miast i wsi, złożeń rezydencjonalnych, terenów zielonych, w tym założeń parkowych, alei, szpalerów oraz nieużytkowanych kościołów i cmentarzy;
- ✓ przeciwdziałanie dewastacji zabytków techniki, przemysłu oraz stanowisk archeologicznych;
- ✓ promowanie i oznaczenie w terenie historycznych miejsc pamięci;
- ✓ rozwój nowych form obszarowej ochrony krajobrazu kulturowego, w tym zwłaszcza systemu parków kulturowych;
- ✓ zabezpieczenie i prace konserwatorskie przy obiektach archeologicznych o własnej formie terenowej[191].

Ponadto dokument kładzie nacisk na określenie kryteriów identyfikacji innych obiektów stanowiących dobra kultury współczesnej (pomników, miejsc pamięci, budynków, zespołów budynków, założeń urbanistycznych i krajobrazowych), będących uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, wyróżniających się wysokimi wartościami oraz pełniących istotną rolę dla budowania tożsamości regionu[192]. Dostrzega także potrzebę określenia pomorskiej listy zabytków nieruchomych (obiektów, układów przestrzennych zabytkowych, krajobrazów kulturowych), które z uwagi na ponadregionalne znaczenie, duże wartości historyczne, naukowe i artystyczne oraz znaczenie dla polskiego dziedzictwa kulturowego i świadomości społecznej mogą zostać uznane za pomnik historii. Jak również określenia tych obszarów krajobrazu kulturowego regionu, które z uwagi na swoje wartości historyczne mają istotne znaczenie dla zachowania krajobrazu kulturowego regionu i jego tożsamości i powinny podlegać ochronie, np. w formie parków kulturowych[193].

W ramach działań i przedsięwzięć polityki przestrzennej służących realizacji kierunku *Ochrona obszarów o charakterystycznym krajobrazie kulturowym lub znaczeniu historycznym* wyznaczono m.in. dla jednostek samorządu terytorialnego następujące zadania:

- ✓ kompleksowa odnowa i rewaloryzacja definiujących tożsamość regionu zdegradowanych zabytkowych założeń przestrzennych obszarów historycznych, obiektów i zespołów zabytkowych (zwłaszcza zespołów pałacowo-parkowych i dworskich), historycznych (zwłaszcza średniowiecznych) układów ruralistycznych, zarówno wpisanych do rejestru, jak i uwzględnionych w ewidencji zabytków

[191] Ibidem, s. 68.
[192] Ibidem.
[193] Ibidem.

oraz pozostających poza nimi, z uwzględnieniem wymogów konserwatorskich oraz lokalnego charakteru zabudowy;

- ✓ zachowanie, odtwarzanie dawnych układów terenów zielonych: cmentarzy historycznych, alei, szpalerów, założeń parkowych;
- ✓ obejmowanie ochroną w formie parków kulturowych miejsc o wysokich i wyjątkowych wartościach, gdzie została zachowana historyczna struktura przestrzeni i szczególne walory przyrodniczo-krajobrazowe, np. tj.: **Kwidzyn - zespół zamkowo-katedralny kapituły pomezańskiej, założony, jako baza wypadowa przez Krzyżaków ok. 1233 r., przekształcony w miasto ok. 1254 r. (katedra, pałac Fermora, gmach sądu ziemskiego, kościół parafialny pw. Św. Trójcy XVIII–XIX w., budynek poczty, pozostałości murów obronnych, domy, dworki gł. z XIX w.)**;
- ✓ eliminowanie funkcji użytkowych obniżających wartości historyczne obiektów zabytkowych oraz obiektów kolidujących z walorami kulturowymi obszarów zabytkowych;
- ✓ realizacja obiektów o charakterze wystawienniczym, muzealnym, jak również skansenów (np. na terenie Żuław w miejscowości Drewnica lub Żuławki), służących zachowaniu, ochronie i promocji dziedzictwa kulturowego regionu;
- ✓ identyfikowanie dóbr kultury współczesnej w oparciu o: **kryteria obligatoryjne** (obiekt niebędący zabytkiem, obiekt jest uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, obiekt posiada wysokie wartości artystyczne lub historyczne, obiekt powstał po 1945 r.); **kryteria dodatkowe** (unikatowość – np. jedyny obiekt zachowany w formie pierwotnej; nowatorstwo – zarówno w kontekście rozwiązań architektonicznych, technicznych, jak i materiałowych; symboliczność – symbol dla mieszkańców i przyjezdnych; uznanie – obiekt otrzymał nagrody, wyróżnienia; próba czasu - zachowanie walorów przestrzennych i estetycznych pomimo degradacji, będącej efektem technicznego zużycia lub zaniedbania zarządcy, lub też spontanicznego rozwoju zagospodarowania terenów przyległych[194].

3.2.3. Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020

Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020 (RPO WP) zatwierdzony został decyzją wykonawczą Komisji Europejskiej nr C(2020) 6598 z dnia 22 września 2020 r. zmieniającą decyzję wykonawczą nr C(2015) 908 z dnia 12 lutego 2015 r. oraz uchwalony przez Zarząd Województwa Pomorskiego[195].

[194] Ibidem, s. 173-177.

[195] *Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020*, Załącznik nr 1 do uchwały nr 13/20 Komitetu Monitorującego RPO WP 2014-2020 z dnia 18 grudnia 2020 r.,

Jest to Program, którego celem jest podjęcie wyzwań rozwojowych stojących przed województwem pomorskim w sferze gospodarczej, edukacji, aktywności zawodowej i społecznej, wykorzystania specyficznych potencjałów poszczególnych obszarów, systemu transportowego, energii i środowiska. Jest także jednym z narzędzi realizacji Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020[196].

W jednym z rozdziałów dokumentu – *Obszary o nie w pełni uruchomionych potencjałach*, za punkt wyjścia uznano atrakcyjność obszaru objętego Programem: „w województwie występuje wiele obszarów o wysokich walorach przyrodniczych, które wymagają sieciowych działań służących podniesieniu ich atrakcyjności turystycznej. Należą do nich m.in. zachodnia i południowa część regionu oraz dolina i delta Wisły, a także gminy nadmorskie. Ponadto, region dysponuje wieloma walorami dziedzictwa kulturowego, które mogą stać się podstawą dla zrównoważonego rozwoju sektora turystycznego i poprawy, jakości oferty turystycznej regionu”[197].

Interwencja *RPO WP* w zakresie aktywizacji obszarów o nie w pełni uruchomionych potencjałach, skupiać się będzie na kompleksowej rewitalizacji zdegradowanych obszarów miejskich oraz zrównoważonym wykorzystaniu regionalnego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego. Oczekiwane efekty Programu mają przywrócić funkcje społeczno-gospodarcze i poprawę jakości przestrzeni publicznych na zdegradowanych obszarach, a także utworzyć nowe i wzmocnić istniejące produkty kulturowe i turystyczne[198].

W Programie zawarto również szczegółowy *Opis Osi Priorytetowych* stanowiący kompendium wiedzy dla potencjalnych wnioskodawców i beneficjentów na temat możliwości i sposobu realizacji projektów współfinansowanych z *RPO WP*.

W osi priorytetowej 8 *Konwersja* celem wsparcia jest rozwój potencjału obszaru Pomorza poprzez rewitalizację zdegradowanych terenów miast, renowację zabytków ważnych dla rozwoju turystyki oraz tworzenie publicznej infrastruktury turystycznej[199].

Planowany zakres wsparcia to:

- ✓ „przedsięwzięcia obejmujące ratowanie, przywracanie wartości i ochronę charakterystycznych zabytków lub ich zespołów wraz z otaczającym je kontekstem krajobrazowym, poprzez m.in. prace rehabilitacyjne i modernizacyjne służące nadaniu im nowych funkcji (usług turystyki lub kultury), przy możliwym jednoczesnym

https://www.funduszeeuropejskie.gov.pl /strony/o-funduszach/dokumenty/regionalny-program-operacyjny-wojewodztwa-pomorskiego-na-lata-2014-2020/ (strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 16.07.2021 r.).

[196] *Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020*, https:// www.rpo.pomorskie.eu/poznaj-zasady-dzialania-programu (strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 16.07.2021 r.).

[197] *Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020*, s. 21.

[198] Ibidem, s. 22.

[199] Ibidem, s. 204.

zachowaniu funkcji dotychczasowych, jak również wdrażanie nowych form zarządzania (tworzenie parków kulturowych);

- ✓ interwencją objęte zostaną projekty ukierunkowane na podnoszenie, jakości przestrzeni publicznej obejmujące realizację prac służących estetyzacji i podkreśleniu walorów kulturowych tej przestrzeni w ramach układów urbanistycznych i ruralistycznych wpisanych do rejestru zabytków;
- ✓ wsparciem objęte będą projekty umożliwiające bezpieczną eksploatację zasobów materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego regionu, w tym w zakresie dokumentowania, popularyzacji, inwentaryzacji i udostępniania zasobów kultury z wykorzystaniem nowoczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych (w szczególności digitalizacja zasobów, tworzenie nowych treści cyfrowych)”[200].

3.2.4. Regionalny Program Strategiczny w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej Pomorska Podróż

Regionalny Program Strategiczny w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej „Pomorska Podróż” jest jednym z sześciu zasadniczych narzędzi realizacji Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020. Przyjęty został Uchwałą Nr 1080/286/13 Zarządu Województwa Pomorskiego z dnia 24 września 2013 r. W dniu 24 kwietnia 2018 r. Zarząd Województwa Pomorskiego uchwałą nr 397/324/18 przyjął zmianę Regionalnego Programu Strategicznego w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej[201].

Według dokumentu najważniejsze wyzwania stojące przed województwem pomorskim do roku 2020 w obszarze atrakcyjności kulturowej i turystycznej to:

- ✓ **zachowanie dziedzictwa kulturowego i naturalnego** – poprawa stanu zasobów dziedzictwa kulturowego i naturalnego poprzez zapewnienie trwania tego dziedzictwa i działania wspierające jego ochronę. Optymalne wykorzystanie potencjałów terytorialnych (przyrodniczego, krajobrazowego i kulturowego) dla lepszego wykreowania wizerunku województwa;
- ✓ **całoroczna, sieciowa i kompleksowa oferta turystyczna i kulturalna** – wykorzystanie potencjału posiadanych zasobów, w tym różnorodności kulturowej oraz unikatowych walorów naturalnych regionu w tworzeniu oferty również poza sezonem letnim. Wykorzystanie szansy kreowania wizerunku województwa także w oparciu o historię, tradycję i lokalną tożsamość;

[200] Ibidem, s.211-212.

[201] *Regionalny Program Strategiczny w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej* „Pomorska Podróż”, Gdańsk 2013, https://strategia.pomorskie.eu/rps-pomorska-podroz (strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 16.07.2021 r), s. 5.

- ✓ **wizerunek regionu (tożsamość kulturowa i jakość usług turystycznych) -** wykorzystanie atutów województwa poprzez budowę przewagi konkurencyjnej, uwzględniającej elementy tożsamości kulturowej regionu i nowoczesnej, regionalnej marki, która kształtować będzie świadomość społeczną wśród mieszkańców regionu, społeczności lokalnej, jak również turystów[202].

Ponadto w Programie, jako cel główny wskazano unikatową ofertę turystyczną i kulturalną. Cel ten realizowany będzie przez dwa cele szczegółowe:

- ✓ zachowanie i turystyczne wykorzystanie potencjału dziedzictwa kulturowego i naturalnego;
- ✓ całoroczna, sieciowa i kompleksowa oferta, wzmacniająca wizerunek regionu.

Dosyć wyraziście został tu także zdefiniowany *Cel Główny*, którego podstawowym założeniem jest rozwój, wykorzystujący dziedzictwo naturalne i kulturowe zgodny z zasadami zrównoważonego rozwoju. Służyć temu ma ukształtowanie nowej, wysokiej, jakości, atrakcyjnej i adekwatnej do współczesnych potrzeb oferty czasu wolnego (w tym m.in. specjalizacja regionu w turystyce prozdrowotnej oraz rozwój przemysłu spotkań), która przyczyni się do wydłużenia sezonu turystycznego, a zarazem ograniczenia negatywnego wpływu turystyki na środowisko przyrodnicze i kulturowe. Istotne dla realizacji postawionego celu jest zbudowanie sieciowych, kompleksowych, rozpoznawalnych, co najmniej na poziomie krajowym produktów i pakietów turystycznych, bazujących na autentycznych walorach regionu kształtowanych przez unikatowe uwarunkowania przyrodnicze i kulturowe[203].

Jednym z podstawowych priorytetów dokumentu jest opieka i ochrona dziedzictwa kulturowego. Jak czytamy w opisie, dla zachowania regionalnej różnorodności i oryginalnych cech kulturowych ważne jest wzmocnienie systemowego wsparcia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych oraz kompleksowych renowacji obiektów zabytkowych. Działania realizowane w ramach niniejszego priorytetu mają na celu przede wszystkim poprawę stanu zachowania zabytków, trwałe ich zachowanie, a także zwiększenie ich dostępności dla mieszkańców, turystów i inwestorów[204].

[202] Ibidem, s. 15.
[203] Ibidem, s. 16.
[204] Ibidem, s. 18.

3.2.5. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2019

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2019 przyjęty został przez Sejmik Województwa Pomorskiego uchwałą nr 247/XXVI/16 z dnia 26 września 2016 r.[205].

Głównym zamierzeniem dokumentu ma być stworzenie warunków dla kreowania i realizowania zadań z zakresu ochrony zabytków na terenie województwa pomorskiego oraz wykorzystanie dziedzictwa kulturowego, jako czynnika wpływającego na realizację planów rozwojowych regionu w zakresie, jakości życia mieszkańców oraz wzrostu konkurencyjności gospodarki[206].

Program składa się z części diagnostycznej i programowej. W części diagnostycznej przedstawiono główne uwarunkowania, w tym aspekty prawne programu, dokumenty strategiczne i programowe w istotny sposób dotyczące dziedzictwa kulturowego województwa pomorskiego, identyfikację potencjalnych źródeł finansowania, jak również informację na temat stanu i sposobu zarządzania tym zasobem – ze szczególnym uwzględnianiem obowiązków i działań jednostek organizacyjnych Samorządu Województwa Pomorskiego.
Część programowa przedstawia cel strategiczny, cele operacyjne i przyporządkowane im kierunki działań. Dalsze rozdziały zawierają zasady monitorowania[207].

Priorytetowym celem Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2019 było:

Wzmocnienie poziomu ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym województwa pomorskiego, służące zachowaniu zabytków, budowaniu tożsamości regionalnej oraz promocji turystycznej regionu[208].

Jego realizacja była wdrażana poprzez wyznaczone działania w **czterech priorytetach**[209]:

- ✓ **Priorytet 1. Zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi**
  Priorytet ten obejmuje trzy kierunki działań, do których należą:
- **Zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi regionu służące budowaniu tożsamości mieszkańców**
  - ➢ Konserwacja, renowacja i inne działania służące poprawie stanu zachowania: obiektów sakralnych (kościoły, klasztory, kaplice, domy modlitwy, kapliczki

[205] Dz. U. W. P. z 2016 r., poz. 3415, Załącznik do Uchwały Nr 274/XXVI/16 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 26 września 2016 r. w sprawie przyjęcia *Programu opieki nad zabytkami województwa pomorskiego na lata 2016-2020.*
[206] Ibidem, s. 5.
[207] Ibidem.
[208] Ibidem, s. 43.
[209] Ibidem.

przydrożne, cmentarze, kalwarie itp.), parków, ogrodów, zieleni komponowanej, kompozycji małej architektury;

- Rewitalizacja zabytkowych zespołów ruralistycznych i urbanistycznych;
- Zabezpieczenie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż instalacji przeciwpożarowej i alarmowej, zabezpieczeń przeciw włamaniom, znakowanie i ewidencjonowanie zabytków ruchomych itp.).

- **Zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi regionu służące budowaniu atrakcyjnej oferty kulturalnej i turystycznej**
  - Konserwacja, renowacja i inne działania służące poprawie stanu zachowania zabytków nieruchomych: obiektów budownictwa obronnego (mury, baszty, zamki, twierdze, zespoły fortyfikacji, zespoły koszarowe, budowle obronne itp.), obiektów przemysłu i techniki (fabryki, młyny, wiatraki, kuźnie, wieże ciśnień, hale produkcyjne, browary, gorzelnie itp.), obiektów gospodarczych (magazyny, spichlerze, stajnie, stodoły i inne obiekty w obrębie zespołów folwarcznych, zagród itp.), obiektów mieszkalnych miast i wsi (dwory, pałace, wille, kamienice, tradycyjne obiekty budownictwa wiejskiego, zagrody itp.) oraz obiektów użyteczności publicznej (ratusze, szkoły, szpitale, przytułki, sądy, dworce, karczmy itp.);
  - Adaptacja na cele kulturalne, edukacyjne, turystyczne obszarów i obiektów poprzemysłowych, powojskowych i po kolejowych;
  - Ochrona i konserwacja zabytków archeologicznych, zabytków ruchomych, zbiorów muzealnych i archiwaliów;
  - Montaż w obiektach zabytkowych urządzeń niezbędnych dla zapewnienia właściwych warunków przechowywania i eksponowania zabytków ruchomych, muzealiów oraz trwałego zachowania i użytkowania tych budowli;

- **Ochrona i ekspozycja charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego, w tym zachowanie wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej**
  - Wprowadzenie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego zapewniających ochronę wartościowych elementów krajobrazu kulturowego oraz dobrą kontynuację krajobrazową struktur osadniczych.
  - Eliminacja obiektów dysharmonijnych i zakłócających ekspozycję krajobrazową cennych zespołów zabytkowych.
  - Skoordynowana iluminacja akcentów i dominant urbanistycznych o charakterze zabytkowym.

- Oznakowanie obiektów zabytkowych i tworzenie szlaków kulturowych[210].

✓ **Priorytet 2. Zachowanie kulturowego dziedzictwa morskiego i rzecznego**

Priorytet ten obejmuje trzy kierunki działań, do których należą:

- **Zachowanie kulturowego dziedzictwa morskiego i rzecznego służące budowaniu tożsamości regionalnej**
  - Konserwacja, renowacja i inne działania służące poprawie stanu zachowania: urządzeń hydrotechnicznych (śluzy, przepusty, stacje pomp, młyny, elektrownie wodne itp.), obiektów charakterystycznych dla krajobrazów morskich i rzecznych, takich jak m.in. mosty zwodzone, obrotowe, portów morskich handlowych i rybackich z towarzyszącą zabudową i nabrzeżami oraz budowli przemysłowych związanych z gospodarką morską (w tym z przemysłem stoczniowym).
  - Rewitalizacja zabytkowych obszarów portowych i poprzemysłowych związanych z przemysłem morskim i gospodarką morską.
  - Konserwacja i rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych dziedzictwa morskiego i rzecznego (w tym archeologicznych).
- **Zachowanie kulturowego dziedzictwa morskiego i rzecznego służące budowaniu atrakcyjnej oferty kulturalnej i turystycznej**
  - Konserwacja, renowacja i inne działania służące poprawie stanu zachowania: budowli przemysłowych związanych z gospodarką morską i żeglugą, osad rybackich i ich dziedzictwa materialnego, latarń morskich, nadbrzeżnych fortyfikacji, elementów dziedzictwa kurortów i uzdrowisk nadmorskich.
  - Zachowanie zanikającej kultury materialnej portów morskich i rzecznych oraz wsi rybackich.
  - Odnowa i ożywienie zdegradowanych obszarów portowych i innych związanych z przemysłem morskim.
  - Zachowanie i ochrona charakterystycznych obiektów hydrotechnicznych, związanych z zagospodarowaniem wód śródlądowych.
  - Pielęgnowanie i promocja tradycji morskich oraz tradycji związanych z życiem codziennym mieszkańców strefy przybrzeżnej.
  - Adaptacja na cele kulturalne, edukacyjne, turystyczne obszarów i obiektów dziedzictwa morskiego i rzecznego.
- **Ochrona i ekspozycja charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego**
  - Ekspozycja najcenniejszych zabytków dziedzictwa morskiego i rzecznego;
  - Zachowanie krajobrazu kulturowego charakterystycznych obszarów polderowych województwa (**Żuławy i Powiśle**).

[210] Ibidem, s. 43-44.

- Ochrona krajobrazu kulturowego strefy przybrzeżnej[211].

✓ **Priorytet 3. Badanie, dokumentacja i promocja dziedzictwa kulturowego**

Priorytet ten obejmuje trzy kierunki działań, do których należą:

- **Poszerzanie wiedzy dotyczącej dziedzictwa kulturowego regionu**
  - Specjalistyczne opracowania badawczo-dokumentacyjne obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych obejmujące: inwentaryzacje architektoniczno-konserwatorskie, ekspertyzy techniczne i konserwatorskie, badania konserwatorskie, architektoniczne i archeologiczne, a także programy prac konserwatorskich i restauratorskich.
  - Współpraca z instytucjami kultury oraz jednostkami naukowymi w zakresie rozpoznania regionalnego dziedzictwa kulturowego oraz wymiany informacji o jego zasobach.
  - Rozbudowa warstwy dziedzictwa kulturowego w ramach Systemu Informacji Przestrzennej.
- **Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym**
  - Promocja najcenniejszych zabytków, w szczególności obejmująca charakterystyczne zabytki świadczące o odrębności i specyfice regionu.
  - Wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o dziedzictwie kulturowym województwa pomorskiego – w szczególności: przygotowanie i organizacja konferencji naukowych, publikacje książkowe i foldery, organizacja konkursów, jak również popularyzacja dobrych praktyk związanych z opieką i gospodarowaniem zabytkami.
- **Szeroki dostęp do informacji o dorobku kultury regionalnej**
  - Cyfryzacja i udostępnianie materialnych i niematerialnych zasobów kultury regionu.
  - Udostępnianie baz danych o zabytkach przy użyciu nowoczesnych technologii[212].

✓ **Opieka nad zabytkami stanowiącymi mienie i własność samorządu województwa pomorskiego**

Priorytet ten obejmuje pięć kierunków działań, do których należą:

- specjalistyczne rozpoznanie badawcze poszczególnych obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych związane z przygotowywanym lub realizowanym procesem inwestycyjnym;
- poprawa stanu obiektów i zespołów zabytkowych;

[211] Ibidem, s. 45-56.
[212] Ibidem, s. 46-47.

- koordynacja działań dotyczących zachowania, eksponowania i promocji walorów dziedzictwa kulturowego między różnymi jednostkami organizacyjnymi województwa pomorskiego;
- eksponowanie wartości kulturowych obiektów – niezależnie od ich przeznaczenia;
- podnoszenie kwalifikacji administratorów obiektów[213].

Dla każdej grupy działań zostały wskazane podmioty uczestniczące w realizacji poszczególnych typów projektów oraz potencjalne źródła finansowania. Wdrażanie Programu odbywało się przy pomocy właścicieli prywatnych, organizacji pozarządowych, jednostek samorządowych i instytucji, dla których opieka nad zabytkami jest działalnością statutową[214].

Omawiany Program w świetle założeń miał być realizowany w latach 2016-2019 i pomimo upływu tego czasu jego cele i priorytety w dalszym ciągu są aktualne. Zatem można stwierdzić, że jest on ponadczasowy i prawdopodobnie przy sporządzaniu nowego Dokumentu wiele zawartych w nim założeń będzie w dalszym ciągu obowiązujących.

Podsumowując cały podpunkt 4.2., można skonstatować, że niniejszy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego jest zgodny z aktualnymi i bieżącymi zapisami zawartymi w strategicznych celach polityki województwa pomorskiego w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, które zostały skrótowo scharakteryzowane powyżej.

Ponadto, wobec powyższego, jak również wszystkich zaprezentowanych w poprzednim rozdziale aktów prawnych państwa polskiego i ratyfikowanych głównych rekomendacji międzynarodowych można sformułować opinię, że powiat kwidzyński wraz z wchodzącym w jego struktury organizacyjne stanowiskiem Konserwatora Zabytków Powiatu Kwidzyńskiego posiada całe instrumentarium narzędzi prawnych umożliwiających właściwą i skuteczną ochronę i opiekę nad zabytkami w powiecie.

4. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu i gmin (analiza dokumentów programowych powiatu i gmin)

4.1.1. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego

[213] Ibidem, s. 48-49.
[214] Ibidem.

Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego przyjęta została Uchwałą nr XIX/131/2000 Rady Powiatu w Kwidzynie z dnia 26 kwietnia 2000 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego[215].

Na przestrzeni ostatnich dwudziestu lat Strategia ta była wielokrotnie aktualizowana[216].

Ostatnie zmiany miały miejsce w 2018 r. W dniu 27 sierpnia 2018 r. Rada Powiatu Kwidzyńskiego podjęła uchwałę w sprawie uchwalenia aktualizacji Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego.

Zakres zmian dotyczył aktualizacji poszczególnych części dokumentu, tj.[217]:

- ✓ ogólna charakterystyka powiatu;
- ✓ diagnoza społeczno-gospodarcza (nowe ujęcie oraz uaktualnienie danych);
- ✓ analiza SWOT (przywrócenie i wprowadzenie w dokumencie);
- ✓ misja;
- ✓ plan strategiczny zawierający: priorytety, cele strategiczne, kierunki działania oraz wskaźniki realizacji celów strategicznych;
- ✓ wdrażanie i monitorowanie.

Powyższe zmiany wprowadzane okresowo mają na celu dostosowanie Strategii do aktualnej sytuacji społeczno-gospodarczej powiatu kwidzyńskiego[218].

Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego jest dokumentem, który pełni rolę schematu integrującego działania uczestników życia gospodarczego i społecznego, przy jak największym udziale mieszkańców powiatu kwidzyńskiego, do których

---

[215] Załącznik do Uchwały nr XIX/131/2000 Rady Powiatu w Kwidzynie z dnia 26 kwietnia 2000 r. w sprawie przyjęcia *Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego*, https://www.powiatkwidzynski.pl /portal/index.php/strategie-i-programy/strategia-rozwoju-spoleczno-gospodarczego-powiatu-kwidzynskiego/ 67-zobacz-takze/strategie-i-programy/strategia-rozwoju-spoleczno-gospodarczego-powiatukwidzynskiego/ 1589-aktualizacja-strategii-rozwoju-spoleczno-gospodarczego-powiatu-kwidzynskiego, pdf – aktualizacja w 2018r. [strona Starostwa Powiatowego w Kwidzynie, dostęp: 16.07.2021 r.].

[216] **Uchwała** nr XLVIII/337/2002 Rady Powiatu w Kwidzynie z dnia 29 kwietnia 2002 r. w sprawie wprowadzenia zmian do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego; **Uchwała** nr XVII/105/2003 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 29 grudnia 2003 r. w sprawie uchwalenia zmian do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego; **Uchwała** nr XXIII/166/2004 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 28 czerwca 2004 r. w sprawie zmian w Uchwale nr XVII/105/2003 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 29 grudnia 2003 r. w sprawie uchwalenia zmian do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego; **Uchwała** nr XLII/304/2005 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 12 grudnia 2005 r. w sprawie uchwalenia zmian do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego; Uchwała nr XXXIX/231/2009 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 14 grudnia 2009 r. w sprawie uchwalenia zmian do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego; **Uchwała** nr XXXVI/259/2014 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 31 marca 2014 r. w sprawie uchwalenia aktualizacji Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego.

[217] *Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego*, Kwidzyn 2018 (uaktualniona wersja) https://www.powiatkwidzynski.pl/portal/index.php/strategie-i-programy/strategia-rozwoju-spoleczno-gospodarczego-powiatu-kwidzynskiego/67-zobacz-takze/strategie-i-programy/strategia-rozwoju-spoleczno-gospodarczego-powiatu-kwidzynskiego/1589-aktualizacja-strategii-rozwoju-spoleczno-gospodarczego-powiatu-kwidzynskiego [strona Starostwa Powiatowego w Kwidzynie, dostęp: 16.07.2021 r.]

[218] Ibidem.

adresowane jest to opracowanie. Ponadto jest dokumentem o charakterze ogólnym, odnoszącym się do długiego horyzontu czasowego i poprzedzającym sformułowanie szczegółowych przedsięwzięć i projektów[219].

Zasadniczą misją dla powiatu kwidzyńskiego jest – *Społeczność kreatywnie współpracująca na rzecz poprawy życia w powiecie, budująca zdolność do trwałej konkurencji zewnętrznej, zachowująca równowagę rozwoju*[220].

W rozdziale poświęconemu ogólnej charakterystyce zasobów powiatu przedstawiono najważniejsze obiekty zabytkowe i pełniące funkcję kulturalne z wyszczególnieniem zespołu katedralno-zamkowego i podziałem na zabytki: sakralne, zespoły dworsko-parkowe, muzea, zabytki architektury obronnej, cmentarze, budynki użyteczności publicznej, zabytki inżynierii technicznej i inne[221].

Określono również liczbę obiektów zabytkowych na obszarze Kwidzyna. Wg danych Narodowego Instytutu Dziedzictwa (NID) z dnia 15.12.2017 znajduje się 101 zabytkowych obiektów wpisanych do rejestru zabytków[222].

W zakresie *Społeczności* w priorytecie *Aktywni i dynamiczni mieszkańcy* określono wskaźniki realizacji celów strategicznych m.in. w dziedzinie turystyki i sportu, poprzez:

- ✓ propagowanie walorów turystycznych, przyrodniczych i krajobrazowych powiatu;
- ✓ promocję działań dotyczących przedsięwzięć turystycznych i agroturystycznych na terenie powiatu[223].

W zakresie *Przestrzeni* w priorytecie *Spójna polityka przestrzenna obejmująca ochronę krajobrazu kulturowego oraz kształtowanie współczesnej przestrzeni powiatu* określono cele strategiczne i kierunki działań, tj.[224]:

- ✓ poprawa, jakości życia poprzez kształtowanie procesów przestrzennych:
  - współpraca z gminami w zakresie opracowania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego i projektów rewaloryzacji przestrzeni publicznej w celu zachowania tradycyjnego krajobrazu kulturowego;
  - modernizacja zdegradowanych obszarów miejskich i wiejskich, cennych kulturowo i przyrodniczo[225].
- ✓ Rozwój zrównoważony przestrzeni, w tym kulturowej – umacnianiem tożsamości lokalnej:

[219] *Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego*, Kwidzyn 2018, s. 4.
[220] Ibidem, s. 119.
[221] Ibidem, s. 32-38.
[222] Ibidem, s. 38.
[223] Ibidem, s. 125.
[224] Ibidem, s. 141.
[225] Ibidem.

- rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego w obszarach o istotnym znaczeniu dla tożsamości powiatu;
- integracja społeczności lokalnej w oparciu o zachowaną wielokulturowość regionu popularyzacja wartości kulturowych powiatu[226].

4.1.2. Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2016-2019

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2016-2019 przyjęty został Uchwałą Nr IX/54/2015 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 14 grudnia 2015 r. w sprawie przyjęcia Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2016-2019[227].

Prezentowany program o strategicznym charakterze, pozwolił ocenić zasób dziedzictwa kulturowego powiatu, wskazać najważniejsze elementy wymagające ochrony, opracować aktualny plan działań w tym zakresie, a także wskazać mechanizmy i źródła finansowania wraz z jego monitoringiem[228].

Jego zasadniczym celem była i jest w dalszym ciągu ochrona i kształtowanie dziedzictwa kulturowego powiatu kwidzyńskiego, poprzez realizację czterech priorytetów z wyartykułowanymi kierunkami działań i zadaniami[229]:

- ✓ **Priorytet I - Tożsamość regionalna i bogactwo wielokulturowe powiatu kwidzyńskiego**
  - **Kierunki:**

    Zachowanie historycznej wielokulturowości regionu oraz działania na rzecz odnowienia przerwanej ciągłości historycznej dziedzictwa kulturowego.
  - **Zadania:**
    - ➢ zapobieganie degradacji zabytków pozostałych po dawnych kulturach:
      - cmentarze różnowyznaniowe: menonickie, ewangelickie, żydowskie;
      - kościoły, kapliczki przydrożne i krzyże;
      - miejsca pamięci, kamienie pamiątkowe, tablice.
    - ➢ ochrona tradycyjnej, regionalnej architektury:
      - budownictwo olęderskie i suszarnie tytoniu.
    - ➢ opieka nad dziedzictwem niematerialnym:
      - zachowanie dawnych nazw geograficznych i zwyczajowych;

[226] Ibidem.
[227] Dz. Urz. Woj. Pom. z 8 lutego 2016 r., poz. 453, Załącznik do Uchwały Nr IX/54/2015 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 14 grudnia 2015 r. w sprawie przyjęcia *Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2016-2019*, autorstwa Jolanty Barton-Piórkowskiej.
[228] Ibidem, s. 4.
[229] Ibidem, s. 151-152.

- wspieranie tradycyjnych obchodów świąt, rocznic wydarzeń[230].

✓ **Priorytet II - Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego**

- **Kierunki:**

Współpraca z gminami w zakresie opracowywania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego i projektów rewaloryzacji przestrzeni publicznej w celu zachowania tradycyjnego krajobrazu kulturowego oraz zachowanie autentyczności, jako największej wartości dziedzictwa kulturowego.

- **Zadania:**
  - egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną w miejscowych planach zagospodarowania w zakresie wysokości, formy i funkcji zabudowy;
  - określenie we współpracy z gminami kierunków rozwoju miejscowości o metryce historycznej: wskazanie terenów pod przyszłą zabudowę, uwzględniających zwłaszcza zabytkowe układy przestrzenne;
  - na terenach miejskich (Prabuty) i dawnych miejskich (Gardeja) opracowanie zakresu i charakteru uzupełnień typu plombowego;
  - dbałość o formy nowych obiektów, ich gabaryty dostosowane do historycznego sąsiedztwa, a przy nowoczesnej formie użycie tradycyjnych materiałów;
  - zachowanie charakterystycznej dla powiatu panoramy osadniczej miejscowości położonych przy wałach Wisły (rzędówki bagienne i przywałowe);
  - wytypowanie ochrony sylwet historycznych miejscowości (zagrożenie farmami wiatraków, masztami telefonii cyfrowej i obiektami wielkogabarytowymi);
  - dbałość o zieleń komponowaną, zarówno wysoką w obrębie cmentarzy i zespołów dworsko-parkowych czy alei przydrożnych, zwłaszcza szpalerów wierzbowych oraz średnią przy kanałach odwadniających poprzez zachęcanie do tworzenia gminnych programów zarządzania zielenią[231].

✓ **Priorytet III - Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja na rzecz dziedzictwa kulturowego**

- **Kierunki:**

Wspieranie prac badawczo-inwentaryzacyjnych nad zabytkami, edukacja i popularyzacja ochrony zabytków oraz promocja dziedzictwa kulturowego.

- **Zadania:**
  - monitoring sporządzania gminnych ewidencji zabytków (ob. 22 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami);
  - działania edukacyjne (konkursy, wystawy, foldery);

[230] Ibidem.
[231] Ibidem, s. 152-153.

- tworzenie szlaków tematycznych z oznakowaniem wybranych zabytków (Szlak zabytków Techniki, Szlak Dawnej Granicy miedzy Prusami Książęcymi i Królewskimi oraz granicy międzywojennej).
- promocja dobrze wykonanych prac budowlano-konserwatorskich poprzez stronę internetową starostwa i zainteresowanie mediów[232].

✓ **Priorytet IV - Zarządzanie powiatowym dziedzictwem kulturowym**

- **Kierunki:**

Działania finansowe, działania organizacyjno- prawne, działania koordynujące.

- **Zadania:**
  - finansowanie prac konserwatorskich przy zabytkach należących do powiatu;
  - opracowanie regulaminu dotacji przeznaczonej na dofinansowanie prac konserwatorskich, remontowych, budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru;
  - opiniowanie obiektów proponowanych do wpisu do rejestru zabytków i do gminnej ewidencji zabytków;
  - koordynacja aktualizacji gminnych programów opieki nad zabytkami;
  - ustanawianie społecznych opiekunów zabytków;
  - rozpoznanie konieczności zabezpieczenia przeciwpożarowego
  - popieranie inicjatyw tworzenia parków kulturowych, rezerwatów, skansenów[233].

4.1.3. Gminne Programy Opieki nad Zabytkami

Wszystkie gminy i miasta wchodzące w skład powiatu kwidzyńskiego mają opracowane i zaktualizowane Programy Opieki nad Zabytkami, należą do nich:

✓ *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kwidzyn na lata 2019-2022*, autorstwa Iwony Gołembiowskiej[234].

✓ *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Prabuty na lata 2019-2022*, autorstwa Iwony Gołembiowskiej[235].

✓ *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ryjewo na lata 2020-2023*, autorstwa Iwony Gołembiowskiej[236].

---

[232] Ibidem, s. 153.

[233] Ibidem, s. 154.

[234] Dz. Urz. Woj. Pom. z 27 lutego 2020 r., poz. 1165, Załącznik do Uchwały Nr XVI/99/20 Rady Gminy Kwidzyn z dnia 29 stycznia 2020 r. w sprawie przyjęcia *Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Kwidzyn na lata 2019-2022*, autorstwa Iwony Gołembiowskiej.

[235] Dz. Urz. Woj. Pom. z 27 listopada 2019 r., poz. 5315, Załącznik do Uchwały Nr XV/95/2019 Rady Miejskiej w Prabutach z dnia 30 października 2019 roku w sprawie przyjęcia *Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Prabuty na lata 2019-2022*, autorstwa Iwony Gołembiowskiej.

[236] Dz. Urz. Woj. Pom. z 21 grudnia 2020 r., poz. 5558, Załącznik do Uchwały Nr XXI/133/20 Rady Gminy Ryjewo z dnia 30 listopada 2020 r. w sprawie przyjęcia *Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Ryjewo na lata 2020-2023*, autorstwa Iwony Gołembiowskiej.

- ✓ *Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Gardeja na lata 2020-2023*, autorstwa firmy *Relikt – Pracownia Archeologiczna* Judyta Nawrot-Bukowiec[237].
- ✓ *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki na lata 2020-2023*, autorstwa Iwony Gołembiowskiej [238].
- ✓ *Program Opieki nad Zabytkami Miasta Kwidzyna na lata 2020-2023*, autorstwa Bogumiła Wiśniewskiego[239].

Wszystkie opracowania zostały sporządzone zgodnie z instrukcją zawartą w poradniku sporządzonym przez Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków pt. *Gminny program opieki nad zabytkami. Poradnik Metodyczny*[240]. W pierwszych rozdziałach omówione zostały kwestie prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce, następnie uwarunkowania zewnętrzne i wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego, dalej zaś przedstawiono charakterystykę i analizę zachowanych zasobów dziedzictwa kulturowego. Rozdziały ostatnie dotyczą założeń programowych (cele, priorytety, kierunki działań), kwestii pozyskiwania środków finansowych na realizację założeń programowych oraz realizacji i finansowania przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków.

Na szczególną uwagę zasługuje szczegółowa charakterystyka i analiza zasobów dziedzictwa kulturowego we wszystkich opracowaniach.

4.2. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego i miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego

Wszystkie miasta i gminy wchodzące w skład powiatu kwidzyńskiego zgodnie z wymogami ustawowymi posiadają sporządzone studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, a także miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego wykonane dla niektórych obszarów miejskich i gminnych. W dokumentach tych uwzględniona została ochrona dziedzictwa kulturowego, w tym historycznych układów urbanistycznych i ruralistycznych, krajobrazu kulturowego, zabytków architektury, stanowisk archeologicznych oraz zieleni komponowanej. Szczegółowa prezentacja wszystkich studiów i planów wykracza poza ramy niniejszego opracowania. Zostały one wyszczególnione w aktualnych gminnych

[237] Dz. Urz. Woj. Pom. z 23 listopada 2020 r., poz. 4865, Załącznik do Uchwały Nr XXII/146/2020 Rady Gminy Gardeja z dnia 28 października 2020 r. w sprawie *przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Gardeja na lata 2020-2023*, autorstwa firmy *Relikt – Pracownia Archeologiczna* Judyta Nawrot-Bukowiec.
[238] Dz. Urz. Woj. Pom. z 15 października 2020 r., poz. 4230, Załącznik do Uchwały Nr XVII/143/2020 Rady Gminy Sadlinki z dnia 23 września 2020 r. w sprawie przyjęcia *Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki na lata 2020-2023*, autorstwa Iwony Gołembiowskiej.
[239] Dz. Urz. Woj. Pom. z 01 października 2020 r., poz. 4069, Załącznik do Uchwały Nr XVIII/184/20 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 31 sierpnia 2020 r. w sprawie przyjęcia *Programu Opieki nad Zabytkami dla Miasta Kwidzyna na lata 2020-2023*, autorstwa Bogumiła Wiśniewskiego.
[240] T. Błyskosz wraz z zespołem, op .cit., s. 14-36.

i miejskich Programach Opieki nad Zabytkami, a także omówione w rozdziale – **5.5.5. Miejscowe Plany Zagospodarowanie Przestrzennego** na stronach 313-317.

5. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu

5.1. Charakterystyka powiatu

Powiat kwidzyński leży w południowo-wschodniej części województwa pomorskiego (północna część Polski) i sąsiaduje z powiatami: sztumskim, tczewskim (w województwie pomorskim), świeckim, grudziądzkim (w województwie kujawsko-pomorskim), oraz iławskim (w województwie warmińsko-mazurskim). Zachodnią granicę powiatu stanowi rzeka Wisła. W jego skład wchodzą dwa miasta i pięć gmin o łącznej powierzchni 835 km^2 – miasto Kwidzyn, gmina Kwidzyn, miasto i gmina Prabuty, gmina Gardeja, gmina Ryjewo oraz gmina Sadlinki.

Obszar, jaki zajmuje powiat kwidzyński leży na dwóch mezoregionach mających odrębny charakter fizycznogeograficzny, tj. Pojezierze Iławskie i północny odcinek Doliny Dolnej Wisły, zwany Doliną bądź Niziną Kwidzyńską. Około 21% powierzchni powiatu znajduje się w obrębie Doliny Kwidzyńskiej, której północnym przedłużeniem są Żuławy Wiślane. Pozostałą powierzchnię powiatu zajmuje Pojezierze Iławskie[241].

5.2. Zarys historii obszaru powiatu

Rozdział ten zawiera ogólne informacje związane z historią obszaru powiatu w rozbiciu na okresy tj.: czasy pradziejowe, czasy średniowieczne, czasy nowożytne, powiat kwidzyński w latach 1772-1918, powiat kwidzyński w latach 1918-1945, powiat kwidzyński po wojnie i obecnie.

✓ **Czasy pradziejowe**

Zasiedlenie obszaru dzisiejszego powiatu kwidzyńskiego rozpoczęło się długo po ustąpieniu ostatniego zlodowacenia tzw. bałtyckiego, które miało miejsce 12000-10000 lat p.n.e. Dopiero 8000-4500 lat p.n.e. w okolicach obecnego Kwidzyna pojawiła się ludność tzw. kultury świderskiej, prowadząca koczowniczy tryb życia i zajmująca się zbieractwem, myślistwem oraz rybołówstwem[242]. Istotną rolę w procesie zasiedlania tego regionu odgrywała rzeka Wisła, która stanowiła najważniejszą arterię komunikacyjną, jak również źródło pożywienia. Z tego właśnie okresu i miejsca pochodzi jeden z najstarszych zabytków

[241] A. Barganowski i H. Michalik, *Przewodnik po Powiślu. Powiat kwidzyński,* Kwidzyn 2007, s. 27.
[242] A. Barganowski i H. Michalik, *Przewodnik po Powiślu…*, op. cit., s. 9.

archeologicznych – kościany harpun, znaleziony podczas regulacji Wisły[243]. W przypadku dzisiejszej gminy Prabuty pierwsze nieliczne ślady osadnictwa na tym terenie pochodzą również z okresu neolitu sprzed 4000 lub 6000 lat p.n.e., czego dowodem są odnalezione kamienne toporki w okolicach Prabut i Gontów, kamienne dłuta w Trumiejkach, a także rdzenie krzemienne w Kołodziejach[244].

Widoczne ożywienie osadnicze nastąpiło dopiero w młodszej epoce kamienia, czyli 3500-1700 lat p.n.e. Epoka ta charakteryzowała się wielkimi przemianami cywilizacyjnymi, które wpłynęły przede wszystkim na zmianę trybu życia z koczowniczego na osiadły i przejściu z gospodarki konsumpcyjnej na produkcyjną. Przypuszczalnie na obszarze Dolnego Powiśla pierwsze ślady działalności ludzkiej pochodzą dopiero z drugiego okresu młodszej epoki kamienia, czyli 3500 do 2500 lat p.n.e. Z najbliższych okolic Kwidzyna znanych jest ok. trzydziestu stanowisk neolitycznych, z których pochodzą tylko luźne znaleziska, głównie kamienne toporki odkryte m.in. w Gardei, Kwidzynie, Rakowcu i Zajezierzu. Nieliczne osady zostały zlokalizowane we wsiach: Kamionka, Licze, Piekarski Młyn, Rakowiec i Zajezierze[245].

Osadnictwo epoki brązu (1700-650 lat p.n.e.) rozpoczęło się na omawianym obszarze znacznie później niż na terenach południowej czy środkowej Polski. W początkach tej epoki, nad Wisłę i Pomorze docierały pierwsze importy narzędzi z miedzi i brązu z naddunajskich rejonów produkcyjnych. Przykładem może być odnaleziona w Rozpędzinach koło Kwidzyna miedziana siekierka. Od poł. IV w. p.n.e. tereny w pobliżu Kwidzyna zamieszkiwały plemiona kultury łużyckiej. Znanych jest kilkanaście osad, cmentarzysk i śladów osadniczych tej kultury w naszym regionie. Cmentarzyska z pochówkami popielnicowymi odkryto w Bystrzcu, Czarnem Dolnem, Klecewie i Zajezierzu[246].

Wczesna epoka żelaza, którą datować można na lata 650-200 p.n.e. w Kwidzynie i jego okolicach znana jest z kilkunastu stanowisk kultury łużyckiej, która w zmieniającej się formie trwała jeszcze kilkaset lat oraz kultury pomorskiej. Oprócz osad i cmentarzysk ludności tej kultury znane są również stanowiska obronne, tj. grody, zlokalizowane na wypiętrzonych wzgórzach wysokiej i wschodniej krawędzi Doliny Wisły w Baldramie i Podzamczu. Z Kwidzyna i okolic znane są również cmentarzyska z grobami skrzynkowymi, do których wkładano popielnice twarzowe. Odkryte one zostały w Baldramie, Cyganach, Gardei, Kwidzynie, Ośnie, Podzamczu czy Szlemni[247].

W ostatnich dwóch stuleciach przed naszą erą w rejonie Kwidzyna rozwijała się kultura oksywska. Natomiast u progu naszej ery zaczynał rozwijać się intensywnie handel dalekosiężny

[243] A. Pawłowski, *Pradzieje Kwidzyna i okolic*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta Kwidzyn,* red. K. Mikulski i J. Liguz, Kwidzyn, 2004, T. I, s. 41.
[244] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Prabuty*..., op. cit., s. 32.
[245] M. Haftka, *Pradzieje,* [w:] *Kwidzyn. Z dziejów miasta i okolic,* red. A. Wakar, Olsztyn 1982, s. 33-35.
[246] A. Pawłowski, *Pradzieje Kwidzyna i okolic*..., op. cit., s. 43.
[247] Ibidem, s. 44.

z prowincjami państwa rzymskiego trwający do około połowy IV w. n.e. Jeden ze szlaków handlowych przebiegał wzdłuż dolnej Wisły. Wówczas głównym towarem eksportowym z terenów Pomorza był bursztyn, stąd handlowy szlak określano mianem bursztynowym. Oprócz wspomnianego surowca z obszarów nadbałtyckich wywożono również futra, skóry, wosk i miód, a z prowincji rzymskich importowano naczynia metalowe, szklane i gliniane, ozdoby złote, srebrne i brązowe, szklane paciorki, monety brązowe z wizerunkami cesarzy rzymskich[248]. W tym też okresie po obu stronach Dolnej Wisły zagęszczało się osadnictwo, a okolice Kwidzyna przeżywały zmożony ruch osadniczy. Powstawało wówczas wiele osad, które funkcjonowały przez kilka stuleci, znajdujących się w okolicy Brokowa, Bystrzca, Gardei, Kamionki, Klasztorka i Kwidzyna. Z reguły zakładano je w pobliżu rzek i naturalnych zbiorników wody. W większości były to osady otwarte, niechronione wałem lub inną konstrukcją obronną, wyjątek stanowić może jedynie osada w Brokowie, która przedstawiała cechy obronne[249].

Na przełomie IV i V w. nastąpiły znaczne zmiany związane z osadnictwem na Dolnym Powiślu. Dotychczasowe skupiska osadnicze, które funkcjonowały przez stulecia ulegały likwidacji, a na ich miejscu powstawały nowe. Proces ten związany był z ogólnoeuropejską wędrówką ludów w trakcie, której ludność zamieszkująca dotychczas omawiane obszary, wyemigrowała dalej na zachód. Natomiast na opuszczone tereny zaczęła powoli przybywać ludność plemion pruskich, przemieszczając się z płn.-wsch. i dochodząc ok. poł. VI-VII w. w okolice Prabut i wzdłuż rzeki Dzierzgoń. Innym kierunkiem ekspansji osadniczej Prusów od VII-VIII w. był szlak prowadzący wzdłuż Wisły z Ziemi Chełmińskiej na północ i z Pomorza Gdańskiego na południe. Wynikiem, czego było powstanie prężnego ośrodka osadniczego na prawym brzegu Wisły w pobliżu Kwidzyna z grodami w Baldramie, Podzamczu i Kwidzynie wraz z osadami przygrodowymi zlokalizowanymi w ich bezpośrednim sąsiedztwie. Spośród wszystkich trzech grodów, gród w Kwidzynie zdecydowanie wyróżniał się ze względu na wybitne naturalne walory obronne. Zlokalizowany został na cyplu wschodniego skraju wysoczyzny tuż nad Doliną Wisły na południe od późniejszego miasta lokacyjnego. Grody te miały także charakter strażnic występujących na pograniczu polsko-pruskim. Około poł. XII w., a więc po załamaniu monarchy Bolesława Krzywoustego, osłabło zainteresowanie pograniczem z Prusami. Był to impuls dla rodów pruskich Pomezan do poszerzenia i umocnienia obszarów na zachód i południowy zachód od Prabut do rzeki Osy na południu i Wisły na zachodzie wraz z okolicami Kwidzyna[250].

[248] Ibidem, s. 45.
[249] M. Haftka, op. cit., s. 38-40.
[250] A. Pawłowski, *Pradzieje Kwidzyna i okolic…*, op. cit., s. 46-48.

✓ **Czasy średniowieczne**

Początek tej epoki jest ściśle związany z panowaniem Prusów na obszarze Dolnego Powiśla. Mieszkańcy tego terenu uczestniczyli w handlu w strefie bałtyckiej. Trudnili się uprawą roli, hodowlą, bartnictwem, rybołówstwem i drobnym rzemiosłem. Spośród dziewięciu włości Pomezanii teren obecnego powiatu obejmowały: Resia (Prabuty). Prezla (Przęsławek) i Alyem lub Aliem (Sztum). Prusowie prowadzili również akcje grabieżcze najeżdżając na Pomorze, Ziemię Chełmińską i Mazowsze[251].

Ze względu na słaby rozwój gospodarki i kultury na omawianym obszarze wykształciły się dogodne warunki ekspansji polityczno-militarnej oraz religijnej. Państwo Mieszka I, mające na celu m.in. chrystianizację zdobytych terenów, dążyło do podboju Prus[252]. Pierwszymi misjonarzami na terenie Prus był św. Wojciech, a po nim św. Brunon z Kwerfurtu. Obydwie wyprawy zakończyły się śmiercią misjonarzy. Pierwszy z nich zginął śmiercią męczeńską w 997 r. Kolejne wyprawy zbrojne przeciw Prusom prowadził Bolesław Krzywousty i jego synowie. W 1207 r. miała miejsce pokojowa misja cystersów z Wielkopolski dowodzona przez Christiana i Filipa. Głównym ośrodkiem misjonarzy stał się Zantyr, leżący najprawdopodobniej w okolicach Białej Góry. Cała akcja początkowo osiągała znaczne sukcesy zwłaszcza wśród Pomezanów. Mnich Chrystian mianowany został w 1215 r. przez papieża pierwszym biskupem Prus, który rozszerzał swoje działania także w okolicy Kwidzyna poprzez lokalizowanie pierwszych klasztorów w Klasztorku i Gardei[253].

Prawdziwy i dynamiczny rozwój osiedleńczy, gospodarczy, kulturalny, ale przede wszystkim cywilizacyjny i religijny zapoczątkowany został na terenie dzisiejszego powiatu przez przybyłych wraz z kolonistami braci rycerzy Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie, zwanym Zakonem Niemieckim, a w Polsce Zakonem Krzyżackim. W 1230 r. został sprowadzony zgodnie z umową z 1226 r. Konrada Mazowieckiego z Zakonem Krzyżackim pierwszy oddział Krzyżaków w okolice dzisiejszego Torunia, w celu zajęcia północnych terenów zamieszkanych przez Prusów. W 1233 r. wyprawa pod wodzą mistrza krajowego Hermanna von Balka wkroczyła na teren Pomezanii[254]. Pierwsze umocnienia założono na ostrowie utworzonym przez rozlewiska Wisły i Starego Nogatu. Kronikarz krzyżacki Piotr Dusburg napisał w swojej kronice, że 1233 r. zakonnicy przybyli potajemnie na Żuławę Kwidzyńską, położoną 5 km na północ od późniejszego miasta i założyli tam na wzgórzu prowizoryczny gród. Miejsce to nazwali, na cześć swojej patronki – *Insula sancte Marie* (Marienwerder, Żuława Świętej Marii). Z różnych przyczyn jego lokalizacja była wkrótce przeniesiona na prawy, wyższy brzeg Wisły zachowując przy tym tę samą nazwę.

[251] A. Barganowski i H. Michalik, *Przewodnik po Powiślu…*, op. cit., s. 10.
[252] L. Kranz, J. Domasłowski, *Katedra i zamek w Kwidzynie*, Warszawa 1982, s. 6.
[253] A. Barganowski i H. Michalik, *Przewodnik po Powiślu…*, op. cit., s. 10.
[254] Ibidem, s. 11.

Na północ od grodu lokowane zostało miasto na prawie chełmińskim. Miejsce to stało się bazą wypadową Krzyżaków na terytorium pruskiej Pomezanii. W wyprawach tych brali także udział polscy książęta. Intensywną akcję osadniczą w kolejnych latach utrudniały powstania Prusów, pierwsze w latach 1242-1249 oraz drugie w latach 1260-1273. To wówczas zniszczeniu i spustoszeniu uległ dopiero, co lokowany Kwidzyn[255].

Zgodnie z postanowieniami z 3 sierpnia 1234 r. pomiędzy papieżem Grzegorzem IX a Zakonem Krzyżackim, podbite terytoria w Prusach zostały nadane Krzyżakom pod warunkiem odpowiedniego uposażenia mających tam powstać biskupstw. Powołanie diecezji na obszarze Prus nastąpiło dopiero w 1243 r. Utworzono wówczas cztery diecezje: chełmińską, sambijską, warmińską i pomezańską. Diecezja pomezańska obejmowała obszar pomiędzy rzekami Osą i Wisłą, jeziorem Drużno, żuławą kwidzyńską i zantyrską. Na terenie tej właśnie diecezji znalazł się Kwidzyn, który w 1254 r. został oficjalnie jej stolicą[256]. Biskupi pomezańscy otrzymali 1/3 diecezji, jako swoje uposażenie. Kolejnego podziału diecezji pomezańskiej, tym razem dóbr biskupstwa pomezańskiego, dokonał biskup Albert powołując kapitułę katedralną w 1284 i 1285 r. Stała się ona konwentem kanoników i kleryków krzyżackich. Biskup Albert przekazał kapitule katedralnej 1/3 swojego uposażenia w postaci wschodniej części latyfundium biskupiego, wsi Szpital oraz prawa patronatu kościoła parafialnego w Kwidzynie, który spełniał również funkcję katedry biskupiej. W późniejszym okresie kapituła władała jeszcze kilkoma wsiami na nizinie koło Kwidzyna oraz w części zachodniej latyfundium biskupiego. Wzniosła również dla siebie okazałą siedzibę w postaci zamku, który został sprzężony z katedrą. W części biskupiej istniały takie miasta jak: Prabuty – główna siedziba biskupa i jego urzędników oraz Biskupiec, Kisielice i Gardeja[257].

[255] A. Radzyński, *Kwidzyn w średniowieczu,* [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta Kwidzyn,* red. K. Mikulski i J. Liguz, Kwidzyn, 2004, T. I, s. 56.
[256] Ibidem, s. 60-61.
[257] Ibidem, s. 63.

Mapa ukazująca obszar Diecezji Pomezańskiej w początkach XV w., wg. A. Radzimińskiego i B. Kukly. Za: L. Krantz-Domasłowska, *Katedra w Kwidzynie,* Toruń 1999 r.

W XIV w. odbyło się masowe zasiedlanie terytorium Pomezanii przez kolonistów niemieckich, którym nadawano na prawie chełmińskim w poszczególnych wsiach do kilku łanów ziemi, przy tym dając okres wolny od wolnizny na zagospodarowanie. W latach 30. XIV w. istniał już samorząd miejski w Kwidzynie, Prabutach i Gardei. Jego głową byli burmistrzowie, wybierani przez radę miejską. W skład ludności miast wchodziły trzy główne warstwy: patrycjusze (najwyższa warstwa społeczna), pospólstwo i plebs. Poza handlem

i rzemiosłem cześć mieszczan utrzymywała się z rolnictwa. Użytkowali oni łąki i pola uprawne w Dolinie Kwidzyńskiej[258].

Zakon zakładał również liczne folwarki i wsie, które w większości były lokowane na terenach nizinnych, zalewowych. Już od połowy XIV w. próbowano okiełznać wylewy Wisły, budując i dbając o wały przeciwpowodziowe oraz tamy. Działania te stały się podstawą powołania Wspólnoty Wałowej. W połowie XIV w. obwałowane były osady: Rusinowo, Nebrowo, Wiśliny. Pod koniec XIV w. ciąg wałów sięgał pod Korzeniewo[259].

Przez cały XV i I ćw. XVI w. przez Kwidzyn i jego region przewijały się działania militarne niemalże wszystkich wojen polsko-krzyżackich. 14 marca 1440 r. w sali kwidzyńskiego ratusza utworzony został Związek Pruski, którego celem było dążenie do uzyskania wpływu na rządy w państwie krzyżackim oraz przywilejów stanowych, podobnych do posiadanych przez szlachtę i mieszczaństwo w krajach sąsiednich. Z powodu braku porozumienia z Zakonem Krzyżackim w 1454 r., Związek Pruski wypowiedział Zakonowi posłuszeństwo. W wyniku tego wybuchła wojna trzynastoletnia (1454-1466), w którą zaangażowana była także Polska, walcząca po stronie Związku Pruskiego[260].

W wyniku II pokoju toruńskiego z 19 października 1466 r. na ziemi kwidzyńskiej doszło do podziału i zmiany granic. Obszar dominium biskupów pomezańskich pozostał w granicach państwa krzyżackiego (Prusy Zakonne), a część Doliny Kwidzyńskiej wraz z częścią wysoczyzny znalazła się w granicach starostwa sztumskiego, w województwie malborskim Prus Królewskich. Natomiast na mocy traktatu krakowskiego z 1525 r. ziemia kwidzyńska znalazła się w granicach Prus Książęcych, lennych wobec Polski[261].

[258] A. Barganowski i H. Michalik, *Przewodnik po Powiślu…*, op. cit., s. 11-12.
[259] J. Barton-Piórkowska, *Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2016-2019*, Kwidzyn 2015, s.22-23.
[260] Ibidem, s. 12-13.
[261] A. Radzyński, op. cit., s. 89-90.

Mapa obszaru Prus z podziałem na Prusy Królewskie i Królestwo Pruskie (wcześniej Prusy Zakonne, następnie Prusy Książęce), 1751 r. Za: http://encyklopedia.warmia.mazury.pl/index.php?title=Plik: Prusse1751Vaugondy_aires.png&filetimestamp=20150322182802& (dostęp: 05.06.2021 r.).

✓ Czasy nowożytne

Sekularyzacja Prus w 1525 r., oznaczała dla Kwidzyna i całego regionu zupełnie nowy okres dziejów. Likwidacji uległo państwo zakonne, ostatni wielki mistrz w Prusach przeszedł na luteranizm, a Kwidzyn, Gardeja, Prabuty i okoliczne wsie znalazły się w Prusach Książęcych[262]. Po sekularyzacji zmalała rola Kwidzyna, dotychczasowej siedziby kapituły biskupstwa pomezańskiego. Miasto stało się odtąd siedzibą starosty książęcego o charakterze agrarnym. Dawne posiadłości biskupa i kapituły przeszły na rzecz panującego Albrechta Hohenzollerna, w którego imieniu władze sprawował urzędnik książęcy[263]. Na całym niemalże obszarze dzisiejszego powiatu większość mieszkańców przyjęła także luteranizm[264].

[262] A. Barganowski i H. Michalik, *Przewodnik po Powiślu…*, op. cit., s. 13.
[263] W. Odyniec, *Czasy nowożytne,* [w:] *Kwidzyn. Z dziejów miasta i okolic*, red. A. Wakar, Olsztyn 1982, s. 83.
[264] A. Barganowski i H. Michalik, *Przewodnik po Powiślu…*, op. cit., s. 14.

XVI-XVIII w. to okres napływu osadników z Prus Królewskich, Mazowsza i Wielkopolski oraz silnych procesów polonizacyjnych w północnej części powiatu. Natomiast na pozostałych obszarach w Prusach Książęcych i potem, po 1710 r. w Królestwie Pruskim następowało silne umocnienie świadomości przynależności narodowej. Na fali osadnictwa na Nizinę Żuławską i Kwidzyńską zaczęli przybywać z terenów Holandii i płn.-zach. Niemiec menonici. Byli to protestanci, którzy ze względów prześladowań na tle religijnym opuścili swoje kraje. Wśród nich pojawili się członkowie gmin menonickich, którzy po 1555 r. szukali miejsca do osiedlenia. Zasiedlali i zagospodarowywali oni także Dolinę Kwidzyńską[265]. System długoterminowej dzierżawy stosowany w przypadku menonitów, przyczynił się do odbudowy zniszczonych osad i zasiedlania terenów zalewowych. Osiadali najczęściej na terenach podmokłych, gdzie usprawniali system odwadniania, przyzwyczajeni w swojej ojczyźnie do walki z nadmiarem wody. Zaszczepili na zajmowanych przez siebie terenach wyższy poziom gospodarki rolnej, czym przyczynili się do zagospodarowania Żuław i Doliny Wisły. Zwani też często *Olędrami,* przyjęli trzy podstawowe formy osadnictwa: zasiedlanie opuszczonych wsi, terenów dotychczas nie zamieszkałych i nieobwałowanych oraz terenów pastwiskowych. Napływające grupy osadników otrzymywały ziemie w długoterminową dzierżawę, zazwyczaj na 30 lat. Po połowie XVII w. nastąpił drugi etap osadnictwa wsi na ziemi kwidzyńskiej.

W 1576 r. na ziemi kwidzyńskiej gościł polski król Stefan Batory, który przyczynił się do założenia w okolicznych lasach kilku hamerni (kuźnic) wytapiających kule armatnie z miejscowych złóż. Jedna z nich znajdowała się na terenie Niziny Kwidzyńskiej, w późniejszej osadzie Hammerkrug[266].

Znaczące piętno na Kwidzynie i jego okolicy odcisnęły przetaczające się przez ten region wojny szwedzkie (pierwsza 1626-1635, druga 1655-1660). Kwidzyn był wówczas oblegany dwukrotnie: w 1628 r. przez Gustawa Adolfa i w 1659 r. przez Karola X Gustawa. Ponadto sama okupacja terenu obecnego powiatu, wielokrotne przemarsze wojsk szwedzkich, polskich i brandenbursko-pruskich, dokonywane kontrybucje, rabunki oraz zniszczenia materialne, przyczyniły się do zubożenia miejscowej ludności. Okoliczne wsie grabiono i palono, m.in. Baldram, Licze, Rakowice, Rakowiec, Szadowo, w wyniku, czego znacznie spadła liczba osadników[267].

Po wojnach szwedzkich sytuacja nieco ustabilizowała się. Nastąpił okres względnego spokoju i umacniania się Prus Książęcych, na tyle żeby stać się silnym państwem i uniezależnić się od lenna wobec korony polskiej. Najpierw w 1657 r., kiedy to książę Fryderyk Wilhelm III uzyskał suwerenność, a następnie w 1701 r., po koronacji elektora Prus Fryderyka I. Ziemia

[265] Ibidem, s. 14.
[266] Ibidem.
[267] Ibidem, s. 14-15.

kwidzyńska pozostała w granicach nowo powołanego królestwa pruskiego. Jedynie obszar dzisiejszej gminy Ryjewo z miejscowościami Gniewskie, Pole, Janowo, Tychnowy, Dubiel, Czerwony i Biały Dwór pozostawał w województwie malborskim Prus Królewskich[268].

W latach 1709-1710 Kwidzyn i jego okolice dotknęła olbrzymia tragedia, umarło wówczas około jednej trzeciej ludności z powodu straszliwej epidemii - dżumy. Do tego dochodziły lata mroźnych zim i nieurodzajów[269].

Przez terytorium kwidzyńskie przechodziły wówczas ważne szlaki komunikacyjne. Jednym z nich był uruchomiony w 1754 r. przez mieszczan kwidzyńskich trakt prowadzący na zachodnią stronę Wisły przez prom w Korzeniewie. Ponadto, w osadzie tej zlokalizowano port rzeczny i przystań, który przynosił dla miasta spore dochody. Znajdowało się tu również zimowisko dla promów z Grabowa i Nebrowa, a także w późniejszym czasie dla elementów mostu pontonowego z Korzeniewa. Król Pruski proponował nawet miastu wybudowanie kanału łączącego Kwidzyn z Wisłą, ale samorząd nie był początkowo zainteresowany tą inwestycją. Po czasie jednak żałował tej decyzji[270].

W latach 1700-1721 toczyła się wojna północna, w której Fryderyk I zachował neutralność, co pozwoliło uchronić przed spustoszeniem ziem w Prusach. Pomimo powyższego dotkliwe były jednak dla ludności przemarsze wojsk koronnych, saskich, szwedzkich i rosyjskich. Podczas wojny w 1709 r. doszło do spotkania cara Piotra I z królem pruskim w Kwidzynie, gdzie na trwającym dziesięć dni zjeździe omawiano szereg ważnych kwestii politycznych[271].

W połowie XVIII w. doszło do kolejnej wojny, tzw. siedmioletniej. Przeciwko Prusom w sporze o Śląsk, wystąpiła również Rosja, której armia pod wodzą generała Wilhelma Fermora, zajęła szybko Królewiec, a potem całe Prusy Wschodnie. Oddziały rosyjskie wkroczyły do Kwidzyna w dniu 8 marca 1758 r. Głównodowodzący wojskami rosyjskimi i jednocześnie gubernator prowincji gen. Wilhelm Fermor założył w mieście główną kwaterę, a w zachodniej części dawnego przedzamcza w miejscu dawnych zabudowań umieścił swoją siedzibę w formie okazałej rezydencji. Dopiero po śmierci carowej Elżbiety w styczniu 1762 r., co wiązało się z objęciem tronu rosyjskiego przez Piotra III, doszło do podpisania traktatu pokojowego między Rosją a Prusami. Na skutek tego doszło do wycofania się wojsk rosyjskich z Prus Wschodnich[272].

Zanim doszło do pierwszego rozbioru Polski w dniu 5 sierpnia 1772 r., Król Prus Fryderyk II czynił przygotowania do dokonania aneksji przyznanych sobie ziem. Szereg

[268] Ibidem, s. 15.
[269] Ibidem.
[270] W. Odyniec, op. cit., s. 96.
[271] Ibidem, s. 100.
[272] A. Groth, *Kwidzyn w latach 1525-1772*, [w:] Kwidzyn. *Dzieje miasta Kwidzyn*, red. K. Mikulski i J. Liguz, Kwidzyn 2004, s. 131.

czynności z tym związanych Fryderyk II osobiście dopilnował przyjeżdżając dnia 5 czerwca 1772 r. do Kwidzyna, późniejszego ośrodka administracji pruskiej w prowincji zachodnio pruskiej[273].

- ✓ **Powiat kwidzyński w latach 1772-1918**

Pierwszy rozbiór Polski oznaczał dla okręgu kwidzyńskiego radykalną zmianę jego sytuacji. Z niewielkiego prowincjonalnego miasteczka decyzją króla pruskiego Fryderyka II Kwidzyn stał się ważnym ośrodkiem administracyjnym, tzn. podniesiony został do rangi stolicy nowo utworzonej Prowincji Prusy Zachodnie, której obszary znajdowały się po obu stronach Wisły[274]. Kamera podzielona była na 11 powiatów: tczewski, starogardzki, malborski, chojnicki, kwidzyński, chełmiński, michałowski, kamieński, wałecki, bydgoski i inowrocławski oraz 6 powiatów miejskich. Jej siedzibą stał się dawny pałac Fermora znajdujący się na terenie przedzamcza. Cały obszar obecnego powiatu został poddany w krótkim czasie sprawnie tworzonej przez króla i dobrze funkcjonującej scentralizowanej władzy urzędniczej. Dnia 28 września 1772 r., patentem króla w Kwidzynie powołano siedzibę Kamer i Domen. Kamera była naczelną władzą administracyjną, wojskową, podatkową i częściowo sądową. Dopiero w 1781 r. do Prus Zachodnich włączono administracyjnie część ziem obecnego powiatu, które przed 1772 r. były w rękach polskich. Od 1773 r. w Kwidzynie działał Sąd Nadworny i Krajowy, podporządkowany Krajowemu Kolegium Sprawiedliwości oraz określany, jako Rejencja Prus Zachodnich. Rejencji podlegały także sprawy administracyjne, w tym szkolnictwo i kościoły[275].

Tak prężnie rozwijającemu się królestwu pruskiemu zdecydowanie zaszkodziły wojny napoleońskie. Wojska francuskie wkroczyły do Kwidzyna w styczniu 1807 r., a do Gardei w lutym tego samego roku. W niedalekim Kamieńcu koło Susza mieściła się kwatera cesarza Napoleona Bonaparte, który wielokrotnie przejeżdżał przez region kwidzyński. Wojska okupacyjne w sposób znaczący eksploatowały okupowane obszary. Nakładano na mieszkańców wysokie kontrybucje pieniężne oraz rekwizycje żywności i paszy dla koni. Zajmowano również cały szereg budynków prywatnych, publicznych i sakralnych, adaptując je doraźnie na cele magazynowo wojskowe oraz na kwatery dla żołnierzy. Postanowienia pokoju w Tylży w 1807 r. spowodowały przyłączenie Bydgoszczy i Torunia do Księstwa Warszawskiego oraz ustanowienie Gdańska Wolnym Miastem. W Grabowie koło Kwidzyna wojska francuskie zbudowały przeprawę mostową, która została wykorzystana przez nich podczas wyprawy wojennej do Rosji w 1812 r. W 1813 r. Francuzi powracający spod Moskwy

[273] Ibidem.
[274] W. Odyniec, op. cit., s. 104.
[275] A. Barganowski i H. Michalik, *Przewodnik po Powiślu…*, op. cit., s. 16.

przynieśli choroby zakaźne (epidemię), które pochłonęły znaczną część mieszkańców całej rejencji[276].

Klęska Prus w wojnie z Francją w latach 1806-1807 przyczyniła się do przeprowadzenia ważnych reform w zakresie administracji i sądownictwa. Edykt z 1807 r. zniósł poddaństwo chłopów, a ustawa z 19 listopada 1808 r. wprowadziła samorząd miejski. Odtąd miastami zarządzała rada miasta wybierana przez mieszkańców posiadających obywatelstwo miejskie. Od 1808 r. wyłącznym organem władzy administracyjnej na szczeblu prowincji stała się wprowadzona w miejsce Kamery Rejencja kwidzyńska (Königlische Regierung zu Marienwerder), działająca na obszarze Prus Zachodnich (Regierung Westpreussen). Kolejną zmianę, już po wojnach napoleońskich, przyniosła nowa organizacja prowincji. W wyniku reformy, przeprowadzonej na podstawie ustawy z 30 kwietnia 1815 r. o administracji w państwie pruskim, stolicą prowincji stał się Gdańsk, gdzie umiejscowiono Naczelne Prezydium prowincji z naczelnym Prezydentem. Kwidzyn od 1 lipca stał się stolicą jednego z dwóch obwodów rejencyjnych (Regierungsbezirke), na jakie podzielono Prusy Zachodnie. Kwidzyński okręg obejmował południową część prowincji, a okręg ze stolicą w Gdańsku – północną część[277]. Rejencja kwidzyńska została wówczas podzielona na 13 powiatów, które zaczęły w pełni funkcjonować pierwszego kwietnia 1818 r.: chojnicki, człuchowski, złotowski, wałecki, świecki, sztumski, kwidzyński, suski, grudziądzki, chełmiński, toruński, brodnicki i lubawski. Jednym z największych był wówczas powiat kwidzyński, obejmujący 3 miasta (Kwidzyn, Gardeję i Gniew) oraz 158 gmin wiejskich i majątków ziemskich. W 1910 r. oprócz miast liczył 58 gmin wiejskich i 26 majątków ziemskich. Obecne miejscowości powiatu kwidzyńskiego znalazły się w różnych powiatach: z gminy Ryjewo w sztumskim, a z gminy Prabuty (oprócz Gilwy) w suskim[278].

[276] Ibidem, s. 16 i 17.
[277] K. Wajda, *Kwidzyn w latach 1772-1914*, [w:] Kwidzyn. *Dzieje miasta Kwidzyn*, red. K. Mikulski i J. Liguz, Kwidzyn 2004, s. 164-165.
[278] A. Barganowski i H. Michalik, *Przewodnik po Powiślu…*, op. cit., s. 17.

Mapa przedstawiająca granice administracyjne i terytorialne rejencji kwidzyńskiej w XIX w.
Za: W. Hölscher, W. Hubatsch, *Deutscher Städteatlas Marienwerder*, Verlag Altenbeken 1984.

Obok dominującej ludności niemieckiej w miastach, jak i na terenach wiejskich w dawnym powiecie, najliczniejszą grupą mniejszościową byli Polacy. Ich największe skupiska były na ziemiach północnej części obecnego powiatu. Należały one przed rozbiorami do polskich Prus Królewskich. Kolejną liczną grupę stanowili Żydzi, których od początku XIX w. liczba stale rosła. Zamieszkiwali przede wszystkim miasta, w których trudnili się handlem. Ostatnią grupę narodowościową tworzyli holenderscy menonici, których większość mieszkała na Nizinie Kwidzyńskiej[279].

Pomijając okres wojen napoleońskich niemalże cały wiek XIX to kres względnego spokoju i dobrobytu, zwłaszcza po zjednoczeniu Niemiec i utworzeniu Cesarstwa Niemieckiego w 1871 r.[280]. Jako stolica Rejencji kwidzyńskiej Kwidzyn i cały region otrzymał niezwykłą szansę rozwojową. Stał się głównym ośrodkiem administracyjnym i z czasem miastem o charakterze urzędniczym, co miało przełożenie na rozwój gospodarczy, kulturalny, budowlany, a także komunikacyjny. W latach 1824-1828 powstała ważna droga z Gdańska do Bydgoszczy, z którą miejscowości w rejonie Kwidzyna położone na wschodnim brzegu Wisły zostały skomunikowane poprzez przeprawę promową w Korzeniewie. Natomiast droga nr 1, prowadząca od 1845 r. z Berlina do Królewca przez Elbląg, omijała tereny kwidzyńskie. W 1847 r. otwarto drogę w kierunku północnym do Malborka. Lokalne trakty poprowadzono zarówno na wschód do Prabut w 1857 r., a także na południe do Grudziądza przez Gardeję, który ukończono dopiero 1864 r.[281].

[279] Ibidem, s. 18.
[280] Ibidem.
[281] K. Wajda, *Kwidzyn w latach 1772-1914…*, op. cit., s. 190.

Mapa przedstawiająca granice administracyjne i terytorialne powiatu kwidzyńskiego (po lewej i prawej stronie Wisły), 1908 r. Ze zbiorów autora Programu – Ł. Rzepczyńskiego.

W powiecie powstała komunikacja kolejowa, która najwcześniej objęła Prabuty, od 1876 r. połączone pośrednio przez Malbork z linią Gdańsk - Warszawa. Natomiast pierwsza linia kolejowa przechodzącą bezpośrednio przez Kwidzyn to szlak Toruń – Grudziądz – Malbork, gdzie Kwidzyn uzyskał połączenie 15 sierpnia 1883 r. Siedemnaście lat później dnia 15 stycznia 1900 r. oficjalnie otwarto nową linię kolejową Prabuty – Jabłonowo Pomorskie, z odcinkiem Kisielice - Kwidzyn. A w 1909 r. oddano do użytku linię kolejową Smętowo – Kwidzyn – Prabuty z mostem w Opaleniu. Tym samym Kwidzyn stał się węzłem kolejowym[282]. Równie ważną z punktu transportowego była również kolej wąskotorowa utworzona w 1901 r. z inicjatywy starosty kwidzyńskiego Brucknera. Powstała wówczas prywatna spółka akcyjna, która sfinansowała i zarządzała całą koleją, która w znacznym stopniu znajdowała się na Nizinie Kwidzyńskiej. Główną stację z zapleczem wybudowano w Marezie – stanowiącej

[282] Ibidem.

przedmieście Kwidzyna. Stąd biegło połączenie do stacji normalnotorowej Kwidzyn. Linia południowa prowadziła do Rusinowa, a północna zaś przez Korzeniewo (port), Janowo – Gurcz i dalej przeprawą promem parowym przez Wisłę do miejscowości Wielkie Walichnowy. Kolejka służyła głównie przewozowi płodów rolnych do cukrowni w Kwidzynie, Nicponi koło Gniewu i Pelplinie, a od 1935 r. do fabryki konserw w Kwidzynie.

Działania militarne pierwszej wojny światowej szczęśliwie ominęły obszar rejencji kwidzyńskiej. Powiat kwidzyński stał się terenem przyfrontowym, w którym lokowano liczne lazarety dla rannych żołnierzy frontowych. Natomiast w Prabutach mieścił się sztab generałów Paula von Hindenburga i Ericha Ludendorfa[283].

- ✓ **Powiat kwidzyński w latach 1918-1945**

Klęska cesarstwa niemieckiego w pierwszej wojnie światowej i powstanie niepodległego państwa polskiego w 1918 r. wywarły poważny wpływ na postawę ludności polskiej na Warmii, Mazurach i Powiślu. Następstwem tych wydarzeń w Wersalu pod Paryżem ustalony został przez wygrane mocarstwa nowy ład w Europie i na świecie. W Traktacie Wersalskim, podpisanym 28 czerwca 1919 r., wyznaczono dwa plebiscyty dotyczące Polski. Jeden z nich miał się odbyć na Warmii, Mazurach i Powiślu, gdzie ludność zamieszkująca te tereny miała zdecydować, czy ziemie zostaną przyłączone do państwa polskiego, czy pozostaną w granicach Prus Wschodnich. W artykułach 96 i 97 traktatu pokojowego, znalazł się także zapis o włączeniu do nowo formowanego obszaru Rzeczypospolitej Polskiej zachodniej części powiatu kwidzyńskiego z Gniewem, natomiast na pozostałym terenie kwidzyńskim zarządzono przeprowadzenie głosowania[284].

W celu prawidłowego, równego i uczciwego przebiegu głosowania jak i całego procesu przedwyborczego, zgodnie z postanowieniami traktatowymi powołana została Międzysojusznicza Komisja Plebiscytowa, która do Kwidzyna przybyła 17 lutego 1920 r. Przewodniczącym komisji w okręgu kwidzyńskim został przedstawiciel Włoch generał Angelo Pavia, w poszczególnych komisjach zasiadali: Henry Beaumont z Wielkiej Brytanii, hrabia Rene de Cherisey z Francji Morikazu Ida z Japonii. Z międzynarodową komisją przybył także kontyngent wojsk koalicyjnych - batalion włoski i pluton francuskich, a także sztab urzędników. Ich zadaniem było zapewnienie pełnej swobody i pilnowanie porządku na terenach objętych głosowaniem. Komisja utworzyła cztery departamenty: wewnętrzny, finansów, sprawiedliwości i komunikacji (poczta, telefon, telegraf, taryfy). Gorąco przyjęta przez

[283] A. Barganowski i H. Michalik, *Przewodnik po Powiślu…*, op. cit., s. 18.
[284] Praca zbiorowa, *Plebiscyt na Powiślu – 11 lipiec 1920 rok,* „Zeszyty Kwidzyńskie", red. A. Barganowski, zeszyt nr 1, Kwidzyn 2000, s. 21-25.

Polaków Komisja Międzysojusznicza zajęła gmach Ziemstwa Zachodnio pruskiego mieszczącego się przy Flottwellplatz (ob. Sąd Rejonowy)[285].

Na okoliczności Plebiscytu powołano także cały szereg oficjalnych, jak i mniej oficjalnych organizacji oraz towarzystw przygotowujących m.in. akcje agitacyjne czy działania kulturalne i oświatowe, które miały na celu pobudzenie świadomości narodowych po obu stronach konfliktu. W tym też czasie przybyli na Powiśle wspierający polską akcję plebiscytową wybitni przedstawiciele świata kultury, nauki i kościoła: poeta Jan Kasprowicz, Stefan Żeromski, publicysta i członek KNP w Paryżu Stanisław Kozicki, kompozytor Feliks Nowowiejski i nuncjusz apostolski w Polsce Achille Ratti (późniejszy papież). Natomiast stronę niemiecką wspierał m.in. w Pastwie (Gross Weide) Rudolf Hoess, późniejszy komendant obozu koncentracyjnego Auschwitz, a w Liczu (Litschen) koło Kwidzyna przebywający tam książę Aleksander zu Dohna, przedstawiciel jednego z największych rodów w Prusach Wschodnich. Jego obecność spowodowała duży entuzjazm w śród ludności niemieckiej. Ponadto tereny objęte głosowaniem, w tym Kwidzyn odwiedzało wiele innych prominentnych gości oraz dziennikarzy z Europy oraz innych kontynentów[286].

Plebiscyt odbył się 11 lipca 1920 r. Jego wyniki były dla Polski niekorzystne. W okręgach olsztyńskim i kwidzyńskim za przyłączeniem do Polski opowiedziało się zaledwie 3,4 % uprawnionych do głosowania. W powiecie kwidzyńskim za Prusami Wschodnimi głosowało 26 607 osób, a za Polską 1779 osób (6,5%). Natomiast w samym Kwidzynie za Polską głosowało niespełna 4,5% osób (362 osoby z 8179 uprawnionych do głosowania)[287]. Na obszarze Powiśla ostatecznie do Polski przyłączono zaledwie kilka wsi: Małe Pólko, Nowe Lignowy, Kramrowo, Bursztych i Janowo nazwane *Rzeczpospolita Janowska* lub *Mała Polska,* sześć łąk nadwiślańskich, port rzeczny w Korzeniewie, przyczółek mostowy na Wiśle pod Opaleniem oraz dworzec w Gardei. Warto wspomnieć też o kilku innych wsiach: Dubiel, Tychnowy, Szadowo. Tu za Polską oddano zdecydowanie więcej głosów, ale z przyczyn czysto technicznych nie mogły być przyłączone do Polski[288].

[285] Ibidem, s. 47-53.
[286] Ibidem, s. 25-46.
[287] Ibidem, s. 75-85.
[288] Ibidem, s. 104.

Mapka przedstawiająca przebieg linii nowych granic państwowych pomiędzy Polską a Niemcami (Prusami Wschodnimi) w płd.-zach. narożniku powiatu kwidzyńskiego, lata międzywojenne.
Ze zbiorów autora Programu – Ł. Rzepczyńskiego.

Po wojnie większość obszaru Rejencji leżąca po lewej stronie Wisły przypadła Polsce. Nastąpiła wówczas kolejna reorganizacja administracyjna. Dawna Rejencja kwidzyńska od 1922 r., jako Rejencja zachodniopruska weszła w skład Prowincji Prusy Wschodnie (Provinz Ostpreussen) ze stolicą w Królewcu. Nadal stolicą był Kwidzyn, który zachował charakter miasta urzędniczego. W 1939 r. w miejsce Rejencji utworzono Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie. Ważnym odnotowania zjawiskiem był fakt funkcjonowania w międzywojennym Kwidzynie konsulatu Rzeczypospolitej[289].

Po wybuchu drugiej wojny światowej od Rejencji odłączono miasto i powiat Elbląg. Powiększono za to ją o zdobyte ziemie polskie i włączono do nowego okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie. Rejencja miała 8740,7 km^2 powierzchni i obejmowała 11 powiatów: miasto Grudziądz, grudziądzki, brodnicki, kwidzyński, lipnowski, malborski, nowomiejski, rypiński, suski, sztumski i wąbrzeski. W 1939 r. do powiatu kwidzyńskiego włączono gminę Janowo. Na początku lat 40. XX w. było w powiecie 15 okręgów urzędowych (*Amtbezirk*)[290].

[289] A. Barganowski i H. Michalik, *Przewodnik po Powiślu…*, op. cit., s. 22.
[290] Ibidem, s. 23.

Gdy nadeszły lata drugiej wojny światowej, w Prabutach urządzono oficerski obóz przejściowy, do którego 4 października 1939 r. zostali skierowani mjr Henryk Sucharski wraz z pozostałymi oficerami z Westerplatte.

- ✓ **Powiat kwidzyński po wojnie i obecnie**

Na skutek następstw drugiej wojny światowej, na ziemi kwidzyńskiej i nie tylko, została przerwana ciągłość kulturowa licząca ok. 700 lat. Całkowicie zmienił się obraz ziemi kwidzyńskiej. Oprócz znacznych zniszczeń materialnych występujących na obszarze całego powiatu, a szczególności w Kwidzynie, Prabutach czy Gardei, doszło także do całkowitej wymiany ludności na tle narodowościowym i religijnym.

Pod koniec stycznia Armia Czerwona zajmowała kolejne miasta powiatu kwidzyńskiego. Nie napotykając na opór, bez walki wkroczyła 23 stycznia 1945 r. do Prabut, niszcząc miasto w 55 %. Budynki mieszkalne zrujnowano wówczas w 60%, a użyteczności publicznej w 32%, obiekty przemysłowe- 29 %. Spalono całe centrum z katedrą włącznie. Ważne ogniwo w niemieckim systemie obronnym stanowiła Gardeja, gdyż blokowała węzeł drogowy między Kwidzynem a zmienionym w twierdzę Grudziądzem. W dniu 26 stycznia Armia Czerwona weszła do Gardei, niszcząc zabudowę miasta w 80%. Następnie, 29 stycznia, do opustoszałego Kwidzyna wkroczyło wojsko od strony Gardei i Prabut. Liczne pożary, mające miejsce wiosną 1945 r., doprowadziły do zrujnowania miasta. Największe straty dotyczyły centralnej części wraz z rynkiem i ratuszem. W całym powiecie poza substancją mieszkaniową najbardziej ucierpiały obiekty przemysłowe i infrastruktura techniczna. W maju 1945 r. władze radzieckie nakazały demontaż i wywiezienie większości torów linii kolejowej Elbląg-Kwidzyn-Grudziądz, Kwidzyn-Kisielnice oraz Prabuty-Myślice. Odbudowano tylko część tras kolejowych, co trwało później kilka lat. To samo spotkało urządzenia techniczne niektórych fabryk. Okoliczne rolnictwo odnotowało także ogromne straty powodujące permanentne niedobory żywnościowe[291].

Od marca 1945 r. funkcje zarządzające stopniowo przejęła polska administracja. Nastąpiła niemal całkowita wymiana ludności, na miejscu dawnych mieszkańców w całym powiecie pojawili się polscy osadnicy. Latem 1947 r. sytuacja narodowościowa uległa kolejnej zmianie, w ramach tzw. akcji „Wisła", na teren województwa gdańskiego przesiedlono także Ukraińców z południowo-wschodniej Polski[292].

Powiat kwidzyński z siedzibą w Kwidzynie wszedł w skład województwa gdańskiego. Miasto Gardeja straciło prawa miejskie, Prabuty pozostały w powiecie suskim, należącym do województwa olsztyńskiego[293].

---

[291] J. Barton-Piórkowska, *Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2016-2019*, Kwidzyn 2015, s.31-32.
[292] Ibidem.
[293] Ibidem.

Od stycznia 1946 r. rozpoczęła działalność Miejska Rada Narodowa w Kwidzynie, miesiąc później powstała Powiatowa Rada Narodowa. W maju 1950 r. przeprowadzono wielką reformę administracyjną, której efektem była likwidacja urzędów wójtów, starostów, burmistrzów i wojewodów, zastąpionych na szczeblu miasta przez Prezydium Miejskiej Rady Narodowej, a w powiecie przez Prezydium Powiatowej Rady Narodowej. Zmiana zmierzała ku większej centralizacji organów władzy. W grudniu 1972 r. Wojewódzka Rada Narodowa utworzyła w powiecie kwidzyńskim pięć gmin. W miejsce dotychczasowego Prezydium MRN wprowadzono urząd naczelnika gminy[294].

Do kolejnych zmian władz miejskich doszło w 1975 r. w związku z reformą administracyjną i likwidacją powiatów. W wyniku nowego podziału administracyjnego zlikwidowano powiat kwidzyński, a obszar ten wszedł w skład nowego województwa elbląskiego. Powołano gminę Kwidzyn z siedzibą w mieście Kwidzynie, której teren powstał z połączenia gmin Tychnowy i Rakowiec oraz w 1976 r. gminy Korzeniewo. Ponadto utworzono gminy Gardeję, Prabuty, Ryjewo i Sadlinki, a zlikwidowano gminę Wandowo (ob. w gminie Gardeja)[295].

Fala strajków, która przetoczyła się przez Polskę w sierpniu 1980 r. i zapoczątkowała proces demokratycznych przemian, Kwidzyn dotknęła w niewielkim stopniu. W 1981 r. doszło do ukonstytuowania się w mieście struktur Międzyzakładowej Komisji Koordynacyjnej NSZZ „Solidarność", MRN w Kwidzynie zakończyła działalność 10 kwietnia 1990 r. W następnym miesiącu odbyły się pierwsze od zakończenia II wojny światowej wolne wybory samorządowe. Od 1999 r. powiat kwidzyński z siedzibą w mieście Kwidzynie funkcjonuje w obrębie województwa pomorskiego, obejmując 2 miasta (Kwidzyn i Prabuty), gdyż Gardeja ma nadal zawieszone prawa miejskie[296].

5.3. Krajobraz kulturowy

Krajobraz kulturowy powiatu kwidzyńskiego jest bardzo urozmaicony. Jego atrakcyjność jest warunkowana przede wszystkim przez: zróżnicowane ukształtowanie terenu, występowanie rzek, w tym Wisły i Liwy, jezior głównie w części środkowej i wschodniej powiatu, występowanie zwartych kompleksów leśnych, ale również wszelkim dziedzictwem historycznym i kulturalnym. Stanowić on może jeden z większych jego walorów. Pomimo wielu zniszczeń i niekorzystnych przekształceń nadal czytelne i dobrze zachowane są układy urbanistyczne i ruralistyczne miejscowości oraz historyczne formy zabudowy miejskiej i wiejskiej.

[294] Ibidem.
[295] Ibidem.
[296] Ibidem.

Obszar, jaki zajmuje Powiat Kwidzyński obejmuje dwa mezoregiony mające odrębny charakter fizycznogeograficzny, tj. Pojezierza Iławskiego i północnego odcinka Doliny Dolnej Wisły, zwanej Doliną bądź Niziną Kwidzyńską. Około 21% powierzchni powiatu znajduje się w obrębie Doliny Kwidzyńskiej, której północnym przedłużeniem są Żuławy Wiślane. Pozostałą powierzchnię powiatu zajmuje Pojezierze Iławskie. Rejony te różnią się zdecydowanie zarówno pod względem geomorfologicznym jak i charakterem krajobrazu[297].

Rejon szerokiej Doliny Dolnej Wisły ma dno położone na wysokości ok. 10 m n.p.m., zaś jej zbocza wznoszą się około 50 do 70 m. Kluczowym elementem krajobrazu Doliny jest koryto rzeki Wisły, a cechą charakterystyczną otwarty i płaski krajobraz ze zróżnicowaną roślinnością, typowy dla terenów nadrzecznych. Przestrzeń ta przez wieki była wzbogacana planową działalnością człowieka, zabezpieczającą przed wylewami rzeki i ochroną terenów rolniczych. W tym celu na nizinnym obszarze towarzyszącym rzece powstawały już od średniowiecza wały wiślane, system kanałów i rowów, jak również groble obsadzone zielenią. Takie zabezpieczenia pozwoliły na rozwinięcie rolnictwa i hodowli na dużą skalę, co spowodowało uformowanie mozaikowego układu pól, łąk i pastwisk[298].

Z kolei region Pojezierza Iławskiego to obszar o odmiennym charakterze i strukturze, ukształtowany w czasie zlodowacenia bałtyckiego, z urozmaiconą rzeźbą terenu, o wielu lesistych pagórkach, licznych bezodpływowych zagłębieniach oraz z niewielkimi dolinami meandrujących rzek Liwy i Cyganówki. Miasto Kwidzyn, gmina Ryjewo i gmina Sadlinki położone są na pograniczu obu krain, gmina Kwidzyn głównie na obszarze Doliny Dolnej Wisły, a gmina Gardeja oraz miasto i gmina Prabuty na terenie Pojezierza Iławskiego[299].

Poza zróżnicowaniem w zakresie krain geograficznych, terytorium powiatu cechuje jeszcze dwoistość historyczno-kulturowa, która jest widoczna w obecnym krajobrazie. Związku można się tu dopatrywać w podziale Doliny Kwidzyńskiej na dwie odrębne jednostki państwowe, które przedzielała granica ustanowiona w 1466 r. (II Pokój Toruński). Północna strona znalazła się w obrębie Prus Królewskich Rzeczypospolitej, a południowa należąca do biskupów pomezańskich, pozostała w Państwie Zakonnym, a następnie w protestanckich Prusach Książęcych i późniejszego Królestwa Prus. Tę różnicę historyczno-kulturową da się dostrzec także na wysoczyźnie, gdzie biegła na wschód od Wisły historyczna linia graniczna.

[297] A. Barganowski i H. Michalik, *Przewodnik po Powiślu…,* op. cit., s. 27.
[298] J. Barton-Piórkowska, *Program Opieki nad Zabytkami…*, op. cit., s.33. Ponadto, ukształtowanie terenu części zachodniej ma typowo antropogeniczne pochodzenie; część pokrycia przyrodniczego została stworzona przez człowieka np. wał wiślany, groble, kanały, rowy i nasadzenia zieleni, pozostałe elementy krajobrazu kulturowego to domy, układy przestrzenne wsi, architektura mieszkalna i gospodarcza oraz cmentarze. Pod względem gospodarczym jest to typowy krajobraz wiejski (rolniczy); charakterystyczne są mozaikowate uprawy polowe, użytki zielone (łąki i pastwiska) ze zwartym i rozproszonym osadnictwem wiejskim. Charakterystyczne cechy kompozycyjne widoczne w panoramach tj. grupy zieleni z widocznymi dachami zabudowań, w tle mające otwarte przestrzenie upraw rolnych.
[299] Ibidem.

Kulturowy pejzaż tworzą tu bryły kościołów katolickich i licznych katolickich kapliczek przydrożnych[300].

Wspólną cechą krajobrazu obu krain geograficznych stała się historyczna sieć komunikacyjna. Główne trakty obu regionów mają przebieg na osi płn.-płd., co było uwarunkowane linią koryta Wisły, a także pasmem wysoczyzny. Poza drogami łączącymi lokalne miejscowości czy te z sąsiednich powiatów, na uwagę zasługują charakterystyczne drogi przywałowe, zlokalizowane przy Wiśle, przy których rozwinęły się wsie typu tzw. rzędówki przywałowej lub pojedyncze gospodarstwa, najczęściej na wałach wiślanych strażnice wałowe. Innym ważnym szlakiem komunikacyjnym wychodzącym z Kwidzyna w kierunku zachodnim była droga prowadząca przez Korzeniewo i przeprawę wiślaną do najważniejszego traktu po zachodniej stronie Wisły (trakt prowadzący do Gdańska i na południe). Dopiero na początku XX w. oraz w ostatnim czasie pojawiły się w krajobrazie doliny, dwa mosty nad Wisłą, tworzące znaczące elementy przestrzenne tej części powiatu (pierwszy został rozebrany w 1929 r.)[301]. Sama rzeka Wisła pełniła rolę najważniejszego szlaku transportowego, przy której brzegu po wschodniej stronie zlokalizowane zostały założenia portowe z charakterystyczną architekturą, a także urządzenia hydrotechniczne wraz z siecią wałów wiślanych, które do dziś stanowią trwały i nierozerwalny element Doliny Kwidzyńskiej.

Lokalne drogi tylko częściowo zachowały dawne szpalery i aleje, tak istotne w płaskim krajobrazie nadwiślańskim, szczególnie wzdłuż dróg. Komunikację drogową uzupełniły po połowie XIX w. linie kolejowe, dla rozwoju, których długo przeszkodą było prowincjonalne położenie głównego miasta powiatu – Kwidzyna, a także brak stałej przeprawy mostowej przez Wisłę. Stopniowy rozwój kolei wniósł pod koniec XIX w. w krajobraz powiatu nie tylko nasypy z torowiskami i wiadukty, ale także charakterystyczne budynki dworców kolejowych, towarzyszącą im infrastrukturę oraz obiekty mieszkalne. Działająca od 1883 r. linia kolejowa Toruń-Grudziądz-Malbork połączyła miasta Kwidzyn i Gardeję, jak również niektóre wsie, tj. Tychnowy, Brachlewo, Ryjewo i Sadlinki. Równie ważne było połączenie Prabuty – Kwidzyn – Smętowo, wiodące przez pierwszy stały most na Wiśle w rejonie Kwidzyna, zlokalizowany pod Opaleniem, o którym wspomniano powyżej. Ponadto lokalnym połączeniem była także sieć kolei wąskotorowej działająca od 1901 r. Torowiska wąskotorówki przecinały łąki, pola oraz pastwiska malowniczych obszarów Doliny Wisły, od Rusinowa poprzez stację w Marezie, Korzeniewie, Pastwie do Janowa i Gurcza (do 1918 r. do Gniewu i Wielkich Walichnów po zachodniej stronie Wisły)[302].

Do najistotniejszych pod względem krajobrazowym ośrodków miejskich w powiecie zlicza się naturalnie miasto Kwidzyn, którego historyczna część wraz z zespołem katedralno-

[300] Ibidem.
[301] Ibidem.
[302] Ibidem.

zamkowym zlokalizowana została tuż na skraju wysoczyzny. Osadzenie na skraju wysoczyzny monumentalnego założenia warowno-rezydencjonalnego z imponującym gdaniskiem potęguje w znaczy sposób odbiór u widza z Doliny Wisły. Zabytek ten stanowi dominantę w panoramie i sylwecie miasta. W samym mieście występuje jeszcze kilka intersujących i malowniczych wnętrz urbanistycznych o wysokich walorach kulturowych z architekturą administracyjną pamiętającą czasy świetności rejencji kwidzyńskiej.

Na uwagę zasługuje także zabudowa wiejska z panoramami, zróżnicowana dla obu regionów powiatu. Ogranicza się do kilku typów zabudowy pochodzącej przeważnie z końca XIX w., przełomu XIX i XX w. oraz lat 20. i 30. XX w. Zabudowa drewniana, która stanowi już zdecydowaną mniejszość została wyparta przez zabudowę murowaną, co było podykotowane m.in. rozwojem cywilizacyjnym, dostępnością do materiałów ceramicznych czy wymogami przeciwpożarowymi. Zachowane do dziś budynki to zabudowa murowana z cegły licówki bądź otynkowane, kryte wysokimi dachami dwuspadowymi lub posiadające wysoką ściankę kolankową i dachy o niskim nachyleniu połaci. Zabudowania gospodarcze i inwentarskie murowane z cegły licówki, jedynie stodoły pozostały drewniane.

Większość miejscowości na terenie gminy Kwidzyn posiada metrykę średniowieczną. Charakterystyczną cechą osadnictwa na tym terenie była liczebna przewaga majątków ziemskich nad wsiami. Majątki te w większości już nie istnieją lub zostały bardzo mocno przekształcone przestrzennie. W zachodniej części gminy występują wsie rzędówki pochodzące z okresu osadnictwa olęderskiego, które w znacznej mierze zachowały czytelny układ siedlisk, pól i dróg[303].

Miasto Prabuty wpisuje się w krajobraz kulturowy charakterystycznym, częściowo zniekształconym rynkiem i konkatedrą, kompleksem dawnej cukrowni oraz zespołem szpitalno-sanatoryjnym. Natomiast na terenie gminy występuje kilka typów przestrzennych wsi: osady jednodworcze, owalnice, ulicówki, wsie ulicowo-placowe, nieregularne (wielodrożnice) oraz majątki ziemskie, na które składają się dwory, zabudowania gospodarcze folwarku oraz zabudowa mieszkalna osady dworskiej[304].

W płaskim krajobrazie wokół Sadlinek zwracają uwagę zachowane wsie lokowane w ramach osadnictwa holenderskiego, o typach rzędówek bagiennych z charakterystycznymi i jeszcze nielicznie zachowanymi zagrodami liniowymi. Ze względu na specyficzny dla tego regionu charakter produkcji rolnej tj. uprawy tytoniu, kontynuowanej nieprzerwanie od końca XIX w. do chwili obecnej, cechą charakterystyczną krajobrazu ziemi sadlińskiej są plantacje tytoniu oraz związane z nimi budynki - suszarnie tytoniu. Kolejnym charakterystycznym

[303] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kwidzyn…*, op. cit., s. 36.
[304] Eadem, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Prabuty...*, op. cit., s. 37.

elementem krajobrazu są wspomniane wcześniej kanały i rowy melioracyjne, m.in.: kanał Palemona, kanał Jajło, kanał Mszczuja, kanał Olszański (Świdnik) i kanał Sadliński[305].

Gminę Ryjewo wyróżniają wsie typu rzędówki przywałowej, zagrody typu holenderskiego (zagrody liniowe i rozproszone, z drewnianymi budynkami zdobionymi detalem snycerskim), a także ostatnio uporządkowane i zadbane cmentarze menonickie[306].

Na obszarze gminy Gardeja najbardziej charakterystycznym miejscem jest grodzisko wczesnośredniowieczne oraz towarzysząca mu osada we wsi Klasztorek. Na omawianym terenie zachowało się sporo zespołów pałacowych i dworsko-folwarcznych, z obszernymi parkami, takich jak Nowa Wioska, Klecewo czy Otłówko[307].

Podsumowując można stwierdzić, że krajobraz kulturowy Powiatu Kwidzyńskiego oprócz walorów przyrodniczych posiada także bardzo znaczące wartości kulturowe i historyczne. Nie sposób jest jednak w pełni przestawić i scharakteryzować całego zasobu w niniejszym opracowaniu, jak również określić jego stanu zachowania oraz przyczyny zniszczeń i przekształceń. W opracowanych odrębnie programach gminnych dla poszczególnych gmin i miast wschodzących w skład powiatu cytowanych wcześniej, autorzy na podstawie analiz i badań, zdiagnozowali przyczyny i zakres niekorzystnych zmian zachodzących we wszystkich elementach składowych krajobrazu kulturowego, wśród których znajdują się układy przestrzenne miast i wsi, układy dróg wpisane w ukształtowanie terenu, wartości niematerialne, charakterystyczne formy budownictwa czy komponowana zieleń. Oprócz indywidulanych uwarunkowań ochrony dziedzictwa kulturowego każdej z gmin zostały także nakreślone **ogólne postulaty**, które mają na celu zachowanie, w jak najlepszym stanie zasobu wchodzącego w jego kompozycję. Należą do nich np. takie działania jak:

- w obszarach wiejskich nową zabudowę należy lokalizować w miejscach dawnych siedlisk z zachowaniem ich historycznych układów, natomiast w nowych lokalizacjach zabudowę należy sytuować i komponować zgodnie z ukształtowaniem terenu, kubatura i wysokość domów powinna być zbliżona do sąsiedniej historycznej zabudowy (jakkolwiek stylistyka architektoniczna budynków powinna być współczesna), należy przeciwdziałać powstawaniu zwartej zabudowy, ograniczać gabaryty budynków, należy stosować lokalne materiały budowlane (drewno, miejscowy kamień, ceramikę), a także stosować historyczną kolorystykę dachów i elewacji;
- przy wprowadzaniu nasadzeń należy stosować gatunki rodzime, nasadzenia powinny powstać w formie sadów, ogrodów przydomowych i szpalerów wzdłuż dróg;
- należy uzupełniać historyczną zieleń przy drogach, w ogrodach, na cmentarzach oraz w parkach, zgodnie z występującymi tam gatunkami;

[305] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki...*, op. cit., s. 27.
[306] J. Barton-Piórkowska, *Program Opieki nad Zabytkami…*, op. cit., s. 34.
[307] Ibidem.

- w historycznych układach ruralistycznych należy kontynuować tradycyjne kierunki rozwoju przestrzennego;
- w zespołach dworsko-parkowych z zachowanym układem przestrzennym (dwór, fragmenty parku, fragmenty folwarku) należy przeprowadzić programy prac rewaloryzacyjnych w oparciu o analizę historyczną, analizę przemian, na podstawie zachowanych materiałów ikonograficznych, w oparciu o wyniki badań konserwatorskich i architektonicznych. Parki należy poddać rewaloryzacji w oparciu o niezbędne badania i analizy, po zatwierdzeniu przez właściwego miejscowo konserwatora zabytków;
- w ośrodkach miejskich należy dążyć do zachowania i konserwacji zabytkowej substancji;
- w ośrodkach miejskich należy zachować zabytkowy układ i kompozycję przestrzenną (nie należy wprowadzać zabudowy w miejscu jej tradycyjnego braku – na historycznych placach, w parkach, skwerach, ogrodach itp.);
- w ośrodkach miejskich nowa zabudowa powinna być dostosowana charakterem i skalą do istniejącej zabudowy historycznej;
- ograniczenie wprowadzania reklam i informacji wizualnej, również w bezpośrednim sąsiedztwie obiektów zabytkowych;
- ochrona krajobrazu kulturowego (…) powinna następować poprzez stosowanie historycznej kolorystyki dachów i elewacji; wykorzystywanie elementów budownictwa regionalnego w budownictwie współczesnym, sytuowanie i komponowanie bryły zgodnie z ukształtowaniem terenu, ograniczenie gabarytów budynków oraz użycie lokalnych materiałów budowlanych (drewno, miejscowy kamień, ceramika)[308].

Zaprezentowane powyżej ogólne postulaty i zalecenia można rozbudować jeszcze, o co najmniej kilka zagadnień:

- dla budownictwa o wartościach historyczno-kulturowych, zarówno miejskiego, jak i wiejskiego, ochrona powinna obowiązywać w zakresie historycznej bryły, historycznego kształtu dachu, historycznej dyspozycji ścian (tj. artykulacji pionowej i poziomej oraz rozmieszczenia otworów okiennych i drzwiowych), historycznego detalu architektonicznego (w tym także wielkości i kształtu otworów okiennych i drzwiowych oraz tradycyjnych podziałów stolarki okiennej i drzwiowej), historycznych materiałów budowlanych oraz historycznej kolorystyki. Powinno zakazywać się realizacji dodatkowych lukarn i balkonów w elewacji frontowej oraz bocznej (poza występującymi w historycznej formie), a także rozbudowy oraz stosowania ocieplenia zewnętrznego budynków o historycznym licu ceglanym oraz z detalami architektonicznymi;

[308] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki...*, op. cit., s. 36; Eadem, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Prabuty...*, op. cit., s. 38-39.

- zaleca się lokalizowanie zabudowy w miejscach historycznie uwarunkowanych – np. uzupełnienia zabudowy, dopełnienia historycznej zabudowy np. pierzejowa;
- zachowanie historycznych linii regulacyjnych (zabudowy) ulic i placów, w tym historycznych elementów i nawierzchni;
- dopasowanie nowopowstających obiektów do skali i charakteru historycznej zabudowy oraz sposobu zabudowy obszaru;
- **bezwzględnie chronić licowane fasady i elewacje historycznego budownictwa**;
- umiejętnie i z poszanowaniem wszystkich walorów adaptować budynki historyczne do nowych, współczesnych funkcji;
- zachowanie krajobrazu kulturowego charakterystycznych obszarów polderowych powiatu kwidzyńskiego;
- **ochrona krajobrazu kulturowego powinna następować także poprzez ograniczenia lub regulacje dot. montowania paneli fotowoltaicznych w powszechnym bezkrytycznie kształcie. Instalowane są one nagminnie w najdziwniejszych formach na dachach budynków lub jako wolnostojące urządzenia w miastach i obszarach wiejskich. Podobna sytuacja dot. elektrowni wiatrowych, które dość brutalnie ingerują w krajobraz kulturowy np. na wysoczyźnie gniewskiej**;
- kształtowanie świadomości i wrażliwości na walory krajobrazu kulturowego wśród społeczeństwa, właścicieli i użytkowników zabytków lub przestrzeni o cechach kulturowych, samorządowców, inwestorów, projektantów i wszystkich innych grup mogących mieć wpływ na kreowanie krajobrazu kulturowego;
- zdecydowana i zintensyfikowana promocja budownictwa regionalnego z uwzględnieniem uwarunkowań regionalnych (dla wysoczyzny i niziny);
- ochrona sylwet i panoram miast oraz wsi;
- ochrona zieleni miejskiej i wiejskiej, a także zielonych terenów rekreacyjnych wokół miast, w szczególności podczas prac rewitalizacyjnych i modernizacyjnych. Przy nowych nasadzeniach komponowanych ważne jest wykorzystywanie gatunków roślin charakterystycznych dla lokalnego krajobrazu;
- zachowywanie historycznych nawierzchni brukowych dróg, traktów i ciągów pieszych. W atrakcyjnych obszarach kulturowych należy ograniczyć stosowanie nawierzchni dróg tj. beton czy asfalt;
- zabezpieczenie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą;
- wprowadzenie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego zapewniających ochronę wartościowych elementów krajobrazu kulturowego oraz dobrą kontynuację krajobrazową struktur osadniczych;
- eliminacja obiektów dysharmonijnych i zakłócających ekspozycję krajobrazową cennych zespołów zabytkowych;

- skoordynowana iluminacja akcentów i dominant urbanistycznych o charakterze zabytkowym;
- oznakowanie obiektów zabytkowych i tworzenie szlaków kulturowych;
- konserwacja, renowacja i inne działania służące poprawie stanu zachowania: - urządzeń hydrotechnicznych (wały wiślane, śluzy, przepusty, stacje pomp, młyny, itp.);
- rewitalizacja zabytkowych obszarów portowych wraz z dawnymi przeprawami wiślanymi – port i dawne przeprawy w Korzeniewie, Nebrowie Wielkim Grabowie, Grabówku i Janowie;
- zachowanie zanikającej kultury materialnej portów rzecznych oraz wsi rybackich głównie w Dolinie Wisły;
- adaptacja na cele kulturalne, edukacyjne, turystyczne obszarów i obiektów dziedzictwa historycznego, np. budynku dawnego wodowskazu w Korzeniewie gm. Kwidzyn, budynku po dawnej bibliotece w Kwidzynie czy dawnego magazynu kolejowego na stacji w Kwidzynie;
- promocja najcenniejszych zabytków, w szczególności obejmująca charakterystyczne zabytki świadczące o odrębności i specyfice regionu;
- wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o dziedzictwie kulturowym powiatu w szczególności: przygotowanie i organizacja konferencji naukowych, publikacje książkowe i foldery, organizacja konkursów, popularyzacja dobrych praktyk związanych z opieką i gospodarowaniem zabytkami;
- ochrona krajobrazu kulturowego powinna następować także poprzez porządek, ład i estetykę wokół jego elementów kompozycyjnych.

5.4. Charakterystyka zasobu dziedzictwa

Prezentowane poniżej informacje oparto przede wszystkim na wykazach zamieszczonych w aktualnych Gminnych Ewidencjach Zabytków, poprzednim Programie Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego, pozostałych aktualnych programach gminnych wchodzących w skład powiatu kwidzyńskiego, sugestiach i materiałach Konserwatora Zabytków Powiatu Kwidzyńskiego, dokumentacji historyczno-urbanistycznych, literaturze przedmiotu, materiałach archiwalnych, a także wnioskach autora niniejszego programu.

5.4.1. Układy przestrzenne: urbanistyczne i ruralistyczne

Znaczna część ośrodków miejskich oraz gmin wiejskich na terenie powiatu kwidzyńskiego posiada metrykę średniowieczną. Ich zróżnicowanie pod względem, formalnym, lokacji, topografii, funkcji, planu, komunikacyjnym czy występującej na ich obszarze zabudowy uwarunkowane jest wieloma czynnikami tj. historycznymi, geograficznymi

miejscowymi, a także socjologicznymi. Do miast zaliczyć można Kwidzyn, Prabuty oraz Gardeję, która na skutek znacznych zniszczeń wojennych w chwili obecnej posiada zawieszone prawa miejskie. Kwidzyn i Prabuty rozplanowano w układzie szachownicowym (regularnym), natomiast Gardeja prezentowała typ miasta ulicowego z wydłużonym Rynkiem. Wspólną cechą wszystkich trzech ośrodków jest brak w z zdecydowanie większym stopniu historycznej zabudowy, która wypełniała obszary miasta lokacyjnego. Natomiast charakterystyczną cechą osadnictwa pozamiejskiego była liczebna przewaga majątków ziemskich nad wsiami. Majątki te w większości już nie istnieją lub zostały bardzo mocno przekształcone przestrzennie. W zachodniej części powiatu (Dolina Kwidzyńska) występują wsie rzędówki pochodzące z okresu osadnictwa olęderskiego, które w znacznej mierze zachowały czytelny układ siedlisk, pól i dróg.

- **Układy urbanistyczne**

Kwidzyn (dawniej Marienwerder)

Rekonstrukcja planu Kwidzyna z ok. 1500 roku, wg. E. Wernickiego - *Marienwerder Geschichte der ältesten Stadt der Reichsdeutschen Ostmark*, Marienwerder 1933, s. 64[309].

[309] **A** – dom kupiecki i ratusz, **B** – duży szpital św. Ducha, **C** – miejski szpital św. Jerzego, **D** – szkoła Łacińska, **a** – Brama Malborska, **b** – Brama Grudziądzka (Wysoka), **c**- Brama Nizinna (Wodna), **72** – dziedzictwa wewnątrz murów miejskich, na północy zespół katedralno-zamkowy z rozległym przedzamczem, na południu Stary Zameczek *(Altschlösschen),* po płd.-zach. stronie poza murami miejskimi - przedmieście Podolice, po płd.-wsch. stronie - przedmieście grudziądzkie, po płn.-wsch. przedmieście malborskie.

Lokacja miasta ściśle związana jest z przybyciem Krzyżaków na teren pogańskich Prus. Zbrojny oddział braci zakonnych pod dowództwem Hermanna Balka w 1233 r. założył pierwszy obóz warowny w Pomezanii pod nazwą *Insula Sankte Marie*. Jeszcze w tym samym roku, oddział opuścił obóz i przeniósł się na południe, w miejsce nazywane *Altschlösschen* (Stary Zameczek), gdzie prawdopodobnie znajdował się gród pruski. Pierwotnie był to drewniano–ziemny gród, który w nieodległym czasie został przekształcony przez Krzyżaków w warownię kamienno-ceglaną[310].

Na północ od krzyżackiej warowni, zaraz za szerokim parowem z ciekiem wodnym, na wysokiej prawobrzeżnej skarpie Doliny Wisły, osadnicy niemieccy i śląscy założyli na prawie chełmińskim miasto Kwidzyn (Marienwerder). Ośrodek ten posiadał plan nieregularnego pięcioboku wydłużonego w kierunku południowo–wschodnim. Nieregularny kształt miasta spowodowany był naturalnym ukształtowaniem terenu. W początkowym okresie otoczono je najprawdopodobniej drewnianą palisadą i wałem drewniano–ziemnym[311]. Obszar miasta w obrębie umocnień nie odbiegał od wielkości innych ośrodków miejskich na Pomorzu. Jego powierzchnia została rozplanowana początkowo na 51 dziedzictw, zlokalizowanych w czterech kwartałach przyrynkowych po 5 lub 6 działek oraz w pozostałych istniejących blokach[312]. Po zachodniej stronie wytyczono regularny Rynek, ·na którym znajdował się dom kupiecki, pełniący również funkcję ratusza[313]. Z narożników Rynku wychodziły po dwa trakty i uliczki w różnych kierunkach: w kierunku północno – wschodnim, południowo – wschodnim i południowo zachodnim. Trzy główne trakty biegły do bram umieszczonych w umocnieniach obronnych miasta. Północno – zachodnią część przeznaczono na kościół i cmentarz.

Największe zmiany przestrzenne w mieście powstały jednak w wyniku lokalizacji w Kwidzynie, stolicy diecezji pomezańskiej wraz siedzibą biskupa, który w posiadanie od Krzyżaków otrzymał zamek (Altschlösschen). Następstwem tych wydarzeń było podniesienie kościoła parafialnego do rangi katedry i osadzenie przy niej kapituły w 1286 r. Wkrótce okazało się, że teren wyznaczony przez miasto dla kościoła farnego nie pomieści katedry i zamku kapitulnego. Dla zamku kapituła zajęła teren w północno – zachodnim narożniku, a dla katedry kwartał kościoła farnego i część północnego kwartału przyrynkowego. Całe założenie było wznoszone w kilku fazach i etapach. Przypuszcza się, że cały zespół wraz

[310] W.Heym, *Das Altschlösschen in Marienwerder*, „Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungbezirk Marienwerder", Heft 69, Marienwerder 1933, s. 4-28.

[311] A. Pawłowski, *Rozwój przestrzenny miasta,* [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta Kwidzyn,* red. K. Mikulski i J. Liguz, Kwidzyn, 2004, T. I., s. 94.

[312] Ibidem.

[313] M. Toeppen, *Geschichte der Stadt Marienwerder und ihre Kunstbauten*, Marienwerder 1875, s. 58; A. Pawłowski, op. cit., s. 94.

z dużym przedzamczem zlokalizowanym po północnej stronie zamku i katedry był wznoszony między 1300 a 1380 rokiem[314].

Z powtórnego przywileju z 1336 r. wiadomo, że już w latach 30. XIV w. miasto otaczał kamienno-ceglany mur obronny z bramami: Malborską (Marienburger Tor) od strony północno – wschodniej; Grudziądzką (Graudenzer Tor) od strony południowo – wschodniej i Nizinną (Nieder Tor) od strony płd.-zach. Przebieg muru miejskiego wytyczał kształt nieforemnego, wydłużonego w kierunku płd.-wsch. pięcioboku zbliżonego do trapezu, z którym było styczne obszerne ufortyfikowane przedzamcze zamku kapitulnego od strony północnej. W obrębie murów miejskich i przedzamcza znalazła się drewniana zabudowa mieszkalna i gospodarcza, Rynek z murowanym ratuszem, ceglany kościół z cmentarzem, zamek kapitulny, a także regularna siatka ulic w układzie szachownicowym[315].

W XIV w. kontynuowano budowę katedry oraz zamku kapitulnego. W trakcie realizacji inwestycji postanowiono połączyć zamek wraz z katedrą w jeden organizm sakralno-obronny. Cały kompleks został także włączony w system fortyfikacji miejskich[316].

Główny plac miejski usytuowany w północno-zachodniej części miasta posiadał plan kwadratu. W części wschodniej Rynku znajdował się Targ Węglowy, w części zachodniej i północnej Targ Drzewny, a w części południowej Długi Targ, który przechodził w ulicę Szeroką. W południowo-zachodnim narożniku miasta tuż przy browarze miejskim, znajdował się jeszcze Targ Rybny[317].

W XIV wieku wykształciły się już przedmieścia. Najstarszym były Podolice (Podelitze) położone na zachód i południowy zachód od miasta. Wymienia je już dokument z 1336 r. przyznający mieszkańcom Kwidzyna małe sądownictwo w Podolicach. Obejmowało ono obszar nizinny między gdaniskiem zamku kapituły, przechodząc na południe między murem miejskim a Starym Nogatem w pobliżu zamku biskupiego. Znajdowały się tu łąki i pastwiska miejskie, ogrody i sady mieszczan, warsztaty i domy garbarzy, budy pasterzy oraz łaźnia miejska[318].

Kolejnym przedmieściem było Przedmieście Malborskie (Marienburger Vorstadt), które rozciągało się na płn.-wsch. od Bramy Malborskiej do obecnej ul. Słowiańskiej i dalej wzdłuż tego traktu na płd.-wsch., aż do obecnej ulicy Magazynowej (Mälzergasse, Speicher Strasse) biegnącej równolegle do ul. Braterstwa Narodów (Marienburgerstrasse).

---

[314] Cz. Betlejewska, *Kwidzyn. Dokumentacja historyczno-urbanistyczna,* mps., Gdańsk 1997, t. 1, s. 213.

[315] A. Pawłowski, *Rozwój przestrzenny miasta,* [w:] *Kwidzyn. Dzieje…,* op. cit., t. I, s. 96.

[316] Ibidem, s. 97.

[317] Ibidem, s. 98-99.

[318] M. Toeppen, op. cit., s. 60-61; E. Wernicke, *Marienwerder Geschichte der ältesten Stadt der Reichsdeutschen Ostmark,* Marienwerder 1933, s. 113; A. Pawłowski, *Rozwój przestrzenny miasta,* [w:] *Kwidzyn. Dzieje…,* op. cit., t. I, s. 99-101.

Trzecim i ostatnim przedmieściem było Przedmieście Grudziądzkie (Graudenzer Vorstadt), które rozwijało się na obszarze położonym na płd.-wsch. od Bramy Grudziądzkiej. Na płd.–zach. dochodziło do obecnej ul. Starozamkowej (Altschlösschen), dalej w kierunku płd.-wsch. do dzisiejszej ul. Hallera (Rospitzer Strasse, Leo Schlageter Strasse) i ul. Słowiańskiej (Stumpengasse, Friedrich Strasse, Herren Strasse), po czym wzdłuż tej ostatniej na północ do dzisiejszego Placu Plebiscytowego (Flottwellplatz), następnie na zachód do fosy miejskiej. Po płn.-wsch. stronie znajdował się szpital pw. św. Jerzego, po którego wschodniej stronie rozciągał się cmentarz funkcjonujący do 1827 r. (obecnie Plac Plebiscytowy). Tuż przy Bramie Grudziądzkiej znajdował się Targ Koński i tzw. Biała Słodownia, natomiast po stronie płn.-wsch. był budynek Czerwonej Słodowni. Ponadto występowały tu stodoły, stajnie i kilka domostw[319].

W omawianym okresie w Kwidzynie zachodził proces dynamicznie rozwijającej się zabudowy mieszkalnej i gospodarczej, wznoszonej z drewna oraz z cegły. Ale niestety w tym czasie zachodziły różne konflikty zbrojne Zakonu z Polską (1454-1466, 1478-1479 oraz 1519-1521), które pozostawiły znaczne piętno w zabudowie Kwidzyna. Niemal za każdym razem uszkodzeniom uległa zabudowa miejska, zamek kapitulny wraz z katedrą oraz zamek biskupi, który doznał największego uszczerbku. Oprócz zniszczeń spowodowanych na skutek wojen, w mieście miały miejsce trzy duże pożary (1414, 1460, 1478)[320].

Sekularyzacja Prus w 1525 r. wyznaczyła nowy okres w dziejach prowincji. Obraz XVI-wiecznego miasta zapewne nie wiele różnił się od miasta średniowiecznego. Miasto dźwignęło się ze zniszczeń XV-wiecznych i gospodarczego wyniszczenia. Długi okres spokoju przyniósł mu dopiero XVI w.[321].

[319] Ibidem.

[320] Ibidem.

[321] W. Odyniec, *Czasy nowożytne*, [w:] *Kwidzyn. Z dziejów miasta i okolic*, red. A. Wakar, Olsztyn 1982, s. 83.

Plan Kwidzyna z 1710 przedstawiający granice miasta lokacyjnego oraz przedmieścia wg. stanu z 1559 roku, autor nieznany. Za: E. Wernicke, *Die Geschichte der 72 Großbürgerhäuser in Marienwerder*, Hamburg 1976, s. 416.

W obrębie murów miejskich, jak już wcześniej wspomniano, początkowo znajdowało się 51 dziedzictw o różnorodnych wymiarach. Z biegiem czasu działki uległy podziałowi. W 1586 r. było ich już w mieście 72. Ten stan do końca omawianego okresu nie uległ już zmianie[322].

Poza działkami patrycjuszowskimi w mieście znajdowała się pewna ilość mieszkań dzierżawiona za czynsz biedocie i niepełnym obywatelom[323].

W skład domostwa wchodziły następujące elementy: kamienica mieszczańska, która była usytuowana szczytowo do Rynku lub głównej ulicy, oficyna, zabudowania gospodarcze,

[322] E. Wernicke, *Die Geschichte der 72 Großbürgerhäuser in Marienwerder,* Hamburg 1976, s. 11-12.

[323] M. Toeppen, op. cit., s. 60

zlokalizowane w tylnych częściach działek oraz wewnętrzne podwórza. Wszystkie pierzeje Rynku (prawdopodobnie poza płn.-wsch.) posiadały podcienia. Właścicielami parceli miejskich byli wyłącznie pełnoprawni obywatele miasta[324]. Układ parcel miejskich, ulic oraz zabudowa w obrębie murów miejskich mimo pożarów, a zwłaszcza tego z 1709 r., który pochłonął ponad 1/3 zabudowy Kwidzyna, do końca interesującego nas okresu nie uległ zasadniczej zmianie[325].

W przestrzeni Rynku nadal główną funkcję pełnił średniowieczny ratusz, który w XVII i XVIII w. doznał wielu przekształceń. Na skutek wszystkich ingerencji w jego formę, gabaryty i wystrój architektoniczny, pod koniec wieku XVIII kwidzyński ratusz był bezstylowym budynkiem z pewnymi cechami barokowymi, składający się z dwóch przyległych do siebie budynków, otoczony budami w konstrukcji szkieletowej[326].

Po roku 1772 doszło do największych przemian w układzie przestrzenno-architektonicznym miasta. Kwidzyn modernizował się, rozwierał bramy i mury, usprawniał komunikację, ujawniał nowoczesne myślenie urbanistyczne w kształtowaniu miejskiej przestrzeni.

Król Fryderyk II patentem z dnia 28 września 1772 r. powołał w Kwidzynie Wyższy Sąd Krajowy, a 13 listopada tego samego roku Kamerę Wojen i Domen. Rozkazem gabinetowym z dnia 31 stycznia 1773 r. nadano nowej prowincji nazwę Prusy Zachodnie, lokując stolicę prowincji w Kwidzynie[327]. Zmieniło to zasadniczo pozycję miasta, chociaż nie poszły za tym ze strony króla większe środki finansowe. Nowe urzędy lokowano w istniejących budynkach dostosowując je do nowych potrzeb, dzieląc ich przestrzeń i kondygnacje, a z czasem dobudowując nowe skrzydła, np. Pałac Fermora[328].

[324] Ibidem, s. 59.

[325] A. Groth, *Kwidzyn w latach 1525-1772,* [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta Kwidzyn*, red. K. Mikulski i J. Liguz, Kwidzyn 2004. T.1, s.106.

[326] Cz. Betlejewska, op. cit., s. 71.

[327] W. Odyniec, op. cit., s. 104.

[328] Cz. Betlejewska, op. cit., s. 235.

Plan Kwidzyna z 1799 roku z nazwiskami właścicieli dziełek, Situationsplan von der Stadt Marienwerder…, wg. Zimmermanna, skala - 1:1500. W zbiorach GStA PK Berlin, Allg. Kartensammlung d. Hist. Staatsarchivs Königsberg, Signatur: XX. HA, F 10300.

W połowie XVIII w. rozpoczęły się prace związane z rozbiórką bram miejskich, które wraz z murami stanowiły znaczną zaporę w rozwoju przestrzennym miasta. W latach 1743-1755 rozebrana została Brama Malborska i Nizinna, a w 1758 r. Brama Grudziądzka, z tym, że zostały pozostawione fragmenty jednej z wież Bramy Malborskiej. Od 1823 r. rozpoczął się proces rozbiórki murów, ale dotyczyła ona zapewne najbardziej utrudniających komunikacje fragmentów. Pozostałe zachowane części murów istniały jeszcze w II poł. XIX w.[329].

Powstawały budynki o dużych kubaturach, do których należy Wyższy Sąd Ziemski, ale także o wiele drobniejszej skali obiekty w pięknej klasycyzującej formie, jak np. budynek starostwa przy obecnej ul. Warszawskiej, zbudowany w 1811 r.[330].

[329] Cz. Betlejewska, op. cit., s. 235.

[330] Ibidem, s. 238.

Według przemyślanego projektu, na miejscu dawnego cmentarza między 1832 a 1840 r. powstał Flottwellplatz. Przy placu tym, w latach 1835-1837 wybudowane zostało w stylu klasycystycznym Królewskie Gimnazjum wg. projektu K. F. Schinkla,[331].

Reasumując, można powiedzieć, że w okresie od schyłku XVIII w. do poł. XIX w. miasto i mieszkańcy wznieśli kilka reprezentacyjnych budowli, a także niewielkich domów mieszkalnych w stylu klasycystycznym. Otworzyła ten okres przebudowa Pałacu Fermora w 1798 r. wg. projektów Dawida Gilly i budowa tzw. Pałacu Sprawiedliwości na przedmieściu malborskim, który otwarto w 1801 r., a okres ten zamknęło wzniesienie Królewskiego Gimnazjum K. F. Schinkla w 1837 r. Jeszcze przez kilka lat powstawało trochę budynków prywatnych. Zainteresowanie stylem klasycystycznym w architekturze miasta zanikło ok. poł. XIX w.[332].

Kluczowym okresem związanym z dynamizacją przestrzenną Kwidzyna była II poł. XIX w. Podstawowy wpływ na taki stan rzeczy miały przede wszystkim następujące czynniki: rozwój cywilizacyjny, rewolucja przemysłowa i jej następstwa, a także gigantyczne kontrybucje wojenne pozyskane od Francji za przegraną wojnę w 1871 r. W tym też czasie do Kwidzyna docierały z głównych ośrodków miejskich wzorce architektury historyzującej, które naśladowały lub też łączyły dawne style architektoniczne. Powstało wówczas wiele obiektów publicznych, mieszkaniowych, przemysłowych i wojskowych w stylu neogotyckim, neorenesansowym a nawet neoromańskim[333].

Niezwykle ważnym aspektem było wprowadzenie przez władze miejskie oświetlania lampami olejowymi, a następnie lampami gazowymi. Do tego celu zawarty został kontrakt ze spółką W. Nolte z Berlina, która zobowiązała się oświetlić miasto do 1867 r. światłem gazowym. W 1891 r. powstały także wodociągi miejskie[334].

Do pocz. XX w. Kwidzyn rozwijał się w kierunku wschodnim dochodząc do obecnej ul. Kościuszki (Bismarckstrasse) wzdłuż istniejącej już linii kolejowej oraz na południowy wschód wzdłuż dzisiejszych ulic: Grudziądzkiej (Graudenzerstrasse), Toruńskiej (Thornerstrasse) i Gen. Hallera (Rospitzerstrasse). Do tego czasu powstało w tym obrębie wiele obiektów publicznych budowanych przez magistrat, były to przede wszystkim budynki szkolne. W 1854 r. powstała szkoła przy dzisiejszej ul. Słowiańskiej, tzw. Szkoła Fryderycjańska (obok dawnego cmentarza i szpitala św. Jerzego) oraz szkoła zbudowana przez gminę ewangelicką w 1895 roku na rogu dzisiejszego Placu Plebiscytowego i ul. Chopina (Bahnhofstrasse). W 1890 roku wzniesiony został również neogotycki budynek lazaretu

[331] Ibidem.

[332] A. Dobry, *Architektura i budownictwo Kwidzyna w czasach rejencji*, „Rocznik Gdański", T. LV, z. 1, Gdańsk 1995, s. 31-71.

[333] Ibidem, s. 45.

[334] M. Toeppen, op. cit., s. 325.

wojskowego przy dzisiejszej ul. Piłsudskiego (Grünstrasse)[335]. Natomiast dalej na wschód organizowane były tereny pod zabudowę mieszkaniową i willową, między dzisiejszą ul. Piłsudskiego i torami kolejowymi przy ulicy Kościuszki oraz na południe. Powstało wówczas wiele kamienic eklektycznych i bogatych, osadzonych w zieleni willi urzędników i lokalnych przedsiębiorców.

W przestrzeni rynkowej powstał w latach 1878-1880 nowy ratusz na miejscu starego. Wyburzono stare budy z zachowaniem części wieży gotyckiego ratusza oraz murów piwnicznych i fundamentowych. Otrzymał on neogotycką, monumentalną formę o bardzo rozbudowanym programie dekoracyjnym, wg. projektów Gustava Reicherta z późniejszymi zmianami wykonanymi przez radcę budowlanego Hackera[336].

Na szczególną uwagę zasługuje urbanistyczne rozwiązanie kompleksów wybudowanych w końcu XIX w. dla stacjonującego tutaj wojska. Zespół zabudowań Królewskiej Szkoły Podoficerskiej wybudowano w latach 1877-1879 przy obecnej ul. Grudziądzkiej. Zespół koszar Artyleryjskich wybudowano w latach 1893-1895 przy dzisiejszej ul. Kościuszki (Bismarkstrasse). Oba monumentalne założenia posiadały cechy gotyckich warowni[337].

Plan Kwidzyna wraz z przyległymi przedmieściami, osadami i polami miejskimi z XIX w., autor nieznany, *Plan von der Stadt Marienwerder und den an- grenzenden Ortschaften Marienfelde, Groß und Klein Marienau, Dorf und Vorwerk Schäferei sowie Grützmühle Farbdruck,* W zbiorach GStA PK Berlin, *Allg. Kartensammlung d. Hist. Staatsarchivs Königsberg,* Signatur: XX. HA, G 10173.

[335] Cz. Betlejewska, op. cit., s. 241

[336] A. Dobry, op. cit., s. 62.

[337] Ibidem, s. 50.

Inną ważną inwestycją, która pozostawiła duże piętno w układzie przestrzennym miasta i osad podmiejskich, była budowa kolei w latach 80. XIX w. Realizacja ta została przeprowadzona po wschodniej stronie miasta w znacznej odległości od średniowiecznego układu miejskiego. Linia kolejowa przecinała osady podmiejskie: Marienfelde oraz Marienau. Ta pierwsza znajdowała się na wschód od centrum w kierunku Prabut. Jako pierwsza została włączona w granice miasta w 1907 r.[338]. Wieś Marienau, leżąca na północ od centrum oraz wieś Schäferei, znajdująca się na północny-wschód od centrum, włączono do miasta dopiero w 1936 r.[339].

Plan Kwidzyna z 1911 r, autor nieznany. Skala 1:10000. Wkładka z przewodnika, E. Salzwedel, *Marienwerder in Westpreussen - Ein Führer für jeden Besucher der Regierungs – Hauptstadt Marienwerder und Umgegend…*, Marienwerder 1911. W zbiorach autora Programu – Ł. Rzepczyńskiego.

[338] Ch. Wodaege, *Aus der Chronik des Ortes Marienau Kreis Marienwerder*, [w:] *Marienwerder Westpreussen*, red. O. Gründer i F. Neumann, Celle 1983, s. 251.

[339] F. Ikier, *Die Schäferei mit Oberschäferei und Gut Gorken*, [w:] ibidem, s. 253.

W okresie międzywojennym miasto rozwijało się dalej w kierunku wschodnim i północno-wschodnim oraz południowo-wschodnim poza linią kolejową, m.in. na obszarach dawnych osad Marienfelde i Schäferei. Zabudowa w tym regionie powstała w większości między 1920-1938 r**.** Pod koniec lat 20. XX w., z subwencji miejskich i powiatowych, powstał kompleks sportowo-rekreacyjny w płd.-wsch. części rozbudowanego już miasta w kierunku drogi prowadzącej do Grudziądza[340].

Plan rozwoju przestrzennego Kwidzyna z 1932 r., sporządzony przez nad sekretarza wydziału geodezji miasta - Ludwiga, Za: E. Wernicke, *Marienwerder Geschichte der ältesten Stadt der Reichsdeutschen Ostmark,* Marienwerder 1933, s. 326.

W krajobrazie miejskim tamtego czasu występowały także cmentarze i parki. Cmentarz ewangelicki przy obecnej ul. Hallera powstał już w 1827 r. po przeniesieniu go z Flottwellplatz.

[340] Cz. Betlejewska, op. cit., s. 248.

W połowie XIX w. utworzono u zbiegu obecnych ulic Grudziądzkiej i Kościuszki cmentarz katolicki, którego nową filię otworzono naprzeciw szpitala w 1911 r. Od I poł. XIX w. istniał także cmentarz żydowski (kirkut), który również został umiejscowiony przy obecnej ul. Kościuszki i Grudziądzkiej. W okresie międzywojennym założono jeszcze interesujący zespół parkowy położony na południe od cmentarzy, z ukształtowanymi dla wzbogacenia krajobrazu oczkami wodnymi, mostkami i alejami[341].

Na skutek drugiej wojny światowej miasto Kwidzyn zostało wcielone w granice państwa polskiego. Ponadto w wyniku działań wandalizmu zostało pozbawiony historycznej przestrzeni, jaką było Stare Miasto. Czerwonoarmiści doprowadzili do serii pożarów, których w tamtym okresie nie można było ugasić. Ostatni pożar został odnotowany w lipcu, spłonęły wówczas niemalże doszczętnie wszystkie zabudowania w obrębie dawnych murów miejskich wraz z ratuszem, a także część zabudowy dawnych przedmieść[342].

W procesie przywracania miasta do życia początkowo ograniczono się do rozbiórki tylko niektórych spalonych budynków. Dopiero w 1955 r. rozpoczęto odgruzowywanie i kolejną rozbiórkę ruin kamienic Starego Miasta. W tym czasie rozebrano także relikty dziwiętnastowiecznego ratusza[343]. W zasadzie do lat 60. XX w. przestrzeń po historycznej zabudowie została całkowicie utracona i zatarta. Wyjątkiem było zaledwie kilka obiektów.

Po uporządkowaniu dawnego centrum postanowiono je na nowo zagospodarować nadając mu nowy, modernistyczny i funkcjonalny charakter. Autorką nowego projektu zabudowy była mgr arch. Dorota Weirowska, która otrzymała za swój projekt w 1961 r. III nagrodę Komitetu Budownictwa i Architektury. Projekt na tamte czasy wydawał się być interesujący. Patrząc jednak z dzisiejszej perspektywy można stwierdzić, że wzbudza on wiele kontrowersji[344].

Dynamiczny rozwój miasta, który utożsamiany jest z budową dużej fabryki papieru (Celulozy), spowodował w 1984 r. podział na cztery osiedla: Zatorze I i II, osiedle Świerczewskiego (obecnie osiedle *Hallera*) oraz Śródmieście. W latach 1987-1990 dodano jeszcze 3 nowe osidla: Piastowskie, Bajkowe oraz Zacisze[345].

[341] Ibidem, s. 250.

[342] M. Golon, *Historia Kwidzyna 1945-1957*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje…,* op. cit., t. II, s. 11-13.

[343] J. Liguz, *Rewitalizacja Kwidzyna,* „Prowincja, kwartalnik społeczno-kulturalny Dolnego Powiśla i Żuław", red. L. Sarnowski, nr 1/3, Kwidzyn 2011, s. 9.

[344] Z. Girzyński, *Kwidzyn 1957-1990*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta…,* op. cit., t. II, s. 382.

[345] Ibidem.

Plan Kwidzyna obecnie, https://kwidzyn.e-mapa.net (dostęp: 24.06.2021r.).

W latach 90. XX w. zostały podjęte działania w sprawie planu rewitalizacji obszaru dawnego Starego Miasta. W tym czasie opracowano przez Wojewódzką Konserwator Zabytków Marię Lubocką-Hoffmann wytyczne konserwatorskie[346]. Miedzy 1994 a 2001 r. przeprowadzono także badania archeologiczne[347]. W 1999 r. miasto przekazało grunty dwóch przebadanych kwartałów przyrynkowych Starego Miasta Towarzystwu Budownictwa Mieszkaniowego sp. z.o.o. w Kwidzynie w celu prowadzenia dalszych działań inwestycyjnych[348]. W tym czasie Kwidzyn objęty został czwartym rządowym programem – *Ratowanie Miast Historycznych*.

[346] M. Lubocka-Hoffmann, *Wytycznych konserwatorskich do planowanej centrum staromiejskiego Kwidzyna,* mps., Elbląg 1997.

[347] A. Pawłowski, *Stare Miasto w Kwidzynie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1994-2001,* Kwidzyn 2002.

[348] J. Liguz, op. cit., s. 15.

Na początku listopada 2017 r. ruszyły od lat wyczekiwane prace budowlane związane z II etapem *Rekompozycji Przestrzennej Zabudowy Starego Miasta w Kwidzynie*, której zasadniczym celem było przywrócenie ładu przestrzennego w najważniejszym niegdyś wnętrzu urbanistycznym Kwidzyna oraz odtworzeniu namiastki klimatu staromiejskiego, jednocześnie umożliwiając miastu odzyskać ważny społecznie i utrwalony historycznie Rynek Staromiejski, jako przestrzeń ogniskującą życie miasta i jego mieszkańców. Pierwszy blok został zabudowany dopiero w 2011 r. Natomiast drugi ukończono na przełomie 2019 i 2020 r.

Jako, że obszar dawnego Starego Miasta jest wpisany do rejestru zabytków, wszystkie prace projektowe i budowlane musiały być poprzedzone studiami historyczno-urbanistycznymi oraz badaniami archeologiczno-architektonicznymi na podstawie, których opracowano wnioski i wytyczne konserwatorskie dla nowej zabudowy i jej otoczenia. Zostały one zawarte także w Miejscowym Planie Zagospodarowania Przestrzennego „Stare Miasto" w Kwidzynie z 2004 r.

Skrócony Stan zachowania układu przestrzennego

Historyczny układ przestrzenny miasta wraz z jego architekturą przetrwał do 1945 r. W zasadzie już po zakończeniu wojny zniszczono zabudowę Starego Miasta a w procesie przywracania miasta do życia, w pierwszych latach powojennych, rozebrano ruiny i mury kamienic historycznego centrum.

Na obecny kształt przestrzenny i komunikacyjny miasta miały, więc wpływ następujące czynniki:

- zniszczenia wojenne;
- prace porządkowe i rozbiórkowe w latach 1945-1960;
- wprowadzenie nowej zabudowy w obszar *Starego Miasta*, w zupełnym oderwaniu od jego historii;
- brak zrozumienia i poszanowania dla historycznych układów komunikacyjnych i przestrzennych.

Na niekorzyść czytelności układu Starego Miasta należy zaliczyć ponadto następujące czynniki:

- przesunięcie funkcji handlowo - usługowych z rejonu Starego Miasta na przedmieścia, głównie w obrębie ul. Chopina i ul. Piłsudskiego, co także wpływa niekorzystnie na historyczno-architektoniczne walory tych traktów;
- pozbawienie Starego Miasta funkcji centrum życia administracyjnego oraz kulturalnego (wszystkie urzędy znajdują się obecnie na dawnych przedmieściach, nie ma także w tej przestrzeni żadnych wydarzeń czy spotkań o charakterze kulturalnym);

- pozbawienie sylwety miasta od Doliny Kwidzyńskiej widoku narastających brył kamienic mieszczańskich wraz z tylną zabudową gospodarczą oraz strzelistego ratusza w obrębie Starego Miasta.

Na korzyść czytelności układu Starego Miasta można zaliczyć:

- zachowanie w obrębie dawnego Rynku fragmentu wieży ratuszowej;
- zachowanie zespołu katedralno-zamkowego z częściowo czytelnym mimo zmian przedzamczem;
- zachowanie fragmentu murów obronnych od strony zachodniej i południowej;
- zachowanie zabudowy z początku XIX i XX w. wzdłuż starych traktów komunikacyjnych wprowadzających do miasta od północy i południowego wschodu (droga malborska i droga grudziądzka);
- zachowanie historycznie narastającej zabudowy w obrębie starych przedmieść (przedmieścia: malborskie, grudziądzkie, Knieberg, przedmieścia nizinne zamykające układ Starego Miasta).

➢ **Panoramy i sylwety**

Naturalne warunki i konfiguracja terenu sprawiają, że miasto posiadało dawniej idealną ekspozycję sylwety i panoram. Niestety po pozbawieniu Kwidzyna historycznej zabudowy Starego Miasta, w dzisiejszych czasach są one niepełnowartościowe. W prawdzie powstała nowa zabudowa zachodniego kwartału przyrynkowego, którego zachodnia ściana wypełniła kompozycję panoramy, to jednak jego przeskalowana i jednorodna wysokościowo bryła ze **zlewającą się kolorystyką elewacji** nie oddaje w pełni oczekiwanego rezultatu. W sylwecie i panoramie tej części miasta w dalszym ciągu brakuje również monumentalnego ratusza i jego strzelistej wieży. Natomiast kwartał przy ul. Podjazdowej został zniekształcony współczesną zabudową blokową.

Analiza historycznej panoramy Kwidzyna od strony płd.-zach. (Doliny Wisły), I poł. XX w.
Analiza i fotografia z prywatnych zbiorów autora Programu – Ł. Rzepczyńskiego.

W chwili obecnej najsilniejszym elementem (dominantą) tożsamości przestrzennej miasta w sylwetach i panoramach jest zespół katedralno-zamkowy z monumentalną wieżą oraz charakterystycznym, wysuniętym w kierunku zachodnim poza bryłę założenia gdaniskiem.

Najlepsza ekspozycja sylwet i panoram miasta znajduje się od strony Doliny Wisły (m.in. punkt widokowy w Marezie czy widok miasta z tzw. drogi mostowej i mostu na Wiśle) ponieważ, prawie cała zabudowa wraz z zespołem katedralno-zamkowym usytuowana jest na krańcu wysoczyzny, co zdecydowanie potęguje jej odbiór. Jedyną dominantą panoramy jest już wyżej przedstawiony majestatyczny zespół obronno-sakralny z monumentalną wieżą i wysuniętym poza mury założenia gdaniskiem wyeksponowany na zboczu wysoczyzny. Po jego północnej stronie (dawne przedzamcze) widoczne są nasadzenia zieleni wysokiej oraz akcent w postaci budynku urzędu dawnej Rejencji, który wznosi się tuż za murami obronnymi przedzamcza. Panorama rozciąga się jeszcze dalej na północ, gdzie widoczna jest nieregularna zabudowa wypełniona nasadzeniami zieleni wysokiej dawnego przedmieścia Knieberg, które zostało zlokalizowane na wzgórzu. W tym miejscu możemy dostrzec akcent w postaci kamienicy czynszowej. Natomiast na południe od masywu zamkowego widoczny jest obraz zdezintegrowanego obszaru Starego Miasta, a w szczególności zabudowy wzdłuż murów miejskich, od dawnych tzw. Schodów Kawowych do ówczesnego Targu Rybnego po południowej stronie. Stanowi ona zamknięcie tej części panoramy z nową ahistoryczną zabudową blokową, która zlokalizowana została wzdłuż dalszego ciągu murów miejskich. Przestrzeń pomiędzy tym obszarem a zespołem zamkowym wypełnia nowa zabudowa zachodniego kwartału przyrynkowego. Na uwagę zasługuje występujące na przedpolu nasadzenie zieleni wysokiej oraz fragment zabudowy historycznej, co w niewielkim stopniu niweluje ten ahistoryczny krajobraz.

Analiza obecnej panoramy Kwidzyna od strony zach. (Doliny Wisły).
Opracowanie i fotografia autora Programu - Ł. Rzepczyńskiego.

Postulaty konserwatorskie:

- wprowadzane w przyszłości nowe elementy kompozycyjne muszą zostać podporządkowane dominancie zespołu katedralno-zamkowego;
- przedpole ekspozycji zachodniego masywu zamkowego (wpisany także na listę pomników historii) powinno zostać pod szczególną ochroną (także niezagospodarowana przestrzeń po drugiej stronie rzeki w Marezie gmina Kwidzyn). Ponadto, zaleca się usunąć asfaltowe boisko i wprowadzić małą architekturę z dostosowaniem jej do organizacji w tej przestrzeni imprez o charakterze kulturalnym;
- **zaleca się wykonanie zróżnicowania kolorystycznego na elewacji zachodniego kwartału przyrynkowego od strony Doliny Wisły (panorama). Zabieg ten pozwoli ukazać (wzmocnić) podział parcelacyjny kwartału;**
- postuluje się wykonanie studium sylwet i panoram miasta, z pokazaniem głównych czynników budujących ich charakter, a także określenie miejsc możliwych do uzupełnień czy wprowadzenia nowych elementów (np. zabudowa spichrzowa ul. Gdańskiej czy Szkoła Łacińska);
- niedopuszczalna jest odbudowa rozebranych pod koniec XVIII w. skrzydeł i wieży narożnej zamku. Zastany widok zespołu z monumentalną i odsłoniętą wieżą dzwonną trwale wpisał się w panoramę miasta, co było wielokrotnie utrwalane w sztukach plastycznych i fotografii. Niedopuszczalne również jest wprowadzanie jakichkolwiek elementów nowej architektury i urządzeń agresywnie ingerujących w przestrzeń dziedzińca zamkowego;
- w miejscu punktu widokowego w Marezie przewiduje się wykonanie tablicy z opisem i historycznymi widokami panoram Kwidzyna (kod QR itp.). Forma wizualna do uzgodnienia z Powiatowym Konserwatorem Zabytków;
- skoordynowana iluminacja akcentów i dominant urbanistycznych o charakterze zabytkowym.

Ponadto atrakcyjne panoramy miasta i Niziny Kwidzyńskiej można dostrzegać od strony północnej (okolice ul. Malborskiej – dawny punkt widokowy na pagórku *Russen-Berge*), od strony południowej czy płd.-zach. (np. ścieżki rowerowej biegnącej na skraju wysoczyzny w miejscu dawnego torowiska kolejki wąskotorowej), z wieży gmachu obecnego Urzędu Gminy i Urzędu Pracy przy ul. Grudziądzkiej, z wieży ciśnień przy ul. Sportowej, ale przede wszystkim z wieży katedralno-zamkowej, która jest udostępniona turystom. Dodatkowo znakomity punkt widokowy na krajobraz nadwiślański znajduje się na niedawno zrewitalizowanym placu w miejscu dawnej szkoły łacińskiej tuż przy zamku i za zachodnim kwartale przyrynkowym, jak również na skraju parku za urzędem miasta.

W niniejszym opracowaniu nie ma już miejsca nawet na krótką charakterystykę analityczną wyżej wymienionych panoram. Postuluje się jednocześnie wykonanie studium

sylwet i panoram miasta z tych miejsc widokowych, z pokazaniem głównych czynników budujących ich charakter, a także określenie miejsc możliwych do uzupełnień czy wprowadzenia nowych elementów.

- **Wnętrza urbanistyczne i inne zespoły architektoniczne o dużej wartości kulturowej**

Miasto Kwidzyn w historycznym układzie posiada kilka charakterystycznych wnętrz urbanistycznych, które są rozproszone w różnych częściach miasta. Należą do nich m.in.: przestrzeń w miejscu dawnego Rynku, obszar dawnego przedzamcza i placu rejencyjnego (Plac Jana Pawła II) oraz Plac Plebiscytowy w miejscu dawnego cmentarza miejskiego, który został przeniesiony w I poł. XIX w. na grudziądzkie przedmieście. Do ciekawszych założeń przestrzennych zaliczyć też trzeba zespół stadniny na Miłosnej oraz kilka wnętrz traktowych, tj. dzisiejsza ul. Braterstwa Narodów (Marienburgerstr.) oraz ul. Chopina (Bahnhofstr.).

Plac po dawnym Rynku Starego Miasta

Charakterystyczny element średniowiecznej struktury miejskiej, zbliżony do kwadratu plac otoczony zwartą zabudową kamienic przetrwał w niemalże niezmienionym kształcie do przełomu lat 1945/1946, kiedy to wraz z całym miastem został zniszczony.

Kwidzyn, najstarszy znany widok wnętrza Rynku wraz z ratuszem i zabudową kwartałów od strony południowej, autorstwa A.C. Manna z ok. 1840 r. Za: E. Wernicke, *Marienwerder Geschichte der ältesten Stadt der Reichsdeutschen Ostmark,* Marienwerder 1933, s. 264.

Obecnie przestrzeń o częściowo zatartej i zniekształconej formie historycznej, na planie prostokąta zbliżonego do kwadratu. Jego plan tworzą następujące ulice: Błogosławionej Doroty, po płn.-wsch. stronie; Braterstwa Narodów, po płd.-wsch. stronie; Batalionów Chłopskich, po płd.-zach. stronie oraz Ks. Kruka, po płn.–zach. stronie. Wokół niego występuje zabudowa o zróżnicowanym kształcie: parterowa i piętrowa, współczesna, murowana, kwartałowa i liniowa. Przy ul. Błogosławionej Doroty zabudowa kwartałowa powstała w ramach *Rekompozycji Rynku Starego Miasta* w 2011 roku. Jej forma, gabaryty i obrys, nawiązują do zabudowy historycznej, ale nie ma ona nic wspólnego z pierwotnym podziałem parcelacyjnym. Jedynie na elewacji całej pierzei od strony placu uczytelniono odniesienie do dawnych podziałów. Przy ul. Braterstwa Narodów zabudowa liniowa w formie parterowego, modernistycznego ciągu pawilonów handlowych powstałych w latach 60. i 80. XX w. Zabudowę przy ul. Batalionów Chłopskich stanowi wielokondygnacyjny modernistyczny blok, usytuowany wzdłuż ulicy. W dawny płn.-zach. kwartale przyrynkowym, przy obecnej ul. Ks. Kruka, przez ponad pół wieku brakowało zamknięcia placu. Było to także uwidocznienie w panoramie miasta. W miejscu tym od lat 90. XX w. „eksponowane" były cenne relikty piwnic i murów fundamentowych historycznej zabudowy. Od 2019 r. przestrzeń tę wypełnia nowa zabudowa, która w założeniach miała nawiązywać do tej historycznej z przywróceniem charakterystycznej dla tego miejsca pierzei podcieniowej. Cały blok (tak go trzeba nazywać, nie są to kamienice, jak potocznie mówi się o tej zabudowie) został postawiony w granicach obrysu zabudowy sprzed 1945 r. Jego bryła została niestety przeskalowana oraz pozbawiona zróżnicowania wysokości, co doskonale widać chociażby od strony Doliny Wisły. Nie przywrócono historycznej parcelacji kwartału. Jedynie uwidoczniona została ona (z zastrzeżeniami) w kompozycji, formie i kolorystyce elewacji. Funkcja wielomieszkaniowa również nie do końca sprzyja walorom użytkowym placu i całemu otoczeniu, z uwagi na natężony ruch kołowy i ograniczoną ilość miejsc parkingowych. Po płd.-wsch. stronie placu usytuowany jest gotycki relikt wieży ratusza oraz uczytelniony obrys jego murów w postaci cegły klinkierowej i trawnika w jego wypełnieniu. Wokół uczytelnionego obrysu i wieży zlokalizowane zostały wybrukowane miejsca parkingowe. Pomimo próby przywrócenia tej przestrzeni klimatu staromiejskiego, nie udało się do chwili obecnej wznowić jej pierwotnych funkcji (społecznych, administracyjnych, handlowych, społeczno-kulturalnych, a nawet turystycznych). Różnorodna zabudowa, bądź jej brak, z małą architekturą i z niezbyt estetycznymi reklamami, wpływa ujmująco na krajobraz tego wnętrza.

Postulaty konserwatorskie:

- ograniczenie ruchu kołowego oraz przeniesienie funkcji parkingowej z placu rynkowego, która po oddaniu nowej zabudowy kwartału nabrała nowego, zwiększonego wymiaru. Proponuje się zatem, zorganizować nową przestrzeń dla parkujących pojazdów. Być może,

że dobrym rozwiązaniem byłoby taki parking zlokalizować pod poziomem nawierzchni rynkowej. Podobne rozwiązania funkcjonują już w innych zespołach staromiejskich miast.

- istotnym zagadnieniem z punktu widzenia uzyskania jednorodnego architektonicznie wnętrza urbanistycznego jest odbudowa dwóch pozostałych pierzei Rynku (wschodniej i południowej). Odtworzenie wspomnianych pierzei rynkowych nie tylko zwiąże urbanistycznie przestrzeń kulturową Starego Miasta, ale pozwoli miastu odzyskać ważny społecznie i utrwalony historycznie Rynek, jako klimatyczną przestrzeń kumulującą życie miasta i jego mieszkańców;
- dla odtwarzanego obszaru staromiejskiego należałoby wprowadzić, ze względu na historyczne uwarunkowania, następujące funkcje: reprezentacyjną, obsługi ruchu turystycznego (punkt informacyjny, gastronomia z ogródkami piwnymi na placu rynkowym lub przy placu widokowym po zachodniej stronie kwartału), usługowo-handlową, wystawienniczo-edukacyjną i mieszkalną;
- w nowej zabudowie zachodniego kwartału w strefie podcieni brakuje zróżnicowania kolorystycznego elewacji uczytelniającego dawny podział parcelacyjny, dlatego też postuluje się takie zróżnicowanie kolorystyczne wykonać;
- przywracając staromiejski klimat należy nie zapominać o historycznym i tradycyjnym nazewnictwie tego miejsca (wartość niematerialna). **Należałoby przywrócić dawną nazwę – Rynek.** Jeżeli nie administracyjnie to przynajmniej symbolicznie i umownie, dla lokali handlowo-usługowych w obu pierzejach. Ponadto postuluje się przywrócenie historycznych nazw uliczek okalających kwartał zachodni – uliczka Mleczna po południowej stronie oraz uliczka Kawowa po stronie zachodniej.

  Istotnym elementem odtwarzającym tożsamość tego historycznego wnętrza jest również propozycja przywrócenia funkcji aptecznej w zachodnim kwartale z historyczną jej nazwą - *Apteka pod Orłem* (*Adler Apotheke*), która działała, co najmniej od XVIII w. w kamienicy przy Rynek 1 (w południowym narożu północno – zachodniego kwartału).
- kluczowym elementem kształtowania świadomości historycznej i urbanistycznej tej przestrzeni wśród turystów, ale przede wszystkim wśród mieszkańców jest promocja edukacyjno-historyczna, której niestety brakuje. Dlatego też postuluje się położyć także nacisk na tę kwestię, m.in. poprzez promocję medialną, skrótowe opisy historyczno-architektoniczne, umieszczone na elewacjach nowych budynków lub w innej formie, np. multimedia, makieta ukazująca miasto lokacyjne, ekspozycje planszowe, itp.;
- ochrona zieleni, w szczególności podczas prac rewitalizacyjnych. Przy nowych nasadzeniach komponowanych ważne jest wykorzystywanie gatunków roślin charakterystycznych dla lokalnego krajobrazu. W przestrzeni zrewitalizowanego placu w miejscu dawnej szkoły łacińskiej wprowadzić należ więcej zieleni;

- przywrócenie historycznej jednolitej i spójnej brukowanej nawierzchni w długości ul. Braterstwa Narodów i Batalionów Chłopskich, w miejscu występującego placu rynkowego;
- wszystkie prace koncepcyjne powinny zostać poprzedzone badaniami interdyscyplinarnymi na podstawie, których powstaną wytyczne konserwatorsko-projektowe czy wystawiennicze.

Plac Jana Pawła II oraz dawny plac rejencyjny/zamkowy (dawne przedzamcze)

Przestrzeń dawnego przedzamcza, które ukształtowało się już w średniowieczu, ewaluowała w kolejnych wiekach. Pierwotnie było integralną częścią zespołu katedralno-zamkowego stanowiąc jego zaplecze gospodarcze oraz ważny element obronny ufortyfikowany murami obronnymi. Przekształcenia funkcjonalne w późniejszych wiekach pociągały za sobą wyraźne zmiany w zabudowie, kompozycji oraz w wystroju architektonicznym poszczególnych obiektów. W obecnym czasie pierwotna oraz nowożytna funkcja jest mocno zatarta.

Wnętrze to zostało zlokalizowane między ul. Zamkowa Góra i ul. Żwirki i Wigury (po północnej stronie), dawną linią tylnej zabudowy dzisiejszej ul. Braterstwa Narodów, ul. Gdańską, przy której częściowo, choć mocno przekształcony, zachował się fragment muru obronnego (po stronie zachodniej) oraz ul. Katedralną od południa. Ulica ta na wysokości zamku, zakręca pod kątem prostym w kierunku północnym przecinając tę przestrzeń na dwie części: zachodnią i wschodnią.

Obecnie wyraz placu kształtują w zasadniczy sposób: architektura zamku kapitulnego i katedry (od południa); dawny Plac Rejencyjny z zabudową urzędową w postaci czteroskrzydłowego gmachu urzędowego (wcześniej budynek gospodarczy przedzamcza, pałac Fermora) i rezydencji prezydentów rejencji (od zachodu); szpaler drzew pomiędzy ul. Zamkowa Góra z dawnym przedzamczem z pierwotnym wjazdem na teren przedzamcza (od północy) oraz pozostałości po dawnej stadninie koni w postaci ciągłej zabudowy zlokalizowanej po płd.-wsch. stronie. W jej bliskiej odległości, po wschodniej stronie placu znajduje się dominujący budynek kinoteatru wybudowanego w latach 80. XX wieku. W 2011 r. obszar przedzamcza wraz z monumentalnym budynkiem kinoteatru przeszedł rewitalizację, co w pewnym stopniu polepszyło estetykę tego wnętrza. W 2020 r. ukończone zostały kompleksowe prace budowlano-konserwatorskie przy budynku szkolnym (dawny urząd rejencji).

Postulaty konserwatorskie:

- przywrócenie historycznego układu odrębnych dwóch placów poprzez wprowadzenie nowego obiektu w miejscu dawnego budynku Akcyzy. Forma i bryła tego obiektu, jako

ważnego elementu wyznaczającego nowy ład przestrzenny powinna nawiązywać do budynku historycznego, który nie istnieje;

- uporządkowanie i zróżnicowanie poziomu oraz nawierzchni obu placów;
- Do prac konserwatorsko-budowlanych przewiduje się obiekty wyznaczające obecny plac od strony zachodniej i wschodniej, tzn., rezydencje prezydentów rejencji przy ul. Katedralnej oraz tzw. Dom Królewski w miejscu dawnej stadniny koni (późniejsze schronisko młodzieżowe);
- Uczytelnienie w nawierzchni przeprawy mostu zwodzonego wraz z przyczółkami i szyją bramną przy głównej bramie zamkowej. Postulat ten powinien być bezwzględnie poprzedzony badaniami historycznymi, archeologicznymi oraz architektonicznymi;
- Restauracja zachowanych odcinków średniowiecznych murów, płn.-zach. i płd.-wsch.;
- Ochrona zieleni występującej w przestrzeni placu, w szczególności podczas prac rewitalizacyjnych i modernizacyjnych. Przy nowych nasadzeniach komponowanych ważne jest wykorzystywanie gatunków roślin charakterystycznych dla lokalnego krajobrazu;
- Uporządkowanie kwestii dot. polowego pochówku jeńców wojennych z okresu drugiej wojny światowej w miejscu skarpy przy drodze wyjazdowej z zaplecza kinoteatru (ekshumacja). Takimi sprawami zajmują się fundacje, np. Fundacja Pamięć lub Pomost działając na zlecenie rządowych organizacji niemieckich.
- Usunięcie skarp po zachodniej stronie kinoteatru.

Plac Plebiscytowy (dawny Flottwellplatz)

Pierwotnie przestrzeń ta pełniła funkcje cmentarza przyszpitalnego usytuowanego poza murami układu lokacyjnego. W 1827 r. została zmieniona w plac miejski (później Flottwellplatz), otoczony reprezentacyjnymi obiektami użyteczności publicznej.

Plac założony na planie nieregularnego czworoboku. Jego granice tworzą następujące ulice: Plac Plebiscytowy (od północy); Słowiańska (od wschodu); Chopina (od południa) oraz Magazynowa (od zachodu). Jego ściany tworzą: pierzeja budynku sądu z lat 60. XIX w. i początków XX w. – dawne Zachodniopruskie Ziemstwo Kredytowe (od północy); szkoła ponadgimnazjalna z 1838 r. wybudowana na wzniesieniu – dawne Gimnazjum Królewskie (od wschodu); szkoła podstawowa, która powstała pod koniec XIX w., ulegała ciągłym przekształceniom jeszcze w wieku XX oraz szkoła muzyczna z połowy XIX w. – dawniej Friedrichschule (od południa). Natomiast od zachodu plac został zamknięty wolnostojącym, monumentalnym, czterokondygnacyjnym spichlerzem dziewiętnastowiecznym o konstrukcji szkieletowej. Po jego północnej stronie powstaje nowa zabudowa mieszkalno-usługowa. W zachodniej części placu zlokalizowany jest budynek mieszkalny z poł. XIX w. – dawny

szpital św. Jerzego. Po jego południowej stronie znajduje się wolnostojący, założony na planie kwadratu, szalet miejski. Centrum placu posiada formę małego parku.

W 2015 r. obszar placu wraz z zabudową wokół niego, przeszedł proces rewitalizacji. Jego efektem było poprawienie estetyki krajobrazu kulturowego przy jednoczesnym unowocześnieniu charakteru placu wewnętrznego.

W przestrzeni omawianego wnętrza urbanistycznego występuje mała architektura w postaci: skromnego kamienia z tablicą informującą o pierwotnej funkcji tego miejsca w południowo – wschodnim narożniku; fontanny w centralnym miejscu; figur muzyków, ławek; latarni oraz śmietników. Zieleń reprezentują nasadzenia zieleni niskiej oraz wysokiej, której wyróżnikiem jest dominujący Dąb Cesarza (Kaiser Eiche) zlokalizowany po wschodniej części placu. Ulice, plac i ciągi piesze, w tym alejki przecinające plac oraz miejsca parkingowe występujące wokół placu.

Postulaty konserwatorskie:

- większość zabytkowej i unikatowej w skali regionu architektury tworzącej ramy placu przeszła w ostatnich latach **wzorcowe prace budowlano-restauratorskie**. Równie ciekawa jest ich historia budowlana i funkcjonalna. Wraz z przestrzenią placu stanowią potencjał turystyczny, który jest kompletnie niewykorzystany. Dlatego też postuluje się o stworzenie opisu i promocji medialnej i turystycznej tego ciekawego miejsca;
- w celu dopełnienia tej przestrzeni proponuje się odbudowę wolnostojącego zegara słupowego (pogodynkę) w płd.-wsch. narożniku placu. Uproszczona forma powinna nawiązywać do tego historycznego, który się nie zachował;
- dominantę placu stanowi pomnik przyrody - Dąb Cesarza (Kaiser Eiche), który zlokalizowany jest po wschodniej części placu. Na nowym ogrodzeniu powinna znaleźć się tabliczka z jego opisem przyrodniczym, formalnym oraz historycznym;
- w płd.-wsch. narożniku placu znajduje się także budynek po Aptece Centralnej, który jest przykładem architektury eklektycznej (dolna część modernistyczna). Pierwotnie pełnił on funkcję siedziby Miejskiej i Powiatowej Kasy Oszczędnościowej (Stadt und Kreis Sparkasse). Przy najbliższych pracach remontowych zaleca się przywrócić i zachować pierwotną kolorystykę oraz prążkową fakturę fasady i portalu wejściowego, która zachowała się pod wtórną wyprawą tynkarską. To samo dotyczy malowanego historycznego szyldu nad oknami witryny okiennej parteru (byłby to jedyny zachowany tego typu świadek w przestrzeni Kwidzyna).

  Ściany kompozycji wnętrza placu uzyskałyby wówczas kompletny zespół odrestaurowanych obiektów będących świadectwem różnorodnych stylów architektonicznych.

- ochrona zieleni występującej w przestrzeni placu (występują tu pomniki przyrody), w szczególności podczas prac rewitalizacyjnych. Przy nowych nasadzeniach komponowanych ważne jest wykorzystywanie gatunków roślin charakterystycznych dla lokalnego krajobrazu.

Kwidzyn Miłosna

Zespół budynków dawnego królewskiego stada ogierów (Königliches Landgestüt in Marienwerder) został wzniesiony w latach 1907–1910 według jednorodnej koncepcji architektonicznej i przemyślanej kompozycji przestrzennej. Rozplanowano go na rzucie regularnego prostokąta, pomiędzy szosą a częściowo komponowanym parkiem krajobrazowym. W części centralnej znajduje się rozległa ujeżdżalnia otoczona z trzech stron długimi budynkami stajennymi. Na zachód od zespołu gospodarczego zlokalizowano (przy szosie) budynki mieszkalne z małą zabudową gospodarczą, natomiast pozostałą zabudowę mieszkaniową rozlokowano na obszarze zbliżonym do trójkąta, na płd.-wsch. Na północ od zespołu, otoczony parkiem, wznosi się budynek obecnego pensjonatu połączony z budynkiem gospodarczym. Od strony szosy wzniesiono ogrodzenie z trzema bramami wjazdowymi i furtkami. Najważniejszym układem zieleni wysokiej w zespole jest park krajobrazowy otaczający go od północy, utworzony na bazie naturalnego lasu mieszanego. Poza parkiem w zespole występują licznie nasadzenia wielogatunkowe otaczające budynek administracyjny, akcentujące aleje oraz maneż. Wszystkie budynki, w tym stajnie, kryta ujeżdżalnia, budynki administracyjne i mieszkalne zdecydowanie wpisują się w nurt tzw. *Heimatstill* (styl regionalny) Nadano im malownicze i nieregularne formy wzbogacone o werandy, ryzality, facjaty, naczółki, mansardowe łamane półszczytowe dachy i zróżnicowaną fakturę elewacji, łączącą ceglane lico w strefach cokołowych i wyższych z wyprawą tynkarską o chropowatej fakturze oraz dekoracyjnie opracowane półszczyty w formie fachwerkowej czy deskowanej. Wszystkie dachy posiadają pokrycie ceramiczne (karpiówka, dachówka korytkowa, holenderka). Budynki gospodarcze związane z poszczególnymi domami mieszkalnymi nakryto dachami naczółkowymi i wzniesiono w konstrukcji szkieletowej, tynkowane w parterze.

Wizualizacja zespołu królewskiego stadniny koni z 1912 r., widok z lotu ptaka w kierunku płn.-wsch.
Za: *Atlas zur Zeitschrift für Bauwesen*, Berlin 1912, Jarhgang LXII, Bl. 14.

Panoramy zespołu królewskiej stadniny koni w Kwidzynie z 1912 r.
Za: *Atlas zur Zeitschrift für Bauwesen*, Berlin 1912, Jarhgang LXII, Bl. 17.

Pierwotnie w skład zespołu zabudowy stada ogierów wraz z ogrodzonym terenem i parkiem wchodziły następujące obiekty: budynek administracyjny, willa dyrektora z dwoma budynkami gospodarczymi, ujeżdżalnia, wieża wodna, trzy stajnie (wieżowa, kowalska

i ogrodowa), budynek kasyna i klubu z przylegającym budynkiem gospodarczym, 17 budynków mieszkalnych, dwie bramy murowane i park. Obecnie cały zespół jest własnością miasta – Tereny Rekreacyjno-Wypoczynkowe Miłosna.

Stan zachowania całego założenia jest ogólnie niezadowalający. Poprzez brak systematycznych remontów poszczególnych budynków (lub wykonywanych bez poszanowania autentycznej substancji), wprowadzenie nowych elementów, tj. wielkopowierzchniowa ujeżdżalnia, duży barwny i plastikowy plac zabaw, utwardzona nawierzchnia polbrukowa, a także ahistoryczna mała architektura spowodowały w krajobrazie kompleksu chaos przestrzenny, pokazujący brak spójnego planu zagospodarowania dla całego zespołu.

Postulaty konserwatorskie:

- ochrona historycznego układu zespołu z siecią ulic wewnętrznych, zabudową i zielenią; lokalizowanie nowych obiektów poza obrębem kompozycyjnym osiedla;
- zachowanie kameralnego charakteru osiedla, dostosowanie nowych elementów do obecnej skali, dotyczy to nie tylko budynków, ale także małej architektury i obiektów rekreacyjnych (place zabaw, urządzenia sportowe);
- zachowanie charakteru historycznej architektury, a przy planowanych remontach staranność w renowacji detalu, szczególnie stolarki okiennej i drzwiowej; przy wymianie stolarki okiennej na nową, utrzymanie dawnego podziału i kolorystyki[349];
- ochrona zieleni, w szczególności podczas prac rewitalizacyjnych. Przy nowych nasadzeniach komponowanych ważne jest wykorzystywanie gatunków roślin charakterystycznych dla lokalnego krajobrazu;
- przy pracach rewitalizacyjnych nawierzchni nie powinno stosować się betonowych i asfaltowych rozwiązań (w tym barwnej kostki polbrukowej);
- opracowanie dla całego zespołu studium historyczno-konserwatorskiego na podstawie, którego nakreślone zostać powinny postulaty i wytyczne oraz program prac konserwatorskich dla całego zespołu;
- **objęcie całego założenie skuteczniejszą formą ochrony prawnej, np. wpisem do rejestru zabytków województwa pomorskiego lub utworzeniem w jego obszarze parku kulturowego**;
- utworzenie w dalszej perspektywie całorocznego ośrodka sportów jeździeckich z wykorzystaniem zabudowy mieszkalnej na pensjonaty. Wskazane jest, aby całym zespołem zarządzał jeden podmiot;
- utworzenie szlaku edukacyjno-kulturowego;

[349] J. Barton-Piórkowska, *Program Opieki nad Zabytkami…*, op. cit., s. 40

- ujednolicenie i usystematyzowanie wizualnych systemów informacji.

Osie widokowe

W krajobrazie kulturowym miasta występuje także wiele ciekawych wnętrz z osiami widokowymi, które w niektórych przypadkach uległy znacznym przekształceniom. Głównie te, które skierowane są na główną dominantę – zespół katedralno-zamkowy.

Do jednej z takich osi widokowych należy ul. Braterstwa Narodów (dawna Marienburgerstr.) Na odcinku od ul. Zamkowa Góra do dawnego Rynku to historyczne wnętrze, w wyniku działań wojennych (dewastacyjnych), zostało kompletnie pozbawione zabudowy po obu stronach osi. Taki stan rzeczy odsłania masyw świątyni i zamku, jako przesunięte zamknięcie osi widokowej. Pierwotnie zamknięcie to tworzył ratusz wraz ze smukłą wieżą. W wyniku opisanej sytuacji przestrzeń ta zatraciła swoją czytelność oraz podstawową funkcję, jako głównej drogi wprowadzającej do miasta lokacyjnego i Rynku od czasów średniowiecza. Obecnie w tym miejscu znajduje się trawnik oraz zrewitalizowany park z nasadzeniami wysokiej zieleni i małą architekturą.

Postulaty konserwatorskie:

- przywrócenie zabudowy pierzowej w historycznym obrysie i skali kwartału na odcinku od skrzyżowania z ul. Słowiańską do skrzyżowania z ul. Targową i ul. Katedralną;
- przywrócenie historycznego podziału parcelacyjnego;
- wszystkie działania poprzedzone powinny zostać poprzedzone badaniami interdyscyplinarnymi (archeologicznymi, architektonicznymi, urbanistycznymi czy historycznymi). Na tej podstawie należałoby sporządzić studium historyczno-urbanistyczno-architektoniczne, w którym powinny zostać nakreślone postulaty konserwatorskie;
- wykonanie pełnej inwentaryzacji zachowanego historycznego i materialnego dziedzictwa wnętrza, łącznie z małą architekturą i detalem budowlanym wraz z przeprowadzeniem Zabytkoznawczej Analizy Wartościującej;
- rewitalizacja wnętrza traktu na całym odcinku z uwzględnieniem wytycznych konserwatorskich zawartych w przeprowadzonych wcześniej opracowaniach studialnych; wniosków płynących z przeprowadzonej inwentaryzacji zachowanego historycznego i materialnego dziedzictwa[350];

[350] W trakcie opiniowania niniejszego opracowania w WUOZ w Gdańsku zostały przeprowadzone w latach 2022-2023 r. niekorzystne działania rewitalizacyjne w obszarze tego wnętrza urbanistycznego. Można mieć cały szereg zastrzeżeń do tej realizacji, m.in. pod kątem funkcjonalności, bezpieczeństwa, estetyki, doboru materiałów i ich form, braku przeprowadzonych badań wyprzedzających i analiz hydrologicznych. Niestety, powstało coś, co nigdy nie powinno powstać w tej przestrzeni, w kompletnym oderwaniu od klimatu staromiejskiego (podobnie jak na ulicy Zamkowa Góra). Po raz kolejny na siłę wprowadzono nowoczesne

Kolejna zniekształcona oś widokowa skierowana na bryłę założenia sakralno-warownego znajduje się na ul. Podjazdowej (dawna Niedrtorstr.). Na odcinku od ul. Górnej (dawnej Wallstr.) do dawnego Rynku. To historyczne wnętrze w wyniku działań wojennych i powojennych przekształceń, zostało pozbawione pierwotnego charakteru. Ściany tego podłużnego wnętrza tylko w południowej części posiadają historyczną zabudowę. Natomiast w północnej części występuje współczesna zabudowa blokowa, która nie harmonizuje z budynkami historycznymi. W połowie wysokości traktu po zachodniej stronie, w miejscu dawnego Targu Rybnego znajduje się niewielki skwer z nasadzeniami zieleni wysokiej. Nawierzchnia ciągu jezdnego posiada historyczną brukowaną nawierzchnię.

Postulaty konserwatorskie:

- rewitalizacja placu w miejscu dawnego Targu Rybnego (Fischmarkt), z połączeniem pieszym wzdłuż linii murów (dawna uliczka Kawowa) z zrewitalizowanym otoczeniem

---

rozwiązania, które być może dobrze wyglądają w przestrzeniach z nowym budownictwem i z dala od historycznych części miast, ale z całą pewnością nie są one tożsame i absolutnie nie licują z najstarszymi częściami ośrodków miejskich. Przy obecnym rozwiązaniu występują także bardzo silne kontrasty, które degradują to, co jest najcenniejsze na tej ulicy, czyli historyczną zabudowę. Zaczyna dominować mała architektura oraz nowa, betonowa i asfaltowa nawierzchnia ciągów jezdnych czy pieszych zrewitalizowanej ulicy. Zaniedbane i zawilgocone fasady historycznej zabudowy wyglądają marnie na tle tych obcych dla tej przestrzeni form. Ponadto podwyższenie i uszczelnienie terenu, które związane jest właśnie z tą realizacją będzie także wpływać negatywnie na estetykę i kompozycję fasad budynków oraz na ich stopień zawilgocenia i zasolenia. Brak spójnych prac związanych m.in. z osuszeniem murów i wykonaniem izolacji pionowych budynków znajdujących się po obu stronach pierzei będzie wymuszał w niedalekiej przyszłości przeprowadzenie kolejnych i kosztownych prac budowlano-remontowych. Do tego miejscowe podtopienia lokali na parterach, **zniknięcie cennych historycznie granitowych krawężników oraz zasypanych dolnych stopni schodów do wybranych budynków itd.** Bardzo istotny aspektem jest wyżej wspomniane zagrożenie hydrologiczne (w tym jego pochodnych), które przejawia się m.in. w powodziach opadowych spowodowanych długotrwałymi opadami deszczu lub gwałtownymi ulewami. Historyczne śródmieście Kwidzyna zlokalizowane zostało na pochyłym obszarze, tuż na skraju wysoczyzny morenowej. Przy zmożonych opadach znaczne ilości wód opadowych spływają ul. Warszawską i jej przedłużeniem, czyli ul. Braterstwa Narodów w kierunku zespołu katedralno-zamkowego, Pl. Jana Pawła II, dawnego Rynku Starego Miasta, dalej poprzez ul. Podjazdową w kierunku ul. Górnej, Drzymały i Wiślanej. Przy nieodpowiednim odprowadzeniu wody deszczowej na przestrzeni wieków zachodziło do miejscowych powodzi, wypłukania kostki brukowej, a nawet katastrof budowlanych, jak np. w 1903 r. Innym i zarazem bardzo groźnym i długotrwałym efektem złego odprowadzenia wód opadowych z obszaru o zabytkowym charakterze jest przenikanie wody do gruntu lub bezpośrednio (także poprzez wilgoć) w struktury murów historycznych obiektów, które pozbawione są hydroizolacji. Jak wiadomo, oprócz ognia czy wandalizmu (pod każdą postacią), to właśnie woda opadowa, woda gruntowa, a także woda kondensacyjna stanowią niszczycielską siłę i wielkie zagrożenia m.in. dla struktur murowanych zabytkowych zespołów budynków. Efekty są widoczne na licznych fasadach i elewacja dawnej zabudowy mieszczańskiej, a także na najcenniejszym zabytku, czyli średniowiecznym zespole katedralno-zamkowym (np. odspajanie się tynków i gotyckich malowideł ściennych wewnątrz świątyni). Po wstępnej ocenie tej inwestycji widać, że te kwestie nie zostały chyba potraktowane poważnie przez inwestora. Przykładem może być podwyższenie i uszczelnienie terenu, co doskonale widać także przy wejściach do niektórych lokali usługowo-handlowych znajdujących się na parterach kamienic, otworach zsypowych do piwnic, a także szerokie ciągi pasa dla pieszych. Szkody wyrządzone przez wodę (w różnej postaci) mogą być dla zabytkowej substancji bardzo bolesne, długotrwałe, a nawet nieodwracalne. Natomiast skutki ich usunięcia bardzo kosztowne i pracochłonne.

odbudowanego kwartału zachodniego. Ponadto na placu należy uczytelnić miejsce dawnego wodotrysku wraz z figurą założyciela miasta Hermanna von Balka;

- konserwacja zachowanych fragmentarycznie murów miejskich wraz z uczytelnieniem w nawierzchni lub w innej formule, znajdującej się niegdyś w świetle tej ulicy Bramy Nizinnej.

Innym wydłużonym wnętrzem z osią widokową jest fragment ul. Chopina (dawnej Bahnhofstr.). Na odcinku od ul. Piłsudskiego do ul. Kościuszki w dużej mierze zachowała się pierwotna zabudowa z przełomu XIX i XX w. Perspektywę osi zamyka majestatyczny budynek neogotyckiego dworca kolejowego. Jeszcze do niedawna wnętrze to stanowiło jedno z najbardziej cennych i atrakcyjnych wnętrz długich pod względem kompozycyjno-przestrzennym. Omawiany odcinek wytyczono w kierunku wschodnim w II poł. XIX w. W jego wytyczeniu czytelna jest nowoczesna koncepcja urbanistyczna otwierająca oś widokową na budynek dworca, a także nowoczesna myśl komunikacyjna, nadająca traktowi znaczną szerokość z ogródkami przed domami oraz szpalerami nasadzeń zieleni wysokiej tworzącymi formę alei. Pod względem kompozycyjno-przestrzennym zabudowa ulicy w części wschodniej jest zwarta, natomiast w części zachodniej nieco rozluźniona. Jeszcze do niedawna wnętrze tej ulicy posiadało ogromne wartości architektoniczno-przestrzenne oraz kompozycyjne. Obecnie na wskutek niepożądanych przekształceń wpływających negatywnie na walory krajobrazowe, utraciło swój dawny charakter i klimat, nie wspominając o wyżej wymienionych wartościach. Kilka budynków wymaga natychmiastowych prac remontowo-restauratorskich. Większość parterów została adaptowana na lokale usługowo – handlowe. Nowe funkcje wymagały pewnych przekształceń w konstrukcji budynku oraz kompozycji elewacji, a także wprowadzenia podestów, schodów i nawet masywnych betonowych przedproży. Z wprowadzeniem powyższych funkcji pojawił się także problem nieestetycznych reklam. Nasadzenia zieleni wysokiej w postaci alei są niedostatecznie pielęgnowane. Asfaltowa nawierzchnia ciągu jezdnego, polbrukowa nawierzchnia ciągu pieszego, dwa długie ciągi parkingów wzdłuż ulicy oraz masywne betonowe latarnie, także wpływają ujemnie na walory krajobrazowe tej przestrzeni. Zdecydowanie postuluje się o przywrócenie walorów tej wyjątkowej przestrzeni.

Postulaty konserwatorskie:

- rewitalizacja wnętrza traktu na całym odcinku (konserwacja i renowacja zabudowy, która jeszcze nie została wykonana, wymiana nawierzchni ulicy i ciągów pieszych, mała architektura, nasadzenia zieleni, bezwzględna wymiana wysokich betonowych latarń);

- uzupełnienie nową zabudową plomby naprzeciw większego parkingu – placu obok sanepidu. Nowa zabudowa powinna nawiązywać formalnie do tej historycznej, która się nie zachowała;
- ograniczenie wprowadzania nowych funkcji handlowo-usługowych w przestrzeniach parterów kamienic i dawnych willi.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że w ostatnich latach w Kwidzynie przeprowadzone zostały liczne inwestycje budowlano-konserwatorskie przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków oraz do gminnych ewidencji zabytków. Zaliczają się do nich obiekty użyteczności publicznej, a także zespoły kamieniec. Zakres prac przy nich był zróżnicowany, tzn, od kompleksowych prac budowlano-konserwatorskich do drobnych interwencji mających na celu poprawić stan techniczny (np. wymiana pokrycia dachowego) lub estetyczny (np. liczne renowacje fasad kamienic). Obecnie wykonywanych jest kilka kolejnych realizacji remontowo-konserwatorskich, w tym bardzo istotna dla krajobrazu kulturowego dzisiejszej ul. Piłsudskiego – kompleksowe prace przy silnie zdegradowanym neoklasycystycznym gmachu dawnego kasyna cywilnego (późniejszego kina).

Prabuty (dawniej Riesenburg)

Plan Prabut z 1823 r. Za: K. J. Kaufmann, Sz. Słowiński, *Powiśle Prabuty-Riesenburg*, Prabuty 2020, s. 28[351].

Miasto Prabuty założone zostało w miejscu zniszczonego w 1236 r. przez Krzyżaków grodu pruskiego Resia, położonego nad jeziorem Liwieniec. Po zawarciu pokoju 1249 r. wybudowano kościół w Resii. Jego lokalizacji jednak nie możemy w pełni utożsamiać

[351] A – kościół, B – ratusz, C – zamek.

z obszarem dzisiejszego miasta gdyż podobną nazwę nosił obszar ziemi pomezańskiej. Nie można również w pełni potwierdzić daty pierwszej lokacji miasta, która jest określana przez Duisburga na 1276 r. W podobny sposób można się także odnieść do ukończenia budowy murowanego zamku biskupiego w roku 1277. Wątpliwości te są podyktowane ogólną sytuacją w Prusach, przez które przechodziły powstania zbrojne Prusów. Według Kaufmanna najwcześniejszym okresem powstania miasta są lata 1286-1305, natomiast budowę zamku biskupiego należałoby przesunąć na lata 1330-1340. W tym samym czasie miasto otrzymało ponowną lokację – 30 maja 1330 r[352].

Obszar lokowanego miasta posiadał znakomite naturalne warunki obronne, tzn. miasto położone zostało na rozciągniętym wzniesieniu pomiędzy dwoma jeziorami: Młyńskim i Liwieniec. Samo wzniesienie posiadało strome zbocza z trzech stron. Tuż obok miasta, na zboczach narożnika po płn.-zach. stronie powstało założenie obronne w postaci murowanego zamku, który wchodził w zespół fortyfikacji obronnych miasta[353]. Zamek był wielokrotnie niszczony w czasie wojen polsko–krzyżackich, odbudowany i przebudowany. Od I poł. XIV w. zamek prabucki stał się stopniowo główną rezydencją biskupów pomezańskich[354].

Siatkę ulic miasta wytyczono regularnie, uzyskując układ kwartałów z kwadratowym rynkiem po wschodniej stronie. W centralnym miejscu placu rynkowego wzniesiono ratusz jeszcze przed 1330 r., który w późniejszych latach był wielokrotnie przebudowywany i ostatecznie po pożarze rozebrany w 1868 r. Wokół ratusza przez kilka wieków znajdowały się kramy miejscowych kupców i rzemieślników. Drewniana zabudowa mieszczańska w większości miała konstrukcję zrębową lub szkieletową. Na początku XIV w. rozpoczęto wznoszenie katedry, ukończonej w 1330 r. W płd.-zach. części miasta zbudowano w I poł. XIV wieku kościół parafialny z wieżą przy prezbiterium od strony północnej. Całe założenie miejskie było spięte ciągiem murów miejskich tworząc nieregularny owalny plan[355].

Do otoczonego murami miasta wiodły trzy bramy: od południa Kwidzyńska (Szpitalna), od północy Wysoka (rozebrana w 1841 r.), Królewiecka (nie istniała już w 1745 r.), a także od zachodu furta w murze, zwana Bramą Garncarską. Poza dwiema bramami, ale za murami miejskimi rozwijały się 4 duże przedmieścia: Kisielickie i Kwidzyńskie od płd.(z własnym rynkiem) oraz Królewieckie i Gniewskie od płn. W wyniku wojen z XV i XVI w. mury miejskie zostały uszkodzone, groziły zawaleniem i od XVIII w. były stopniowo rozbierane[356].

W 1525 r. Prusy Zakonne przeszły na luteranizm, a bp Erhard von Queiss przekazał zamek prabucki księciu Albrechtowi Hohenzollernowi (1527 r.) i został pierwszym książęcym starostą. Wobec istnienia dużej liczby Polaków powstały w mieście dwie parafie ewangelickie:

[352] K. J. Kaufmann, Sz. Słowiński, *Powiśle Prabuty-Riesenburg*, Prabuty 2020, s. 18-23.
[353] Ibidem, s. 27.
[354] A. Barganowski i H. Michalik, *Przewodnik po Powiślu…*, op. cit., s. 125-133.
[355] Ibidem; K. J. Kaufmann, Sz. Słowiński, op.cit., s. 28-29.
[356] A. Barganowski i H. Michalik, *Przewodnik po Powiślu…*, op. cit., s. 125-133.

polska i niemiecka. Dawna kaplica zamkowa stała się w latach 1576-1811 "polskim kościołem"[357].

W XVI-XVII w. rozwój Prabut zakłócały dziesiątkujące ludność zarazy oraz pożary w 1628 i w 1688 (spłonął wówczas zamek ze średniowiecznym archiwum). Po kolejnym pożarze w 1722 r. miasto otrzymało od króla Fryderyka Wilhelma I dotację 10 tysięcy talarów, dzięki której powstała nowoczesna sieć wodociągów[358].

Do XIX w. duża część mieszkańców utrzymywała się z rolnictwa, ale od średniowiecza istniały browary, młyny zbożowe i słodowe, gorzelnia, winiarnia, a także karczmy. Zwłaszcza w II poł. XIX w. nastąpił szybki rozwój rzemiosła wszystkich branż. Było ponad 100 rzemieślników, często z kilkoma czeladnikami i uczniami. Wokół miasta wydobywano torf. Ponadto rozwijał się drobny przemysł. W 1883 r. za 1,3 mln DM wybudowano cukrownię, a przy niej osiedle dla pracowników [359].

Pod koniec XIX w. Prabuty stały się węzłem kolejowym. Od 1876 r. funkcjonowało połączenie z Malborkiem i Iławą, od 1899 r. z Jabłonowem Pomorskim, a od 1916 r. z Myślicami[360].

Po pożarach w 1861 i 1868 r. miasto przebudowano oraz poszerzono ulice. Szybko rozbudowały się przedmieścia, powstały nowoczesne murowane domy mieszkalne. W mieście były trzy hotele, liczne cukiernie, restauracje i piwiarnie[361].

Plan Prabut sprzed 1945 r. z wyszczególnieniem nazw ulic i obiektów miejskich. Za: K. J. Kaufmann, Sz. Słowiński, *Powiśle Prabuty-Riesenburg*, Prabuty 2020, s. 193.

[357] Ibidem, s. 127.
[358] Ibidem.
[359] Ibidem, s. 128.
[360] Ibidem.
[361] Ibidem.

Od XVII w. w Prabutach stacjonowało wojsko pruskie. W latach 1743-1817 stacjonowali tu z przerwą dragoni wraz ze sztabem. W latach 1819-1852 wraz ze sztabem kwaterował słynny 5 regiment kirasjerów, którego komendantem był bardzo popularny płk, a potem feldmarszałek Friedrich "Papa" von Wrangel. Następnie stacjonowały w Prabutach: 2 szwadron regimentu huzarów gwardii (1852-1855) oraz szwadron 8 regimentu pruskich ułanów (1858-1888). Kolejne ponad ćwierć wieku (1890-1915) stacjonował znowu zachodniopruski 5 regiment kirasjerów. Początkowo wojsko zajmowało jedno ze skrzydeł zamku, potem w różnych punktach miasta powstało wiele obiektów dla potrzeb wojska, np.: dom oficerski, lazaret, łaźnie, magazyny zbożowe i broni. Wojskowi korzystali też z kwater w mieście. W latach 1885-1887 wybudowano dla nich koszary niedaleko linii kolejowej. W 1886 r. powstało kasyno oficerskie, naprzeciwko którego był dom strzelecki. Istniały dwa place ćwiczeń: stary i nowy (od 1884 r.) między Lasem Królewskim, a jeziorem Liwieniec. Zbudowano też tor jeździecki[362].

Po wkroczeniu do miasta Armii Czerwonej w 1945 r., nastąpił nieodwracalny proces jego destrukcji, tzn. Prabuty zniszczone zostały w 55 %. Budynki mieszkalne zniszczono w 60%, a użyteczności publiczne w 32%, obiekty przemysłowe w 29 %[363]. W ramach odbudowy wprowadzono na teren staromiejski zabudowę wielkogabarytową, wielorodzinną, zacierając tym samym wielowiekowy układ parcelacyjny miasta.

Zwarta zabudowa wokół rynku i pierzejowa przy ulicach przyrynkowych niemalże całkowicie zniknęła. W II poł. XX w. w dawny układ przestrzenny wprowadzono nową zabudowę blokową, która ani pod względem formy, ani usytuowania nie nawiązywała do tradycyjnej, historycznej zabudowy. Obecnie nielicznie zachowane historyczne budynki mieszkalne miasta Prabuty pochodzą przeważnie z końca XIX i pocz. XX w.: zabudowania w południowej pierzei Rynku z końca XIX w., południowej pierzei ul. Barczewskiego z końca XIX w., domy przy ul. Długiej wzniesione na pozostałościach średniowiecznych murów obronnych, pojedyncze domy pochodzą z końca XVIII w., jak dom przy ul. Miłej 2 i 5, zabudowa gospodarcza i magazynowa z końca XIX w. przy ul. Wałowej, nieliczne domy z końca XIX w. na ul. Wąskiej, czy dwa domy wybudowane na murach obronnych przy Pl. Kościuszki. Lepiej zachowała się zabudowa poza murami miejskimi i na przedmieściach miasta: kamienice oraz wille pochodzące z przełomu XIX i XX w. (posiadają stylistykę neogotycką lub eklektyczną) oraz niewielkie osiedla domów jedno i wielorodzinnych z lat 20. i 30. XX w. (ul. Obrońców Westerplatte, Łucka, Niepodległości, Chodkiewicza, Chopina)[364].

W chwili obecnej starania władz miejskich zmierzają ku odtworzeniu charakteru staromiejskiego i przywróceniu funkcji centrum miasta w obrębie dawnego rynku. Odzyskuje

[362] Ibidem, s. 129.
[363] Ibidem.
[364] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Prabuty na lata 2019-2022...*, op. cit., s. 37-38.

on stopniowo charakter głównej przestrzeni publicznej przez nową aranżację, w której ważną rolę kompozycyjną pełni przywrócona w 2011 r. fontanna Rolanda, zbudowana w 1900 r. przez Franza Schwechtena dla dzielnicy Charlottenburg, a przeniesiona do Prabut w roku 1929 [365]. Korzystnym rozwiązaniem podkreślającym charakter staromiejski Rynku było wprowadzenie nowej zabudowy nawiązującej formalnie i kompozycyjnie do tej historycznej. W ostatnich latach na zlecenie władz miasta doszło również do realizacji dwuetapowej kampanii badawczej (badania archeologiczno-architektoniczne) w obrębie kwartału przy ul. Bolesława Prusa, prowadzonej przez dr Bożenę Nawrolską. W miejscu tym planuje się przywrócić również zabudowę, co wpłynie korzystnie na przywracanie klimatu staromiejskiego. Do uzupełnienia pozostaje także pierzeja zachodnia Rynku, którą kompozycję w chwili obecnej tworzą wolno stojące małe budynki usługowo handlowe, dysharmonizując jednocześnie wnętrze dawnego placu Rynkowego.

Kolejnym bardzo ważnym przedsięwzięciem w celu przywrócenia dawnego charakteru miasta była odbudowa gotyckiej konkatedry św. Wojciecha, a także tzw. kościoła polskiego, położonego za murami. Kolejny krok stanowiła rewitalizacja części murów miejskich. Uporządkowanie brukowanej ul. Długiej, biegnącej wzdłuż linii murów miejskich, z charakterystyczną, małomiasteczkową zabudową, przywróciło w znacznym stopniu klimat dawnego miasta. Odsłonięto również fundamenty gotyckiego zamku biskupiego. Tam także prezentowana jest makieta, wykonana przez Włodzimierza Wiśniewskiego, ukazująca rekonstrukcję Starego Miasta, w tym zamku, konkatedry kapituły pomezańskiej, bram miejskich oraz ratusza miejskiego[366].

Godnym uwagi jest również fakt zabezpieczenia, odrestaurowania i udostępnienia turystom zabytkowych i unikatowych w skali kraju wodociągów z I poł. XVIII w., a także przeprowadzonych w niedawnym czasie prac konserwatorskich przy gotyckiej Bramie Kwidzyńskiej.

[365] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 43.
[366] Ibidem.

Fragment planu Prabut obecnie, Za: https://prabuty.e-mapa.net (dostęp: 24.06.2021r.).

Postulaty konserwatorskie:

- należy dążyć do zachowania i konserwacji zabytkowej substancji;
- zachować zabytkowy układ i kompozycję przestrzenną (nie należy wprowadzać zabudowy w miejscu jej tradycyjnego braku – na historycznych placach, w parkach, skwerach, ogrodach itp.), nowa zabudowa powinna być dostosowana charakterem i skalą do istniejących zabudowy historycznej;
- ograniczenie wprowadzania reklam i informacji wizualnej, również w bezpośrednim sąsiedztwie obiektów zabytkowych.
- stosowanie historycznej kolorystyki dachów i elewacji, wykorzystywanie elementów budownictwa regionalnego w budownictwie współczesnym, sytuowanie i komponowanie bryły zgodnie z ukształtowaniem terenu oraz z uwzględniem otaczającej zabudowy, ograniczenie gabarytów budynków oraz użycie lokalnych materiałów budowlanych (drewno, miejscowy kamień, ceramika);
- rekompozycja zabudowy Starego Miasta poprzez odtworzenie zabudowy w pierzei zachodniej Rynku i przy ul. Bolesława Prusa, a także pierzei pozostałych kwartałów Starego Miasta. Nowa zabudowa powinna nawiązywać formą, bryłą do tej historycznej z uwzględnieniem historycznego podziału parcel i dostosowaniem kubatury do budynków istniejących;
- zachowanie układu ulic i dawnych dzielnic z lokowaniem nowej zabudowy zgodnej z charakterem i kubaturą z zabudową istniejącą;

- uczytelnienie w nawierzchni Rynku miejsca dawnych pomp historycznego systemu wodociągowego, w formie metalowych pokryw z napisami informacyjnymi;
- ochrona zieleni miejskiej i zielonych terenów rekreacyjnych wokół miasta, w szczególności podczas prac rewitalizacyjnych i modernizacyjnych. Przy nowych nasadzeniach komponowanych ważne jest wykorzystywanie gatunków roślin charakterystycznych dla lokalnego krajobrazu[367];
- postuluje się wykonanie studium sylwet i panoram miasta, z pokazaniem głównych czynników budujących ich charakter, a także określenie miejsc możliwych do uzupełnień czy wprowadzenia nowych elementów (ochrona sylwety i panoramy miasta);
- wszystkie prace koncepcyjne powinny zostać poprzedzone badaniami interdyscyplinarnymi na podstawie, których powstaną wytyczne dla programów konserwatorskich i projektów;
- należy bezzwłocznie podjąć prace zabezpieczające ruiny zamku, a w dalszej perspektywie podjąć prace restauratorsko-konserwatorski;
- adaptować wieżę ciśnień do nowych społeczno-gospodarczych funkcji;
- bezwzględnie zachować komponowaną aleję lipową przy ul. Ignacego Daszyńskiego.

➢ **Inne zespoły architektoniczne o dużej wartości kulturowej**

Zespół Szpitala Specjalistycznego

Obszar, na którym znajduje się obecnie szpital zlokalizowany jest na południu od centrum Prabut. Decyzją władz niemieckich postanowiono wybudować koło Prabut (majątek Grażymowo) nowoczesny zakład psychiatryczny, którego budowa trwała w latach 1928-1932. Zakład posiadał miejsca dla 2000 pacjentów. W 1939 r. został zlikwidowany. Pacjentów przeniesiono do Starogardu Gdańskiego bądź zamordowano. Po rozpoczęciu drugiej wojny światowej zakład zamieniono na lazaret dla żołnierzy niemieckich. Po 1946 r. budynki przekazano władzom polskim, wówczas na ich bazie zostało założone Państwowe Sanatorium Przeciwgruźlicze. Budynki posiadały własną oczyszczalnię ścieków, osiedle mieszkaniowe dla pracowników oraz odrębne ujęcie wody. Powstała także powiatowa przychodnia przeciwgruźlicza. Od 1993 r. na bazie Sanatorium powstał Specjalistyczny Pneumologiczny Zakład Opieki Zdrowotnej, obejmujący podstawową opieką zdrowotną mieszkańców gmin: Prabuty, Susz, Kisielice. Rok 2000 przyniósł przekształcenie Specjalistycznego Szpitala

[367] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Prabuty na lata 2019-2022...*, op. cit., s. 38-39; J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 43-44;

Pneumologicznego w Szpital Specjalistyczny w Prabutach. W 2012 r. roku szpital został przekształcony w spółkę prawa handlowego[368].

Obecnie Szpital Specjalistyczny zajmuje 3 z 6 pawilonów dawnego zespołu oraz budynek starej apteki, w którym znajduje się izba muzealna i sala konferencyjna. W czwartym pawilonie mieści się szpital psychiatryczny, a w piątym zakład opiekuńczy. Pozostałe budynki zostały sprzedane i w tej chwili są niezagospodarowane (ostatni pawilon i budynki zaplecza: kuchnia, pralnia oraz administracja). Pawilony Szpitala Specjalistycznego poddawane są kolejno remontom[369].

Postulaty konserwatorskie:

- podział zespołu między różnych właścicieli i użytkowników nie może przekładać się na podział kompozycyjny przestrzeni założenia. Kompleks, zatem powinien zachować spójność przestrzeni, bez wprowadzania wewnętrznych granic;
- wszelkie parce remontowe, tj. termoizolacja, wymiana stolarki drzwiowej i okiennej, wymian pokrycia dachowego, powinny mieć jeden spójny kierunek. Wszelkie planowane prace już na etapie przedprojektowym należy uzgadniać z Powiatowym Konserwatorem Zabytków w Kwidzynie;
- ochronie podlega także zieleń komponowana na terenie zespołu[370].

<u>Gardeja (dawniej Garnsee)</u>

Fragment planu Gardei z 1810 r. z numeracją poszczególnych dziedzictw (parcel), *Situationsplan von der Stadt Garnsee…* wg. Pippowa. W zbiorach GStA PK Berlin, Allg. Kartensammlung d. Hist. Staatsarchivs Königsberg.

Plan do tej pory nie był wcześniej upowszechniany i publikowany.

[368] Ibidem, s. 44.
[369] Ibidem.
[370] Ibidem.

Miasto położone na przesmyku między dwoma jeziorami, kształtem dostosowane do topografii terenu. Prawa miejskie otrzymało przed 1334 r. Wówczas zapewne powstał dosyć regularny, lekko owalny plan, którego główną oś stanowił trakt prowadzący z południa do Kwidzyna. W centrum trakt ten był rozszerzony w prostokątny, wydłużony plac, pełniący rolę Rynku. Do Rynku od strony płd.-wsch. przylegał kwartał z gotyckim kościołem parafialnym (zachowana tylko wieża) z 1340 r. oraz cmentarz. Od strony północnej biegła ul. Wodna, od południa ul. Chełmińska, które wyznaczały kwartały zabudowy o zróżnicowanej wielkości. Drugi, obszerny cmentarz zlokalizowano na północ od centrum, w rozwidleniu dróg prowadzących do Kwidzyna i na płn.-wsch. Dalej zaś, tuż przy jeziorze Kamień od poł. XIX w. znajdował się jeszcze cmentarz żydowski. W 80% zniszczona podczas ostatniej wojny Gardeja, utraciła tymczasowo prawa miejskie (zostały zawieszone). Aktualnie czytelny jest pierwotny układ z ul. Kwidzyńską, jako główną osią oraz ul. Wodną od północy i Chełmińską od strony południowej. Natomiast zatarty został kształt kwartałów, poprzez znaczne ubytki w zabudowie. Kierunek nowej zabudowy został przeniesiony z dawnego centrum, jakim był Rynek ulicowy w stronę północną, gdzie wytyczono nowe ulice: Słoneczną, Spółdzielczą i Polną. Na terenie dawnego cmentarza ewangelickiego urządzono park, a w miejscu dawnej gospody przy skrzyżowaniu zlokalizowano skwer z parkingiem, stanowiący oprawę dla ważnych budynków, w tym także siedziby urzędu gminy. Tym samym powstało nowe wnętrze publiczne, a dawny Rynek stracił charakter centrum miejscowości[371].

Fragment planu Gardei obecnie z uczytelnionymi strefami ochrony konserwatorskiej.
Za: https://gardeja.e-mapa.net (dostęp: 24.06.2021 r.).

[371] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 45-46.

Postulaty konserwatorskie:

- przywrócenie charakteru staromiejskiego dawnego Rynku i Starego Miasta m.in. poprzez uzupełnienie historycznych pierzei ulic i Rynku zabudową w harmonijny sposób wpisującą się w regionalną architekturę i zabytkowy układ w zakresie skali, brył, proporcji, użytych materiałów wykończeniowych elewacji, kształtów i pokrycia dachów oraz nawiązującą do zasad historycznej kompozycji całego zespołu, jak również do charakteru sąsiadującej zabudowy zabytkowej;
- wprowadzenie w jednej z pierzei Rynku elementu kompozycyjnego charakterystycznego dla wnętrz rynkowych (fontanna, zegar, pamiątkowy głaz);
- ochrona zieleni, m.in. zachowanie zieleni wysokiej w obrębie Rynku, z uzupełnieniami podkreślającymi wnętrze placu, a także zielonych terenów rekreacyjnych wokół Gardei, w szczególności podczas prac rewitalizacyjnych i modernizacyjnych. Przy nowych nasadzeniach komponowanych ważne jest wykorzystywanie gatunków roślin charakterystycznych dla lokalnego krajobrazu[372];
- zachowywanie historycznych nawierzchni brukowych dróg, traktów i ciągów pieszych;
- w atrakcyjnych obszarach kulturowych należy ograniczyć stosowanie nowych nawierzchni dróg, tj. betonu czy asfaltu;
- uczytelnienie w formie tablic informacyjnych miejsc dawnych przejść granicznych funkcjonujących w okresie dwudziestolecia międzywojennego;
- należałoby objąć opieką konserwatorską dawne budynki graniczne (polski i niemiecki);
- oznakowanie obiektów zabytkowych i tworzenie szlaków kulturowych;
- upamiętnienie w formie obelisku i tablicy informacyjnej miejsca dawnego cmentarza żydowskiego, który znajdował się przy jeziorze Kamień;
- wykonania studium sylwet i panoram miasta, z pokazaniem głównych czynników budujących ich charakter, a także określenie miejsc możliwych do uzupełnień czy wprowadzenia nowych elementów.

➢ **Układy ruralistyczne**

Panorama wsi powiatu kwidzyńskiego prezentuje znaczną różnorodność, zgodną ze specyfiką geograficzną tego regionu, na którą składają się malownicze obszary nizinne Doliny Wisły oraz pofałdowane, lesiste tereny Pojezierza Iławskiego. O ile na obszarach nizinnych przy Wiśle rozwinęło się przede wszystkim osadnictwo olęderskie, w formie wsi typu rzędowego, to na obszarach wyżynnych występowały głównie układy ulicowe oraz ulicowo-placowe, ukształtowane, jako owalnice czy ulicówki. Tam również dotrwała

[372] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 45-46; J. Nawrot-Bukowiec, *Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Gardeja…*, op. cit., s. 49.

(zwłaszcza w gminie Gardeja) znaczna ilość dużych majątków ziemskich, nieraz o średniowiecznej metryce, rozwiniętych w II poł. XIX w. o obszerne założenia folwarczne i komponowane tereny parkowe[373].

Układy przestrzenne wsi nadwiślańskich to głównie rzędówki lub rzędówki bagienne albo przywałowe, niekiedy o formie połączonej. Charakteryzowały się pasowym układem pól poprzecinanym kanałami i rowami odwadniającymi, tworzącymi gęstą sieć i jednocześnie granice własności oraz dużym rozproszeniem zagród na terpach. Ziemia wchodząca w skład poszczególnych gospodarstw chłopskich miała formę długiej smugi ciągnącej się prostopadle od rzeki. Wieś budowana była na jednym końcu takiej smugi, w pobliżu wody. Poszczególne gospodarstwa łączone były drogą biegnącą w poprzek działek, wzdłuż rzeki (często wałem przeciwpowodziowym lub na grobli). Zabudowania wznoszono w pewnej od siebie odległości, najczęściej po jednej stronie dróg[374]. W przypadku rzędówki przywałowej zabudowę lokowało się jedynie po zewnętrznej stronie drogi. Tak rozplanowanych wsi zachowało się bardzo dużo w gminie Ryjewo (ob. Jarzębina, Rudniki), gminie Kwidzyn (Janowo, Gniewskie Pole, Pastwa) czy gminie Sadlinki (Bronisławowo, Glina, Grabowo, Kaniczki oraz Nebrowo Wielkie)[375].

Wsie położone na terenach wyżynnych powstawały przede wszystkim przy uczęszczanych drogach lub jako rozwinięcie osady folwarcznej wielkich majątków. Poza najpopularniejszymi ulicówkami, występują układy ulicowo-placowe w formie owalnicy, z placem centralnym niezabudowanym lub zajętym częściowo przez kościół parafialny (Nowa Wioska, Rakowiec, gmina Kwidzyn, Obrzynowo i Rodowo, gmina Prabuty). Niezabudowany plac centralny w założeniu miał służyć wszystkim mieszkańcom, z czasem został zabudowany. Ciekawą odmianą owalnicy jest okolnica, w której plac centralny zajmuje zwykle zbiornik wodny i taki jedyny przykład znajdziemy w Krzykosach, gmina Gardeja[376].

Postulaty konserwatorskie:

- konieczna jest ochrona historycznych układów ruralistycznych wsi poprzez umiejętne lokowanie nowej zabudowy mieszkaniowej i innych inwestycji, niezakłócającej wspólnej przestrzeni (zwłaszcza w układach owalnicowych), z zachowaniem dawnego układu parcel, bez dogęszczania centrów (należy kontynuować tradycyjne kierunki rozwoju przestrzennego);
- w zespołach dworsko-parkowych z zachowanym układem przestrzennym (dwór, fragmenty parku, fragmenty folwarku) należy przeprowadzić programy prac rewaloryzacyjnych w oparciu o analizę historyczną, analizę przemian, na podstawie

[373] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 46.
[374] Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego w Polsce, http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=maz&id=4_1 (dostęp: 16.06.2021r.).
[375] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 46.
[376] Ibidem, s. 46-47.

zachowanych materiałów ikonograficznych, w oparciu o wyniki badań konserwatorskich i architektonicznych. Parki należy poddać rewaloryzacji w oparciu o niezbędne badania i analizy, po zatwierdzeniu przez właściwego miejscowo konserwatora zabytków;

- nowa zabudowa powinna być dostosowana charakterem i skalą do istniejącej zabudowy historycznej;
- zdecydowana i zintensyfikowana promocja budownictwa regionalnego z uwzględnieniem uwarunkowań regionalnych dla obszarów nizinnych i wysoczyzny;
- wskazane dostosowanie gabarytów innych i nowych inwestycji do istniejącego otoczenia;
- niezwykle istotna jest ochrona sylwet wsi, zwłaszcza położonych w rejonie nadwiślańskim, szczególnie w związku z powstającymi farmami wiatraków, masztów telefonii cyfrowej czy innych elementów wielkogabarytowych;
- należy wprowadzić ograniczenia lub regulacje prawne dot. montowania paneli fotowoltaicznych w powszechnym bezkrytycznie kształcie. Instalowane są one w najdziwniejszych formach na dachach budynków lub jako wolnostojące konstrukcje wielkopowierzchniowe;
- należy zwrócić uwagę na zieleń komponowaną przy drogach dojazdowych i w centrach wsi. Przy wprowadzaniu nasadzeń należy stosować gatunki rodzime, nasadzenia powinny powstać w formie sadów, ogrodów przydomowych i szpalerów wzdłuż dróg[377].

Poniżej zaprezentowane zostały najbardziej charakterystyczne, ale też najlepiej zachowane i czytelne układy wsi. Dla lepszego zobrazowania tych układów wraz z ich przekształceniami przestrzennymi opisy zostały uzupełnione o historyczną kartografię i współczesne plany poszczególnych miejscowości[378].

Tabela 1. Najlepiej zachowane układy wsi

Lp.	GMINA	MIEJSCOWOŚĆ	TYP WSI
1.	Gardeja	Czarne Dolne i Górne	Ulicówka z majątkiem
2.	Gardeja	Klasztorek	Ulicówka z majątkiem
3.	Gardeja	Krzykosy	Okolnica

[377] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 47; ponadto postulaty zaproponowane przez Powiatowego Konserwatora Zabytków w Kwidzynie i autora.
[378] Barton-Piórkowska, op. cit., s. 47-71.

4.	Gardeja	Nowa Wioska	Owalnica
5.	Gardeja	Otłowiec	Ulicówka z majątkiem
6.	Kwidzyn	Baldram	Ulicówka
7.	Kwidzyn	Gniewskie Pole	Rzędówka przywałowa
8.	Kwidzyn	Gurcz	Rzędówka bagienna
9.	Kwidzyn	Janowo	Rzędówka przywałowa
10.	Kwidzyn	Korzeniewo	Wielodrożnica
11.	Kwidzyn	Nowy Dwór	Rzędówka bagienna
12.	Kwidzyn	Nowa Wieś Kwidzyńska	Ulicówka
13.	Kwidzyn	Mareza	Rzędówka bagienna
14.	Kwidzyn	Pastwa	Rzędówka bagienna
15.	Kwidzyn	Rakowiec	Owalnica
16.	Kwidzyn	Tychnowy	Wielodrożnica
17.	Prabuty	Obrzynowo	Owalnica
18.	Prabuty	Rodowo	Owalnica
19.	Prabuty	Sypanica	Ulicówka
20.	Prabuty	Trumiejki	Wielodrożnica
21.	Ryjewo	Barcice	Ulicówka
22.	Ryjewo	Benowo	Wielodrożnica
23.	Ryjewo	Jarzębina	Rzędówka przywałowa
24.	Ryjewo	Mątowskie Pastwiska	Rzędówka
25.	Ryjewo	Ryjewo	Ulicówka
26.	Ryjewo	Rudniki	Rzędówka przywałowa
27.	Ryjewo	Trzciano	Ulicówka
28.	Ryjewo	Watkowice	Osada folwarczna
29.	Ryjewo	Watkowice Małe	Osada folwarczna
30.	Sadlinki	Białki	Wielodrożnica
31.	Sadlinki	Bronisławowo	Rzędówka bagienna
32.	Sadlinki	Glina	Rzędówka bagienna
33.	Sadlinki	Grabowo	Rzędówka bagienna

34.	Sadlinki	Kaniczki	Rzędówka bagienna
35.	Sadlinki	Nebrowo Małe	Ulicówka
36.	Sadlinki	Nebrowo Wielkie	Rzędówka przywałowa
37.	Sadlinki	Olszanica	Rzędówka przywałowa
38.	Sadlinki	Rusinowo	Rzędówka przywałowa
39.	Sadlinki	Sadlinki	Wielodrożnica
40.	Sadlinki	Wiśliny	Rzędówka przywałowa

OKOLNICE

Krzykosy (dawniej Kröxen), gmina Gardeja

Krzykosy, 1910 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*, nr mapy 2380/5. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza*, http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2380_(988)_Ndr._Zehren_1910_UPKrak.jpg (dostęp: 24.06.2021 r.).

Krzykosy obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Zachowany kształt okolnicy z zabudową skoncentrowaną przy drodze obiegającej staw oraz zespół folwarczny z reliktem parku. Zachowana zabudowa historyczna.

Postulaty konserwatorskie:

- konieczne zachowanie historycznego układu okolnicy, który na tym obszarze stanowi rzadki przykład takiego typu rozplanowania wsi;
- niezwykle cenna architektura zespołu folwarku, obecnie w trakcie prac remontowych, które niekoniecznie poprawiają walory zabytkowe zespołu. Wymaga stałego nadzoru konserwatorskiego;
- nowa zabudowa bez kolizji z historycznym układem może zostać wprowadzona wzdłuż drogi prowadzącej w kierunku zachodnim, jako uzupełnienie już istniejącej współczesnej oraz w układzie liniowym na niezabudowane tereny przy drodze w kierunku wschodnim[379];
- konieczne zachowanie reliktu założenia parkowego. Na powyższych ilustracjach doskonale widać, jak jego powierzchnia ulega zmniejszeniu i przekształceniu;
- oznakowanie obiektów zabytkowych i utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

[379] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 49; J. Nawrot-Bukowiec, op. cit., s. 51.

OWALNICE

Nowa Wioska (dawniej Neudörfchen), gmina Gardeja

Nowa Wioska, 1910 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*, nr mapy 2380/5. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza*, http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2380_(988)_Ndr._Zehren_1910_UPKrak.jpg (dostęp: 24.06.2021 r.).

Krzykosy obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Dawna owalnica o średniowiecznej metryce, z kościołem w pierzei zachodniej, powiązana kompozycyjnie z dużym zespołem dworsko-parkowym i folwarkiem. Całość wpisana do rejestru zabytków województwa pomorskiego. Obecnie układ owalnicowy mocno zatarty, zakłócony także geometryczny plan folwarku (stadnina koni), z nową zabudową w obrębie dziedzińca gospodarczego. Zachowana zabudowa historyczna.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie historycznego układu wsi, kościoła, dworu z parkiem oraz folwarku. Wymaga stałego nadzoru konserwatorskiego;
- nowa zabudowa mieszkaniowa możliwa w układzie liniowym wzdłuż drogi dojazdowej (odcinek zachodni) a gospodarcza, usytuowana poza dziedzińcem gospodarczym, w obu przypadkach dostosowana gabarytowo do istniejącej[380];
- zachowanie historycznych nagrobków na przykościelnym cmentarzu;
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych i utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

Rakowiec (dawniej Gross Krebs), gmina Kwidzyn

Rakowiec, 1908 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*, nr mapy 2380/2. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza*, http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2280_Gr_Krebs_1925_300dpi_AMPG.jpg (dostęp: 24.06.2021 r.).

[380] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 49; J. Nawrot-Bukowiec, op. cit., s. 52.

Rakowiec obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Owalnica o średniowiecznej metryce, z późniejszymi koloniami oraz linią kolejową poprowadzoną równolegle do dróg. W zachodniej części placu centralnego zlokalizowany kościół. Zachowany kształt owalnicy, część środkowa placu częściowo użytkowana, jako parking, teren wschodni zabudowany. Nowa zabudowa w formie regularnie rozplanowanego osiedla zlokalizowana w części płd.-zach. Zachowana zabudowa historyczna.

Postulaty konserwatorskie:

- utrzymanie kształtu owalnicy z zachowaniem niezabudowanej części placu;
- tereny pod nową zabudowę wskazane wzdłuż drogi prowadzącej do linii kolejowej[381];
- bezwzględnie należy zachować w formie lapidarium fragment historycznego cmentarza wraz z nasadzeniami zieleni, który w ostatnim czasie uległ niemalże całkowitej likwidacji;
- ochrona historycznej stacji kolejowej, w skład, której wchodzą: budynek stacyjny, budynki gospodarcze wraz z otoczeniem i brukowaną nawierzchnią;
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych i utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

[381] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 50.

Obrzynowo (dawniej Riesenkirch), gmina Prabuty

Obrzynowo, 1929 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*, nr mapy 2281. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza*, http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2281_(892)_Riesenburg_1929_UMK_processed. (dostęp: 24.06.2021 r.).

Obrzynowo obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Zachowany czytelny układ rzadko spotykanej wydłużonej owalnicy, z budynkiem kościoła usytuowanym w części środkowej placu centralnego i regularnie rozplanowanymi siedliskami w pozostałych częściach. Zachowana zabudowa historyczna.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie kształtu owalnicy;
- nowa zabudowa o charakterze i gabarytach podobnych do istniejącej, dawnej zabudowy, bez kolizji z historycznym układem może zostać wprowadzona, jako uzupełnienie wzdłuż drogi przecinającej owalnicę ze wschodu w kierunku zachodnim oraz na terenach poza owalnicą[382];
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym znaczeniu i utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

Rodowo (dawniej Gross Rohdau), gmina Prabuty

Rodowo, 1929 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza* Gdańskiego http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2181_Gr_Rohdau_1930_300dpi_AMPG.jpg. (dostęp: 24.06.2021 r.).

[382] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 50.

Rodowo obecnie, skala 1:5000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Układ owalnicowy wsi z kościołem na placu w większości zachowany. Zabudowa wewnątrz owalnicy jest nieco późniejsza, zachowała się tylko w części północnej, a część południowa pozostaje niezabudowana. Zachowana zabudowa historyczna.

Postulaty konserwatorskie:

- konieczne zachowanie historycznego układu owalnicy bez wprowadzania zabudowy w obręb placu centralnego;
- nowa zabudowa o charakterze i gabarytach podobnych do dawnej, bez kolizji z historycznym układem, może zostać wprowadzona wzdłuż dróg w kierunku wschodnim i zachodnim, jako uzupełnienie już istniejącej współczesnej[383];
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym znaczeniu i utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

[383] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 51.

RZĘDÓWKI BAGIENNE

Bronisławowo (dawniej Schinkenberg), gmina Sadlinki

Bronisławowo, 1909 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza* Gdańskiego http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2378_Neuenburg_1909.jpg. (dostęp: 24.06.2021 r.).

Bronisławowo obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Rzędówka bagienna z zachowaną jednostronną zabudową od strony wschodniej oraz pasmowym układem pól. Obecna zabudowa rozwinęła się równolegle wzdłuż drogi od strony zachodniej. Zachowana zabudowa historyczna.

Postulaty konserwatorskie:

- nowa zabudowa niska o gabarytach podobnych do dawnej zabudowy powinna rozwijać się wzdłuż strony zachodniej drogi. Nie należy wprowadzać nowej zabudowy na pasmowy układ pól[384];

[384] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 51-52.

- zachować historyczną zabudowę zagród (budownictwo drewniane i murowane) z uwzględnieniem charakterystycznych dla tego regionu suszarni tytoniu;
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym znaczeniu z uwzględnieniem uporządkowanego cmentarza ewangelickiego, utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

Glina (dawniej Stangendorf), gmina Sadlinki

Glina, 1909 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza* Gdańskiego http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2378_Neuenburg_1909.jpg. (dostęp: 24.06.2021 r.).

Glina obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Rzędówka bagienna powstała wzdłuż brzegu rzeki z zabudową przy drodze przywałowej i układem pasmowym pól. Zachowana zabudowa historyczna.

Postulaty konserwatorskie:

- nowa zabudowa niska o gabarytach podobnych do dawnej zabudowy powinna powstawać wzdłuż wschodniej strony drogi bez rozprzestrzeniania się na teren pól[385];
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu z uwzględnieniem przebiegu linii dawnej kolei wąskotorowej, utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

[385] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 52.

Grabowo (dawniej Gross Grabau), gmina Sadlinki

Grabowo, 1909 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza* Gdańskiego http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2378_Neuenburg_1909.jpg. (dostęp: 24.06.2021 r.).

Grabowo obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Rzędówka bagienna z typowym pasmowym układem pól i zachowaną drogą założoną na osi płn.-płd., przy której są luźno rozlokowane duże siedliska. Zachowana zabudowa historyczna.

Postulaty konserwatorskie:

- współczesna zabudowa niska o gabarytach podobnych do dawnej zabudowy powinna rozwijać się od strony zach. drogi, bez lokowania jej na terenie dawnego układu pasmowych pól;
- ochrona cmentarza ewangelicko-menonickiego[386];
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu z uwzględnieniem przebiegu linii dawnej kolei wąskotorowej i historycznego cmentarza, utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

Gurcz (dawniej Gutsch, Zanderfelde), gmina Kwidzyn

Gurcz, 1913 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza* Gdańskiego http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2179_Rehhof_1913.jpg (dostęp: 24.06.2021 r.).

[386] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 52.

Gurcz obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Układ rzędówki bagiennej, w średniowieczu przeciętej odnogami Nogatu, następnie zagospodarowanej przez olędrów wzdłuż jednej z odnóg. Układ ten zmieniony po wybudowaniu drogi przez Pastwę do Szkaradowa i przeprowadzeniu linii kolejowej, rozebranej w 1987 r. W ostatnich latach w płn.-zach. części wsi, przy drodze do Szkaradowa zlokalizowano duży kompleks gospodarczy. Zabudowa historyczna zachowana w niewielkim stopniu.

Postulaty konserwatorskie:

- siedliska położone wzdłuż cieku powinny zachować luźny układ, bez zagęszczania zabudowy;
- nową zabudowę można zlokalizować przy odcinku drogi prowadzącej do kompleksu gospodarczego[387];
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu z uwzględnieniem przebiegu linii dawnej kolei wąskotorowej (Stacja Gurcz), miejsca po dawnej mleczarni, utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

[387] Barton-Piórkowska, op. cit., s. 53.

Kaniczki (dawniej Kanitzken, Kunkenau), gmina Sadlinki

Kaniczki, 1909 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza* Gdańskiego http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2378_Neuenburg_1909.jpg. (dostęp: 24.06.2021 r.).

Kaniczki obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Rzędówka bagienna z zabudową rozwiniętą głównie wzdłuż zachodniej strony drogi, z zachowanym pasmowym układem pól. Nowsza zabudowa przy północnym odcinku wału wiślanego. Zachowana zabudowa historyczna.

Postulaty konserwatorskie:

- współczesna zabudowa niska o gabarytach podobnych do zabudowy dawnej powinna rozwijać się od strony zachodniej drogi, bez lokalizowania jej na terenie dawnego układu pasmowego. Może rozwijać się także wzdłuż dwóch poprzecznych dróg od strony zachodniej [388];
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu z uwzględnieniem przebiegu linii dawnej kolei wąskotorowej, miejsca po dawnej zagrodzie z wystawką podcieniową (translokowana do Parku Olęderskiego w Wielkiej Nieszawce koło Torunia), cmentarza ewangelicko-menonickiego, utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych;
- ochrona zadbanego cmentarza ewangelicko-menonickiego.

Mareza (dawniej Mareese), gmina Kwidzyn

Mareza i dawny Mareski Dwór, 1913 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gd*. http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2279_Marienwerder_1913.jpg (dostęp: 24.06.2021 r.).

[388] Barton-Piórkowska, op. cit., s. 53.

Mareza i dawny Mareski Dwór obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Mareski Dwór był pierwotnie obszarem rozlewisk Starego Nogatu. Mareza Górna zlokalizowana została na skraju wysoczyzny. Zachowany układ rzędówki o luźno rozlokowanych siedliskach, z koloniami i zespołem dworsko-folwarcznym. W północnej części, przy ul. Długiej, niewielki cmentarz z pochówkami menonickimi. W części południowej biegła linia kolei wąskotorowej, zamknięta w 1985 r. Ocalał budynek stacyjny i lokomotywownia. Układ przestrzenny i zabudowa zachowane w dobrym stanie. W znacznym stopniu zachowana zabudowa historyczna.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie historycznego układu;
- bezwzględnie ochronie podlega dawny dworzec o konstrukcji szkieletowej kolei wąskotorowej i pozostałości po jej infrastrukturze;
- ochronie podlega teren cmentarza z dwiema unikatowymi stellami menonickimi, położonego po północnej stronie wsi;

- nowa zabudowa powinna kontynuować luźne rozmieszczenie siedlisk, unikać budownictwa szeregowego, wprowadzonego już przy ul. Jesionowej[389];
- szczególną opieką konserwatorską i wsparciem merytorycznym, należy objąć dwór wraz z zabudowaniami gospodarczymi (Mareski Dwór - o bardzo dużym znaczeniu historycznym i kulturowym dla historii regionu);
- w miejscu punktu widokowego, tuż za skwerem *Konfederatów Obrony Wiary i Ojczyzny w Marezie* przewiduje się wykonanie tablicy z opisem i historycznymi widokami panoram Kwidzyna. Forma wizualna do uzgodnienia z Powiatowym Konserwatorem Zabytków;
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu z uwzględnieniem stacji kolei wąskotorowej, założeń zagrodowych, dworu z zabudowaniami folwarcznymi (Mareski Dwór po północnej stronie wsi), miejsca po dawnym Jeziorze Marii (Mariensee), przebiegu granicy pomiędzy Prusami Królewskimi i Zakonnymi (Książęcymi) czy cmentarza ewangelicko-menonickiego. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

Nowy Dwór (dawniej Neuhöfen), gmina Kwidzyn

Nowy Dwór, 1913 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gd*. http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2279_Marienwerder_1913.jpg (dostęp: 24.06.2021 r.).

[389] Barton-Piórkowska, op. cit., s. 54.

Nowy Dwór obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Siedliska rozmieszczone w luźnym układzie wzdłuż drogi prowadzącej z południa na płn.-wsch. W części płd.-zach., przy drodze nr 588, biegła linia kolei wąskotorowej (rozebrana w 1987 r.), obecnie już mało czytelna (w jej niektórych odcinkach wprowadzono ciągi pieszo-rowerowe). Zachowany układ siedlisk z zabudową mieszkaniową i gospodarcza wzdłuż głównej drogi wiejskiej. Znaczenie równorzędne zyskała droga prowadząca w kierunku zachodnim, zabudowana obecnie obustronnie.

Postulaty konserwatorskie:

- nowa zabudowa powinna kontynuować kierunek rozwoju miejscowości przy drodze prowadzącej na płn.-zach.;
- w centrum wsi możliwe dogęszczenie zabudowy w formie swobodnie rozmieszczonych siedlisk, usytuowanych w części przedniej istniejącego układu działek[390];
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu z uwzględnieniem przebiegu dawnej linii kolei normalnotorowej wraz ze stacją oraz linii kolei wąskotorowej. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

[390] Barton-Piórkowska, op. cit., s. 55.

Olszanica (dawniej Ellerwalde), gmina Sadlinki

Olszanica, 1913 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gd*. http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2379_Garnsee_1913.jpg (dostęp: 24.06.2021 r.).

Olszanica obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Rzędówka bagienna z zabudową wzdłuż drogi biegnącej z południa na północ i z zachowanym pasmowym układem pól. Zachowana zabudowa historyczna.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie układu z pasmowym typem pól;
- należy zachować i rozwijać zabudowę o charakterze i gabarytach podobnych do dawnej zabudowy wzdłuż drogi w kierunku północnym i południowym;
- ochrona cmentarza menonickiego[391];
- do zachowania historyczna zabudowa zagród (budownictwo drewniane i murowane) z uwzględnieniem charakterystycznych dla tego regionu suszarni tytoniu;
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu z uwzględnieniem obiektów hydrotechnicznych - przecinających pola kanałów o wielowiekowej metryce oraz dawnego cmentarza. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

Wiśliny (dawniej Weichselburg), gmina Sadlinki

Wiśliny, 1909 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza* Gdańskiego http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2378_Neuenburg_1909.jpg. (dostęp: 24.06.2021 r.).

[391] Barton-Piórkowska, op. cit., s. 55-56.

Wiśliny obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Rzędówka bagienna poprowadzona na osi płd.-płn., z bocznymi, podrzędnymi drogami biegnącymi w kierunku wsch.-zach. i z układem szerokich pasm pól. Zachowana zabudowa historyczna.

Postulaty konserwatorskie:

- współczesną zabudowę niską o charakterze i gabarytach podobnych do dawnej zabudowy należy lokalizować wzdłuż drogi w stronę płn. i płd. lub przy bocznej drodze wsch.-zach., prostopadłej do głównej;
- nie należy zabudowywać trenów pól pasmowych[392];
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu z uwzględnieniem przebiegu linii kolei wąskotorowej. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

[392] Barton-Piórkowska, op. cit., s. 56.

Pastwa (dawniej Gross Weide), gmina Kwidzyn

Pastwa, 1929 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza* Gdańskiego http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2179_Rehhof_1929_300dpi_AMPG.jpg. (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Dawna kępa wiślana, następnie rzędówka przywałowo-bagienna. W południowej części od 1910 r. kościół ewangelicki. Po stronie wschodniej w części północnej wsi przechodziła linia kolei wąskotorowej przebudowanej w części północnej w 1920 r., zlikwidowanej w 1985 r. Zachowany układ przestrzenny, w tym przebieg dróg, rozmieszczenie i zabudowa siedlisk oraz układ pól. Zachowana częściowo zabudowa historyczna.

Postulaty konserwatorskie:

- konieczne zachowanie układu historycznego z układem dróg, siedliskami i pasmowych pól;
- zagospodarowanie terenu wokół budynku kościoła z wprowadzeniem zieleni komponowanej;
- prowadzenie nowej zabudowy w ograniczonym zakresie, jedynie, jako uzupełnienie luźno rozmieszczonych siedlisk;

- dostosowanie nowej zabudowy wielkością siedlisk i zabudowy do istniejących rozwiązań[393];
- należałoby objąć opieką konserwatorską dawne budynki graniczne (polski i niemiecki);
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu z uwzględnieniem przebiegu dawnej linii granicznej i punktu granicznego pomiędzy Polską a Prusami Wschodnimi (Pasta-Janowo), linii kolei wąskotorowej. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

RZĘDÓWKI PRZYWAŁOWE

Gniewskie Pole (dawniej Mewischfelde), gmina Kwidzyn

Gniewskie Pole, 1913 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza* Gdańskiego http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2279_Marienwerder_1913.jpg. (dostęp: 24.06.2021 r.).

[393] Barton-Piórkowska, op. cit., s. 56-57.

Gniewskie Pole obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Wieś rzędowa, złożona z luźno rozmieszczonych siedlisk rozlokowanych między dwoma wałami wiślanymi, z których wschodni jest starszy. Czytelny dawny układ dróg i siedlisk. Po wschodniej stronie wsi przechodziła linia kolei wąskotorowej, rozebranej w 1987 r., fragmentami jeszcze czytelnej. Zachowana częściowo zabudowa historyczna.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie historycznego układu z rozmieszczeniem siedlisk;
- ochrona cmentarza menonickiego na wale;
- prowadzenie nowej zabudowy w ograniczonym zakresie, dostosowanej rozmiarami siedliska i gabarytami obiektów do już istniejącej[394];
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu z uwzględnieniem przebiegu dawnej linii granicznej pomiędzy Prusami Królewskim i Prusami Zakonnymi (Książęcymi) na styku z Lipiankami (np. w formie kamienia granicznego) oraz linii kolei wąskotorowej. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

[394] Barton-Piórkowska, op. cit., s. 57.

Janowo (dawniej Johannisdorf, Neu Liebenau, Kleinfelde, Kramershof), gmina Kwidzyn

Janowo, 1913 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza* Gdańskiego http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2179_Rehhof_1913.jpg. (dostęp: 24.06.2021 r.).

Janowo obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Układ rzędówki wykształcony z pięciu wsi czynszowych: Małe Pólko, Janowo, Nowe Lignowy, Kramry Dwór (Kramrowo) i Bursztych, których siedliska luźno rozmieszczone wzdłuż jednej drogi. W centrum, po wschodniej stronie drogi zlokalizowany z 1872 r. kościół oraz szkoła z lat 30. XX w. Przy drodze nr 518 biegła linia kolejowa, rozebrana po 1920 r., obecnie już słabo czytelna. Zachowana zabudowa historyczna i dwa cmentarze (menonicki i katolicki przy kościele).

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie historycznego układu dróg i siedlisk;
- nowa zabudowa możliwa jedynie, jako dogęszczenie obecnej, wzdłuż głównej drogi, z wielkością siedliska oraz gabarytami budynków, dostosowana do istniejącej[395];
- ochrona historycznej zabudowy;
- ochrona, uporządkowanie i bieżąca opieka nad cmentarzami (prace konserwatorskie przy historycznych pomnikach nagrobnych działaczy plebiscytowych);
- wsparcie finansowe, rzeczowe i merytoryczne dla Izby Pamięci znajdującej się przy szkole w Janowie;
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu z uwzględnieniem przebiegu dawnej linii granicznej i punktów granicznych pomiędzy Polską a Prusami Wschodnimi, miejsc pamięci oraz linii kolei wąskotorowej (w tym przeprawa kolei przez Wisłę). Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych w tym **bezwzględnie dotykających problematykę plebiscytu i jego późniejszych następstw dla mieszkańców i samej osady**.

[395] Barton-Piórkowska, op. cit., s. 58.

Jarzębina (dawniej Schulwiese, Dorf Schulwiese), gmina Ryjewo

Jarzębina, 1913 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego* http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2179_Rehhof_1913.jpg. (dostęp: 24.06.2021 r.).

Jarzębina obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Wieś przywałowa z zachowanym układem dróg i częściowo z zabudową historyczną skupioną przy skrzyżowaniu od strony wschodniej. Charakterystyczna zabudowa menonicka oraz cmentarz menonicki w pobliżu wału w części zachodniej.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie i ochrona historycznych zagród związanych z osadnikami olęderskimi;
- lokalizacja zabudowy nowej, niskiej o charakterze i gabarytach podobnych do dawnej zabudowy jedynie wzdłuż północnej linii drogi przebiegającej w kierunku wsch.-zach.
- ochrona, uporządkowanie i bieżąca opieka nad cmentarzem menonickim[396];
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu z uwzględnieniem przebiegu linii wału Wiślanego oraz zabudowy zagrodowej związanej z osadnictwem menonickim. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

Rudniki (dawniej Rudnerweide), gmina Ryjewo

Rudniki, 1913 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego* http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2179_Rehhof_1913.jpg. (dostęp: 24.06.2021 r.).

[396] Ibidem, s. 59.

Rudniki obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Wieś przywałowa, z dodatkowo rozproszoną zabudową na rozległym terenie z układem pasmowym pól. Zachowana częściowo zabudowa typu olęderskiego wzdłuż wału. Najstarsze siedliska tego typu rozproszone także w układzie pasmowym pól.

Postulaty konserwatorskie:

- nie należy wprowadzać zabudowy wzdłuż wału, jedynie wzdłuż głównej drogi prowadzącej do Benowa i Barcic o gabarytach podobnych do dawnej zabudowy;
- bezwzględna ochrona zabudowy typu olęderskiego[397];
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu z uwzględnieniem przebiegu linii wału Wiślanego oraz zabudowy zagrodowej związanej z osadnictwem menonickim. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

[397] Ibidem, s. 60.

Nebrowo Wielkie (dawniej Gross Nebrau), gmina Sadlinki

Nebrowo, 1909 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego* http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2378_Neuenburg_1909.jpg. (dostęp: 24.06.2021 r.).

Nebrowo obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Rzędówka przywałowa z rozwidleniem w części północnej i pasmowym układem pól oraz drogą poprzeczną w kierunku wsch.-zach. z zanikiem pasmowego układu pól. Zachowana zabudowa historyczna, w tym barokowy kościół.

Postulaty konserwatorskie:

- współczesna zabudowa niska nie powinna kolidować z dawną zabudową;
- dopuszcza się lokalizację niskiej zabudowy o charakterze i gabarytach podobnych do dawnej wzdłuż drogi poprzecznej w kierunku wsch.-zach.[398];
- ochrona zabudowy historycznej (w tym budynku po dawnym młynie);
- utworzenie punktu widokowego dla panoramy miasta Nowe na drugim brzegu Wisły;
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu z uwzględnieniem przebiegu linii wału Wiślanego, kościoła parafialnego, zabudowy zagrodowej, przeprawy wiślanej oraz przebiegającej przed 1987 r. linii kolei wąskotorowej. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

[398] Ibidem, s. 59.

Rusinowo (dawniej Russenau, Reussenau, Rossenau), gmina Sadlinki

Rusinowo, 1909 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego* http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2378_Neuenburg_1909.jpg. (dostęp: 24.06.2021 r.).

Rusinowo obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Rzędówka przywałowa z zachowaną częściowo zabudową i układem pasmowym pól. Zachowana częściowo zabudowa historyczna.

Postulaty konserwatorskie:

- dopuszcza się lokalizację niskiej zabudowy o gabarytach podobnych do dawnej wzdłuż bocznych dróg biegnących prostopadle w kierunku wschodnim[399];
- ochrona zabudowy historycznej (w tym budynku po dawnym urzędzie celnym, oraz stanowisk obrony linii granicy);
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu z uwzględnieniem przebiegu dawnej linii granicznej pomiędzy Prusami a Polską, zabudowy zagrodowej oraz przebiegającej przed 1987 r. linii kolei wąskotorowej wraz z miejscem stacji końcowej. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

RZĘDÓWKI

Mątowskie Pastwiska (dawniej Montauerweide), gmina Ryjewo

Mątowskie Pastwiska, 1913 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego* http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2179_Rehhof_1913.jpg. (dostęp: 24.06.2021 r.).

[399] Ibidem, s. 60.

Mątowskie Pastwiska, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Wieś rzędowa z rozproszonym układem siedlisk powstała od jednego rzutu; część północna oparta wzdłuż łuku drogi na Barcice i Benowo, część wzdłuż ulicy Mątowskiej i Krzywej wychodzącej z Ryjewa. W niedawnym czasie uległa przebudowie, częściowemu spaleniu i całkowitemu rozebraniu unikatowa zagroda kątowa związana z osadnictwem olęderskim (zagroda nr 30 z 1779).

Postulaty konserwatorskie:

- należy bezwzględnie zachować układ wsi wzdłuż łuku drogi w kierunku północnym (Barcice, Benowo) oraz wzdłuż drogi wychodzącej z Ryjewa o charakterze rzędówki;
- ochrona, uporządkowanie i bieżąca opieka nad cmentarzem menonickim;
- uzupełnienia zabudowy mieszkalnej i gospodarczej winny nawiązywać, do tej historycznej (menonickiej) zarówno w charakterze, formie, jak i kubaturze[400];
- ochroną należy objąć zabudowania po dawnej wytwórni serów rodziny szwajcarskich serowarów;
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu z uwzględnieniem zabudowy zagrodowej związanej z osadnictwem menonickim, ze szczególnym uwzględnieniem nieistniejącej już zagrody nr 30 oraz zabudowań po dawnej i cenionej wytwórni serów. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

[400] Ibidem, s. 61.

ULICÓWKI

Baldram (dawniej Baldram), gmina Kwidzyn

Baldram, 1913 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego* http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2279_Marienwerder_1913.jpg (dostęp: 24.06.2021 r.).

Baldram, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Zachowany niezmieniony układ siedlisk wzdłuż głównej drogi wiejskiej o przebiegu z południa na północ. W większości ocalała zabudowa mieszkalna i gospodarcza. Równolegle do głównej drogi, po stronie wschodniej poprowadzono linię kolejową, przy której znajduje się budynek dróżnika. Zachowana częściowo zabudowa historyczna.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie układu ulicówki z obustronnie rozlokowanymi siedliskami;
- możliwość dogęszczania siedlisk nową zabudową jedynie wzdłuż głównej drogi, zarówno w północnej części wsi, jak i w południowej, poniżej drogi prowadzącej na wschód do torów kolejowych;
- dostosowanie wielkości nowych siedlisk i wysokości zabudowy do budynków sąsiadujących[401];
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

Barcice (dawniej Schweingrube, Tragheimerweide i Zwanzigerweide), gmina Ryjewo

Barcice, 1913 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego* http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2179_Rehhof_1913.jpg. (dostęp: 24.06.2021 r.).

[401] Ibidem, s. 62.

Barcice, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Wieś ulicowa poprowadzona na osi płn.-płd., z rozproszonymi przyczółkami, połączona z trzech osad w jeden organizm wiejski w 1928 r., z zachowanym układem i częściowo z zabudową historyczną. Zachowane dwa cmentarze menonickie, uporządkowane i zaopatrzane w informację.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie układu drogi;
- ochrona i bieżąca opieka nad cmentarzami menonickimi;
- możliwa zabudowa niska o gabarytach podobnych do dawnej zabudowy wzdłuż drogi w kierunku północnym[402];
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu z uwzględnieniem zabudowy zagrodowej związanej z osadnictwem menonickim;
- utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

[402] Ibidem, s. 62.

Nebrowo Małe (dawniej Klein Nebrau), gmina Sadlinki

Małe Nebrowo, 1909 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego* http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2378_Neuenburg_1909.jpg. (dostęp: 24.06.2021 r.).

Nebrowo Małe, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Rzędówka bagienna, wieś równoległa do Nebrowa Wielkiego, która przekształciła się w ulicówkę. Obie wsie łączyła droga wsch.-zach., prostopadła do założeń. Zachowany układ pasmowy pól. Zachowana częściowo zabudowa historyczna.

Postulaty konserwatorskie:

- należy zachować układ dróg z pasmowym układem pól bez ich zabudowy;
- wskazana rozbudowa niska o gabarytach podobnych do dawnej zabudowy, sytuowana wzdłuż drogi w kierunku wsch. i zach.[403];
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu z uwzględnieniem przebiegającej przed 1987 r. linii kolei wąskotorowej. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

Nowa Wieś Kwidzyńska (dawniej Neudorf), gmina Kwidzyn

Nowa Wieś Kwidzyńska, 1913 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego* http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2279_Marienwerder_1913.jpg (dostęp: 24.06.2021 r.).

[403] Ibidem, s. 63.

Nowa Wieś Kwidzyńska, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Wieś typu małej ulicówki, założona na osi płn.-płd., z luźno rozmieszczonymi obszernymi siedliskami, w obrębie, których znajdują się niewielkie oczka wodne. Zabudowa skupiona głównie wzdłuż pierzei wschodniej. Zachowana zabudowa mieszkalna i gospodarcza. Po wschodniej strony wsi, równolegle do drogi prowadzi linia kolejowa.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie układu ulicówki z istniejącymi siedliskami;
- nowa zabudowa możliwa wzdłuż pierzei zachodniej ulicy, dostosowana charakterem do istniejących dużych siedlisk o regularnym rozplanowaniu[404];
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

[404] Ibidem, s. 63.

Ryjewo (dawniej Rehhof), gmina Ryjewo

Ryjewo, 1913 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego* http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2179_Rehhof_1913.jpg. (dostęp: 24.06.2021 r.).

Ryjewo obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 24.06.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Wieś ulicowa o zwartej zabudowie powstała z kilku osad z zachowanym układem ulic bocznych i zabudową historyczną. Zachowany układ i historyczna zabudowa, w tym kościół pw. Św. Rodziny (1908-1909 r.), kościół p.w. Bł. Michała Kozala (1895 r.). W części wschodniej, w oddaleniu od centrum, na wydzielonym terenie układ budynków z komponowaną zielenią, dawne sanatorium, ob. Dom Pomocy Społecznej.

Postulaty konserwatorskie:

- ochrona historycznego układu ulicówki z zachowana zielenią;
- lokalizacja nowej zabudowy o gabarytach podobnych do dawnej zabudowy wzdłuż głównej ulicy w kierunku północnej i południowej oraz wzdłuż ulic bocznych;
- zachowanie zabudowy dawnego sanatorium wraz zielenią bez lokowania nowej zabudowy[405];
- ochrona i bieżąca opieka nad historycznymi cmentarzami;
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu z uwzględnieniem stacji kolejowej, dawnej cegielni i zabudowy wiejskiej. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

Sypanica (dawniej Scheipnitz), gmina Prabuty

Sypanica, 1925 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego* http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2280_Gr_Krebs_1925_300dpi_AMPG.jpg. (dostęp: 04.07.2021 r.).

[405] Ibidem, s. 64.

Sypanica, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 04.07.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Wieś ulicowa o zwartej zabudowie z zachowanym układem i częściowo zabudową historyczną.

Postulaty konserwatorskie:

- lokalizacja nowej, niskiej zabudowy o gabarytach podobnych do dawnej, jako uzupełnienie, nie koliduje z zabudową historyczną. Możliwa zabudowa wzdłuż drogi w kierunku północnym i południowym[406];
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

[406] Ibidem, s. 65.

Trzciano (dawniej Honigfelde), gmina Ryjewo

Trzciano, 1910 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego* http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2180_Pestlin_1910_300dpi_AMPG.jpg. (dostęp: 04.07.2021 r.).

Trzciano obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 04.07.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Wieś ulicowa z zachowanym układem historycznym i częściowo z zabudową. Wśród niskiej zabudowy mieszkalnej wyróżnia się kubatura budynku szkoły z pocz. XX w.

Postulaty konserwatorskie:

- lokalizacja nowej, niskiej zabudowy o gabarytach podobnych do tej dawnej, przebiegająca wzdłuż głównej ulicy nie będzie kolidowała z zabudową historyczną[407];
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych (m.in. Bitwa pod Trzcianą).

ULICÓWKI Z MAJĄTKAMI

Czarne Dolne (dawniej Niederzehren) ulicówka i Czarne Górne (dawniej Hochzehren), majątek, gmina Gardeja

Czarne Dolne i Czarne Górne, 1910 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gd*. http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2380_(988)_Ndr._Zehren_1910_UPKrak.jpg (dostęp: 04.07.2021 r.).

[407] Ibidem, s. 65.

Czarne Dolne i Czarne Górne obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 04.07.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Wieś typu ulicowego, z osią prowadzącą ze wschodu na zachód, na cypel Jeziora Czarnego, na którym niegdyś funkcjonowała przeprawa do majątku Czarne Górne. Na wzniesieniu cypla, w miejscu dawnego grodziska, zlokalizowany gotycki kościół p.w. Matki Boskiej Różańcowej. Zabudowa wsi skupiona dosyć ściśle wzdłuż obu pierzei głównej drogi wiejskiej oraz przy dawnej uliczce gospodarczej, zabudowanej siedliskami już w końcu XIX w. Z zespołu dworsko-parkowego z folwarkiem w Czarnym Górnym, założonym na regularnym planie czworoboku, z komponowanym parkiem na brzegu jeziora, zachowanym częściowo, dotrwał fragment zabudowy w narożniku płn.-wsch. oraz pozostałości parku.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie układu z główną ulicą i uliczką gospodarczą;
- zachowanie układu majątku w Czarnem Górnym z fragmentami zabudowy i zieleni komponowanej;
- dostosowanie nowych, planowanych inwestycji do układu historycznego;
- ochrona wzgórza kościelnego z budynkiem kościoła i starodrzewem[408];
- ochrona dawnego budynku młyna;
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

[408] Ibidem, s. 66.

Otłowiec (dawniej Gross Ottlau), gmina Gardeja

Otłowiec, 1913 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gd*. http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2379_Garnsee_1913.jpg (dostęp: 04.07.2021 r.).

Otłowiec obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 04.07.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Wieś typu ulicowego rozwinięta na osi wsch.-zach., w części wschodniej połączona z zespołem dworsko-parkowo-folwarcznym. Zachowany układ wsi i obustronna zabudowa w formie niewielkich siedlisk. Zespół majątku zachowany częściowo.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie układu wsi z możliwością dogęszczenia zabudowy w obu pierzejach w formie siedlisk o wielkości zbliżonej do istniejących;
- zachowanie układu terenu zespołu dworsko-folwarcznego, z nowa zabudową posadowioną w miejscu dawnych zabudowań;
- zachowanie terenu parku z ciekami wodnymi[409];
- ochrona i bieżąca opieka nad historycznym cmentarzem;
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

WIELODROŻNICE

Korzeniewo (dawniej Kurzebrack), gmina Kwidzyn

Korzeniewo, 1832 r., *Der Grundrihs der Stadt Marienwerder und Situation des Weges von der Stadt zur Weichsel kol. Hz., Schroeder 1815, Stadtplan berichtigt J. Kuhn 1832. 1:2500 October 1832.* W zbiorach GStA PK Berlin, *Kartensamlung, Plankammer der Regierung zu Marienwerder,* Signatur: XI. HA, A 1607

[409] Ibidem, s. 66.

Korzeniewo, 1913 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gd*. http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2279_Marienwerder_1913.jpg (dostęp: 04.07.2021 r.).

Korzeniewo obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 04.07.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Wieś o metryce średniowiecznej sięgającej XIV w., pierwotnie ulicówka, założona na osi płn.-płd. wzdłuż wału wiślanego. Uruchomienie przeprawy przez Wisłę przyczyniło się tutaj do rozwoju wsi o charakterze miejsko-portowym Korzeniewa. Doprowadzenie w 1828 r. bitej drogi do portu przeobraziło miejscowość

w wielodrożnicę. Wówczas powstała, obok zabudowy drewnianej, zabudowa murowana. Przeprawa wiślna straciła na znaczeniu po wybudowaniu mostu powyżej Korzeniewa (Grabowo). Obecnie zachował się basen portowy, część budynków oraz pozostałości kwidzyńskiej kolejki wąskotorowej, wybudowanej w 1901 r., prowadzącej na bocznicę do rzecznego portu na Wiśle. Na wale przy porcie znajduje się dawny budynek wodowskazu, zachowała się także siedziba urzędu wodnego (dawniej budynku Komisji). Na nasypie dawnej linii kolejowej, rozebranej w 1987 r. urządzono w ostatnich latach ścieżkę rowerową. Zachowana zabudowa historyczna.

Postulaty konserwatorskie:

- pierwotny układ przestrzenny wielodrożny mocno zatarty przez poprowadzenie kolejnych, nowych ulic (ul. Kościuszki, Sobieskiego), równoległych do ul. Kwidzyńskiej. Ponadto dosyć niezorganizowana zabudowa terenu położonego na południe od ul. Kwidzyńskiej, gdzie obok krótkich, prostopadłych uliczek (ul. Spółdzielcza, Łąkowa) ulokowano luźno rozmieszczone siedliska;
- konieczne uczytelnienie i ochrona zabudowy zachowanej wzdłuż ulicy prowadzącej przy wale;
- wskazana ochrona, konserwacja i uzupełnienia obsadzeń dróg, w tym drogi przywałowej do Korzeniewa oraz drogi Korzeniewo-Mareza;
- bezwzględna ochrona i zagospodarowanie dawnych obiektów portowych, również tych związanych z przeprawą. Dotrwał do naszych czasów nie tylko basen portowy, ale większość zabudowań o charakterystycznej, drewnianej architekturze. W myśl zawartych założeń w poprzednim programie zaleca się stworzenie na bazie zachowanych obiektów muzeum na wolnym powietrzu, czyli rezerwatu zabytków techniki i hydrotechniki, powiązanego z bazą rekreacyjno-gastronomiczną. Pozwoliłoby to na znalezienie nowej funkcji dla zachowanych budynków[410]. Do tego celu należałoby na wstępie opracować studium historyczno-zabytkoznawcze z uwypukleniem wszystkich walorów tego ciekawego miejsca (np. tj. wały wiślane, port rzeczny i jego rozbudowa, przeprawy promowe i mostowe, fortyfikacje mostowe, komora celna, bocznica kolejki wąskotorowej, przejście graniczne, architektura portowa i wiejska, w tym unikatowy budynek wodowskazu i komisji, XIX-wieczna regulacja Dolnej Wisły, obeliski wielkiej wody, nasadzenia zieleni, itp.). Wnioski pozwolą ukierunkować przyszłe działania adaptacyjne całego założenia portowego wraz z zabytkami techniki i hydrotechniki do nowych funkcji, które powinny zostać uwzględnione w ostatecznym projekcie;

[410] Ibidem, s. 67-68.

- **niezależnie od powyższego postulatu należy bezwzględnie podjąć jak najszybciej działania mające na celu powstrzymanie procesu niszczenia unikatowego w skali kraju obiektu dawnego wodowskazu (obecnie kaplica). Jego stan techniczny jest bardzo niezadawalający.** Proponuje się także nadać mu nową funkcję ekspozycyjno-informacyjną z częściową próbą odtworzenia pierwotnego przeznaczenia poprzez zrekonstruowanie mechanizmu wodowskazu. Wnętrza przeznaczyć na ekspozycje dotyczące historii Korzeniewa, w tym portu i przepraw wiślanych. Byłby to jeden z pierwszych etapów wdrażających pomysł utworzenia w tym miejscu parku zabytków techniki i hydrotechniki, który został już zaproponowany w poprzednim programie;
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

Sadlinki (dawniej Sedlinen), gmina Sadlinki

Sadlinki, 1933 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gd*. http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2379_Garnsee_1933_BYU.jpg (dostęp: 04.07.2021 r.).

Sadlinki obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 04.07.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Miejscowość o korzeniach średniowiecznych (gródek). Pod koniec XIX w. zagłębie uprawy i produkcji tytoniu. Stąd charakterystyczna forma suszarni tytoniu, zlokalizowana przy większości gospodarstw. Wieś wielodrożna powstała z luźno rozmieszczonych osad i kolonii. Jednym z ciekawszych osiedli jest pochodzące z lat trzydziestych modernistyczne osiedle, przy ul. Robotniczej, charakterystyczne dla pruskich miast tego czasu grupujące zespół niewielkich budynków o powtarzalnej formie wokół obszernego, owalnego placu.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie charakteru poszczególnych osiedli, w tym szczególnie zespołu przy ul. Robotniczej, z utrzymaniem niezabudowanego placu centralnego, form budynków mieszkalnych oraz wielkości działek;
- utrzymanie istniejących jeszcze drewnianych suszarni tytoniu, jako typowego elementu składowego gospodarstwa, nawet przy zmianie pierwotnej funkcji;
- lokalizacja nowej, niskiej zabudowy przystosowanej gabarytami do istniejącej i niekolidującej z zabudową istniejącą wzdłuż dróg jak i na terenie między rozwidleniami[411];
- objąć ochroną zachowane historyczne budynki kolejowe oraz cegielnię;

[411] Ibidem, s. 68-69.

- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

Straszewo (dawniej Dietrichsdorf), gmina Ryjewo

Straszewo, 1910 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gd*. http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2180_Pestlin_1910_300dpi_AMPG.jpg. (dostęp: 04.07.2021 r.).

Straszewo obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 04.07.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Wieś wielodrożna (dwudrożna) z zachowanym układem historycznym i częściowo zabudową oraz dominantą, którą tworzy kościół pw. św. Katarzyny (1647 r.), z wieżą z 1819 r., otoczony cmentarzem. Ponadto dotrwał dwór z założeniem parkowym, a także 4 kapliczki przydrożne.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie układu przestrzennego wsi swobodnie rozlokowanej na pagórkowatym terenie, z zespołem kościoła i dworsko-parkowym;
- lokalizacja nowej zabudowy wskazana w południowej części wsi, w formie luźno rozlokowanych siedlisk[412];
- ochrona i bieżąca opieka nad historycznymi nagrobkami cmentarza przykościelnego;
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

Trumiejki (dawniej Klein Tromnau), gmina Kwidzyn

Trumiejki, 1910 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gd.* http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2381_(989_Freystadt_in_Westpr._1910_UPKrak.jpg. (dostęp: 04.07.2021 r.).

[412] Ibidem, s. 69.

Trumiejki obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 04.07.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Zachowany dawny układ wsi wielodrożnej z placem na rozwidleniu dróg, na którym zlokalizowano kościół pw. Św. Trójcy.

Postulaty konserwatorskie:

- wprowadzenie nowej, niskiej zabudowy o gabarytach podobnych do historycznej, wskazane, jako uzupełnienie pierzei głównej drogi wiejskiej[413];
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

[413] Ibidem, s. 70.

Tychnowy (dawniej Tiefenau), gmina Kwidzyn

Tychnowy, 1913 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gd*. http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2279_Marienwerder_1913.jpg (dostęp: 04.07.2021 r.).

Tychnowy obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 04.07.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Pierwotnie wieś wielodrożna z trójkątnym placem w centrum, przy którym na początku XIV w. powstał kościół parafialny p.w. św. Jerzego,

otoczony następnie obszernym cmentarzem. Droga prowadząca w kierunku wschodnim powstała w związku z przeprowadzeniem w 1883 r. linii kolejowej relacji Toruń-Malbork, ze stacją towarową. Obecnie zarys trójkątnego placu został zatarty, podobnie jak droga prowadząca od ostatnich zabudowań na północy w kierunku płn.- zach. Aktualnie czytelny układ siedlisk, zachowana zabudowa mieszkalna i gospodarcza oraz dwa budynki dróżników z obiektów kolejowych.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie układu wielodrożnego, którego obecne centrum wyznacza teren z charakterystyczną dominującą bryłą kościoła otoczonego cmentarzem z ceglaną bramą;
- ochrona charakteru siedlisk z ich zabudową mieszkalną i gospodarczą;
- zachowanie budynków kolejowych;
- wprowadzenie nowej zabudowy wzdłuż drogi nr 5, w układzie liniowym, z dostosowaniem wielkości siedlisk, gabarytów i charakteru budynków do obiektów istniejących[414];
- ochrona i bieżąca opieka nad historycznymi nagrobkami cmentarza przykościelnego;
- bezwzględnie zaleca się przeprowadzenie pilnych prac restauratorskich przy ceglanej kapliczce z 1853 r.;
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu. Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

[414] Ibidem, s. 70.

POZOSTAŁE

Klasztorek (dawniej Klösterchen), gmina Gardeja

Klasztorek, 1910 r., skala 1:25000, *Mapa Messtischblatt*. Za: *Archiwalne Mapy Pomorza Gd*. http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/025K_TK25/2380_(988)_Ndr._Zehren_1910_UPKrak.jpg (dostęp: 04.07.2021 r.).

Klasztorek obecnie, skala 1:10000.
Za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0 (dostęp: 04.07.2021 r.).

Analiza układu przestrzennego. Miejscowość położona na półwyspie między dwoma jeziorami, układ wsi nietypowy, uzależniony od nietypowych warunków topograficznych. Osią półwyspu prowadzi droga do kamienno-ceglanych reliktów kościoła, wzniesionego zapewne w II poł. XIII w., zniszczonego już podczas działań wojny trzynastoletniej.
U nasady półwyspu, na wschód od drogi zlokalizowany jest regularnie rozplanowany folwark, a wzdłuż drogi w kierunku północnym zabudowania wsi folwarcznej. Nieopodal ruin kościoła znajdują się pozostałości po cmentarzu ewangelickim. Na wyspie jeziornej zachowały się także ślady grodziska-strażnicy z czasu wczesnego średniowiecza.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie układu ulicówki z istniejącą zabudową wiejską i zespołem folwarku;
- zabezpieczenie w formie trwałej ruiny pozostałości po budynku kościoła;
- uporządkowanie terenu cmentarza ewangelickiego[415];
- oznakowanie oraz opisanie obiektów zabytkowych lub o historycznym i kulturowym znaczeniu (kościół, grodzisko, cmentarz ewangelicki). Utworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych.

5.4.2. Zabytki nieruchome – architektura sakralna (kościoły, kapliczki i cmentarze)

Powiat kwidzyński posiada bogate zasoby zabytkowe z różnych epok swego rozwoju, począwszy od czasów prehistorycznych do budownictwa lat międzywojennych. Niestety w 1945 r. zniszczeniu uległo wiele centrów miast i większych osad powiatu, m.in. obszar miasta lokacyjnego Kwidzyna, Prabut czy Gardei. Pomimo tej tragedii do chwili obecnej zachował się cały szereg przykładów kultury materialnej z różnych okresów, do których zaliczyć można obiekty mające obecnie status zabytków reprezentujących różnorodne formy, funkcje, a także style architektoniczne.

Do jednej z cenniejszych grup zabytków na terenie powiatu kwidzyńskiego należy zespół zabytków architektury sakralnej (kościoły, kapliczki i cmentarze).

KOŚCIOŁY - Gotyckie

✓ **Kwidzyn, katedra pw. Najświętszej Marii Panny i św. Jana Ewangelisty**

Wraz z zespolonym zamkiem kapitulnym stanowi jedyne w swoim rodzaju założenie sakralno-warowne. Kompleks został usytuowany w północno-zachodniej części miasta. Zamek po stronie zachodniej na sztucznie wydłużonym terenie, natomiast katedra w miejscu dawnego

[415] Ibidem, s. 71.

kościoła farnego. Budowę katedry rozpoczęto od budowy prezbiterium zwanego też kryptą grzebalną lub chórem (ukończono ok. 1330 r.). Przez pewien czas istniało zarówno nowe prezbiterium jak i dawny kościół farny, na którego miejscu po 1343 r. zaczęto budować pod kierunkiem mistrza Ruperta, korpus nawowy katedry. W trakcie prac głównego korpusu katedry nastąpiła zmiana w koncepcji budowlanej, tzn. postanowiono połączyć katedrę z zamkiem. Świątyni (prezbiterium) dodano dwukondygnacyjny chór, we wschodnich narożach wzniesiono dwie ośmioboczne wieżyczki powiązane z obiegającym katedrę gankiem (wybudowanym w 1384 r.). Od południowego zachodu wybudowano potężną dzwonnicę, która była jednocześnie główną wieżą zamku. Cały kompleks gotowy był pod koniec XIV w. Powstał unikalny organizm architektoniczny, w którym czworobok zamku klasztornego sprzężony jest z masywem katedry. Obie części (zamek i katedra) miały własne umocnienia, połączone murami, tworzące doskonale wkomponowany w naturalne otoczenie system obronny.

Budowla została wzniesiona z czerwonej cegły w wątku wendyjskim i gotyckim na kamiennym fundamencie i utrzymana w stylu gotyckim. Stanowi przykład architektury zakonnej, charakteryzującej się prostotą, jednorodnością i oszczędnością w stosowaniu elementów dekoracyjnych. Składa się z prezbiterium oraz korpusu nawowego (rozciągniętego do wschodniej ściany zamku). Całkowita długość obu elementów świątyni wynosi około 87 metrów. Wydłużony, wieloboczny, czteroprzęsłowy chór jest wyższy niż trzynawowy korpus. Przejście pomiędzy tymi elementami na wysokości ganków obronnych stanowią dwie wąskie, ośmiokątne wieżyczki schodowe umiejscowione po stronie północnej i południowej, wystające poza linię muru. Zewnętrzna architektura prezbiterium i nawy głównej charakteryzuje się układem trzystrefowych połaci ściennych i przypór (gzyms, wąskie ostrołukowe okna, fryz maswerkowy, okna ganku obronnego). Wnętrze trójnawowego korpusu zostało sklepione sklepieniem gwiaździstym (nawa główna, wyższa) oraz sklepieniami trójdzielnymi przeskokowymi (nawy boczne, niższe). Sklepienia podtrzymują ośmioboczne ceglane filary z szerokimi arkadami. Całość przykrywa dach dwuspadowy. W wyniku takiej konstrukcji powstała trójnawowa, pięcioprzęsłowa pseudobazylika, nad którą od strony południowo-zachodniej dominuje monumentalna dzwonnica (zarazem wieża główna warowni).

W latach 60. XIX w. katedra została poddana gruntownej i prekursorskiej restauracji według projektów wielu uznanych konserwatorów, radców budowlanych i architektów, m.in. tj. Friedrich August Stüler, Heinrich Koch, Gustav Reichert czy Ferdinand von Quast. Głównym założeniem wówczas było przywrócenie jedności stylowej (gotyckiej) wnętrzu oraz elewacjom zewnętrznym[416]. To właśnie te prace ukształtowały ostatecznie wystrój wnętrza oraz kompozycję i kostium dekoracyjny wszystkich elewacji. W ostatnich dziesięcioleciach przeprowadzono cały szereg prac konserwatorsko-restauratorskich. Do ostatniej realizacji

[416] L. Krantz-Domasłowska, *Katedra w Kwidzynie,* Toruń 1999.

konserwatorskiej zaliczyć można przeprowadzenie prac przy unikatowej tablicy fundacyjnej wykonanej w technice mozaiki z ok. 1380 r. W 2018 r. katedra wraz zamkiem została wpisana na prestiżową listę pomników historii.

Postulaty konserwatorskie:

- stała opieka konserwatorska katedry;
- przeprowadzenie interdyscyplinarnych badań naukowych określających m.in. historię przekształceń architektonicznych, warsztat budowlany oraz stan zachowania wraz z przyczynami zniszczeń, co będzie stanowić podstawę do nakreślenia wniosków konserwatorskich i założeń programu prac restauratorsko-budowlanych;
- pilnie należy przeprowadzić prace ratownicze (zabezpieczające, tymczasowe) przy polichromiach ściennych naw bocznych, których stan jest zły. Spowodowane jest to znacznym zawilgoceniem i zasoleniem struktury murów magistralnych naw bocznych;
- opracowanie kompleksowego programu konserwatorskiego dla całej katedry i zamku, jako jednego organizmu architektonicznego, który powstał w zbliżonym surowcowo i technologicznie warsztacie budowlanym. Następnie wdrażanie go etapami, co jest zależne w głównej mierze od potencjalnie pozyskiwanych na ten cel funduszy.

✓ **Czarne Dolne, kościół pw. Matki Boskiej Różańcowej i św. Antoniego**

Kościół z ok. 1320 r. usytuowany na wschodnim skraju wsi, na wzniesieniu w miejscu dawnego grodziska wśród luźnej zabudowy wiejskiej. Murowany z cegły, na kamiennej podmurówce. Następnie przebudowany w 1719 r. oraz w 1892 r., kiedy to powstała drewniana wieża-dzwonnica. Jednonawowy, typu salowego, nakryty stropem, ze sklepieniem kolebkowym w zakrystii. Od strony wschodniej, w zwieńczeniu elewacji, schodkowy szczyt z dekoracją blendowo-sterczynową. Od 1 poł. XVI w. świątynia przeszła w ręce protestantów, którzy utrzymali ją aż do 1945 r, kiedy to ponownie przejęli ją katolicy i obecnie jest własnością parafii rzymskokatolickiej.

Kościół składa się z nawy przykrytej dwuspadowym strzelistym dachem. Od zachodu na oszkarpowanym cokole znajduje się murowana wieża z drewnianą dzwonnicą i dachem namiotowym zakończonym iglicą. Od północy zakrystia, od południa kruchta. Obecny wygląd kościół osiągnął w ciągu XVI w. Na wyposażenie kościoła składają się: kuta w granicie kropielnica z XV/XVI w., barokowa ambona z przełomu XVII i XVIII w., ołtarz główny pochodzący z 1735 r. i organy. Ściany i sufit kościoła zdobią religijne sceny rodzajowe i wzory w subtelnych, pastelowych kolorach. Współczesne płytki podłogowe nie zakłócają zabytkowego charakteru wnętrza[417].

[417] Barton-Piórkowska, op. cit., s. 73; J. Nawrot-Bukowiec, op. cit., s. 57.

- ✓ **Gardeja, wieża kościoła pw. św. Józefa**

Kościół powstał w latach 1330-1334, prawdopodobnie w miejscu wcześniejszego, drewnianego. Założony na rzucie prostokąta z wieżą obronną od strony wschodniej na planie kwadratu i zakrystią. Świątynia jednonawowa typu salowego. W 1729 r. na miejscu gotyckiego kościoła powstał nowy w stylu barokowym. W 1879 r. wieża otrzymała nowe zwieńczenie. W 1970 r. świątynia spłonęła, gdzie odbudowana zastała w 1972 r. W stosunku do poprzedniego budynku kościół został obniżony do wysokości gzymsu koronującego. Ściany szczytowe zachowały swój pionowy podział, ocalały również skarpy na narożach i lizeny flankujące wejście. Trzy okna obniżono i zlikwidowano ich ostrołukowe zakończenia. Całość otynkowana. Dach dwuspadowy pokryty dachówką. Salowe wnętrze kryte płaskim stropem. Wieża 6-kondygnacyjna, na rzucie kwadratu, z dachem namiotowym krytym blachą. W przysieniu wieży kaplica sklepiona krzyżowo[418].

- ✓ **Obrzynowo, gmina Prabuty, kościół pw. Matki Boskiej Anielskiej**

Kościół zbudowany w XIV w., według źródeł zburzony w 1414 r. Odbudowany i przebudowany na przestrzeni XVI/XVIII w., wieża z 1737 r., zwieńczenie wieży z 1911 r. Wzniesiony na planie prostokąta, bez wydzielonego zewnętrznie prezbiterium, orientowany, murowany z cegły, na fundamentach z kamienia polnego, otynkowany, ściany w narożach ujęte szkarpami, od zachodu z korpusu wyrasta kwadratowa wieża. Korpus nawowy przykryty dachem dwuspadowym (dachówka esówka) a wieża kopulastym hełmem (dachówka karpiówka). Elewacja wschodnia zwieńczona trójkątnym szczytem, rozczłonkowanym blendami, zwieńczonym sterczynami. W elewacji zachodniej uskokowy portal, zwieńczony łukiem ostrym. Wnętrze kryte stropem[419].

- ✓ **Prabuty, konkatedra pw. św. Wojciecha**

Kościół zbudowany w latach 1310-1330. Do 1525 r. w rękach katolików, do 1945 r. – ewangelików a od 1982 r. ponownie służy katolikom. Zniszczony w czasie wojny polsko-krzyżackiej, następnie odbudowany. W 1619 r. przeprowadzono remont dachu, który ponownie uległ zniszczeniu w czasie wielkiego pożaru w 1688 r. W 1842 r. dokonano gruntownej przebudowy przedsionka, nadając mu neogotycki wygląd. W czasie II wojny światowej świątynia uległa poważnym zniszczeniom, odbudowana została dopiero w latach 80. XX w. Pod względem formy nawiązuje do katedry kwidzyńskiej. Mury wzniesiono w wątku wedyjskim i gotyckim. Układ kościoła halowy, z trójbocznym prezbiterium oraz z potężną, masywną wieżą od północy krytą dachem namiotowym. Korpus i prezbiterium oszkarpowane, od północy otynkowana wczesnobarokowa kaplica. Częściowo zachowało się oryginalne

[418] Ibidem, s. 58.
[419] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Prabuty…*, op. cit., s. 82.

sklepienie gotyckie w zakrystii. Na szczycie zachodnim prezbiterium pozostałości okulusowej dekoracji ściany, charakterystycznej dla początków XIV w. Maswerki z XIX-wiecznymi witrażami w oknach[420].

- ✓ **Prabuty, kościół pw. Najświętszej Marii Panny tzw. Polski**

Wzniesiony, jako kaplica pw. Najświętszej Marii Panny przez biskupa Jana I Mnicha w latach 1378-1402. Położony w płd.-zach. części miasta, poza linią dawnych murów obronnych, połączony z murem miejskim, ceglanym wspartym na łuku pełnym, biegnącym ponad dawną fosą. W XVI w. został przebudowany. Wzniesiony na planie prostokąta, z niewielkim prostokątnym w rzucie prezbiterium od wschodu. Od zachodu wieża w formie ośmiobocznej baszty zwieńczonej ozdobnym krenelażem i ostrosłupowym hełmem. Korpus kryty dachem dwuspadowym, prezbiterium kryte dachem trójpołaciowym. Dachy kryte dachówką mnich-mniszka. Szczyty wschodni i zachodni dekorowane ażurowymi okulusami, bogato zdobione, biforiami, blendami i sterczynami. Wnętrze kościoła kryje drewniany polichromowany strop barokowy z połowy lat 20. XVIII w. Obecnie mieści się tu Izba Pamiątek[421].

- ✓ **Rakowiec, kościół, pw. św. Antoniego i Narodzenia NMP**

Kościół wzniesiony w latach 1330-1340, przebudowany w latach 1722-1725. Murowany z cegły o wiązaniu gotyckim, na kamiennej podmurówce. Świątynia kryta dachem dwuspadowym, jednonawowa, orientowana. Od strony wschodniej wznosi się wieża na rzucie kwadratu, kryta dachem namiotowym, od zachodu niska kruchta, kryta dachem dwuspadowym. Otwór drzwiowy w kruchcie oraz w elewacji południowej korpusu zwieńczony łukiem ostrym, otwór drzwiowy w wieży zwieńczony łukiem odcinkowym, otwory okienne w korpusie zwieńczone łukiem pełnym, otwory okienne w wieży zwieńczone łukiem ostrym. Elewacja południowa i północna korpusu i kruchty zwieńczona drewnianym gzymsem. Elewacja zachodnia zwieńczona szczytem schodkowym zdobionym blendami i sterczynami, szczyt kruchty trójkątny zdobiony sterczynami. Wieża zdobiona w górnej partii blendami i bogato profilowanym gzymsem koronującym. W elewacji południowej korpusu ostrołukowa wnęka z figurą św. Antoniego. Przy kościele zachowana neogotycka, dwukondygnacyjna plebania[422].

- ✓ **Trumieje, kościół filialny pw. Chrystusa Króla**

Jedna ze starszych świątyń na terenie powiatu, wzniesiona w latach 1300-1313, na miejscu starszej drewnianej, przebudowana w końcu XVI w., odnowiona w 1851 r. Od II poł. XVI w. do 1945 r. kościół był w rękach ewangelistów. Po II wojnie światowej

[420] Ibidem, s. 83.
[421] Ibidem, s. 84.
[422] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kwidzyn…,* op. cit., s. 104-105.

przeszedł w ręce katolickie. Budowla ceglano-kamienna, jednonawowa (halowy), od wschodu prostokątne prezbiterium, z masywną wieżą, wzmocnioną w narożach przyporami. Budowla murowana, w dolnej partii z granitowych kamieni, wyżej z cegieł. Świadectwem protestanckiego dziedzictwa jest późnobarokowy prospekt organowy (XVIII w.) i kamienne płyty nagrobne w posadzce kościoła z 1616 r. (małżonków von Brandt), 1692 i 1700 r. Na uwagę zasługują: ołtarz, ambona, obraz przedstawiający św. Ignacego Loyolę z 1837 r. oraz rzeźba św. Marii Magdaleny pod krzyżem z 1700 r. Wnętrze przykryte kolebką. W ostatnim czasie przeprowadzono prace remontowe związane z postawieniem kopuły wieńczącej wieżę dzwonną[423].

- ✓ **Tychnowy, kościół pw. św. Jerzego i Opatrzności Bożej**

Kościół został wzniesiony w XIV w. Przebudowany po pożarze na przeł. XVI/XVII w. (z tego czasu pochodzi sklepienie gwiaździste i wsporniki z herbami rodów polskich). W 1869 r. dobudowano wieżę kościelną oraz kruchtę. We wnętrzu znajdują się gotyckie freski, granitowa chrzcielnica z XV w., malowane drzwi drewniane, ołtarz główny, ambona, dwa konfesjonały i chór muzyczny z XVIII w., ołtarze boczne z 1840 i 1853 r. Świątynia wzniesiona w stylu gotyckim, orientowana, salowa, na rzucie prostokąta, korpus kamienno-ceglany, pozostałe części ceglane, na kamiennej podmurówce, oskarpowany w narożnikach. Szczyt wschodni schodkowy ze sterczynami i blendami. Wieża oszkarpowana, kryta ostrosłupowym hełmem, zdobiona trójkątnymi szczytami z kwiatonami i sterczynami, hełm wieży zwieńczony kutym krzyżem. Na dachu barokowa sygnaturka. W ostatnich latach przeprowadzono prace restauracyjne kościoła, z odsłonięciem polichromii ściennej we wnętrzu[424].

Barokowe

- ✓ **Gdakowo, gmina Prabuty, kościół pw. Św. Anny**

Zbudowany w latach 1753-1757 według projektu Gottlieba Haselbachera, sporządzonego na podstawie koncepcji pruskiego królewskiego mistrza budowlanego Garlinega. Murowany z cegły i otynkowany, nakryty dachem czterospadowym. Wieża z wielokrotnie odbudowywanym hełmem, w 1796 roku przez królewskiego mistrza budowlanego Bach'a z Kwidzyna, następnie w 1835 roku z obecnym, neobarokowym hełmem[425].

[423] J. Nawrot-Bukowiec, op. cit., s. 58.
[424] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kwidzyn…,* op. cit., s. 105.
[425] Barton-Piórkowska, op. cit., s. 77.

- ✓ **Nebrowo Wielkie, gmina Sadlinki, kościół pw. Matki Bożej Królowej Polski**

Kościół parafialny wzniesiony w 1747 r., w miejscu starszej świątyni, jako ceglana, zwarta bryła z przysadzistą wieżą, zwieńczoną baniastym hełmem z ażurową galeryjką. We wnętrzu nawy rozdzielone dwoma rzędami smukłych kolumn, a także chór muzyczny i empory. Nawa główna przykryta kolebą. Na wieży zachował się dzwon z czasu budowy, a przed wejściem głównym na cokole ustawiona jest granitowa kropielnica[426].

- ✓ **Rodowo, gmina. Prabuty, kościół pw. św. Stanisława Kostki**

Kościół parafialny wraz z cmentarzem przykościelnym – zbudowany w 1754 r., z wieżą z 1859 r., orientowany, wzniesiony w stylu barokowym, jednonawowy, salowy, zbudowany na planie prostokąta z łukowato zakończonym prezbiterium, kryty dachem dwuspadowym, przechodzącym nad prezbiterium w trójspadowy. Wieża kryta ostrosłupowym hełmem. Od północy do prezbiterium przylega zakrystia, od południa do korpusu nawowego – kruchta, zwieńczona ozdobnym szczytem o miękkim łukowo-wolutowym wykroju. Dach korpusu i hełm wieży kryte blachą. Cmentarz powstał najprawdopodobniej już przy pierwszym kościele, który wzniesiony został w I poł. XIV w.[427].

- ✓ **Straszewo, gmina Ryjewo, kościół pw. św. Katarzyny**

Najstarszy z zachowanych kościołów w gminie Ryjewo. Został wzniesiony w 1647 roku, prawdopodobnie na reliktach wcześniejszej budowli (z końca XIII lub początku XIV wieku). Kościół jednonawowy, z wieżą dobudowaną w 1819 r. W 1867 roku odbył się gruntowny remont świątyni, wówczas, nieopodal zbudowano także plebanię i kapliczkę na cmentarzu[428].

- ✓ **Trumiejki, gmina Prabuty, kościół pw. Św. Trójcy**

Kościół parafialny wraz z cmentarzem przykościelnym zbudowany w latach 1745-1748 w stylu barokowym, pod nadzorem mistrza budowlanego Haselbachera. Świątynia typu salowego, murowana z cegły licówki, na kamiennym fundamencie, na rzucie prostokąta, z prostokątnym w rzucie prezbiterium od wschodu i kwadratową w rzucie wieżą od zachodu, korpus kryty dachem trójspadowym, prezbiterium – dwuspadowym, wieża – dachem namiotowym. Dachy kryte dachówką mnich mniszka. Okna zwieńczone łukami koszowymi. Elewacje pozbawione dekoracji. Cmentarz powstał najprawdopodobniej już przy pierwszym kościele, który wzniesiony został w 1 poł. XIV w.[429].

---

[426] Ibidem, s. 78.
[427] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Prabuty*…, op. cit., s. 84.
[428] Barton-Piórkowska, op. cit., s. 79.
[429] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Prabuty*…, op. cit., s. 84-85.

Kościoły XIX w.

- ✓ **Kwidzyn, kościół pw. św. Trójcy**

Zbudowany w 1858 r., według projektu Augusta Sollera – ucznia znanego architekta Karla Friedricha Schinkla,. Kościół został wzniesiony w stylu historyzującym, z elementami neoromańskimi i neogotyckimi, a także z odniesieniem do tzw. stylu arkadkowego (*Rundbogenstil*), popularnego w środowisku berlińskim. Murowany z cegły, na kamiennych fundamentach, otrzymał formę trójnawowej bazyliki, z pięciobocznie zamkniętym prezbiterium od wschodu, ujętym uskokowymi przyporami, zwieńczonymi sterczynami. Wnętrze nakryto drewnianym stropem. Fasada wyróżniona kompozycją trzech okazałych, półkoliście zamkniętych portali o jednakowej wysokości. Strzeliste wieże zostały dobudowane w 1886 r.[430].

- ✓ **Kwidzyn. Dawna synagoga**

Stara synagoga została zbudowana w 1832 r., przy nieistniejącej już dziś ulicy Mauerstrasse, obecnej Batalionów Chłopskich 44a. Fundatorami byli pierwsi członkowie gminy żydowskiej w Kwidzynie. W latach 30. XX w. gmina żydowska wzniosła nową, obecnie w znacznym stopniu przebudowaną synagogę, położoną u zbiegu dzisiejszych ul. 15 Sierpnia i Dębowej, według projektu architekta Weissa z Berlina. Stary budynek synagogi został wówczas zaadaptowany do nowej gospodarczej funkcji. Po ostatniej wojnie obiekt był wykorzystywany kolejno, jako warsztat, rozlewnia wód i piwa, stopniowo ulegając dewastacji. Wzniesiony z cegły, parterowy, nakryty dachem naczółkowym o krążynowej konstrukcji. Pierwotnie otynkowane elewacje akcentowane ostrołukowymi blendami, w których umieszczono prostokątne otwory okienne[431].

Postulaty konserwatorskie:

- budynek jest w stanie katastrofalnym, dlatego też bezzwłocznie należy podjąć kroki wymuszenia na właścicielu podjęcia kolejnych już prac zabezpieczających wraz z otoczeniem (spadające dachówki na chodnik), a w dalszej, ale nieodległej perspektywie, podjęcia prac budowlano-konserwatorskich. Jeżeli próby okażą się nieskuteczne należy rozważyć próbę przejęcia zabytku w celu zabezpieczenia i odrestaurowania z przeznaczeniem na funkcje kulturalne, związane np. z ekspozycją dot. historii i kultury gminy żydowskiej w dawnym powiecie kwidzyńskim;
- uporządkować otoczenie synagogi (dzika roślinność niska oraz nieustający bałagan przy śmietniku osiedlowym).

[430] Barton-Piórkowska, op. cit., s. 80.
[431] Ibidem, 80.

- ✓ **Kwidzyn, ul. Basztowa 5, kaplica staroluterańska, obecnie rzymskokatolicka pw. św. Ojca Pio**

Świątynia wzniesiona w 1892 r., murowana z cegły**,** w stylu neogotyckim. Jednonawowa, z wyodrębnionym i znacznie niższym prezbiterium, zamkniętym trójbocznie. Bryła akcentowana wąskimi wieżyczkami w narożnikach, kompozycja licowanych cegłą elewacji z zastosowaniem dekoracji ramowej[432].

- ✓ **Nowa Wioska, kościół pw. Zwiastowania NMP**

Po sekularyzacji zakonu krzyżackiego obszar Nowej Wioski został przekazany rodzinie von Heydecków, która w 1624 r. wybudowała nowy kościół. W latach 1669-1813 we wsi funkcjonowała samodzielna parafia ewangelicka. Czas powstania obecnej świątyni przypada na lata 1844-1845. Funkcjonował on, jako ewangelicki do 1945 r. Po wojnie stał się świątynią rzymskokatolicką. Budowla orientowana, na rzucie krzyża łacińskiego z niewyodrębnionym, trójbocznie zamkniętym prezbiterium i wieżą od zachodu na rzucie prostokąta zbliżonego do kwadratu. Wyposażenie kościoła stanowi neogotycka kropielnica, dzwon z poł. XIX w. zawieszony w wieży, empora z organami z 2 poł. XIX w. oraz oryginalna stolarka drzwiowa[433].

- ✓ **Janowo, gmina Kwidzyn, kościół pw. św. Jana Chrzciciela**

Kościół wzniesiony w latach 1867-1872 w stylu neogotyckim, murowany z cegły licówki, na kamiennej podmurówce, z dachem dwuspadowym krytym dachówką holenderką, z zakończonym trójbocznie prezbiterium, po obu bokach prezbiterium zakrystia i kaplica z dachami pulpitowymi, w elewacji północnej wysoka kruchta kryta dachem dwuspadowym, od zachodu wieża wyrastająca z korpusu nawowego, dachy prezbiterium, zakrystii, kaplicy i kruchty kryte blachą, elewacje oszkarpowane, zwieńczone profilowanym gzymsem wspartym na kostkowych wspornikach. Otwory okienne i drzwiowe zwieńczone łukiem ostrym, drzwi główne ujęte portalem, z trójkątnym szczytem zdobionym sterczynami, elewacja zachodnia flankowana lizenami zwieńczonymi sterczynami. Na fasadzie zachowane ślady uszkodzeń pochodzących z czasu ostatniej wojny (**do bezwzględnego zachowania i zabezpieczenia**). Wokół kościoła cmentarz okolony starodrzewem[434].

[432] Ibidem, s. 81.
[433] J. Nawrot-Bukowiec, op. cit., s. 58.
[434] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kwidzyn…,* op. cit., s. 103.

- ✓ **Benowo, gmina Ryjewo, kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa i Zwiastowania NMP**

Kościół wzniesiony w latach 1881-1886 jako katolicki, parafia erygowana w 1906 r. Neogotycki, jednonawowy, z wysoką wieżą od frontu. Obiekt w dobrym stanie zachowania[435].

- ✓ **Ryjewo, kościół pw. bł. Michała Kozala**

Powstał w 1895 r. dla miejscowej gminy protestanckiej. Po II wojnie światowej popadł w ruinę, następnie odbudowany w latach 1988-1991 i należy do parafii rzymskokatolickiej. Wybudowany z czerwonej cegły licowej na kamiennym fundamencie, w dobrym stanie technicznym[436].

Świątynie XX w.

- ✓ **Gardeja, kościół pw. Serca Pana Jezusa**

Świątynię wzniesiono w 1932 r., według projektu kwidzyńskiego architekta Grenza. Prezentuje połączenie klasycznej formy neogotyckiej z modernistycznymi rozwiązaniami kompozycyjnymi i dekoracyjnymi w zakresie fasad i elewacji, co czyniły ją bliską nurtowi modnego wówczas ekspresjonizmu ceglanego, stosującego zestawienia zróżnicowanych faktur ceglanych. Kościół murowany z cegły na kamiennej podmurówce, jednonawowy z fasadą i elewacją wschodnią płynnie przechodzącą w schodkowy szczyt o zgeometryzowanej formie. Obok kościoła mieści się plebania[437].

- ✓ **Pastwa, gmina Kwidzyn, kościół filialny pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa**

Niewielka ewangelicka świątynia, zbudowana w 1910 r. Murowana z cegły na kamiennym fundamencie, o formie neogotyckiej i rozbudowanej bryle. Jednonawowa, z salką katechetyczną i mieszkaniem pastora na poddaszu[438].

- ✓ **Ryjewo, kościół pw. św. Rodziny i Przemienienia Pańskiego**

Kościół wzniesiony przez katolików w latach 1908-1909 z cegły licowanej na kamiennym fundamencie. Neogotycki, trójnawowy, halowy z wydzielonym, prostokątnym prezbiterium i wieżą od frontu. Wnętrze nakryte sklepieniem gwiaździstym, podpartym dwoma rzędami ośmiobocznych filarów[439].

---

[435] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ryjewo…,* op. cit., s. 40.
[436] Ibidem.
[437] Barton-Piórkowska, op. cit., s. 83.
[438] Ibidem, s. 84.
[439] Ibidem.

Zabytkowe kapliczki

Kapliczki, jako niewielkie murowane budowle kultowe wzniesione zostały przy drogach, najczęściej na terenie wsi lub na ich skraju. Stawiane były w celach wotywnych, dziękczynnych lub obrzędowych. Ich formy wykształciły się, jako architektoniczne albo figuralne, niekiedy stanowiąc połączenie obu typów. Architektoniczne to przeważnie ceglane, dwu lub trójkondygnacyjne konstrukcje, o kondygnacjach zmniejszających się ku górze, na ostatnim poziomie ażurowe albo otwarte z trzech stron, z figurą w środku. Niewiele zachowało się oryginalnych figur, najstarsza, drewniana w Tychnowach, przedstawiająca św. Rocha, przechowywana jest w kościele. W zwieńczeniu kapliczki architektonicznej zwykle znajduje się chorągiewka, niekiedy z datą powstania. Istotnym elementem jest tablica informująca o intencji oraz historii, czasami umieszczone są na niej ważne dla obiektu daty czy fundatorzy[440].

Zachowane kapliczki to przede wszystkim XIX-wieczne konstrukcje. Do najstarszych przykładów zaliczyć można kapliczkę z Tychnów z 1853 r. Wzniesiona z granitowych kamieni i cegieł, tzn. w szkielet ceglanej konstrukcji wmurowane zostały granitowe kamienie sięgające trzeciej kondygnacji. Prezentuje typową, trójkondygnacyjną bryłę, ze współczesną figurą św. Rocha. Jej stan zachowania wymaga pilnej interwencji budowlano-konserwatorskiej. Równie wiekowa jest kapliczka w Straszewie, pochodząca z 1854 r. W tej miejscowości znajdują się jeszcze trzy inne kapliczki, w tym jedna z 1913 r. Bardzo ciekawa kapliczka, o niezwykle okazałej formie, datowana na 1882 r. zachowała się w Trzciane. Wiele ocalałych kapliczek nosi daty tuż powojenne: w 1946 r. powstały obiekty w Korzeniewie, Marezie, Glinie, o rok późniejsza znajduje się w Krzykosach.

Kapliczki figuralne, wśród których przeważa wyobrażenie Matki Boskiej, powstały głównie po ostatniej wojnie. We wsi Baldram wzniesiono taką figurę w 1950 r., a w Janowie w 2000 r. uczczono nową figurą tradycję istnienia takiej kapliczki wystawionej w 1922 r.

Z kolei zwyczaj stawiania krzyży przydrożnych był bardzo popularny na całym terenie powiatu kwidzyńskiego. Umieszczano je przeważnie na rozstajach dróg, jak również na początku lub przy ostatnich zabudowaniach wsi[441].

Zabytkowe cmentarze

Znaczącymi zabytkami dla historii i kultury powiatu są historyczne nekropolie, których na terenie powiatu kwidzyńskiego zachowała się bardzo duża ilość. Cześć z nich aktualnie nadal funkcjonuje (głównie historyczne cmentarze przykościelne), pozostałe z nich są zamknięte lub całkowicie zatarte. Z uwagi na wyznaniowość można je podzielić na kilka

[440] H. Michalik, A. Barganowski, *Kultura materialna Ziemi Kwidzyńskiej, Kapliczki,* Kwidzyn 2016, zeszyt 1, s. 4; J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 84-85.
[441] Ibidem.

grup: cmentarze ewangelickie, cmentarze katolickie, menonickie, ewangelicko-menonickie, cmentarze żydowskie. Poza wyznaniowymi wyróżnić należy cmentarze wojenne oraz tzw. cmentarze epidemiologiczne, związane z masowymi pochówkami[442].

✓ **Cmentarze ewangelickie**

Stanowią najliczniejszą grupę cmentarzy w powiecie i pochodzą głównie z I i II poł. XIX w., z wyjątkiem przykościelnych. Pozostałe lokalizowane były poza granicami wsi czy majątków, zwykle na niewielkich wzniesieniach, wyróżniających się starodrzewem na tle pól. Przeważają założenia o regularnym, prostokątnym planie, z granicami obsadzonymi szpalerami drzew lub żywopłotami oraz z osiowo rozmieszczonymi alejami. Na obszarach wiejskich znaczna ilość zachowała się do dnia dzisiejszego, z tym, że ich stan zachowania i zadbania jest zróżnicowany. Obecnie większość posiada nieczytelny układ kompozycji, a układy nagrobków są mocno zakrzewione i zadrzewione, niekiedy trudno dostępne. Często niewidoczne w terenie poprzez silne zalesienie. Zachowane są szczątkowo, w postaci nielicznych nagrobków, które często są uszkodzone lub zdekompletowane. Przewagę stanowią obudowy grobowe z lastrico oraz mogiły ziemne obłożone kamieniami. Większość pozbawiona jest także charakterystycznych dla czasu ich powstania ogrodzeń metaloplastycznych. Kompozycja zielona na cmentarzach również uległa zniekształceniu. Natomiast w obszarze miast uległy całkowitemu zatarciu poprzez zamknięcie i przekształcenie na tereny zielone, np. parki z umieszczoną tablicą informacyjną o dawnym przeznaczeniu[443].

W ostatnich latach cześć z tych cmentarzy została uporządkowana staraniem mieszkańców, nierzadko przy wsparciu więźniów z Zakładu Karnego w Kwidzynie (m.in. cmentarz w Bądkach, Kaniczkach, Cyganach, Bronisławowie, Lipiankach, Ryjewie). Są jednak przypadki negatywnego odziaływania na te dawne nekropolie, m.in. na dawnym cmentarzu w Rakowcu, który znajduje się w sąsiedztwie cmentarza parafialnego. **Doszło tu niemal do całkowitego usunięcia reliktów nagrobków oraz starodrzewu na skutek nieracjonalnych decyzji proboszcza parafii.**

Wybrane przykłady nieistniejących i zlikwidowanych cmentarzy ewangelickich w Kwidzynie:

- cmentarz pierwotnie przy szpitalu Św. Jerzego, później komunalny, na Placu Plebiscytowym, założony pod koniec XV w., splantowany w 1827 r. Obecnie skwer z zabytkowym drzewostanem, opatrzony tablicą pamiątkową;

[442] Ibidem, s. 89.
[443] Ibidem, s. 92.

- cmentarz, ul. Hallera, pocz. XIX w., zamknięty w 1973 r., zlikwidowany w 1974 r. W jego miejscu utworzono park miejski z zabytkowym drzewostanem, opatrzony tablicą pamiątkową;
- cmentarz znajdujący się pierwotnie w granicach dawnej podmiejskiej osady *Schäferei*, włączonej w granice miasta w latach 30. XX w., ul. Piastowska, II poł. XIX w. Niewielki, założony na wzgórzu, o nieregularnym kształcie, na terenie cmentarza zachowały się historyczne nagrobki;
- cmentarz, XIX w., znajdujący się pierwotnie w granicach dawnej podmiejskiej osady Mareese, ul. Furmańska. Niewielki, założony na skraju wąwozu wysoczyzny, na terenie cmentarza zachowały się historyczne nagrobki.

✓ **Cmentarze katolickie**

Stanowią lub stanowiły stosunkowo nieliczną grupę cmentarzy w powiecie. Zdecydowana większość występowała po północnej stronie dzisiejszego obszaru powiatu, co było uwarunkowane przynależnością w przeszłości tych ziem do katolickich Prus Królewskich. Choć wyjątkiem tu może być miasto Kwidzyn, w którym zostały założone w XIX w. i na pocz. XX w. dwa cmentarze wyznania katolickiego.

Zdecydowana większość z nich została zlokalizowana w obrębie kościołów wiejskich, np. Tychnowy, Janowo, Straszewo, Ryjewo i Benowo. Przykościelne cmentarze, ze względu na swoją ciągłość funkcjonalną, oprócz współczesnych nagrobków, zawierają znaczną ilość nagrobków historycznych z II poł. XIX w. i I poł. XX w. Ich stan zachowania jest zwykle zadawalający. Wśród nich znajdują się także nagrobki osób i rodzin, które zasłużyły się dla kultury polskiej (Tollik, Połomski, Redmer czy Gross). W miastach po 1945 r. ilość cmentarzy katolickich stopniowo wzrastała, głównie poprzez pochówki na cmentarzach ewangelickich. Od poł. XX w. na terenie miast przenoszone z centrum na przedmieścia lub zamieniane na tereny parkowe, co miało miejsce np. w Kwidzynie.

Wybrane przykłady istniejących i nieistniejących cmentarzy katolickich:

- cmentarz wyznaniowy, ul. Hallera, z 1911 r., zlikwidowany w 1997 r., gdzie utworzono park miejski, z zabytkowym drzewostanem, opatrzony tablicą pamiątkową i krzyżem;
- cmentarz wyznaniowy, ul. Grudziądzka, z I poł. XIX w. W 1971 r. został zlikwidowany i przeznaczony na park, z zabytkowym drzewostanem, opatrzony tablicą pamiątkową;
- cmentarz komunalny (dawny wyznaniowy - katolicki), ul. Malborska, ok. XIX w., cmentarz na przedmieściu Kwidzyna w osadzie Marienau. Najstarsza część cmentarza – prostokątna, trzykwaterowa z drzewostanem granicznym. Powiększony i zmieniony w latach 60. i 70. XX w., stał się cmentarzem komunalnym miasta Kwidzyna. Zachował

się starodrzew: lipa drobnolistna, klon zwyczajny, dąb szypułkowy, robinia biała, kasztanowiec biały[444];

- cmentarz przykościelny w Tychnowach, gmina Kwidzyn. Średniowieczny, rozszerzony w 1819 r. Najstarszym nagrobkiem jest żeliwny krzyż z porcelanową tabliczką z 1899 r. Dwa inne krzyże pochodzą z początku XX w. (sygnatura warsztatu kamieniarskiego Balzerowitz z Kwidzyna), krata żeliwna ma sygnaturę C. Ballach Marienwerder. Zachowała się także ceglana brama.
- cmentarz przykościelny w Janowie, gmina Kwidzyn, założony w 1872 r. Zachowane historyczne nagrobki rodziny Tollik i inne.
- cmentarz komunalny w Prabutach, ul. Malborska;
- cmentarz komunalny w Prabutach, ul. W. Jagiełły;
- cmentarz przykościelny w Benowie, gmina Ryjewo, z czasu budowy kościoła w 1886 r.;
- cmentarz przykościelny (pw. św. Rodziny) w Ryjewie, ul. Grunwaldzka 40.

✓ **Cmentarze menonickie**

Poprzez niezwykle ciekawą formę i dekorację nagrobków (steli) należą do najbardziej charakterystycznych cmentarzy w naszym powiecie. Powstawały od czasu pojawienia się osadników menonickich na obszarze Doliny Kwidzyńskiej, w drugiej połowie XVI w., a najliczniej w XVIII i XIX w. W wielu przypadkach dzieliły tereny cmentarzy z ewangelikami. Niewiele zachowało się cmentarzy ściśle menonickich, które zazwyczaj zakładano poza terenem wsi, na terpie lub na wale wiślanym. Wypracowano charakterystyczne formy nagrobków, stosowanych zwłaszcza po połowie XVIII w., wśród których znalazły się stele i ścięte pnie drzew. Formom tym towarzyszył zestaw ornamentyki i symboli odnoszących się do życia i śmierci. Była to akantowa wić roślinna, skrzyżowane gałązki palmowe, liście dębu bądź lauru czy żołędzie. Z symboli występowały motyle, tulipany, pajęczyna, kiście róż czy słońce. Ponadto obficie stosowano elementy epigraficzne, zwłaszcza wersy pisma świętego. W ostatnich latach nastąpiło wyraźne zainteresowanie kulturą menonicką, w ramach, której uporządkowano także część cmentarzy, zaopatrując je w tablice informacyjne. Wyróżnia się w tych przedsięwzięciach gmina Ryjewo[445].

Wybrane przykłady istniejących i nieistniejących cmentarzy menonickich:

- cmentarz w Marezie, gmina Kwidzyn. Założony około połowy XVIII w., z tego czasu zachowały się dwie rokokowe stelle z piaskowca, zdobione płaskorzeźbami figuralnymi oraz bogatą ornamentyką roślinną, czytelne są także inskrypcje odnoszące się do rodziny

[444] B. Wiśniewski, *Program Opieki nad Zabytkami Miasta Kwidzyna…*, op. cit., s. 31.
[445] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 89.

Schwartz. Obecnie cmentarz jest dobrze utrzymany, ze współczesnym ogrodzeniem. Przy cmentarzu znajduje się tablica informacyjna o dziedzictwie materialnym menonitów;

- cmentarz w Gniewskim Polu, gmina Kwidzyn. Posadowiony na wale wiślanym, z zachowaną stelą z 1809 r., zdobioną elementami figuralnymi, w tym maską z gałązką oliwną. Obecnie teren cmentarza jest bardzo zadbany, ale dostęp do niego jest mocno utrudniony;
- cmentarz w Lipiankach, gmina Kwidzyn. Położony na wale przeciwpowodziowym od strony Wisły, na wysokości budynku stacyjnego kolejki wąskotorowej. Obecnie teren cmentarza jest zadbany z łatwym dostępem;
- cmentarz w Janowie gmina Kwidzyn. Położony na poszerzonym zboczu wału przeciwpowodziowego od strony wsi, na wysokości budynku dawnej poczty. Obecnie teren cmentarza jest mocno zaniedbany, zachowało się kilka fragmentów nagrobków;
- cmentarz w Barcicach gmina Ryjewo, dwa cmentarze obecnie uporządkowane i zadbane, wzniesione na usypanych wzniesieniach. Jeden z nich znajduje się przy posesji nr 70. Powstał prawdopodobnie po połowie XIX w. Usytuowany przy drodze na niewielkim wzniesieniu. Zachowała się część nagrobków kamiennych i osiem steli wraz z fragmentami ogrodzeń. Stele prostokątne z inskrypcjami i skromnymi dekoracjami roślinnymi, zwieńczone trójkątnymi lub półkolistymi tympanonami zdobionymi symbolami motyla, wieńca lub ornamentem roślinnym. Po bokach tympanonów akroteriony. Zachowała się też część nagrobków w postaci sękatych pni;
- cmentarz w Barcicach gmina Ryjewo. Drugi cmentarz prawdopodobnie z początku XX w., usytuowany obok domu nr 85, na niewielkim wzniesieniu. Zachowała się część nagrobków kamiennych i stelli wraz z fragmentami ogrodzeń. Stelle prostokątne z inskrypcjami i skromnymi dekoracjami roślinnymi. Zachowały się dwie unikatowe stelle drewniane i jedenaście wykonanych z piaskowca!
- cmentarz w Jarzębinie gmina Ryjewo, powstał prawdopodobnie w. XVII w., obecnie jest mocno zaniedbany;
- cmentarz w Olszanicy, gmina Sadlinki, pochodzi z I poł. XIX w., obecnie zaniedbany, zachowało się kilka fragmentów nagrobków;
- cmentarz w Okrągłej Łące, gmina Sadlinki, **p**ochodzi z przełomu XIX/XX w., menonicko-ewangelicki, założony na dużej powierzchni, względnie zadbany. Zachowało się kilka nagrobków[446].

[446] Ibidem; I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ryjewo…*, op. cit., s. 44.

✓ **Cmentarze żydowskie**

Do dzisiejszych czasów nie zachował się żaden cmentarz związany z tą gminą wyznaniową, tak licznie niegdyś zamieszkującą obszar dzisiejszego powiatu. Szczególnie zajmowali oni takie ośrodki miejskie jak: Kwidzyn, Prabuty i Gardeja, które zostały przez nich zasiedlane już pod koniec XVIII w. Od kilku lat wzrosło zainteresowanie wśród badaczy tą społecznością zamieszkującą na naszym terenie. Na światło dzienne wyszły nowe informacje dot. miejsc pochówków w Kwidzynie i Gardei. Zostały odnalezione w archiwach i innych instytucjach całe wykazy miejsc pochówków wraz z materiałami kartograficznymi oraz ikonograficznymi cmentarzy w Kwidzynie i Gardei. Zachowały się także fragmenty lub całe płyty nagrobne wykonane z kamienia i piaskowca (macewy) pochodzące z wyżej wymienionych miejsc. Obecnie tereny po dawnych cmentarzach są całkowicie zatarte i zapomniane, wyjątek stanowić może tylko Kwidzyn.

Wybrane przykłady nieistniejących cmentarzy żydowskich:

- cmentarz w Kwidzynie, założony w 1815 r. na trzech parcelach leżących u zbiegu dzisiejszej ul. Grudziądzkiej i ul. Kościuszki. Do czasu jego zamknięcia w 1935 r. występowały w jego obszarze zróżnicowane materiałowo i formalnie nagrobki. Od prostych drewnianych płyt nagrobnych poprzez wykonane z piaskowca macewy z bogatą ornamentyką i inskrypcjami, do bardzo ozdobnych w motywy florystyczne nagrobki metaloplastyczne. Otoczony był ogrodzeniem wykonanym z ceglanych słupów, pomiędzy którymi wkomponowane były metaloplastyczne przęsła. Obecnie teren po dawnym cmentarzu jest zarośnięty wysoką trawą z zachowanym drzewostanem. Przy cmentarzu znajduje się tablica informacyjna przytwierdzona do kamienia. W zbiorach Kwidzyńskiego Centrum Kultury znajduje się część macew pochodząca z tego cmentarza;
- cmentarz w Gardei, założony najprawdopodobniej na pocz. XIX w. na wzniesieniu przy jeziorze Kamień. Zamknięty został zapewne ok. 1935 r., a zlikwidowany po wojnie podczas powiększania stadionu. Stosunkowo niedawno ujawniono go na nowo, poprzez odkrycie jednej macewy i materiałów źródłowych potwierdzających istnienie w tym miejscu cmentarza;
- cmentarz w Prabutach, założony najprawdopodobniej na przełomie XVIII i XIX w. przy dzisiejszej ul. Jagiełły.

✓ **Cmentarze wojenne**

Ostatnią grupę stanowią cmentarze wojenne, które związane są głównie z działaniami wojennymi okresu napoleońskiego oraz drugiej wojny światowej. Na obszarze dzisiejszego powiatu zachowało się ich stosunkowo niewiele. Rdzenni mieszkańcy lub przebywający

w miejscowych lazaretach żołnierze, którzy polegli na frontach byli także chowani (też symbolicznie) na cmentarzach wyznaniowych zaprezentowanych powyżej (np. cmentarz w Dubielu). Odrębnym zagadnieniem związanym z poległymi żołnierzami były stawiane pomniki wojenne upamiętniające poległych na wojnach lokalnych mieszkańców. Do dnia dzisiejszego takich pomników nie zachowało się wiele (Brachlewo, Prabuty czy przebudowany w Nebrowie Wielkim).

Wybrane przykłady nieistniejących cmentarzy wojennych:

- cmentarz wojenny w Kwidzynie żołnierzy rosyjskich, przy ul. Południowej z 1813 r., obecnie zamieniony na teren zielony z krzyżem prawosławnym i tablicą pamiątkową;
- cmentarz wojenny w Kwidzynie żołnierzy radzieckich, przy ul. Sportowej, urządzony po wojnie dla poległych i ekshumowanych żołnierzy z cmentarzy polowych[447].

Postulaty konserwatorskie:

- ochrona i bieżąca opieka nad historycznymi nagrobkami cmentarzy przykościelnych;
- ochroną należy otoczyć najlepiej zachowane założenia cmentarne, zarówno drzewostan, jak i czytelne jeszcze nagrobki;
- w przypadku najsłabiej i trudnodostępnych historycznych cmentarzy należałoby rozważyć propozycje przeniesienia ich (translokacje nagrobków) w nowe eksponowane miejsce – np. lapidarium na historycznym cmentarzu przy ul. Furmańskiej w Kwidzynie;
- kontynuować prace związane z oczyszczaniem cmentarzy z samosiejek występujących na ich powierzchni;
- umieszczenie tablic informacyjnych w miejscu występowania cmentarzy żydowskich w Prabutach i Gardei;
- idealnym rozwiązaniem byłoby regularne i kompleksowe uporządkowywanie przestrzeni dawnych cmentarzy. Działania te powinny być przeprowadzane metodologicznie (badania i wytyczne, wykonawstwo oraz promocja - popularyzacja:
    - szczegółowa inwentaryzacja (za wzór mogłaby posłużyć ta przeprowadzona w latach 80. XX w. przez służby PPKZ);
    - badania historyczne;
    - oczyszczenie z samosiejek i innej szkodliwej roślinności, w tym patyny biologicznej;
    - konserwacja i restauracja nagrobków, m.in. wzmocnienie podłoża;
    - konserwacja drzewostanu;
    - w efekcie końcowym nadanie malowniczości poprzez harmonijne połączenie struktury materialnej z przyrodą;

[447] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 90-94.

- zaangażować do udziału w projekcie, przede wszystkim lokalną społeczność, w tym młodzież, stowarzyszenia o charakterze historycznym, więźniów z Zakładu Karnego w Kwidzynie (jak to robiono dotychczas), a także służy konserwatorskie;
- promocja wykonywanych działań i efektu końcowego, m.in. poprzez stworzenie szlaków edukacyjno-kulturowych (np. szlak historycznych cmentarzy powiatu kwidzyńskiego) z wykorzystaniem tablic informacyjnych o spójnym systemie wizualnym, stron www, a także szeregu wydawnictw;
- stała opieka i nadzór nad cmentarzami;

5.4.3. Zabytki nieruchome – architektura warowna

W krajobrazie przestrzennym powiatu kwidzyńskiego występują charakterystyczne dla całego dawnego państwa zakonnego założenia obronne, tj. ceglane zamki, których systemy obronne były połączone z obwarowaniem miejskich ośrodków. Do dnia dzisiejszego z tych średniowiecznych założeń warownych zachował się kwidzyński zamek kapituły pomezańskiej, który został zespolony z gotycką katedrą w jeden organizm architektoniczny oraz fragmentarycznie zachowane w swej formie i strukturze mury obronne Kwidzyna. Ponadto na uwagę zasługują także relikty średniowiecznego zamku biskupiego i bramy miejskiej w Prabutach.

✓ **Kwidzyn, zamek kapitulny (zespół katedralno-zamkowy)**

Zespół katedralno-zamkowy to ogromne jedyne w swoim rodzaju założenie architektoniczne. Pierwotnie gotycki zamek stanowił samodzielną budowlę. Znaczną część wzniesiono w I poł. XIV w. Później, ale jeszcze w XIV w., dołączono do niego katedrę. Sam zamek zbudowany został na planie zbliżonym do kwadratu (48,4 x 49,6 m) z cegły licowej ułożonej w wątku gotyckim, zaś mury piwnicy i fundamenty z kamienia polnego. Do dziś zachowały się dwa skrzydła z krużgankami i bramą wjazdową w skrzydle północnym.

Budowla posiada typowe cechy zamku krzyżackiego (konwentualnego) z pierwszej połowy XIV w., gdzie narożniki akcentowane są wieżami a pod okapami dachów występują ganki obronne. Elewacje ścian zewnętrznych i wewnętrznych dwóch zachowanych skrzydeł artykułowane są wertykalnie blendami i horyzontalnie fryzem dekoracyjnym oraz pasem ganku obronnego. W jednym z narożników usytuowana jest potężna, wysoka na 59 m wieża główna, której mury zwieńczono blankami. Pełniła ona funkcje obronne, służyła też za dzwonnicę.

Najbardziej charakterystycznym elementem budowli jest gdańsko – wieża o przeznaczeniu obronnym i sanitarnym przykryta dachem dwuspadowym ze schodkowymi szczytami, na których zostały osadzone sterczyny. Wieża wraz z prowadzącym do niej krytym gankiem przylega do skrzydła zachodniego zamku. Połączenie między gdaniskiem, a głównym

piętrem zamku stanowi długi na 55 m, zadaszony korytarz opierający się na pięciu ogromnych filarach. Dansker wznosił się nad dawną odnogą rzeki Stary Nogat. Od strony północnej znajduje się jeszcze jedna wieża, a w nim zamkowa studnia. Najważniejsze pomieszczenia zamkowe mieszczą się na pierwszym piętrze. W skrzydle północnym to tzw. zimowy refektarz ze sklepieniem gwiaździstym wspartym na usytuowanej po środku sali kolumnie, skryptorium oraz izba mieszkalna prepozyta kapituły i skarbiec. W skrzydle zachodnim znajduje się największa zachowana sala, najprawdopodobniej dormitorium. Nad poziomem głównym znajdują się jeszcze dwie kondygnacje posiadające urządzenie obronne. Na zachodniej ścianie katedry zachowały się cenne relikty po rozebranych w 1798 r. skrzydłach – wschodnim i południowym. Wszystkie skrzydła były podpiwniczone.

Po 1772 r. kilkakrotnie przebudowywany na siedziby: sądu, wwiezienia i szkoły. W latach 1855-1875 przeprowadzono szeroko zakrojone prace budowlano-konserwatorskie pod kierunkiem Heinricha Kocha i Gustava Reicherta. Wówczas zaszły znaczne zmiany w układzie funkcjonalno-przestrzennym, m.in. wprowadzono nową klatkę schodową, otwory okienne, rekonstrukcję krużganków, sklepień, szczytu wieży studziennej oraz górnych partii narożnych wież. Oryginalne sklepienia w piwnicach, w skrzydle północnym gwiaździste, a pod niezachowanym skrzydłem wschodnim krzyżowe. Na piętrze także gwieździste, częściowo rekonstruowane, w tym w kwadratowej sali skrzydła północnego, z ośmiobocznym filarem środkowym pochodzącym z rozebranego skrzydła południowego. Od 1950 r. w zamku kapituły pomezańskiej mieści się muzeum – Zamek w Kwidzynie, oddział Muzeum zamkowego w Malborku[448].

- ✓ **Prabuty, relikty zamku biskupiego**

Zamek zbudowany w pierwszej połowie XIV w. przez biskupów pomezańskich na wyniesieniu pomiędzy jeziorami, jako rezydencja biskupia. Pierwotnie wzniesiony na planie trapezu, z trzema skrzydłami mieszkalnymi po południowej, północnej i zachodniej stronie, zgrupowanymi wokół dziedzińca oraz murem obronnym od wschodniej strony, w którym znajdowała się brama wjazdowa oraz z dwie wieże. Od strony wschodniej zamku biegła fosa. Zamek posiadał dwa rzędy murów obronnych, w tym zewnętrzny połączony z murami miejskimi. Trójkondygnacyjne budynki mieszkalne skrzydeł północnego i zachodniego były podpiwniczone. W czasie wojen polsko-krzyżackich kilkakrotnie niszczony przez wojska polskie, później odbudowywany i przebudowywany. Okres świetności zamku przypada na wiek XVI i XVII, rozwijało się tu życie kulturalne i naukowe. W wyniku pożaru w 1668 r. został dotkliwie zniszczony. Nie został ponownie odbudowany, jedno ze skrzydeł rozebrano, a pozostałe po przebudowie przeznaczono na koszary, szpital i magazyny wojskowe. Kolejny

[448] L. Krantz-Domasłowska, op. cit. s.24-27.

pożar w 1787 r. spowodował dalsze zniszczenia, odbudowano jedynie część budynków – nadal użytkowanych przez wojsko. W dalszych latach zamek był stopniowo rozbierany, a po drugiej wojnie światowej pozostały tylko ruiny[449].

- ✓ **Kwidzyn, relikty murów obronnych**

Z powtórnego przywileju z 1336 r. wiadomo, że już w latach 30. XIV w. miasto otaczał kamienno-ceglany mur obronny, który wytaczał kształt nieforemnego, wydłużonego w kierunku płd.-wsch. pięcioboku zbliżonego do trapezu, z którym było styczne obszerne ufortyfikowane przedzamcze zamku kapitulnego od strony północnej[450]. Kwidzyn posiadał w tym czasie trzy bramy miejskie:

Brama Malborska (Marienburger Tor) – była największym założeniem bramnym w mieście. Umieszczona w świetle dawnej ·ulicy Malborskiej (obecnie Braterstwa Narodów) na wysokości obecnej ulicy Targowej[451]. Flankowały ją dwie potężne wieże: Kaldenstein po płn.-zach. stronie oraz Blasii Mader po płd.-wsch. stronie. Dojazd do niej najprawdopodobniej prowadził przez most zwodzony poprzedzony przedbramiem (Zwinger)[452].

Brama Grudziądzka zwana także Bramą Wysoką (Graudenzer Tor, Hohe Tor) – zlokalizowana była w płd.-wsch. odcinku murów obronnych, w świetle dawnej ulicy Szerokiej (obecnie ul. Batalionów Chłopskich). Od niej prowadziła droga do Grudziądza i Chełmna, a także dalej na południe. Miała ona także zwodzony most oraz rozbudowane i umocnione przedbramie (Zwinger)[453].

Brama Nizinna zwana także Wodną lub Gniewską (Nieder Tor, Wasser Tor, Mewer Tor) – zlokalizowana została w pobliżu płd.-zach. narożnika murów miejskich, gdzie zamykała południowy wyjazd z Kwidzyna w kierunku Doliny Wisły, Starego Zameczku i najstarszego przedmieścia – Podolic. We wszystkich wnętrzach bram miejskich mieściły się mieszkania wydzierżawiane przez miasto[454].

Natomiast kamienno-ceglane mury obronne z koronującym krenelażem, klamrujące obwód miasta między bramami, posiadały w górnych powierzchniach murów oraz na basztach i wieżach otwory czy strzelnice umożliwiające obronę miasta. Wzdłuż wschodniego muru obronnego, po jego zewnętrznej stronie biegła fosa zasilana w wodę ze stawu znajdującego się

[449] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Prabuty…*, op. cit., s. 84.
[450] A. Pawłowski, *Rozwój przestrzenny miasta,* [w:] *Kwidzyn. Dzieje…,* op. cit., t. I, s. 96.
[451] W średniowieczu ulica ta nie była jeszcze wytyczona.
[452] M. Toeppen, op. cit., s. 52-53; E. Wernicke, op. cit., s. 51.
[453] Ibidem.
[454] M. Toeppen, op. cit., s. 52-54; A. Pawłowski, *Rozwój przestrzenny miasta,* [w:] *Kwidzyn. Dzieje…,* op. cit.,t. I, s. 98.

po wschodniej stronie miasta[455]. Wszystkie powyższe bramy miejskie i większość murów obronnych uległy rozbiórce w XVIII i XIX w. w procesie „uwalniania" ściśniętego średniowiecznymi murami miasta.

Obecnie zachowane są tylko fragmenty ciągu murów po stronie południowej, wzdłuż oraz między ul. Górną i Batalionów Chłopskich, zachodniej (skarpa Doliny Wisły, ul. Gdańska), a także odcinki murów dawnego przedzamcza po stronie zachodniej i wschodniej. Linia przebiegu nieistniejącego muru północnego przedzamcza została uczytelniona w nowej nawierzchni. Stan zachowania wszystkich fragmentów murów jest generalnie zły. Większość z nich była wielokrotnie przelicowywana materiałem ceramicznym (np. cegła klinkierowa), przy zastosowaniu w wielu przypadkach niewłaściwego spoiwa cementowego, które oddziałowywuje destrukcyjnie na materiał ceramiczny, jak również przy użyciu nieodpowiadającej rozmiarom, fakturą czy właściwościom fizyko-mechanicznym cegły gotyckiej.

- ✓ **Prabuty, zespół murów miejskich z Bramą Kwidzyńską**

System murów miejskich otaczał całe średniowieczne miasto Prabuty, w których ciągu znajdowały się trzy bramy: od południa Kwidzyńska (Szpitalna), od północy Wysoka (rozebrana w 1841 r.) i Królewiecka (rozebrana przed 1745 r.), od zachodu prowadziła do miasta furta zwana Bramą Garncarską. W wyniku wojen, które toczyły się w XV i XVI w. mury miejskie zostały uszkodzone i od XVIII w. były stopniowo rozbierane. Zachowały się fragmenty wraz z Bramą Kwidzyńską, która użytkowana była, jako skład prochu i areszt. Od 1908 r. pełniła funkcję wieży wodociągowej, która do początku lat 60. XX w. posiadała miedzianą kopułę. Aktualnie w Bramie Kwidzyńskiej znajdują się ekspozycje muzealne. W ostatnim czasie brama przechodziła także gruntowne prace budowlano-konserwatorskie[456].

5.4.4. Zabytki nieruchome – architektura miejska

W przestrzenni miast powiatu kwidzyńskiego występuje cały szereg ciekawych z punktu widzenia historycznego, jak również architektonicznego zabytków nieruchomych. Na uwagę zasługuje budownictwo Kwidzyna, który od 1772/1773 r. pełnił stolicę ważnego ośrodka urzędniczego. Kolejnym bodźcem dla inwestycji budowlanych były uzyskane wysokie kontrybucje wojenne od przegranej przez Francję wojny prusko-francuskiej w 1871 r. Oba te czynniki spowodowały zwiększenie ruchu budowlanego m.in. w zakresie budownictwa użyteczności publicznej, budownictwa rezydencjalnego, budownictwa koszarowego czy mieszkalnego. Do dzisiejszych czasów z tego okresu zachował się szereg realizacji, które

[455] Ibidem.

[456] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Prabuty*..., op. cit., s. 84.

obecnie stanowią przykłady dziedzictwa materialnego minionego czasu godnego zachowania w całym swoim autentyzmie, formie, wystroju, a niekiedy także w swojej pierwotnej funkcji.

Do obiektów pierwotnie rezydencjonalnych na terenie Kwidzyna zaliczyć można dawny pałac Fermora oraz pałac prezydentów rejencji kwidzyńskiej.

- ✓ **Dawny pałac Fermora (późniejszy urząd rejencji)**

Zlokalizowany przy dzisiejszej ul. Katedralnej, a wzniesiony w latach 1758-1762 w miejscu zabudowań gospodarczych przedzamcza podczas wojny siedmioletniej dla rosyjskiego gubernatora generała Wilhelma Fermora. Po 1772 r. ulokowano w nim siedzibę pruskiej Kamery Domen i Wojska oraz Sąd Nadworny i Krajowy, a w latach 1773-1945 – siedzibę Rejencji Kwidzyńskiej. Pałac był wielokrotnie rozbudowywany: w 1775 r., w latach 1798-1804 (wg projektu Davida Gilly, z fryzem z 1802 r. w elewacji frontowej, wykonanym prawdopodobnie przez uczniów Johanna Gottfrieda Schadowa), w 1872/1873 r. oraz w 1896/1897 r. W 1945 r. splądrowany i wypalony. W latach 1958-1959 odbudowany na potrzeby Technikum Młynarskiego[457]. W ostatnich latach zabytek przeszedł gruntowne i wzorcowe pace budowlano-konserwatorskie wraz z uporządkowaniem otoczenia.

- ✓ **Rezydencja prezydentów rejencji**

Okazała rezydencja położona jest przy ul. Katedralnej, przy dziedzińcu utworzonym przed ówczesnym urzędem rejencji (wcześniejszym pałacu Fermora), zbudowany został w początku XIX w. w stylu klasycystycznym dla piastujących na przestrzeni lat urząd prezydenta Rejencji Kwidzyńskiej dostojników. Obecnie w pałacu znajdują się mieszkania i biuro[458]. Stan zachowania zabytku nie jest najlepszy. Koniecznie wymagane są prace przy pokryciu dachowym.

Z racji tej, że Kwidzyn pełnił rolę ważnego ośrodka administracyjnego w tej części Prus utworzono tu szereg gmachów użyteczności publicznej, które powstawały etapami. W zasadzie poza spalonym w 1945 r. ratuszem miejskim wraz z historycznym centrum (zachował się tylko fragment gotyckiej wieży ratusza w formie trwałej ruiny i zasypane mury piwniczne) w Kwidzynie przetrwały wszystkie obiekty składające się na funkcjonalny program użyteczności publicznej. Godna uwagi jest zarówno skala tych realizacji, jak i staranność wykonania, dzięki udziałowi najlepszych architektów i artystów działających w Prusach Wschodnich, którzy propagowali wzorce berlińskie. Prezentują one głównie formę eklektyczną, łączącą elementy neostylów, najczęściej z kręgu neorenesanu i neogotyku. Wszystkie obiekty zachowały się po 1945 r. i chociaż nieco ucierpiały na wskutek wojennych

[457] B. Wiśniewski, *Program Opieki nad Zabytkami Miasta Kwidzyna…*, op. cit., s. 29.
[458] Ibidem.

pożarów, obecnie po remontach, świadczą o doskonałym poziomie architektury XIX i XX w. Do najciekawszych zaliczyć można:

- ✓ **Urzędy**

Dawny urząd starosty i siedziba starostwa (Kreishaus) przy dzisiejszej ul. Warszawskiej, wzniesiony w 1811 r. w pięknej klasycyzującej formie, obecnie po gruntownych pracach konserwatorsko-budowlanych i adaptacyjnych, związanych z nadaniem nowej funkcji - Domu Seniora. Nowa neobarokowa siedziba starostwa (Landratsamt), także przy dzisiejszej ul. Warszawskiej, wzniesiona w latach 1913-1915, obecnie Urząd Miasta. Dawna siedziba urzędów rejencji kwidzyńskiej w przebudowanym przez Davida Gilly pałacu Fermora, o którym mowa była wyżej. Dawny lazaret wojskowy, później siedziba policji i Urządu Finansowego (Finanzamt), przy ul. Piłsudskiego, wzniesiony w końcu XIX w., do niedawna biblioteka. Obecnie zabytek jest nieużytkowany, co zdecydowanie nie sprzyja jego kondycji.

- ✓ **Sądy**

Budynek dawnego Sądu Ziemskiego (Wyższy Sąd Krajowy - Kgl. Oberlandesgericht) przy ul. Braterstwa Narodów, powstał w latach 1798–1801 w duchu klasycystycznym wg. projektu architekta Davida Gilly. Do jego wybudowania użyto cegły rozbiórkowej pochodzącej z dwóch skrzydeł zamku kapitulnego, w późniejszych latach rozbudowywany. Obecnie znajduje się w nim szkoła katolicka, wymaga przeprowadzenia prac konserwatorsko-budowlanych. Dawna siedziba Zachodniopruskiego Ziemstwa Kredytowego z lat 1864-1866, eklektyczna, z elementami neorenesansu i neogotyku, projektu Gustava Reicherta rozbudowana pod koniec XIX w. W 1920 r. siedziba Komisji Plebiscytowej, następnie siedziba sądu przeniesionego po 1935 r. z zamku. Obecnie sąd rejonowy, po przeprowadzonych pracach konserwatorsko-budowlanych.

- ✓ **Szkoły**

Dawne Gimnazjum Królewskie dla chłopców im. Friedricha Schillera w Kwidzynie, wzniesione przy dzisiejszej ul. Słowiańskiej, w latach 1835-1838, w stylu klasycystycznym, najprawdopodobniej wg. projektu Karla Friedricha Schinkla, obecnie Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych nr 1, po pracach konserwatorsko-budowlanych. Dawna szkoła Obywatelska (tzw. Friedrischschule) w Kwidzynie, wzniesiona przy rozwidleniu dwóch ulic: dzisiejszej Chopina i Batalionów Chłopskich w latach 1851-1854, o cechach klasycyzujących, obecnie Państwowa Szkoła Muzyczna. Gmach dawnej Szkoły dla Dziewcząt w Kwidzynie przy obecnej ul. Chopina, wzniesiony w latach 1861-1862 w stylu neogotyckim i rozbudowywany w latach 1893-1896 oraz 1926 r., obecnie Społeczne Gimnazjum i Liceum im. Polskich Noblistów, po pracach konserwatorsko-budowlanych. Dawne wyższe liceum dla dziewcząt

im. Hermanna von Balka w Kwidzynie, wzniesione przy dzisiejszej ul. Hallera, w 1909 r. w stylu neogotyckim, obecnie Szkoła Podstawowa nr 5. Dawna szkoła handlowa i zawodowa (Hindenburgschule) w Kwidzynie, powstała przy dzisiejszej ul. Warszawskiej, w latach 1930-1931. Formą i wystrojem nawiązująca do modernizmu, rozbudowana o skrzydło boczne w 1932 r. i sale gimnastyczną w latach powojennych, obecnie Szkoła Podstawowa nr 4. Dawna Szkoła Gospodarstwa Wiejskiego w Kwidzynie, wzniesiona w latach 1928-1929, o modernistycznych cechach, obecnie część Szkoły Podstawowej nr 2. Dawne Gimnazjum Polskie w Kwidzynie, wzniesione przy dzisiejszej ul. Konarskiego, w latach 1934-1935, obecnie I Liceum Ogólnokształcące im. W. Gębika.

- ✓ **Szpitale**

Dawny szpital św. Jerzego z XVIII w. wzniesiony przy dzisiejszym Pl. Plebiscytowym w Kwidzynie, przebudowany w latach 1859-1860, o cechach neogotyckich. Szpital miejski w Kwidzynie przy ul. Hallera z lat 1905-1910, dawny szpital zakaźny fundacji mieszkańca Kwidzyna – Reubera. Wielokrotnie rozbudowywany i przebudowywany. Dawny szpital Diakonisek wzniesiony w II poł. XIX w. na obszarze dawnej osady podmiejskiej Marienau (obecnie ul. Malborska), aktualnie Dom Pomocy Społecznej w Kwidzynie, wielokrotnie rozbudowywany i przebudowywany. Dawny zakład psychiatryczny w Prabutach wzniesiony w latach 1928-1932, w okresie drugiej wojny światowej zakład zamieniono na lazaret dla żołnierzy niemieckich, obecnie szpital specjalistyczny.

- ✓ **Pozostałe budynki użyteczności publicznej**

Neogotycki gmach dawnej poczty cesarskiej w Kwidzynie, wzniesiony w 1911 r., przy dzisiejszej ul. Braterstwa Narodów oraz neogotycki budynek poczty w Prabutach, wzniesiony w latach 1893-1906, przy dzisiejszej ul. Warszawskiej[459]. Reprezentacyjny gmach dawnego Towarzystwa Kasyno w Kwidzynie, wg. najnowszych badań wniesiony został w 1875 r. wg. projektu Gustava Reicherta w stylu neoklasycystycznym, nieoficjalna pierwsza siedziba muzeum, przebudowany w 1935 r. na potrzeby nowego przeznaczenia - kina. Przez ostanie kilkanaście lat popadał w ruinę i obecnie trwają prace konserwatorsko-budowlane związane z nadaniem kulturalnej funkcji dla zabytku[460].

- ✓ **Zabudowa mieszkalna**

Kwidzyńska tkanka miejska została niestety pozbawiona historycznego centrum z zabudową w kwartałach wytyczonych jeszcze w średniowieczu. Zatarta została częściowo także siatka wcześniejszych traktów oraz przestrzeń dawnego placu rynkowego, wokół której

[459] A. Dobry, *Architektura i budownictwo Kwidzyna w czasach rejencji*, Rocznik Gdański, T. LV, z. 1, Gdańsk 1995.
[460] Ł. Rzepczyński, *Projekt Straty, Kwidzyn*, Malbork 2018, s. 4-5.

skupiał się zespół reprezentacyjnych kamienic powstałych w większości po wielkim pożarze miasta, który miał miejsce w 1710 r. Kamienice te charakteryzowały się zróżnicowaniem form i kompozycji fasad, bryły oraz wystrojem architektonicznym. Większość usytuowana była szczytowo z dwuosiową lub trójosiową kompozycją fasad. Do 1945 r. w pierzei zachodniej Rynku zachował się zespół malowniczych podcieni, które niegdyś okalały pozostałe pierzeje (w tym wnętrzu urbanistycznym wyjątek stanowiła północna pierzeje). Obecnie w przestrzeni miasta lokacyjnego znajduje się bardzo zróżnicowane budownictwo:

- współczesna zabudowa blokowa powstała w latach 60. XX w., która zupełnie nie licuje z architekturą gotycką zespołu katedralno-zamkowego i murów obronnych oraz nie harmonizuje pod względem urbanistycznym, architektonicznym, historycznym z dawnym obrazem, funkcją i *genius loci* Starego Miasta;
- współczesna zabudowa blokowa z handlowo-usługowymi przestrzeniami, wzniesiona w dwóch etapach w ostatnich dziesięcioleciach w obrysie dawnych kwartałów (północnym i zachodnim), która w swoim wyrazie formy, bryły i kompozycji miała nawiązywać do tej niezachowanej historycznej (*Rekompozycja Przestrzenna Rynku Starego Miasta w Kwidzynie*). Obie inwestycje zostały poprzedzone szeregiem badań archeologicznych, architektonicznych i historycznych[461]. W miejscu nowej zabudowy doszło niestety do rozbiórki wszystkich odkrytych i zachowanych reliktów architektonicznych, w tym także tych **najstarszych średniowiecznych, które niemalże przez ćwierć wieku ulegały destrukcji poprzez zaniechania polegające na ich niezabezpieczeniu oraz do wyburzenia jedynej ocalałej kamienicy czynszowej wzniesionej ok. 1912 r., znajdującej się przy obecnej ul. Błogosławionej Doroty (dawniej Markt 6)**.

Zabudowa poza miastem lokacyjnym, związana z czasami rejencji, objęła tereny dawnych przedmieść i ogrodów. Wzdłuż głównych traktów wychodzących z miasta, w tym na południe wzdłuż dzisiejszej ul. Grudziądzkiej, a na płn.-wsch., powstały domy z ogrodami dla urzędników, jako wolnostojące budynki na obszernych działkach. Prezentowały zabudowę wolnostojącą, jedno lub kilkurodzinną, często bliźniaczą, tworząc typowe przedmieścia. Bliżej ówczesnego centrum, czyli w okolicach dzisiejszego Pl. Plebiscytowego, przy ul. Piłsudskiego czy ul. Słowiańskiej była to już zabudowa bardziej skupiona, parterowa lub piętrowa, zazwyczaj z zielonym ogrodem w tylnej części parceli[462].

[461] Do najnowszych badań, już o charakterze ratowniczym, zaliczyć można te przeprowadzone tuż przed rozpoczęciem inwestycji w kwartale zachodnim, których autorem był Łukasz Rzepczyński (autor niniejszego Programu). Głównym celem prac badawczych było rozpoznanie historii własnościowej i budowlanej, od późnego średniowiecza do 1945 r., w szczególności uchwycenie faz i etapów przekształceń budowlanych z próbą rekonstrukcji w oparciu o badania historyczne i architektoniczne.
[462] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 111.

Budownictwo z końca XIX i początku XX w., wiąże się głownie z ważną inwestycją, która pozostawiła duże piętno w układzie przestrzennym miasta i osad podmiejskich, mowa tu o budowie kolei w latach 80. XIX wieku. Realizacja ta została przeprowadzona po wschodniej stronie miasta w znacznej odległości od średniowiecznego układu miejskiego. Najprawdopodobniej było to świadome odsunięcie linii kolejowej od miasta, aby nie ingerować w ukształtowane tutaj struktury przestrzennej[463]. Linia kolejowa przecinała osady podmiejskie: Marienfelde oraz Marienau. Ta pierwsza znajdowała się na wschód od centrum w kierunku Prabut. Jako pierwsza została włączona w granice miasta w 1907 r[464]. Wieś Marienau, leżąca na północ od centrum oraz wieś Schäferei, znajdująca się na płn.-wsch. od centrum, włączono do miasta dopiero w 1936 r. Wówczas miasto zaczęło systematycznie rozbudowywać się w kierunku stacji kolejowej. Do lat 20. XX wieku teren między dotychczasowym obszarem miejskim a dworcem zapełnił się nowymi budynkami. Na siatce ulic powstała charakterystyczna regularna zabudowa, z reguły zwarte pierzeje kamienic o kilku kondygnacjach, szczególnie reprezentacyjna wzdłuż głównej ulicy, osi łączącej dworzec z centrum miasta (ob. ul. Chopina). W okresie międzywojennym miasto rozwijało się dalej w kierunku wschodnim i płn.-wsch. oraz płd.-wsch. poza linią kolejową, m.in. na obszarach dawnych osad Marienfelde i Schäferei. Zabudowa w tym regionie powstała w większości między 1920-1938 r.[465]. Odrębną grupę stanowią historyczne osiedla wolnostojących lub sprzężonych bliźniaczo małych domów jednorodzinnych z lat 20. i 30. XX w., tzw. Siedlungs Haus. Większość charakteryzowała się dwuspadowymi dachami z odeskowanym szczytem. Wznoszone były z drewna (nieliczne) i przede wszystkim z cegły.

Z dawnej struktury budowlanej Starego Miasta w Prabutach pozostała pierzeja południowa, pochodząca z początku XX w. Tworzą ją eklektyczne, piętrowe kamienice, w zabudowie zwartej, zajmujące zwykle dwie pierwotne parcele, nakryte dachami dwuspadowymi o układzie kalenicowym. Drugie charakterystyczne miejsce o zachowanej zabudowie to brukowana ulica Długa, prowadząca wzdłuż linii murów obronnych od strony południowej i zachodniej. W części południowej przy kwartale kościelnym, pierzeję południową wyznacza ciąg piętrowych domów, trójosiowych i czteroosiowych, nakrytych dachami dwuspadowymi w układzie kalenicowym. W części zachodniej są to parterowe budynki, zbudowane w oparciu o mur obronny, nakryte wysokimi dachami, tworząc malowniczy zaułek. Na terenie przedmieść zachowały się liczne, okazałe wille i budynki wolnostojące o historyzujących formach, posadowione w otoczeniu zieleni[466].

[463] Cz. Betlejewska, op. cit., s. 247.

[464] Ch. Wodaege, *Aus der Chronik des Ortes Marienau Kreis Marienwerder*, [w:] *Marienwerder Westpreussen*, red. O. Gründer i F. Neumann, Celle 1983, s. 251.

[465] Cz. Betlejewska, op. cit., s. 248.

[466] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 113.

Zabudowa historyczna w Gardei zachowała się głównie w obu pierzejach dawnego Rynku i to też tylko szczątkowo. Tworzą ją trój- i dwukondygnacyjne kamienice, pochodzące przeważnie z przełomu XIX i XX w., pierwotnie wyznaczające zwarty ciąg zabudowy. Bryły nakryte dachami dwuspadowymi o układzie kalenicowym, elewacje budynków głównie trójosiowe i czteroosiowe, tynkowane, ze skromnym detalem architektonicznym. Obecnie w obu pierzejach widoczne są znaczne ubytki w zabudowie, puste i niezagospodarowane parcele odebrały Rynkowi charakter głównej przestrzeni publicznej miasta[467].

5.4.5. Zabytki nieruchome – architektura militarna

Po powstaniu II Rzeszy Niemieckiej w Kwidzynie zostały zlokalizowane dwa duże zespoły koszar. Wzniesiono je za fundusze pochodzące z przekazanej przez Francję kontrybucji będącej jednym z efektów końcowych wojny prusko-francuskiej toczonej w latach 1870-1871. W jednym z tych zespołów, przy dzisiejszej ul. Grudziądzkiej znalazła siedzibę Królewska Szkoła Podoficerska (Königliche Unteroffizierschule). Budowa kompleksu budynków rozpoczęła się już w 1876 r. Latem 1877 r. oddano w stanie surowym budynek dydaktyczny oraz administracyjny i rozpoczęto budowę koszar, które zostały ukończone jesienią 1878 r. W następnym roku wybudowano jeszcze salę gimnastyczną, ujeżdżalnię i stajnię. Powstało jeszcze klika innych obiektów służących funkcjonowaniu całemu założeniu. Autorem projektu był rejencyjny radca budowlany Kirchhof (inne źródła podają Gustawa Reicherta, znanego kwidzyńskiego architekta). Budowę nadzorował radca budowlany Dublanski, a inicjatorem budowy był porucznik Frobenius. Koszt przedsięwzięcia wyniósł 1 366 400 marek. Ostatecznie całe założenie składało się z 6 gmachów oraz z kilku mniejszych zabudowań. Wszystkie budynki wchodzące w skład szkoły zostały wykonane w stylu neogotyckim. Rozwiązanie szkoły nastąpiło na mocy postanowień traktatu wersalskiego. Podczas plebiscytu w 1920 r. w murach dawnej szkoły kwaterował batalion włoskich żołnierzy z piechoty górskiej. Po wygranym przez Niemcy plebiscycie do budynków koszarowych przybył jeden z batalionów ze śląskiego Jawora. Od tego czasu dawna szkoła podoficerska przyjęła nazwę – Schlesier Kaserne (Koszary Ślązaków). W 1928 r., tuż po opuszczeniu 2 i 4 kompanii karabinów maszynowych, do Kwidzyna przybył Batalion Szkoleniowy z kompanią nauczania podoficerów, który tam zakwaterowano. W 1940 r. ponownie otwarto w tym miejscu szkołę podoficerską, której nazwa brzmiała – Heeres Unteroffizier-Schule Marienwerder (HUSM). Szkoła ta funkcjonowała do 1945 r. Po wojnie przez krótki okres w zespole stacjonowały wojska sowieckie. Od 1951 r. koszary przejęło Wojsko Polskie – 22 Brygada Pancerna. Na początku lat 90. XX w. wojsko opuściło Kwidzyn, pozostawiając wszystkie zabudowania koszarowe. Obecnie zespół koszarowy mieści liczne instytucje państwowe,

[467] Ibidem, s. 114.

samorządowe oraz firmy prywatne. Stan zachowania poszczególnych budynków jest zróżnicowany[468].

Kolejny kwidzyński zespół koszarowy zlokalizowany przy dzisiejszej ul. Kościuszki, wzniesiony został w 1895 r. w duchu historyzującym (neogotyk) dla 71 Pułku Artylerii Polowej z II Oddziałem i 4 oraz 5 i 6 Baterią (od roku 1902 - Wielki Komtur), który w 1909 roku został przeniesiony do Grudziądza. Od tego roku koszary zajmował 72 Pułk Artylerii Polowej Wielki Mistrz (Feldartillerie-Regiment Nr. 72 Hochmeister), który wchodził w skład 36 Dywizji Cesarstwa Niemieckiego. Całe założenie składało się z szeregu budynków funkcyjnych. W późniejszych latach rozbudowywane i przebudowywane. Obecnie zespół koszarowy mieści liczne instytucje państwowe, samorządowe (w tym siedzibę starostwa) oraz firmy prywatne. Stan zachowania poszczególnych budynków jest zróżnicowany[469].

Ponadto w skład miejsc związanych z obecnością wojska w Kwidzynie wchodziły jeszcze inne obiekty, tj: place ćwiczeń (obecnie stadion miejski i lasy za Piekarniakiem), strzelnica i kąpielisko na Miłosnej, kasyno oficerskie (przy obecnej ul. Kościuszki), prochownia w Karszwicach (obecnie okolice ul. Żwirowej), magazyny prowiantu (obecnie miejsce I Liceum Ogólnokształcącego), a także wcześniej wspomniany lazaret (późniejsza biblioteka przy obecnej ul. Piłsudskiego).

W Prabutach zaś, znajduje się zespół dawnych koszar przy dzisiejszej ul. Wojska Polskiego, wzniesiony w latach 1885-1887 wraz z kasynem, domem strzeleckim, placami ćwiczeń i torem jeździeckim. Na uwagę zasługuje malownicza konstrukcja szkieletowa części obiektów koszarowych. Aktualnie założenie koszarowe pełni funkcje mieszkaniowe i gospodarcze. Stan zachowania poszczególnych budynków jest zróżnicowany[470].

W południowej części powiatu kwidzyńskiego znajdują się także relikty dawnych umocnień osłaniających ważny węzeł komunikacyjny w Kwidzynie i przeprawy na Wiśle, które powstały latem 1939 r., jako zabezpieczenie mobilizacji i uderzenia sił niemieckich w kierunku Grudziądza. Odcinek zachodni składa się, z co najmniej trzech schronów bojowych (typ MG-Schartenstand D) zbudowanych półtora kilometra na północ od granicy między wałem Wisły a lasami kwidzyńskimi (Rusinowo i Okrągła Łąka). Wszystkie schrony są dosyć dobrze zachowane[471].

5.4.6. Zabytki nieruchome – architektura wiejska

Architektura wiejska powiatu kwidzyńskiego jest zróżnicowana, co wynika m.in. ze specyfiki ukształtowania terenu (Dolina Wisły i wysoczyzna), a także z uwarunkowań

[468] O Gründer, *Marienwerder und seine Soldate*, [w:] *Marienwerder Westpreussen. Aus dem Leben einer deutschen Stadt an der unteren Weichsel*, red. O. Gründer i F. Neumann, Celle 1983, s. 101.
[469] Ibidem.
[470] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 109.
[471] Gorączka Fortyfikacji http://www.kaczorek.easyisp.pl/pisz/fort/garde002.htm (dostęp: 09.07.2021).

historyczno-osadniczych. Szczególnie charakterystyczne budownictwo wiejskie powiatu występuje na terenach nadwiślańskich, które związane jest z osadnictwem olęderskim, rozwiniętym na tym terenie po połowie XVI w., gdy rozpoczęła się masowa akcja zasiedlenia terenów przez protestanckich przybyszów z Niderlandów i Fryzji. Wśród nich największe uznanie pod względem umiejętności zagospodarowywania podmokłych terenów, zyskali sobie menonici. Wypracowali powtarzalne typy rozplanowania zagród, wśród których wyróżnić można dwa podstawowe:

- skupiający pod jednym dachem wszystkie funkcjonalne części tj.: mieszkalną, oborę i stodołę. Wyróżnić tu można trzy odmiany zagród: zagroda liniowa (Langhof), zagroda kątowa (Winkelhof) i zagroda krzyżowa (Kreuzhof). Na terenie powiatu kwidzyńskiego odnotowano dwa pierwsze typy;
- rozproszony, w którym wolnostojące budynki wyznaczają regularne podwórze gospodarcze. Typ ten na naszym obszarze rozpowszechnił się pod koniec XIX w., co było także uwarunkowane przepisami przeciwpożarowymi[472].

Zagrody stawiano na sztucznie usypanych wzniesieniach, tzw. terpach z usytuowaniem zagrody częścią mieszkalną w górę nurtu rzeki. Na tym terenie w większości wypadków ustawione są ścianą wzdłużną do drogi biegnącej przez wieś. W przypadku niektórych siedlisk głównym wyznacznikiem nieregularnego ich rozmieszczenia były cieki wodne. Elementem tworzącym zamkniętą przestrzeń zagrody stanowiły również ogródki kwietno-warzywne oraz sady. Ogródki sytuowano przeważnie pomiędzy częścią mieszkalną a drogą. Sady znajdowały się za nimi, do których często prowadziły drzwi w ścianie szczytowej[473].

W obrębie tych typów pojawiało się dużo rozmaitych odmian opartych na zredukowanych rozwiązaniach, np. budynki gospodarcze zblokowano, natomiast dom pozostał wolnostojący, ewentualnie do domu przylegała jedynie obora. Zabudowania tego typu spotkać możemy jeszcze w Gniewskim Polu, Janowie, Lipiankach, Marezie, Nowym Dworze, Rudnikach, Barcicach, Mątowskich Pastwiskach, Bronisławowie, Glinie, Kaniczkach i Wiślinach. Ze względu na brak właściwej opieki domy te z roku na rok znikają z krajobrazu Doliny Kwidzińskiej. Za przykład mogą posłużyć dwie najstarsze zagrody z gminy Sadlinki i gminy Ryjewo, które w ostatnim dziesięcioleciu zniknęły z krajobrazu Doliny Kwidzyńskiej:

- zagroda Bechera z Kaniczek w gminie Sadlinki z charakterystyczną podcieniową wystawką wspartą na czterech słupach, zespolona liniowo w konstrukcji wieńcowej z murowaną częścią inwentarską o bardzo bogatej historii sięgającej 1757 r. Była ostatnią i najstarszą tego typu zagrodą znajdującą się w krajobrazie kulturowym Niziny

[472]Katalog Osadnictwa Holenderskiego w Polsce http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=kwi&id=5 (dostęp: 10.07.2021).
[473] Ibidem.

Kwidzyńskiej. W 2014 r. została translokowana do Olęderskiego Parku Etnograficznego w Wielkiej Nieszawce koło Torunia. Obecnie jest pieczołowicie odrestaurowana i odbudowana, a także wyposażona w historyczne sprzęty i wystrój. Stanowi wizytówkę parku[474];

- zagroda kątowa z Mątowskich Pastwisk w gminie Ryjewo pochodząca z 1779 r., wzniesiona z drewna w konstrukcji wieńcowej. Za częścią mieszkalną znajdowała się obora. Wejście główne zlokalizowano w ścianie wzdłużnej od strony podwórza. Od szczytu, po 1779 r., dostawiono małą dwuizbową przybudówkę, tzw. izbę Starków. W 1827 r. w obrębie zagrody powstał dom dla pracowników rolnych, obecnie przeniesiony do skansenu w Nieszawce Wielkiej[475]. Do niedawna zagroda była jeszcze zachowana niemalże w autentycznym i integralnym stanie. Potem na skutek remontu, który był przeprowadzony wbrew wszelkim zasadom konserwatorskim całkowicie została zatarta jego dawność i autentyczność. Po pożarze, który miał miejsce po płn.-wsch. stronie, zabytek około dwóch lat temu został rozebrany i całkowicie zniknął z przestrzeni Mątowskich Pastwisk.

Oprócz tego typu zabudowy na terenie gminy Kwidzyn występują budynki o funkcji mieszkalnej, gospodarczej czy użyteczności publicznej z pocz. XX w. i okresu międzywojennego. Dominuje zabudowa z cegły – z elewacjami wykończonymi czerwoną cegłą licówką, bądź z elewacjami tynkowanymi. Są to przeważnie budynki na rzucie prostokąta, kryte wysokimi dachami dwuspadowymi (dachówka esówka lub karpiówka), często na kamiennych fundamentach. W dawnych bogatych gospodarstwach spotkać można domy o znacznych gabarytach, na wysokiej kamiennej podmurówce, z osiowo zaznaczonym wejściem, często umieszczonym w ryzalicie, z kilkuosiowymi lukarnami. Elewacje zdobione były klasycystycznym detalem architektonicznym (kompozytowe pilastry, gzymsy, trójkątne lub półokrągłe naczółki). Przy budynkach mieszkalnych usytuowane były duże, murowane budynki inwentarskie (obory, chlewnie) z cegły licówki, z bogatym wystrojem elewacji oraz potężnych rozmiarów drewniane stodoły. Przykłady takiej zabudowy spotkać można w wielu wsiach zarówno w Dolinie Wisły, jak i na wysoczyźnie[476].

Warto również w tym miejscu uwypuklić obecność w krajobrazie wiejskim suszarni tytoniu, które pojawiły się na początku XX w. w Dolinie Wisły. Rodzaj takiego budownictwa gospodarczego był związany z nowym kierunkiem rozwoju produkcji rolnej, czyli uprawy tytoniu, na tutejszych gruntach torfowo-piaszczystych. Budynki te wznoszono głównie w latach 1905-1920. Największa ich obecność zlokalizowana jest w gminie Sadlinki,

[474] Marienwerder Zaginione Miasto http://kwidzyn-muzeum-lukasz.blogspot.com/2015/02/kanitzken-kunkenau-kaniczki-zagroda.html (dostęp: 08.07.2021)
[475] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 117.
[476] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kwidzyn…,* op. cit., s. 39-40.

szczególnie w Bronisławowie i Olszanicy. Występują w trzech rozmiarach – długość 8, 12 i 16 metrów, szerokość zawsze wynosi 6-7,5 metrów. Ściany tych budynków są w całości otwierane dwuskrzydłowymi, dwupoziomowymi drzwiami. W zależności od długości występuje jedna bądź dwie pary wrót, w wersji najdłuższej wrota są rozsunięte, w wersji 12-metrowej są one zblokowane. Dla zapewnienia odpowiedniego przepływu powietrza pomiędzy suszącymi się liśćmi budynki ustawiane były na betonowych klockach, a na dachu znajdował się charakterystyczny wzdłużny wywietrznik. W środkowym pasie (szczególnie w gminie Sadlinki) suszarnie łączone są pod jednym dachem ze stodołą, a poszczególne ich części różnią się sposobem deskowania ścian[477].

5.4.7. Zespoły dworsko-parkowe z folwarkami

Największe skupisko dużych zespołów pałacowo i dworsko-parkowych z okazałymi folwarkami zachowało się na terenie gminy Gardeja i gminy Kwidzyn. Znacznie mniej założeń występuje w gminie Prabuty, a jedynie nieliczne przykłady można wskazać w gminie Ryjewo i gminie Sadlinki. Zachowały się głównie założenia powstałe w II poł. XIX w., na miejscu starszych, zwykle dużo skromniejszych zespołów. Wyjątek stanowi barokowy dwór w Liczu, jednocześnie przykład rzadkiego rozwiązania wśród rezydencji tego czasu, z licowanymi cegłą elewacjami, szczęśliwie gruntownie odrestaurowany w ostatnich latach. Architektura większości dworów i pałaców utrzymana jest w konwencji eklektycznej, z nawiązaniem do neorenesansu, neoklasycyzmu lub neogotyku. Integralną częścią zespołów dworskich są zawsze założenia folwarczne, komponowane parki, niekiedy z obecnością rodowego cmentarza oraz malownicze położenie. Poniżej zostały przedstawione najciekawsze i najlepiej zachowane założenia w zaszeregowaniu gminnym.

Tabela 2. Przykłady zespołów dworsko-parkowych z folwarkami w gminie Gardeja

Lp.	MIEJSCOWOŚĆ	ZESPÓŁ	FORMA OCHRONY
1.	Albertowo	Zespół folwarczny (łącznie 10 obiektów)	Gminna Ewidencja Zabytków (GEZ)
2.	Cygany	Zespół dworsko-folwarczny (łącznie 4 obiekty: dwór, folwark i park)	GEZ
3.	Czachówek	Zespół dworsko-folwarczny (łącznie 18 obiektów: dwór, folwark, park, drogi)	GEZ

[477] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 118.

4.	Gardeja II Kalmuzy	Zespół dworsko-folwarczny (łącznie 4 obiekty: dwór, folwark, park)	GEZ
5.	Klasztorek	Zespół dworsko-folwarczny (łącznie 15 obiektów: dwór, folwark, park)	GEZ
6.	Klecewo	Zespół dworsko-folwarczny (łącznie 19 obiektów: dwór, folwark, park)	Rej. Zab.: A-1266 z dn. 08.03.1989, GEZ
7.	Krzykosy	Zespół folwarczny (łącznie 9 obiektów)	GEZ
8.	Międzylesie	Zespół folwarczny (łącznie 7 obiektów)	GEZ
9.	Nowa Wioska	Zespół dworsko-folwarczny (dwór, folwark, park, osada folwarczna)	Rej. Zab: A-1314 z dn. 18.07.1990, A-1550 z dn. 03.07.1995, GEZ
10.	Otłowiec	Zespół folwarczny (łącznie 12 obiektów)	GEZ
11.	Otłówek	Zespół dworsko-folwarczny (łącznie 17 obiektów: dwór, folwark, park)	A- 1683 z dn. 22.12.1998, GEZ
12.	Rozajny	Zespół dworsko-folwarczny (dwór, folwark, park)	GEZ
13.	Rozajny Małe	Zespół folwarczny (łącznie 8 obiektów: folwark, park)	GEZ
14.	Trumieje	Zespół folwarczny (łącznie 13 obiektów: folwark)	GEZ
15.	Wilkowo	Zespół dworsko-folwarczny (łącznie 8 obiektów: folwark, park)	GEZ
16.	Wracławek	Zespół dworsko-folwarczny (łącznie 12 obiektów: dwór, folwark, park)	GEZ
17.	Zebrdowo - Olszówka	Zespół pałacowo - parkowy z folwarkiem	GEZ

Tabela 3. Przykłady zespołów dworsko-parkowych z folwarkami w gminie Kwidzyn

Lp.	MIEJSCOWOŚĆ	ZESPÓŁ	FORMA OCHRONY
1.	Podzamcze	Zespół dworsko-parkowy	Rej. Zab. nr 123
2.	Bronno	Zespół dworsko-folwarczny	GEZ
3.	Brokowo	Zespół dworsko-folwarczny	GEZ

4.	Górki	Zespół dworsko-folwarczny	Rej. Zab. nr 1333
5.	Licze	Zespół dworsko-parkowy z folwarkiem	Rej. Zab. 336
6.	Mareski Dwór (Mareza)	Zespół dworsko-zagrodowy	GEZ
7.	Ośno	Zespół dworsko-folwarczny	GEZ
8.	Pawlice	Zespół dworsko-parkowy z folwarkiem	GEZ
9.	Rakowiec	Dworek myśliwski	Rej. Zab. nr 924
10.	Szałwinek	Zespół dworsko-folwarczny	GEZ

Tabela 4. Przykłady zespołów dworsko-parkowych z folwarkami w gminie Prabuty

Lp.	MIEJSCOWOŚĆ	ZESPÓŁ	FORMA OCHRONY
1.	Orkusz	Zespół dworsko-folwarczny	Rej. Zab. nr 1665
2.	Szramowo	Zespół dworsko-folwarczny	GEZ
3.	Kałdowo	Zespół dworsko-folwarczny	GEZ

Tabela 5. Przykłady zespołów dworsko-parkowych z folwarkami w gminie Ryjewo

Lp.	MIEJSCOWOŚĆ	ZESPÓŁ	FORMA OCHRONY
1.	Klecewko	Zespół folwarczny	GEZ
2.	Straszewo	Zespół dworsko-parkowy	GEZ
3.	Watkowice Małe	Zespół dworsko-parkowy z folwarkiem	Rej. Zab. nr 1016
4.	Watkowice Duże	Zespół dworsko-parkowy z folwarkiem	GEZ

Krótka charakterystyk wybranych przykładów:

- ✓ **Albertowo - zespół folwarczny**

Zespół powstał w XIX w. Składa się z części gospodarczej, rządcówki wraz z kompleksem towarzyszących obiektów i kolonii mieszkaniowej. Część gospodarcza składa

się z budynków gospodarczych rozlokowanych wokół prostokątnego podwórza. Rządcówce (ob. budynek mieszkalny, na płd.-wsch.) towarzyszy budynek gospodarczy oraz sad-ogród (niegdyś jeszcze dwa inne budynki gospodarcze ob. nieistniejące). Kolonia mieszkaniowa złożona z budynków mieszkalnych w otoczeniu budynków gospodarczych. Układ przestrzenny dość mocno zakłócony rozbiórkami licznych obiektów we wszystkich częściach zespołu, główne na terenie kolonii mieszkaniowej. Układ dodatkowo zakłócony nowo pobudowanymi obiektami gospodarczymi na wschodzie skraju zespołu, za podwórzem i blokami mieszkalnymi na terenie kolonii mieszkaniowej. Budynek rządcówki, zachowane obiekty gospodarcze oraz budynki mieszkalne w dobrym stanie technicznym. Ogród-sad zaniedbany, zarośnięty, wymaga uporządkowania[478].

- ✓ **Cygany – zespół dworsko-folwarczny**

Zespół znajduje się po płn.-wsch. stronie drogi przebiegającej przez wieś. Pochodzi z II poł. XIX w. Z założenia obecnie pozostał dwór, rządcówka (ob. budynek mieszkalny) oraz pozostałości parku. Dwór wykonany z cegły, na planie prostokąta, parterowy, podpiwniczony, kryty wysokim dwuspadowym dachem. Za dworem i rządcówką pozostałości parku. Układ przestrzenny założenia prawie niezachowany. Zabudowania folwarczne rozciągające się przed dworem, po obu stronach drogi wjazdowej zostały rozebrane. Obecnie dwór jak i dawna rządcówka w dobrym stanie technicznym, jedynie park w złym stanie, zachowany fragmentarycznie[479].

- ✓ **Klecewo - zespół pałacowo-parkowy z folwarkiem**

Zespół położony jest na płd.-wsch. od Kwidzynia, na wschodnim brzegu Jeziora Klecewskiego. Układ przestrzenny zespołu utrwalony w II poł. XIX w., wraz z budową nowego pałacu i zabudowań folwarcznych. Zespół składa się z czterech elementów: założenia rezydencjonalno-parkowego, folwarku, wsi folwarcznej oraz cmentarza rodowego. Obecny pałac pochodzi z ok. 1880 r. Na północ od pałacu znajduje się rządcówka, niewielki murowany budynek parterowy na rzucie prostokąta. Zabudowa folwarku zlokalizowana była na wschód od pałacu, wzdłuż drogi prowadzącej w kierunku Lasu Klecewskiego, gdzie zlokalizowano cmentarz rodowy. Aktualnie zachowane budynki powstały od II poł. XIX w. do lat 20. XX w. W II poł. XIX w. zespół zabudowań folwarku i wsi folwarcznej został ogrodzony ceglanym murem, obecnie zachowanym fragmentarycznie. Park założony na pocz. XVIII w. Układ zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem zachowany w dość dobrym stanie. Zachowany został charakter założenia z jego podstawowymi częściami składowymi (pałac, park, folwark i tereny towarzyszące – las z cmentarzem rodowym i wieś folwarczna oraz zasadnicze osie

[478] J. Nawrot-Bukowiec, op. cit., s. 59-60.
[479] Ibidem, s. 60.

komunikacyjne). Pałac przetrwał do dziś w zasadniczym kształcie i dość dobrym stanie technicznym. Zabudowania gospodarcze częściowo przebudowane[480].

- ✓ **Krzykosy - zespół folwarczny**

Zespół folwarczny z II poł. XIX w. tworzą ceglane budynki zgrupowane wokół prostokątnego, rozległego dziedzińca, wzniesione z nawiązaniem do form historyzujących. Szczególnie wyróżnia się stajnia z wozownią posiadającą wieżę zegarową, zwieńczona neogotyckim krenelażem. Obiekt założony na rzucie zbliżonym do litery "L", jednokondygnacyjny. Klasycystyczny budynek dworu z kolumnowym portykiem od frontu nie zachował się do naszych czasów. W skład zespołu wchodzi również park. Zespół ocalał w dość dobrym stanie, układ przestrzenny zachowany (brak dworu). Budynki w dobrym stanie technicznym. Park zaniedbany, zarośnięty, wymaga bieżącej pielęgnacji[481].

- ✓ **Nowa Wioska - zespół pałacowo-parkowy z folwarkiem**

Zespół pałacowo-parkowy składa się z kilku części: pałacu wraz z dużym założeniem parkowym i ogrodem, folwarku w części płn.-zach., kościoła wraz z cmentarzem w części płn.-zach., kilku budynków dawnych czworaków znajdujących się pomiędzy pałacem a folwarkiem oraz wsi położonej wzdłuż drogi, na północ od pałacu. Pałac wzniesiony w 1779 r., został znacznie przebudowany w II poł. XIX w., z pozostawieniem starszych reliktów w strukturze murów. Wokół pałacu od strony południowej i zachodniej rozciąga się teren parku z wysoką zielenią komponowaną oraz pozostałości sadu. Na wschód od pałacu znajduje się folwark założony wokół prostokątnego podwórza gospodarczego, obecnie częściowo zabudowanego nowymi stajniami. Przy wjeździe na folwark mieści się budynek rządcy (ob. budynek mieszkalny), naprzeciw niego spichlerz (prawdopodobnie najstarszy budynek folwarku, wzniesiony w konstrukcji szkieletowej), a obok spichlerza kuźnia. Po zachodniej stronie folwarku duże kubaturowe stajnie i obory. Od południa, na granicy z ogrodem, folwark zamyka budynek stajni, założony na planie litery "L", tworząc wewnątrz folwarku czworoboczny dziedziniec. Układ przestrzenny założenia zachowany w stanie z poł. XIX w., poszerzony o nowe obory w części wschodniej folwarku. Budynki znajdują się w dobrym stanie technicznym, są użytkowane i na bieżąco remontowane. Aktualnie na terenie folwarku znajduje się stadnina koni[482].

- ✓ **Podzamcze – dwór**

Obecna miejscowość stanowi połączenie w 1928 r. dwóch niezależnych wsi: Podzamcza i Starego Czerwonego Dworu. Zręby dworu pochodzą z przełomu XV/XVI w., początkowo był

[480] Ibidem, s. 62.
[481] Ibidem, s. 63.
[482] Ibidem, s. 63-64.

to dwór obronny, by w XVIII w. po przebudowie uzyskać bardziej rezydencjonalny charakter. Budynek murowany, otynkowany, kryty dachem naczółkowym, do elewacji frontowej na narożach przylegają dwa alkierze na rzucie ośmioboku, kryte dachem wielospadowym, zwieńczonym drewnianą iglicą[483].

- ✓ **Licze – zespół dworsko-parkowy z folwarkiem**

Wieś i dobra rycerskie, odnotowane w źródłach przed 1293 r. W połowie wieku XVII właścicielem był Jan Kospot, który w 1664 r. wybudował zachowany obecnie dwór, otoczony komponowanym parkiem. Po przejęciu zarządzania majątkiem przez Karla Gorga, rozbudowany dwór był siedzibą jego rodziny do 1931 r. Kompozycję dworu wyróżnia wśród barokowych budowli sposób aranżacji elewacji, w której użyto cegły licówki skontrastowanej z bogatym detalem architektonicznym. Elewacje dworu dzielą jońskie pilastry wspierające drewniany gzyms. Pod oknami facjat i w polu szczytu elewacji frontowej występuje dekoracja w formie girland. Powojenne i współczesne dobudowy nie zatarły formy pierwotnej bryły. We wnętrzu zachował się jeden z kominków oraz polichromie na stropie holu. W parku, założonym jeszcze w XVIII w., a rozwiniętym w II poł. XIX w., czytelne są elementy komponowanej zieleni w formie alei, altan i szpalerów granicznych. Obecnie dwór jest siedzibą Domu Seniora[484].

5.4.8. Zabytki nieruchome – zabytki techniki i hydrotechniki

Na obszarze powiatu kwidzyńskiego występuje cały szereg przykładów zabytków techniki i hydrotechniki. Większość z nich związana była z rozwojem cywilizacyjno-gospodarczym, np. produkcyjnym, transportowym, technologicznym itp., a pozostałe związane były z potrzebą ujarzmienia i efektywnego wykorzystywania obszarów zalewowych w Dolinie Wisły, w tym samej rzeki Wisły. Przez ostatnie dziesiątki lat obiekty uległy zapomnieniu, w szczególności, kiedy straciły swoje pierwotne funkcje użytkowe. Wówczas, też wiele z nich bezpowrotnie zniknęła z krajobrazu kulturowego powiatu kwidzyńskiego, np. dawna parowozownia w Kwidzynie, linia kolejowa wraz ze stacją na Miłosnej prowadząca do Kisielic, kolej wąskotorowa przecinająca pola i łąki nadwiślańskie, browary, gorzelnie, fabryka przetworów owocowo-warzywnych w Kwidzynie, elektrownia w Kwidzynie, cały szereg młynów rzecznych i wiatrowych, mostów i wiaduktów. Ze względu na ich złożoną specyfikę funkcjonalno-użytkową (wg. pierwotnego przeznaczenia) możemy podzielić je na kilka grup: młyny, wodociągi i kanalizacje miejskie, elektrownie, gazowanie, budownictwo kolejowe (kolej normalnotorowa i wąskotorowa), gorzelnie, browary, rozlewnie, fabryki, tartaki, mosty

[483] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 120-121.
[484] Ibidem, s. 125.

i wiadukty, cegielnie, kuźnie, kanały, wały wiślane, wodowskazy, jazy rzeczne, ostrogi na Wiśle (regulacja Dolnej Wisły), założenie portowe i inne.

Poniżej wybrane przykłady

✓ **Młyny**

Wśród wszystkich dawnych młynów występujących na obszarze dzisiejszego powiatu dominowały młyny wodne, które położone głównie były nad rzeką Liwą. Poza nimi występowały także młyny wiatrowe (nie zachował się żaden), młyny parowe oraz elektryczne. Obecnie zachowała się tylko część z nich, jednak żaden nie pełni już pierwotnej funkcji. Najbardziej znane to:

- młyn wodny Kaszarniak (Grutzmühle), położony nad Liwą w dawnej osadzie podmiejskiej Owczarnia, pierwotnie folusz sukienników, od 1831 r. papiernia Jana Kantera, obecnie opuszczony;
- młyn wodny Kuźnica (Hammermühle), zlokalizowany przy rzece Liwie, między ul. Sportową i ul. Młynarską, naprzeciw dawnego browaru. Otwarty w 1858 r. W następnych latach rozbudowywany o nowe budynki. Od ponad dziesięciu lat nieczynny i ogołocony z wyposażenia. Na przełomie 2017 i 2018 r. doszło do rozbiórki nie tylko ahistorycznych obiektów, ale również tych o wartościach historycznych. Zachowany tylko główny korpus dawnego założenia młyńskiego[485]. Młyn murowany, na planie prostokąta, czterokondygnacyjny, licowany z cegły. Obecnie nieużytkowany. **Niszczeje**;
- młyn wodny Piekarniak lub Piekarski Młyn (Bäckermühle), zlokalizowany w malowniczej dolinie Liwy koło Kamionki gm. Kwidzyn. Młyny w tym miejscu funkcjonowały już w średniowieczu. Na początku XX w. doszło do wzniesienia nowego młyna murowanego z cegły na planie prostokąta o kilku kondygnacjach wraz z nowym przekopem doprowadzającym wodę z rzeki oraz żelbetonowym w konstrukcji jazem spiętrzającym wodę. Wcześniejszy młyn nie zachował się. Nowy funkcjonował do 1998 r. Pod koniec 2018 r. doszło niestety do jego rozbiórki. Z całego założenia zachowały się jeszcze dwa budynki – dom młynarza o dużej wartości architektonicznej i historycznej oraz budynek gospodarczy licowany z cegły (**do bezwzględnego zachowania**);
- młyn w Czarnym Dolnym (młyn, dom młynarza, stajnia z wozownią i budynek inwentarski). Powstał prawdopodobnie w I ćw. XX w. Być może wybudowany w miejscu starszego obiektu. Dom młynarza i pozostałe zabudowania gospodarcze pochodzą

[485] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 128.

prawdopodobnie z końca XIX w. Obecnie młyn jest nieużytkowany. Wszystkie budynki w zespole aktualnie w dobrym stanie technicznym[486];

- młyn w Gardei przy ul. Młyńskiej, tzw. "Gardejski młyn". Młyn wraz z zagrodą młyńską wybudowany ok. 1935 r. Zagrodę tworzył młyn z tartakiem (tartak obecnie nie istnieje), dom młynarza oraz niewielki budynek gospodarczy. Młyn murowany, na planie prostokąta, dwukondygnacyjny. Dawny dom młynarza położony na planie litery "T", z bogatą dekoracją elewacji (ozdobne obramowania okien, gzymsów, boniowanych lizen), która zachowała się do dziś. W trakcie przyszłych prac remontowych należy te elementy zachować. Budynki w dobrym stanie technicznym[487];
- młyn Parowy w Kwidzynie przy ul. Kościuszki (Kunstmühle), wzniesiony w latach 1910-1912 przez dwóch przedsiębiorców – Marcusa i Flatauera, na planie prostokąta, murowany z cegły licowej, posiada cechy neogotyckie z krenelażami i sterczynami, czterokondygnacyjny. Po ostatniej wojnie funkcjonował, jako magazyn, hurtownia, a po adaptacji w 2006 r. mieści się w nim galeria handlowa „Stary Młyn”.

✓ **Budownictwo kolejowe**

Dziedzictwo kolejowe obejmuje nie tylko budynki dworcowe, ale całą infrastrukturę związaną z kolejnictwem, czyli budynki towarzyszące, nasypy, mosty i wiadukty, a także urządzenia kolejki wąskotorowej. Dla całej linii Toruń – Malbork charakterystyczne były dworce barakowe, takie jak te, które zachowały się w Gardei, Ryjewie czy też nieistniejący już w Sadlinkach. W Gardei po zmianie granic zbudowano w 1927 r. drugą stację bliżej miasta. W Kwidzynie pierwszy dworzec był parterowym dworcem barakowym. Nowy budynek dworca, zlokalizowanego na osi obecnej ul. Chopina, ukończono ok. 1900 r. Architektonicznie i formalnie nawiązywał do architektury gotyckiej, czyli reprezentował styl historyzujący popularny w architekturze dworcowej na tym obszarze. W kolejnych miejscowościach powstawały okazałe budynki dworców w Gdakowie czy Brachlewie, murowane, o eklektycznej formie. Wśród nich wyróżnia się modernistyczna już bryła dworca w Prabutach, pochodząca z 1927 r. W ostatnich latach dworce w Kwidzynie i w Prabutach przeszły gruntowne prace budowlano-konserwatorskie, a w przypadku dworca w Kwidzynie, także prace adaptacyjne dla nowej bibliotecznej funkcji[488].

Poza budynkami kolejowymi występowały także mosty i wiadukty, m.in. na linii Kwidzyn-Kisielnice, która otwarta została w 1899 r., z przystankami Miłosna, Krzykosy, Rozajny i Wilkowo. Most na Liwie w Kwidzynie, wysoki na około 20 metrów jest najciekawszym zachowanym obiektem tej linii, która została w większości rozebrana jeszcze

[486] J. Nawrot-Bukowiec, op. cit., s. 67-68.
[487] Ibidem, s. 68.
[488] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 133.

przez Armię Czerwoną w 1945 r. Nasyp od mostu na wschód i wiadukt nad drogą krajową nr 55, zostały również w późniejszych latach rozebrane. Zachował się także wiadukt w Krzykosach. Linia Kwidzyn-Smętowo, stanowiła część linii Smętowo-Prabuty łączącej Kwidzyn z linią Toruń-Malbork, budowanej w latach 1905-1909. Powstały wówczas zachowane obecnie stacje w Nowym Dworze i Opaleniu. Reliktami tej linii kolejowej są również dwa wiadukty w Grabówku i przyczółki rozebranego mostu. Po ustanowieniu w 1920 r. nowej granicy i przekazaniu go stronie Polskiej stracił na znaczeniu, co doprowadziło w 1929 r. do jego demontażu i przeniesienia do Torunia i Konina. Ponadto w Rozpędzinach zachował się wiadukt nad drogą Kwidzyn-Sadlinki oraz most nad rzeką Liwą. Natomiast linia kolejowa Myślice-Prabuty, otwarta została w 1916 r. W Prabutach zachowały się cztery wiadukty, w tym dwa przy ul. Parkowej, a także cztery wiadukty w gminie Prabuty, m.in. w Jakubowie i Obrzynowie[489].

Na szczególną uwagę zasługują „relikty" dawnej kolei wąskotorowej, obecnej niegdyś w przestrzeni pól i łąk nadwiślańskich. W 1897 r. z inicjatywy starosty dr Brücknera rozpoczęto przygotowania do budowy kolei wąskotorowej na Nizinie Wiślanej w powiecie kwidzyńskim. Do tego celu założono spółkę Kolej Wąskotorowa Spółka Akcyjna Kwidzyn Prusy Zachodnie w Powiecie Kwidzyńskim (Die Kleinbahn-Aktiengesellschaft Marienwerder Westpreußen im Kreis Marienwerder). Wykonawcą była spółka Lentz&Co. ze Szczecina. Uroczyste otwarcie gotowych linii oraz dworca głównego w Marezie nastąpiło 27 września 1901 r. Do użytku oddano trzy linie: **południową** o długości 20,4 km, która prowadziła przez Marezę, Obory, Nowy Dwór, Grabówko, Grabowo, Kaniczki, Wiśliny, Nebrowo Duże, Glinę do Rusinowa; **linia północna** o długości 33,0 km. prowadziła przez: Marezę, Korzeniewo (bocznica do portu), Pastwę, Janowo, Gniew (przez Wisłę promem Landrat Brückner) do Wielkich Walichnów (po 1920 r. linia kończyła się za Pastwą w Gurczu; **linia wschodnia** Mareza-Kwidzyn o długości 2,68 km, prowadziła przez cukrownie przy obecnej ul. Toruńskiej do głównego dworca kolei normalnotorowych w Kwidzynie. Do infrastruktury kolejowej należały m.in.: sieć torów (w 1911 r. 59,8 km), mosty, przystanki w postaci wiat, oraz dworce. Główna stacja z dworcem mieściła się w Marezie, obecnie gmina Kwidzyn. Tu znajdowało się także całe zaplecze warsztatowo-techniczne. W skład wszystkich zabudowań dworcowych wchodziły następujące budynki: pawilon stacyjny sprzężony z częścią biurowo-mieszkalną rozbudowaną w latach 20. XX w., lokomotywownia, wagonownia, warsztaty, magazyny, remiza strażacka, stolarnia, stajnia oraz toaleta. Większość budynków była konstrukcji szkieletowej wypełnionej czerwoną cegłą. Do czasów obecnych zachowało się niewiele pozostałości po kolei wąskotorowej, która od 1901 r. wpisywała się w krajobraz Doliny Wisły. Do najważniejszych części składowych należy zachowany budynek dworcowy w Marezie gmina Kwidzyn, dawna lokomotywownia z warsztatami, stajnia oraz stolarnia.

[489] Ibidem, s. 134-135.

Wszystkie budynki uległy wielu niekorzystnym przekształceniom. Taki stan rzeczy zdecydowanie wpłynął negatywnie na ich stan zachowania[490]. Do unikatowych elementów infrastruktury kolejowej należy zachowany zespół mostów i wiaduktu łukowego z nasypami linii łączącej stację Mareza ze stacją Kwidzyn (okolice dzisiejszej ul. Drzymały i Balatonu).

Postulaty konserwatorskie:

- Do bezwzględnego zachowania i objęcia ochroną konserwatorską zespół wszystkich historycznych mostów i wiaduktów kolejowych, drogowych, a także pieszych (tzw. kładka łącząca ul. Grudziądzką z ul. Sportową w Kwidzynie) w powiecie kwidzyńskim, w tym w szczególności licowanych z cegły, stalowych o konstrukcji nitowanej oraz żelbetowych powstałych przed 1939 r.

✓ **Obiekty i infrastruktura energetyczna**

Pierwszą elektrownią wodną w naszym dawnym powiecie była elektrownia Stocki Młyn (Stockmühle) koło Pelplina, którą uruchomiono w 1907 r. Z początku były zaopatrywane majątki i miejscowości w bezpośrednim otoczeniu elektrowni, potem w latach 1910-1911 do obszaru zasilania należał powiat kwidzyński na wschód i zachód od Wisły. Zelektryfikowanie Kwidzyna i pozostałych części powiatu wiązało się także z budową w 1922 r. elektrowni przy obecnej ul. Wiślanej w Kwidzynie, sieci linii energetycznych napowietrznych, słupów energetycznych, a także całego zaplecza warsztatowo-magazynowego oraz biurowego. Do obecnych czasów zachowało się jeszcze wiele elementów tego typu dziedzictwa, w tym całe założenie warsztatowo-magazynowe przy dzisiejszej ul. Łąkowej[491], stacje transformatorowe, kratownicowe słupy energetyczne wchodzące w skład dawnych trakcji przesyłowych, a nawet cały szereg obiektów ruchowych tj. ebonitowe podstawy pod gniazda bezpieczników i liczników z aluminiowymi lub mosiężnymi tabliczkami reklamowymi niemieckich firm montażowych, występujące jeszcze w niektórych klatkach schodowych historycznych kamienic i domów[492].

✓ **Zespoły wodociągowe**

Miasto Kwidzyn posiada zespół urządzeń wodociągowych, które zostały uruchomione pod koniec XIX w. z ujęciem w Miłosnej. Natomiast w 1909 r. skanalizowano miasto. Z tego czasu zachowała się część infrastruktury, należą do niej m.in.: budynki wodociągów wraz

[490] Ł. Rzepczyński, *Problematyka zabytkoznawcza i konserwatorska architektury drewnianej - Dworzec kolei wąskotorowej w Marezie gm. Kwidzyn*, mps, Toruń 2016 r., s. 18-20.
[491] Pierwotnie odlewnia żeliwa i warsztat produkujący maszyny rolnicze z poł. XIX w.
[492] Marienwerder Zaginione Miasto http://kwidzyn-muzeum-lukasz.blogspot.com/2013/12/przedsiebiorstwo-energetyczne_28.html (dostęp: 11.07.2021)

z budynkiem mieszkalnym dla zarządcy. Charakterystycznym świadectwem infrastruktury wodociągowej jest oczywiście zachowana wieża ciśnień przy obecnej ul. Sportowej. Ponadto przy ul. Wiślanej zachowała się dawna oczyszczalnia ścieków oraz cały szereg żeliwnych pokryw studzienek ulicznych z napisami *Kanalisation Stadt Marienwerder* i innych podobnych.

Do unikatowych urządzeń wodociągowych można zliczyć system ujęcia i dostarczania wody w Prabutach, którego historia budowy sięga początku XVIII w. W 1722 r., z dotacji udzielonej przez króla Fryderyka Wilhelma, powstał drewniano-żelazny system wodociągowy miasta. Na głębokości 3,5 m pod Rynkiem Starego Miasta, metodą odkrywkową zostały wykonane korytarze, które obecnie należą do nielicznych zabytków pruskiej sztuki inżynierskiej na tym obszarze. Woda w zbiornikach miała służyć gaszeniu licznych pożarów drewnianej zabudowy miasta. W specjalnych otworach zobaczyć można zbiorniki, którymi kończy się każda odnoga. W kanałach zachowały się dawne haki, wnęki na lampy i pochodnie. Wejście do wodociągów znajduje się we wschodnich fundamentach dawnych murów miejskich[493].

- ✓ **Urządzenia i obiekty hydrotechniczne**

Obiekty te obecnie występują głównie w Dolinie Wisły. Są one świadectwem myśli i techniki inżynierskiej epok, w których powstawały – od średniowiecza, poprzez czasy nowożytne, dziewiętnastowieczne, aż do pocz. XX w. Mowa tu przede wszystkim o rozwiązaniach, które miały na celu uregulowanie koryta Wisły, usuwając jej rozlewiska i starorzecza w dolinie, a także o zabezpieczeniach przed wylewami Wisły oraz zagospodarowaniu całego obszaru nadwiślańskiego, głównie na cele rolnicze oraz portowo-żeglugowe (rzeka Wisła). W tym procesie wznoszono już od średniowiecza system wałów wiślanych, przekopywano w czasach nowożytnych kanały odwadniające i nawadniające, biegnące równolegle do Wisły, a także budowano całą sieć rowów melioracyjnych. Niezwykle istotną kwestią dot. spławności rzeki była jej regulacja na odcinku od Fordonu do jej ujścia, która miała miejsce w XIX w. Był to niezwykły wysiłek inżynieryjny i finansowy tamtych czasów.

Należałoby uwypuklić rolę nadwiślańskiej wsi Korzeniewo (Kurzebrack), która charakteryzuje się barwną i bogatą historią oraz dziedzictwem kulturowym niespotykanym nigdzie indziej w powiecie kwidzyńskim. Ze względu na swoje położenie, nierozerwalnie związana była i jest nadal z rzeką Wisłą, Kwidzynem, a także ważnym szlakiem komunikacyjno-pocztowym. Oprócz walorów historycznych i przyrodniczych, Korzeniewo zachwyca także szeregiem przykładów unikatowych zabytków architektury nadwiślańskiej,

[493] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 131-132.

zabytków techniki oraz hydrotechniki. Już od średniowiecza funkcjonowała tu przeprawa wiślana oraz port przeładunkowy, który został założony przez mieszczan Kwidzyna. W XVII w. znajdująca się nad rzeką przystań była wykorzystywana, jako główny punkt przeprawy mostami pontonowymi. Jedna z takich przepraw była strzeżona przez wojska francuskie w okresie wojen napoleońskich (lata 1805-1813). W połowie XVIII w. w Korzeniewie powstał port dla promów i dla składowania elementów mostu w okresie zimowym. W tym też okresie zlokalizowano nad brzegiem portu budynki powołanej pruskiej Komory Celnej w Kwidzynie, której zadaniem było ściąganie cła od polskiej żeglugi na Wiśle. W latach 40. XIX w. wybudowano duży port rzeczny oraz tzw. Dom Komisyjny. Miało to związek z gigantyczną inwestycją hydrotechniczną dot. regulacji Dolnej Wisły. W nowym porcie cumowały nie tylko łodzie wiosłowe, ale także jednomasztowe statki handlowe. Jednostki większe cumowały od strony zewnętrznej przy wiślanym brzegu. W latach 1970-1980 mały port został zasypany. Przeprawa przestała funkcjonować na początku XXI w., gdy nieopodal powstał most łączący oba brzegi Wisły.

Do unikatowych obiektów technicznych oraz hydrotechnicznych zaliczyć można wodowskazy portowe. W 1809 r. w Korzeniewie założono punkt pomiarów stanu wody, który znajdował się tuż przy wejściu do starego portu. Był najstarszym i jednym z kilku funkcjonujących na odcinku Wisły przynależącym do Prus. W latach 90. XIX w. powstał budynek wodowskazowy (Weichsel Pegelhaus), który zlokalizowany został na południowej, podwyższonej koronie wału nowego portu. Wzniesiono go z drewna w konstrukcji wieńcowej na planie prostokąta z wydatną wieżyczką, która od strony Wisły posiadała tarczę podobną do zegarowej. Umożliwiała ona odczytywanie aktualnej głębokości nurtu rzecznego przez sterników[494]. W okresie międzywojennym pełnił funkcję polskich placówek graniczno-celnych (port w Korzeniewie przyznano Polsce). W latach 60. XX w. mechanizm zdemontowano i nie wiadomo, gdzie został zdeponowany. Od lat 90. XX w. zabytek pełni rolę miejscowej kaplicy dla lokalnej społeczności. Obecnie stan zachowania zabytku jest zły! Wymaga pilnych działań zabezpieczających, a w dalszej perspektywie kompleksowych prac budowlano-konserwatorskich.

5.4.9. Formy ochrony zasobów przyrodniczych i zieleni komponowanej

W powiecie kwidzyńskim obszary objęte ochroną ze względu na walory przyrodnicze wynoszą 17 827 ha, co stanowi 21,3 % terenu powiatu. Możemy wyróżnić następujące formy ochrony przyrody tj.: rezerwaty przyrody, obszary chronionego krajobrazu, pomniki przyrody oraz użytki ekologiczne.

[494] J. Makowski, *Dolna Wisła i jej obwałowania*, Gdańsk 1998.,cz. II, s. 141-142.

Rezerwaty przyrody to obszary obejmujące zachowane w stanie naturalnym lub mało zmienionym ekosystemy, gatunki roślin i zwierząt, elementy przyrody nieożywionej, które mają istotną wartość naukową, przyrodniczą, kulturową i krajobrazową. O uznaniu danego terenu za rezerwat przyrody decyduje zarządzenie Ministra Środowiska. Na terytorium powiatu kwidzyńskiego występują dwa rezerwaty:

- ✓ **Kwidzyńskie Ostnice:** rezerwat florystyczny o powierzchni 2,56 ha ustanowiony w 1966 r. dla ochrony najbardziej wysuniętego na północ stanowiska ostnicy Jana oraz rzadkich gatunków roślin, zwierząt i zbiorowisk murawowych;
- ✓ **Jezioro Liwieniec:** rezerwat o powierzchni 82,80 ha utworzony w 1967 r. dla ochrony ostoi ptaków wodno-błotnych, miejsc gniazdowania łabędzia niemego i kolonii lęgowych mewy śmieszki. Obejmuje teren jeziora Liwieniec oraz przyległe obszary bagienne[495].

Obszary chronionego krajobrazu są terenami chronionymi ze względu na wyróżniające się krajobrazowo tereny o zróżnicowanych ekosystemach oraz ze względu na istniejące lub odtwarzane korytarze ekologiczne. Zagospodarowanie tych obszarów powinno zapewnić stan względnej równowagi ekologicznej systemów przyrodniczych. Na terenie powiatu kwidzyńskiego występuje siedem obszarów chronionego krajobrazu:

- ✓ **Obszar Chronionego Krajobrazu Doliny Kwidzyńskiej:** obszar ten obejmuje 1597 ha powierzchni. Jest to część tzw. Żuław Kwidzyńskich w Dolinie Dolnej Wisły, która posiada rozbudowaną sieć hydrologiczną. Cechą charakterystyczną jest silnie zróżnicowana roślinność terenów podmokłych;
- ✓ **Ryjewski Obszar Chronionego Krajobrazu:** obszar ten obejmuje łącznie 3065 ha powierzchni. Zajmuje zbocza Doliny Wisły i jej strefę krawędziową ze zbiorowiskami grądów subkontynentalnych i borów mieszanych;
- ✓ **Sadliński Obszar Chronionego Krajobrazu:** obszar ten obejmuje łącznie 6879 ha powierzchni. Obejmuje grądy subkontynentalne na zboczach Doliny Wisły oraz fragmenty Doliny Liwy;
- ✓ **Morawski Obszar Chronionego Krajobrazu:** obszar ten obejmuje 10700 ha powierzchni. Fragmenty Pojezierza Iławskiego o łagodnych wzgórzach morenowych, wokół zespołu tzw. jezior morawskich: Morawy, Klasztorne, Klecewskie, Kucki, Różany i Rybie. Ponadto są to tereny o dużych wartościach turystyczno-rekreacyjnych;
- ✓ **Obszar Chronionego Krajobrazu Jeziora Dzierzgoń:** obszar ten obejmuje łącznie 5630 ha powierzchni. Elementami krajobrazotwórczymi tego regionu są niecki jezior rynnowych Dzierzgoń i Balewskie wraz z terenami przyjeziornymi oraz dwa kompleksy leśne: las mieszany świeży, miejscami las wilgotny i ols;

[495] Strona Internetowa Starostwa Kwidzyńskiego https://www.powiatkwidzynski.pl/portal/index.php/baza-noclegowa-3 (dostęp: 15.07.2021 r.).

- ✓ **Obszar Chronionego Krajobrazu rzeki Liwy:** obszar ten obejmuje łącznie 5397 ha powierzchni (pow. kwidzyński 1372 ha, pozostała część poza woj. pomorskim). Fragment Pojezierza Iławskiego obejmujący dolinę Liwy;
- ✓ **Obszar Chronionego Krajobrazu Białej Góry:** obszar ten obejmuje łącznie 3971 ha powierzchni (pow. kwidzyński 518 ha, pow. malborski 3453ha). Otacza tereny międzyrzecza Wisły-Leniwki i Nogatu oraz tereny położone między Nogatem, a ścianą lasu rosnącego na zboczu doliny Wisły[496].

Kolejną formą ochrony zasobów przyrodniczych są Pomniki Przyrody. Zaliczyć do nich można pojedyncze twory przyrody żywej i nieożywionej lub ich skupienie o szczególnej wartości naukowej, kulturowej, historyczno-pamiątkowej i krajobrazowej. Łącznie na terenie powiatu ustanowiono 126 pomników przyrody. Oprócz dominujących drzew w ich zasób wchodzą także trzy głazy narzutowe[497].

Tabela 6. Pomniki Przyrody w powiecie kwidzyńskim

Lp.	MIASTO/GMINA	POMNIKI PRZYRODY
1.	Miasto Kwidzyn	45
2.	Gmina Kwidzyn	7
3.	Gmina Gardeja	23
4.	Miasto i Gmina Prabuty	26
5.	Gmina Ryjewo	9
6.	Gmina Sadlinki	13

Najnowszą formą ochrony przyrody są Użytki Ekologiczne, które zasługują na ochronę pozostałości ekosystemów, mających znaczenie dla zachowania unikatowych zasobów genowych i typów środowisk, jak: naturalne zbiorniki wodne, śródpolne i śródleśne oczka wodne, kępy drzew i krzewów, bagna, torfowiska, wydmy, płaty nieużytkowanej roślinności, starorzecza, wychodnie skalne, skarpy, kamieńce itp. Na terenie powiatu kwidzyńskiego znajdują się trzy użytki ekologiczne:

- ✓ gmina Gardeja o powierzchni 36,7 ha (tereny bagienne i łąka śródleśna);
- ✓ gmina Sadlinki o powierzchni 4,18 ha (lasy łęgowe);

[496] Ibidem.
[497] Ibidem.

- ✓ gmina Ryjewo *Strzeblowe Oczka* o powierzchni 3,64 ha (zachowanie strzebli błotnej i biocenoz torfowych)[498].

Odrębnymi formami ochrony objęte są przytaczane wcześniej przykłady zieleni komponowanej występujące na obszarze powiatu kwidzyńskiego, tj.: parki wchodzące w skład założeń dworsko-parkowych lub pałacowo-parkowych, parki miejskie czy wiejskie, a także parki występujące w miejscach dawnych cmentarzy różnowyznaniowych. Jest jeszcze jedna grupa zieleni komponowanej, która niestety nie posiada obecnie ochrony prawnej, zaliczyć do niej można alejowe obsadzenia dróg, których w powiecie zachowała się jeszcze duża ilość. Według inwentaryzacji przeprowadzonej w latach 2012-2015 przez Stowarzyszenie Eko-Inicjatywa z Kwidzyna, z 290 km zadrzewień przydrożnych ponad 90 km to aleje budowane ze starodrzewu. Dane te obecnie częściowo się zdewaluowały, gdyż w I poł. 2021 r. doszło do wycinki całej alei przydrożnej na odcinku Kwidzyn-Gardeja[499].

Założenia alejowe występujące w granicach powiatu kwidzyńskiego są nierozerwalnym elementem krajobrazu kulturowego. Chronią historyczne układy przestrzenne, w tym systemy drożne oraz tradycyjny krajobraz. Ich pierwotne formy kształtowały się na przestrzeni ostatnich kilku stuleci.

Na poniższym fragmencie barwnej mapy okolic Kwidzyna z ok. 1750 r. (!) można zaobserwować uczytelnione formy obsadzeń alejowych traktów nadwiślańskich w okolicy Korzeniewa nad Wisłą. Szpalery drzew biegną wzdłuż drogi prowadzącej do Kwidzyna oraz wzdłuż traktów przywałowych w kierunku północnym i południowym.

Fragment planu okolic Kwidzyna z ok. 1750 r. (Korzeniewo), *Plan Marienwerder*. W zbiorach Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz Berlin, Allg. Kartensammlung.

Plan do tej pory nie był wcześniej upowszechniany i publikowany.

[498] Ibidem.
[499] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 136-137.

Innym rodzajem obsadzenia były aleje drzew owocowych, np. aleja jabłoniowa w Watkowicach, która niestety została wycięta.

Należy pamiętać, że wszystkie prowadzone działania zachowawczo-pielęgnacyjne podlegają regulacji prawnej na mocy ustawy o ochronie przyrody. Pomimo tego, zdarza się, że podjęte prace wykonywaną są nieprofesjonalnie (np.: zieleń wysoka w otoczeniu kościoła i cmentarza w Nowej Wiosce, czy wcześniej wspomniany park w Krzykosach, gm. Gardeja).

Do głównych gatunków drzew budujących założenia alej w powiecie kwidzyńskim zaliczyć można: graby, brzozy, klony, lipy[500].

Postulaty konserwatorskie:

- objęcie najcenniejszych zadrzewień alejowych formami ochrony np.: pomnik przyrody, park historyczno-kulturowy;
- skuteczne odtwarzanie alei usuniętych w toku inwestycji w ramach prac inwestycyjnych;
- systematyczne odtwarzanie alei w miejscach gdzie występowały wcześniej z zachowaniem zasad bezpieczeństwa. W szczególności w otoczeniu obiektów zabytkowych;
- zakładanie nowych zadrzewień wzdłuż dróg z zachowaniem zasad bezpieczeństwa;
- systematyczny monitoring stanu zadrzewień wykonywany przez służby drogowe[501].
- dbałość o drzewa, aby nie stanowiły zagrożenia, z jednoczesnym postrzeganiem ich jako przyjazny i wartościowy element krajobrazu kulturowego;

✓ **Ochrona i rehabilitacja w obrębie historycznych parków i cmentarzy (postulaty):**

- ochrona historycznej zieleni, jak również układu przestrzennego założenia parkowego czy cmentarnego, przebiegu ścieżek, historycznej nawierzchni;
- zachowanie elementów małej architektury typu ogrodzenia, kapliczki, krzyże itp.;
- rehabilitacja i przekształcenie parków i cmentarzy w ich historycznych granicach z zachowaniem wartościowego starodrzewu zieleni wyznaczającej układ kompozycyjny;
- wykorzystanie parków, jako tereny zieleni ogólnodostępnej oraz zieleni wzbogacającej osnowę ekologiczną gminy;
- w zależności od charakteru założenia parkowego (wiejski, dworski) dopuszcza się lub wyklucza wprowadzenie nowych elementów malej architektury i współczesnych elementów zagospodarowania, każdorazowo wymaga to zbadania oraz odpowiednich koncepcji projektowych.

[500] Ibidem.
[501] J. Barton-Piórkowska, op. cit., s. 136-137 wraz z uwagami i zaleceniami mgr inż. Adama Juźwiaka.

5.4.10. Zabytki archeologiczne

Na terenie powiatu kwidzyńskiego znajdują się cenne poznawczo zabytki archeologiczne (nieruchome, jak i ruchome) będące ważnym świadectwem rozwoju osadnictwa na terenach ziemi kwidzyńskiej. Większość stanowisk archeologicznych została rozpoznana powierzchniowo podczas dużego projektu – Archeologiczne Zdjęcie Polski (AZP)[502], realizowanego już od końca lat 70. XX w., a niektóre stanowiska w wyniku skrupulatnych badań archeologicznych metodologicznie prowadzonych już od lat 20. XX w., a nawet w niektórych przypadkach od II poł. XIX w.

Pierwsze znaleziska archeologiczne z regionu Kwidzyna były związane z wzmożonym zainteresowaniem tzw. *starożytnościami* wśród lokalnych, ale i nie tylko, pasjonatów. To właśnie z ich inicjatywy 9 stycznia 1876 roku powołano do życia Towarzystwo Historyczne Rejencji Kwidzyńskiej (niem. Das Historisches Verein für den Regierungsbezirk Marienwerder), do którego w początkowym okresie należało 314 członków z 14 powiatów. Do najważniejszych celów statutowych towarzystwa należała przede wszystkim działalność naukowa i popularyzatorska, wydawanie pisma „Zeitschrift des Historisches Verein für den Regierungsbezirk Marienwerder", prowadzenie badań archeologicznych, a także utworzenie biblioteki i archiwum. Najistotniejszym jednak przedsięwzięciem było utworzenie muzeum, w którym prezentowane były także ruchome zabytki archeologiczne w postaci: urn, kamieni młyńskich, narzędzi kamiennych, koralików z bursztynu i szkła, grotów włóczni, brązów celtyckich, biżuterii wykonanej z brązu, sierpy, naczyń glinianych, pozostałości budowlanych czy militariów. Eksponowana była również znaczna liczba monet, od starożytności po nowożytność. Pierwsza ekspozycja muzealna została udostępniona jeszcze w 1876 r., w dużej sali klasycystycznego gmachu kasyna przy dawnej Grün Strasse (obecnie ul. Piłsudskiego – gmach późniejszego kina)[503].

[502] Obecnie jest realizowany nowy projekt AZP+.

[503] G. v. Hirschfeld, *Chronik des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder im ersten Vereinsjahre bis zum 15 September 1876*, Zeitschrift des Historisches Verein für den Regierungsbezirk Marienwerder, red. v. Hirschfeld G., Marienwerder 1876, zeszyt 1, s. 247-253; Ł. Rzepczyński, *Projekt Straty – Kwidzyn*, Malbork 2018, s. 6-8.

Ilustracja przedstawiająca tablicę z reprodukowanymi ruchomymi zabytkami archeologicznymi znajdującymi się w zasobach towarzystwa, [za:] G. v. Hirschfeld, *Chronik des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder im ersten Vereinsjahre bis zum 15 September 1876,* Zeitschrift des Historisches Verein für den Regierungsbezirk Marienwerder, red. v. Hirschfeld G., Marienwerder 1876, zeszyt 1.

Pod koniec XIX w., miejsce ekspozycji wszystkich zabytków, w tym archeologicznych zmieniało się, co najmniej dwukrotnie. Z wnętrza kasyna zabytki najpierw przeniesiono do dwóch pomieszczeń w kamienicy na rogu Marienburger Strasse i Herren Strasse (obecnie ul. Braterstwa Narodów i ul. Słowiańska), należącej do hotelarza Juliusa Hintza, następnie do pomieszczeń nowego ratusza. Po wyjeździe przewodniczącego Towarzystwa Georga von Hirschfelda z Kwidzyna, władze miejskie nie chciały dalej przechowywać zabytków. Od tego czasu obiekty znajdowały się w prywatnych pomieszczeniach, część z nich trafiła do Muzeum Prowincjonalnego w Gdańsku, a pozostałe do kolekcjonerów. W ten oto sposób większość zabytków zostało rozproszonych[504].

Badania archeologiczne wraz z formą ich dokumentowania oraz prezentacji nabrały zupełnie innego wymiaru w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku, kiedy to w Kwidzynie pojawił się pedagog, kolekcjoner, z zamiłowania etnograf i archeolog

[504] Ibidem.

- Waldemar Heym (1883-1967). Jego wzmożona aktywność badawcza miała również związek z utworzeniem 2 czerwca 1926 r. nowej placówki muzealnej - Muzeum Regionalnego Prus Zachodnich w Kwidzynie (niem. Heimatmuseum Westpreussen in Marienwerder), którą Heym zarządzał od samego początku jej działalności do 1945 r. Docelowo muzeum zlokalizowano w okazałym klasycystycznym domu mieszczańskim przy dawnej Herren Strasse (obecnie ul. Słowiańska), a zasięg terytorialny zainteresowań badawczych instytucji do 1939 r. oficjalnie obejmował obszar trzech ówczesnych powiatów: kwidzyńskiego, sztumskiego oraz suskiego. Podstawę zbiorów stanowiły także liczne ruchome zabytki archeologiczne, które były pozyskiwane przede wszystkim drogą zakrojonych na szeroką skalę badań archeologicznych prowadzonych przez kierownika placówki. Zaliczyć do nich m.in., można: naczynia ceramiczne, urny, fibule i inne ozdobne artefakty, krzemienne młoty, motyki, rozcieracze oraz żarna z epoki kamienia, bogato zdobione grzebienie kościane, zapinki lateńskie, ceramikę budowlaną, a także numizmaty i militaria pozyskiwane w wyniku badań archeologicznych [505].

Wademar Heym, jako archeolog-amator okazał się znakomitym badaczem terenowym, zasłużonym m.in. w ratowaniu niszczonych stanowisk archeologicznych. W ciągu niespełna dwudziestu lat przebadał, co najmniej 98 stanowisk datowanych od neolitu do późnego średniowiecza (3500 p.n.e.−1500 n.e.). Pierwsze wykopaliska rozpoczął w 1926 r. w miejscowości Unterberg (obecne Podzamcze, gm. Kwidzyn). Wkrótce nastąpiły kolejne prace archeologiczne m.in. w miejscowościach: Bystrzec (gm. Kwidzyn), Kwidzynie (w miejscu dawnego tzw. Starego Zameczku, czy w miejscu dawnej Bramy Grudziądzkiej), a także Tynwałdzie (obecnie gm. Iława). Prowadzone przez niego terenowe prace archeologiczne dały podstawę do prowadzenia szerszych badań na temat przedhistorycznego osadnictwa oraz związanych z obrządkiem pogrzebowym. Kierownik muzeum łączył badania archeologiczne i etnograficzne. Na podstawie analizy źródeł archeologicznych szukał potwierdzenia ciągłości tradycji w kulturze ludności autochtonicznej. Z czasem stał się specjalistą od ceramiki pradziejowej, którą darzył szczególnym zainteresowaniem[506].

[505] Ibidem, s.7-8.

[506] Boyens–Heym U., *Das Heimat-Museum Westpreussen in Marienwerder 1925-1945,* [w:] *Marienwerder Westpreussen. Aus dem Leben einer deutschen Stadt an der unteren Weichsel*, red. O. Gründer i F. Neumann, Celle 1983, s. 159-161; J. Jezierska i Ł. Rzepczyński, *Waldemar Heym – Pedagog, regionalista, kolekcjoner, archeolog i etnograf amator; twórca Heimatmuseum Westrpreussen in Marienwerder*, „Etnografowie i ludoznawcy polscy – Sylwetki, szkice biograficzne", 2019, t. V, s. 62-65. Ponadto autor niniejszego opracowania zajmował się badawczo i popularyzatorsko sylwetką Waldemara Heyma oraz działalnością placówki, którą nadzorował (opracowania, prezentacje, wywiady z jeszcze żyjącą córką, a także wystawy organizowane przy współautorstwie z Joanną Jezierską – obecną Kierownik Zamku w Kwidzynie/oddział Muzeum Zamkowego w Malborku).

Ilustracja przedstawiająca rzut odkrytych i przebadanych przez Heyma reliktów architektonicznych tzw. Starego Zameczku w Kwidzynie, powstałe w miejscu wcześniejszego grodu pruskiego (obecnie obszar ul. Starozamkowej; rej. zabytków: C-163 (dawny nr: 125/A) z 23.12.1970).

Od II poł. XX w. do czasów obecnych znaczna część ruchomych zabytków archeologicznych pochodząca z w/w instytucji wraz z nowymi nabytkami stanowi trzon zbiorów wyodrębnianych w kolekcji archeologicznej kwidzyńskiego muzeum – Zamek w Kwidzynie, oddział Muzeum Zamkowego w Malborku. Wszystkie zachowane artefakty są systematycznie opracowywane, konserwowane oraz eksponowane na tematycznych wystawach stałych lub czasowych. Ponadto nowe pokolenia archeologów na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci aktywnie realizowały różnorodne kampanie badawcze związane z badaniami lub nadzorami archeologicznymi na obszarze obecnego powiatu kwidzyńskiego, lokalizując tym samym liczne stanowiska archeologiczne, które obecnie występują pod ścisłą ochroną konserwatorską w rejestrze zabytków archeologicznych oraz w wojewódzkiej ewidencji zabytków. Jak już na wstępie wspomniano znaczna część stanowisk także została rozpoznana powierzchniowo podczas realizowanego projektu – Archeologiczne Zdjęcie Polski (AZP).

- ✓ **Miasto Kwidzyn**

W rejestrze zabytków archeologicznych mieści się tylko jedno stanowisko z obszaru Kwidzyna. Jest nim pruskie grodzisko wyżynne znajdujące się przy ul. Starozamkowej, datowane na lata ok. 1175-1275, pod numerem rej. zabytków: C-163

(dawny nr: 125/A) z 23.12.1970 (nr obszaru AZP: 25-46/7). Grodzisko w kształcie zbliżonym do prostokąta, założone zostało na naturalnym cyplu o stromych zboczach od strony płn., płd. i zach. W I poł. XIII w. wzniesiono tu przez krzyżaków zamek, który w późniejszym okresie stanowił własność biskupią[507].

Do stanowisk archeologicznych ujętych w ewidencji wojewódzkiej zaliczyć można 33 obiekty, które związane są ze śladami osadnictwa neolitycznego (kultura pucharów lejowatych), z epoki brązu, okresu lateńskiego, z wczesnej epoki żelaza (kultura pomorska), a także z okresu rzymskiego. Nieco późniejsze to okres wczesnego średniowiecza, średniowiecza i okresu nowożytnego. Wyróżnić tu przede wszystkim można obszar miasta lokacyjnego (układ urbanistyczny Starego Miasta Kwidzyna, w rejestrze zabytków nieruchomych, nr 107), średniowieczny zespół katedralno-zamkowy oraz fragment reliktów murów miejskich[508].

Stanowiska te z obszaru miasta Kwidzyna zostały opracowane w ramach dwóch arkuszy Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP), tj.: Arkusz 24-46 (cztery stanowiska po północnej stronie miasta na skraju wysoczyzny oraz przy jej podstawie i jedno na obszarze administracyjnym Marezy), Arkusz 25-46 (jedenaście stanowisk w środkowej i płd.-zach. części miasta, pozostałe to luźne znaleziska bez podania konkretnej lokalizacji znalezienia).

Tabela 7. Zestawienie stanowisk archeologicznych w Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków (AZP, KESA i KEZA) w mieście Kwidzyn.

Lp.	Klasyfikacja stanowiska	Chronologia	Nr AZP/ nr stanowiska na obszarze	Nr stanowiska w miejscowości
1.	Ślad osadnictwa, kultura średniowieczna.	XIV-XV w.	24-46/8	15
2.	Ślad osadnictwa, kultura pomorska.	Wczesna epoka żelaza	24-46/9	14
3.	Ślad osadnictwa, kultura średniowieczna.	XIV-XV w.	24-46/10	5
4.	Ślad osadnictwa, kultura pucharów lejkowatych[509].	Środkowy, późny neolit	24-46/14	13

[507] Karta Ewidencji Stanowiska (Zabytku) Archeologicznego (wraz z uaktualnieniem) z dnia 11.111986 r., S. Marcysiak. W zasobach WUOZ w Gdańsku.
[508] B. Wiśniewski, op. cit., s. 63-64, Karty KEZA w zasobach WUOZ w Gdańsku.
[509] W świetle Arkusza (mapy topograficznej) stanowisko te znajduje się na obszarze administracyjnym Marezy.

5.	Zespół zamkowy, kultura średniowieczna. Zespół kat.-zam. nr rej. zab. A-263.	1320 r.	25-46/6	1
6.	**Grodzisko, kultura pruska. Nr rej. zab. C-163.**	**XII-XIII w.**	**25-46/7**	**2**
7.	Osada, kultura średniowieczna.	XIV-XV w.	25-46/11	3
8.	Osada, kultura nieznana.	Neolit	25-46/12	4
9.	Ślad osadnictwa, kultura nieznana.	Neolit	25-46/13	6
10.	Znalezisko luźne, kultura nieznana.	Neolit	25-46/14	7
11.	Cmentarzysko, kultura pomorska.	Wczesna epoka żelaza	25-46/15	8
12.	Cmentarzysko, kultura oksywska.	Okres późno lateński	25-46/16	9
13.	Ślad osadnictwa, znalezisko luźne, kultura nieznana.	Neolit	25-46/17 (25-46/17a)	10
14.	Skarb monet, kultura wielbarska.	Okres wpływów rzymskich	25-46/18	11
15.	Znalezisko luźne, kultura nieznana.	Nieznana	25-46/19	12
16.	Ślad osadnictwa, kultura nieznana.	Okres wpływów rzymskich	25-46/26	19
17.	Ślad osadnictwa, kultura nieznana.	Wczesne średniowiecze, X w.	25-46/27	20
18.	Ślad osadnictwa, kultura ceramiki wstęgowej.	Neolit	25-46/28	21
19.	Ślad osadnictwa, kultura nieznana.	Neolit	25-46/29	22

20.	Ślad osadnictwa, kultura ceramiki wstęgowej.	Neolit	25-46/30	23
21.	Ślad osadnictwa, kultura nieznana.	Neolit	25-46/31	18
22.	Ślad osadnictwa, kultura nieznana.	Neolit	25-46/32	24
23.	Ślad osadnictwa, kultura nieznana.	Neolit	25-46/33	25
24.	Ślad osadnictwa, kultura nieznana.	Neolit	25-46/34	26
25.	Ślad osadnictwa, kultura ceramiki sznurowej.	Neolit	25-46/35	27
26.	Ślad osadnictwa, kultura nieznana.	Średniowiecze, nowożytność	25-46/36	28
27.	Ślad osadnictwa, kultura nieznana.	Neolit	25-46/37	29
28.	Ślad osadnictwa, kultura nieznana.	Neolit	25-46/38	30
29.	Osada?, kultura nieznana.	Neolit	25-46/39	31
30.	Osada, kultura nieznana.	Wczesne średniowiecze	25-46/40	32
31.	Ślad osadnictwa, kultura nieznana.	Neolit	25-46/41	33
32.	**Obszar miasta lokacyjnego – układ urbanistyczny Starego Miasta Kwidzyna. Nr rej. zab. A-107.**	**Średniowiecze**	**25-46/42**	**34**
33.	Mur obronny Starego Miasta Kwidzyna, kultura Zakonu Szpitala Najświętszej Maryi Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie.	Do 1336 r.	25-46/42	34

Ponadto warto wspomnieć o licznych badaniach archeologicznych prowadzonych w granicach Kwidzyna. To one pozwoliły m.in. na ustalenie lokalizacji grodu przez W. Heyma przy ul. Starozamkowej już w latach 30. XX w.; przedzamcza zamku biskupiego w rejonie ul. Starozamkowej w lata 80. i 90. XX w. przez A. Pawłowskiego, rozpoznanie przyrynkowych kwartałów zabudowy wczesnośredniowiecznego i średniowiecznego miasta w latach 1994-2001, również przez Antoniego Pawłowskiego; krypt z pochówkami i fragmentów reliktów murów dawnego kościoła w części prezbiterialnej w latach 2006-2007 przez A. Pawłowskiego wraz zespołem; reliktów architektonicznych oraz stratygrafii nawarstwień kulturowych na dziedzińcu i murach zewnętrznych części zamkowej zespołu katedralno-zamkowego w okresie od lat 70. XX w. do 2023 r. przez A. Pawłowskiego, J. Jezierską, B. Wasika[510]. A także poprzez inne badania i nadzory prowadzone w granicach miasta lokacyjnego, przedzamcza jak również dawnego Przedmieścia Malborskiego udało się fragmentarycznie uchwycić struktury murowane Bramy Grudziądzkiej w roku 1928 przez W. Heyma, Bramy Zamkowej w roku 2014 przez J. Jezierską, Bramy Malborskiej w 2022 r. oraz piwnic pierwszych traktów kamienic mieszczańskich w 2022 r. przez J. Jezierską. Na obszarze Kwidzyna w miejscach objęty ścisłą ochroną konserwatorską oraz archeologiczną badania i nadzory prowadzili także Z. Sawicki oraz B. Wiśniewski.

Na podstawie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego ochrona stanowisk archeologicznych została objęta w następujących planach:

- MPZP, nr uchwały XXXV/214/09 z dnia 2009-11-26, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego "REJON ULICY FURMAŃSKIEJ" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają bardzo szeroki zakres ochrony i nadzoru konserwatorskiego oraz archeologicznego przy przeprowadzanych wszelkich pracach ziemnych i projektowych, na obszarze znajduje się stanowisko archeologiczne);
- MPZP, nr uchwały XX/129/16 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2016-06-30, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego "OBSZAR ŚRÓDMIEJSKI" w Kwidzynie” (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają bardzo szeroki zakres ochrony i nadzoru konserwatorskiego oraz archeologicznego przy przeprowadzanych wszelkich pracach ziemnych i projektowych; na obszarze znajduje się stanowisko archeologiczne wpisane do rejestru zabytków - *Obszar Starego Miasta Kwidzyna wraz ze strefą ochrony archeologicznej,* w terenie 1M/U, 1KDD,KX, 2KDL (AZP 25-46/42); zaleca się objęcie strefą ochrony archeologicznej pozostały obszar planu);

[510] Ibidem.

- MPZP, nr uchwały XX/130/16 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2016-06-30, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego "OBSZAR ŚRÓDMIEJSKI II" w Kwidzynie" (zapisy dot. ochrony profilaktycznej – *obserwacja archeologiczna*, w granicach opracowania planu nie występują stanowiska archeologiczne);
- MPZP, nr uchwały XXXVI/243/17 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2017-11-30, dot. „w sprawie uchwalenia zmiany fragmentu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Rejon ulicy Toruńskiej pod nazwą Rejon ulicy Toruńskiej I" (zapisy dot. ochrony profilaktycznej – *obserwacja archeologiczna*, w granicach opracowania planu nie występują stanowiska archeologiczne);
- MPZP, nr uchwały III/35/19 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2019-02-28, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego KWIDZYN-ZACHÓD"; (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają szeroki zakres ochrony i nadzoru archeologicznego przy przeprowadzanych wszelkich pracach ziemnych; na obszarze znajduje się stanowisko archeologiczne);
- MPZP, nr uchwały XVIII/186/20 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2020-08-31, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego KWIDZYN-ZACHÓD I (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają bardzo szeroki zakres ochrony i nadzoru konserwatorskiego i archeologicznego. Część terenu znajduje się w strefie pełnej ochrony konserwatorskiej stanowiska archeologicznego w ewidencji zabytków – grodzisko - st. Kwidzyn nr 2, AZP 25-46/7 oraz w strefie ścisłej ochrony konserwatorskiej stanowiska archeologicznego wpisanego do rejestru zabytków grodzisko o nr C- 163);
- MPZP, nr uchwały XVIII/187/20 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2020-08-31, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego OBSZAR STAREGO MIASTA I (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają bardzo szeroki zakres ochrony i nadzoru konserwatorskiego i archeologicznego. Część terenu znajduje się w strefie ścisłej ochrony konserwatorskiej – *Obszar Starego Miasta* wraz ze strefą ochrony archeologicznej wpisanym do Rejestru Zabytków - nr rej. zabytku: 107);

Zalecane obserwacje archeologiczne przy pracach ziemnych na obszarach posiadających aktualne MPZP, na których mogą występować potencjalne stanowiska archeologiczne (ochrona prewencyjna):

- MPZP, nr uchwały VI/39/07 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2007-03-29, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego "DŁUGA-POŁUDNIE"";

- MPZP, nr uchwały V/27/2011 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2011-02-24, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego "DOLINA LIWY" w Kwidzynie";
- MPZP, nr uchwały XIV/109/2012 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2012-01-24, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego "DŁUGA-POŁUDNIE I" w Kwidzynie";
- MPZP, nr uchwały XIV/110/2012 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2012-01-26, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego "MALBORSKA-PÓŁNOC I" w Kwidzynie";
- MPZP, nr uchwały XXXVIII/252/14 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2014-03-27, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego REJON ULICY TORUŃSKIEJ w Kwidzynie";
- MPZP, nr uchwały V/18/15 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 26 2015-02-26, dot."w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego OSIEDLE BAJKOWE w Kwidzynie" (południowo-wschodni obszar w Dolinie Liwy i przy lokalizacji młyna rzecznego);
- MPZP, nr uchwały V/19/15 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2015-02-26, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego MYLNA-PODGÓRNA w Kwidzynie";
- MPZP, nr uchwały XXIX/175/17 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2017-03-30, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego REJON ULICY JAGIEŁŁY w Kwidzynie";
- MPZP, nr uchwały XXIX/176/17 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2017-03-30, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego MALBORSKA-WSCHÓD II";
- MPZP, nr uchwały XLII/293/18 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2018-05-24, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego KWIDZYN-POŁUDNIE";
- MPZP, nr uchwały XVIII/185/20 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2020-08-31, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego WARSZAWSKA-GRANICZNA I";
- MPZP, nr uchwały XVIII/189/20 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2020-08-31, dot. „w sprawie uchwałenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego OBSZAR ŚRÓDMIEJSKI III";
- MPZP, nr uchwały XXVII/248/21 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2021-04-26, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego DŁUGA-PÓŁNOC I";

- MPZP, nr uchwały XXXII/292/21 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2021-10-25, dot. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego OSIEDLE PIASTOWSKIE w Kwidzynie";
- MPZP, nr uchwały XXXII/293/21 Rady Miejskiej w Kwidzynie z dnia 2021-10-25, „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego KWIDZYN-WSCHÓD";

Tylko siedem z dwudziestu trzech planów zagospodarowania przestrzennego dla miasta Kwidzyn zawiera zapisy dot. ochrony stanowisk archeologicznych, dla obszarów na terenie, których występują stanowiska, jak również dla tych, na których nie występują. Natomiast dla dwunastu planów zalecana jest obserwacja archeologiczna przy pracach ziemnych, na których mogą występować potencjalne stanowiska archeologiczne (ochrona prewencyjna).

✓ **Gmina Kwidzyn**

W rejestrze zabytków archeologicznych województwa pomorskiego znajduje się łącznie 8 stanowisk na obszarze gminy Kwidzyn. Zlokalizowane zostały pierwotnie, jako osiedla obronne – grody na trudno dostępnych wzgórzach (Baldram i Podzamcze). Zaliczyć do nich można:

- Grodzisko wyżynne w Podzamczu, nr rej. C-77 z dnia 01.12.1969 r. (dawny nr: 52/A, AZP Arkusz 24-46/5). Stanowisko to zostało przebadane w latach 20. XX w. przez W. Heyma oraz w latach 1967-1968 przez M. Heftkę. Celem było zbadanie założeń XIII-wiecznego (1233) krzyżackiego zamku oraz sprawdzenie istnienia tam we wcześniejszych fazach wczesnego średniowiecza – grodu. Badania wykazały istnienia założeń obronnych w postaci reliktów średniowiecznego obwałowania, zarysy domostw i obiektu, który mógł być wieżą obronną. W wyniku badań wydzielono cztery fazy osadnicze, które można datować na osiedle obronne (k. okresu halsztackiego i pocz. lateńskiego), grodzisko (IX-X w.), grodzisko (XI-XIII w.), strażniczy gródek krzyżacki założony po 1233 roku[511].
- Osady przygrodowe w Podzamczu, nr rej. C-96 z 07.01.1970 r. (dawny nr: 74/A, AZP Arkusz 24-46/4), nr rej. C-544 z 09.04.1990 r. (dawny nr: 2/a/90, AZP Arkusz 24-46/2) oraz nr rej. C-546 z 09.04.1990 r. (dawny nr: 6/a/90, AZP Arkusz 24-46/3). Wszystkie stanowiska osadnicze cechują się wielokulturowością tj. pomorska, oksywska, wielbarska, pruska średniowieczna, których chronologię można określić na okres wczesnej epoki żelaza, wpływów rzymskich, wczesno środkowy okres lateński, XI-XIII w., a także XIV-XV w[512].

[511] Ibidem, s. 75; Karta Ewidencji Stanowiska (Zabytku) Archeologicznego (KESA) z dnia 26.04.1986 r., M. Haftka i S. Marcysiak. W zasobach WUOZ w Gdańsku.
[512] KESA (wraz z uaktualnieniem) z dnia 10.11.1986 r., S. Marcysiak. W zasobach WUOZ w Gdańsku.

- Grodzisko wyżynne (osada) w Baldramie położone na wysokim, wschodnim brzegu Doliny Wisły, nr rej. C-85 z 07.01.1970 r. (dawny nr: 63/A, AZP Arkusz 24-46/15) związane z kulturą łużycką oraz pruską, o chronologii sięgającej okresu halsztackiego, wczesno lateńskiego, wczesno średniowiecznego, a także XI-XII w. Stanowisko te było badane w latach 1969-1971 przez M. Haftkę, w wyniku pozyskano także wiele materiału ruchomego[513].
- Osada otwarta w Baldramie, nr rej. C-94 z 07.01.1970 r. (dawny nr: 72/A, AZP Arkusz 24-46/16) związane z kulturą pruską i datowane na IX-X w., obecnie zniszczone przez orkę (badane przez M. Haftkę w 1970 r.) oraz osada nr rej. C-95 z 07.01.1970 r. (dawny nr: 73/A, AZP Arkusz 24-46/17) zajmująca rozległy teren, którą wiązać można z kulturą łużycką i pruską, a datować na wczesną epokę żelaza oraz wczesne średniowiecze. Stanowisko było przedmiotem badań powierzchniowych, sondażowych oraz nadzoru archeologicznego realizowanych w latach 1969-2010 przez szereg badaczy[514].
- Osada w Starym Dworze, nr rej. C-97 z 07.01.1970 r. (dawny nr: 75/A, AZP Arkusz 24-46/2) pochodząca z średniowiecza (XIV w.). Stanowisko odkryto w czasie badań powierzchniowych z 1967 r. przez G. Posadzkiego i W. Pawłowskiego. Odkryto wówczas także szereg fragmentów ceramiki[515].

Podsumowując można dojść do wniosku, że badaniami objęte zostały obszary wyżynne, położone na wysokim, wschodnim brzegu Doliny Wisły, które charakteryzowały się naturalnymi walorami obronnymi, tzn. dostępu do grodziska od strony wschodniej broniły poprzeczny wał ziemny i fosa, z pozostałych stron strome wysokie zbocza. Cześć stanowisk zewidencjonowana została w wyniku weryfikacji terenowej (obszar gminy obejmuje 10 arkuszy AZP) podczas badań powierzchniowych prowadzonych na tych terenach od roku 1981, większość terenu przebadana została w latach 1985-1986, a także podczas prowadzonych w latach 2009-2013 badań i nadzorów archeologicznych, w tym ratowniczych związanych z budową nowego mostu na Wiśle[516].

W wojewódzkiej ewidencji zabytków znajduje się 141 stanowisk (w tym też te wpisane do rejestru zabytków).

[513] KESA z dnia 30.04.1986 r., M. Haftka S. Marcysiak. W zasobach WUOZ w Gdańsku.
[514] KESA z dnia 30.04.1986 r., M. Haftka, S. Marcysiak oraz KESA z dnia 17.12.2009 r. W zasobach WUOZ w Gdańsku.
[515] KESA z dnia 30.04.1986 r., S. Marcysiak W zasobach WUOZ w Gdańsku.
[516] Zagadnienie te szerzej zostało zaprezentowane przez Iwonę Gołembiowską w *Programie Opieki nad Zabytkami Gminy Kwidzyn…*, s. 74-76.

Tabela 8. Zestawienie stanowisk archeologicznych w Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków (AZP, KEZA) w gminie Kwidzyn.

Lp.	Miejscowość	Klasyfikacja stanowiska	Chronologia	Nr AZP/ nr stan. na obszarze	Nr stan. w miej.
1.	Bystrzec	Cmentarzysko, cmentarzysko, cmentarzysko.	Wczesny i środkowy okres lateński, okres wpływów rzym., wczesna epoka żel.	23-46/9	1
2.	Bystrzec	Osada	Okres wpływów rzymskich	23-46/10	2
3.	Bystrzec	Osada, ślad osadnictwa	Okres wpł. rzym., późne średniowiecze	23-46/4	3
4.	Bystrzec	Znalezisko luźne?, ślad osadnictwa	Wczesna ep. żelaza, młodsza ep. brązu	23-46/11	4
5.	Bystrzec	Grodzisko?	Wczesne średniow.?	23-46/20	6
6.	Bystrzec	Osada	Wczesne średniow.	23-46/19	5
7.	Janowo[517]	Umocnienia obronne (szaniec?)	XVII w.?	23-46/17	1
8.	Janowo	Umocnienia obronne (szaniec?)	XVII w.?	23-46/18	2
9.	Brokowo	Osada	Średniowiecze	24-47/1	1
10.	Brokowo	Ślad osadnictwa, osada	Wczesna ep. żelaza, późne średniowiecze	24-47/4	2
11.	Brokowo	Osada, cmentarzysko	Wczesny okr. wpł. rzym., wczesny okr. wpł. rzymskich	24-47/13	3
12.	Brokowo	Osada	Średniowiecze	24-47/14	4
13.	Białki	Osada, osada	Wczesne średniow., średniowiecze	25-46/1	1
14.	**Baldram**	**Grodzisko, grodzisko, osada**	**Okres lateński, wczesne średniow., wczesne średniow.**	**24-46/15**	**1**
15.	**Baldram**	**Osada**	**Wczesne średniow.**	**24-46/16**	**2**
16.	**Baldram**	**Osada, osada, osada, punkt osadniczy, stanowiska nie stwierdzono**	**Wczesna ep. żelaza, wczesne średniow., średniowiecze, okres nowożytny; nie stwierdzono**	**24-46/17**	**3**
17.	Baldram	Ślad osadnictwa, osada	Okres wpł. rzym., średniowiecze	24-46/6	4

[517] W KESA występuje błędna lokalizacja gminna (gm. Ryjewo)

18.	Baldram	Osada	Wczesne średniow.	24-46/18	5
19.	Baldram	Cmentarzysko	Wczesna ep. żelaza	24-47/11	6
20.	Baldram	Znalezisko luźne	Neolit	24-47/12	7
21.	Baldram	Ślad osadnictwa	Pradzieje	24-46/12	8
22.	Baldram[518]	Osada	Średniowiecze	24-46/23	9
23.	Baldram	Osada, osada	Okres nowożytny	24-46/34	11
24.	Baldram	Punkt osadniczy, punkt osad.	Późne średniow., okres nowożytny	24-46/35	12
25.	Baldram	Punkt osadniczy	Nieznane (kultura łużycka)	24-47/18	13
26.	Korzeniewo	Ślad osadnictwa	Neolit?	24-46/13	1
27.	Lipianki	Osada	Nowożytność (XVIII-Ipoł.XIX w.)	24-46/24	1
28.	Lipianki	Punkt osadniczy, punkt osadniczy	Późne średniow.; okres nowożytny	24-46/25	2
29.	Lipianki	Osada, punkt osadniczy, osada, osada, cmentarz., ślad osadnictwa, ślad osadnictwa, osada, ślad osadnictwa, punkt osadn.	Okres nowożytny, młodszy okres przedrzymski A2, wczesny okres wpł. rzym. B1, młodszy okres przedrzym.A2, wczesny okr. wpł. rzym. B2A, późne średniow. /okres nowożytny, okres nowożytny, późny okres wpł. rzym. C3, wczesne średniow., okres wpł. rzym.	24-46/26	3
30.	Lipianki	Punkt osadniczy	Okres nowożytny	24-46/27	4
31.	Lipianki	Punkt osadniczy	Późne średniowiecze	24-46/28	5
32.	Lipianki	Punkt osadniczy	Późne średniowiecze	24-46/29	6
33.	Nowy Dwór	Osada	Średniowiecze	25-46/5	1
34.	Nowy Dwór	Ślad osadnictwa	Okres wpł. rzym.	25-46/20	2
35.	Ośno	Osada	Wczesne średniow.	24-48/15	1
36.	Ośno	Cmentarzysko grobów skrzynkowych	Wczesna ep. żelaza	24-48/16	2
37.	Pastwa Mała	Ślad osadnictwa	Neolit, epoka nieokreślona	23-46/12	1
38.	Pastwa Wielka	Ślad osadnictwa	Epoka nieokreślona	23-46/13	1

[518] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kwidzyn…,* op. cit.,, s. 97-101. Brak karty KESA w zasobie w WUOZ w Gdańsku.

39.	Rozpędziny	Ślad osadnictwa	Średniowiecze	25-46/8	1
40.	Rozpędziny	Osada	Średniowiecze	25-46/9	2
41.	Rozpędziny	Osada	Średniowiecze	25-46/10	3
42.	Rozpędziny	Ślad osadnictwa	I okres epoki brązu	25-46/21	4
43.	Rozpędziny	Ślad osadnictwa	Neolit	25-46/22	5
44.	Rozpędziny	Ślad osadnictwa	Neolit	25-46/23	6
45.	Rozpędziny	Ślad osadnictwa	Neolit	25-46/24	7
46.	Rozpędziny	Osada	Średniowiecze	25-46/25	8
47.	Rozpędziny[519]	Osada?	Neolit		9
48.	**Stary Czerwony Dwór**	**Osada**	**Późne średniowiecze**	**24-46/2**	**1**
49.	Stary Czerwony Dwór	Punkt osadniczy, ślad osadnictwa, osada	Wczesne średniow., średniowiecze	24-46/1	2
50.	Stary Czerwony Dwór	Ślad osadnictwa	Neolit	24-46/19	3
51.	Stary Czerwony Dwór[520]	Znalezisko luźne	Neolit		4
52.	Stary Czerwony Dwór	Urządzenia produkcyjno-gospodarcze	Średniowiecze	24-46/20	5
53.	Rakowiec	Cmentarzysko, cmentarzysko, osada	Młodszy okres przedrzymski, okres wędrówek ludów, wcz. średniow/późne średniowiecze	25-47/16	1
54.	Rakowiec	Osada	Wczesne średniow./ późne średniowiecze	25-47/17	2
55.	Rakowiec	Ślad osadnictwa	Średniowiecze	25-47/1	3
56.	Rakowiec	Ślad osadnictwa	Okres wpływów rzymskich	25-47/2	4
57.	Rakowiec	Ślad osadnictwa, ślad osadnictwa, ślad osad.	Neolit, średniow., okres nowożytny	25-47/3	5
58.	Rakowiec	Ślad osadnictwa, ślad osad.	Neolit, okres nowożytny	25-47/4	6
59.	Rakowiec	Osada	wczesne średniow.	25-47/5	7
60.	Rakowiec	Ślad osadnictwa	wczesne średniow.	25-47/6	8

[519] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kwidzyn…,* op. cit., s. 97-101. Brak karty KESA w zasobie w WUOZ w Gdańsku.

[520] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kwidzyn…,* op. cit., s. 97-101. Brak karty KESA w zasobie w WUOZ w Gdańsku.

61.	Rakowiec	Ślad osadnictwa, ślad osadnictwa, ślad osad.	Neolit, średniow., okres nowożytny	25-47/7	9
62.	Rakowiec	Ślad osadnictwa	Okres nowożytny	25-47/8	10
63.	Rakowiec	Ślad osadnictwa, ślad osadnictwa	Średniowiecze, okres nowożytny	25-47/9	11
64.	Rakowiec	Ślad osadnictwa	Okres nowożytny	25-47/10	12
65.	Rakowiec	Ślad osadnictwa	Okres nowożytny	25-47/11	13
66.	Rakowiec	Ślad osadnictwa	Okres nowożytny	25-47/12	14
67.	Rakowiec	Ślad osadnictwa	Średniowiecze	25-47/13	15
68.	Rakowiec	Ślad osadnictwa, osada	Epoka nieokreślona, średniowiecze	25-47/14	16
69.	Rakowiec	Ślad osadnictwa		25-47/15	17
70.	Rakowiec	Ślad osadnictwa	Okres nowożytny	25-47/18	19
71.	Rakowiec	Ślad osadnictwa	Wczesne średniow.	25-47/19	20
72.	Rakowiec	Osada?	Okres nowożytny	25-47/20	21
73.	Rakowiec	Osada	Epoka nieokreślona	25-47/21	22
74.	Rakowiec	Osada?	Późne średniow., okres nowożytny	25-47/22	23
75.	Rakowiec	Ślad osadnictwa, osada?, osada	Mezolit, wczesna epoka żelaza; wczesne średniow.	25-48/10	24
76.	Podzamcze	Ślad osadnictwa	Średniowiecze	23-47/8	1
77.	Podzamcze	Ślad osadnictwa	Średniowiecze	23-47/9	2
78.	**Podzamcze**	**Osada, osada, osada**	**Wczesna epoka żel., młodszy okres przedrzymski, późne średniow.**	**23-46/2**	**3**
79.	**Podzamcze**	**Osada, osada, osada**	**Wczesna epoka żel., młodszy okres przedrzymski, okres wpływów rzymskich**	**23-46/3**	**4**
80.	**Podzamcze**	**Ślad osadnictwa, ślad osadnictwa**	**Wczesna epoka żel., okres nowożytny**	**23-46/5**	**5**
81.	Podzamcze	Osada, ślad osadnictwa	Okres wpływów rzymskich, późne średniowiecze	23-46/6	6
82.	Podzamcze	Ślad osadnictwa	Okres wpływów rzymskich	23-46/8	7
83.	Podzamcze	Ślad osadnictwa	Wczesna epoka żelaza	23-46/7	8
84.	Podzamcze	Osada	Średniowiecze	24-46/3	9
85.	**Podzamcze**	**Osada, osada, ślad osadnictwa, osada**	**Wczesny i środk. okres lateński,**	**24-46/4**	**10**

			okres wpływów rzym., średniow., wczesne średniow.		
86.	Podzamcze	Ślad osadnictwa	Pradzieje	24-46/7	1
87.	Podzamcze	Osiedle obronne, grodzisko, grodzisko, gródek strażniczy	Wczesne średniow., wczesny i środkowy okres lateński, średniowiecze (po 1233)	24-46/5	12
88.	Podzamcze	Cmentarzysko grobów skrzynkowych	wczesna epoka żelaza	24-46/22	13
89.	Grabówko[521]	Ślad osadnictwa	Średniowiecze	25-45/3	1
90.	Wola-Sosenka	Cmentarzysko kurhanowe?	Epoka nieokreślona	24-48/14	1
91.	Mareza	Osada	Średniowiecze	25-46/2	1
92.	Mareza	Ślad osadnictwa	Średniowiecze	24-46/11	2
93.	Mareza	Punkt osadniczy, punkt osadniczy	Późne średniow., okres nowożytny	24-46/30	3
94.	Mareza	Osada, punkt osadniczy, stanowiska nie stwierdzono	Późne średniow., okres nowożytny, nie stwierdzono	24-46/31	4
95.	Mareza	Osada, osada, stanowiska nie stwierdzono	Wczesne średniow., okres nowożytny, nie stwierdzono	24-46/32	5
96.	Mareza	Punkt osadniczy, punkt osadniczy, punkt osadniczy	Wczesna ep. brązu, okres nowożytny	24-46/33	6
97.	Mareza	Ślad osadnictwa	Neolit	24-46/21	7
98.	Tychnowy	Osada	Średniowiecze	24-47/9	1
99.	Tychnowy	Ślad osadnictwa, osada	Epoka brązu, średniowiecze	24-47/10	2
100.	Tychnowy[522]	Znalezisko luźne	Wczesna ep. żelaza		3
101.	Kamionka	Osada	Średniowiecze	24-47/2	1
102.	Kamionka	Osada	Epoka nieznana	24-47/6	2
103.	Kamionka	Osada?, osada?, osada	Neolit, średniow.	24-47/5	3
104.	Kamionka	Cmentarzysko kurhanowe	Epoka nieokreślona	24-47/7	4
105.	Kamionka	Ślad osadnictwa	Neolit	24-47/15	5
106.	Kamionka	Ślad osadnictwa	Neolit	24-47/16	6
107.	Piekarski Młyn	Ślad osadnictwa	Neolit	24-47/17	1

[521] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kwidzyn…,* op. cit., s. 97-101. Brak karty KESA w zasobie w WUOZ w Gdańsku.
[522] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kwidzyn…,* op. cit., s. 97-101. Brak karty KESA w zasobie w WUOZ w Gdańsku.

108.	Małe Biedrony	Osada	Wczesna epoka brązu	24-47/3	1
109.	Obory	Osada	Średniowiecze	25-46/4	1
110.	Obory	Ślad osadnictwa	Średniowiecze	25-46/3	2
111.	Brachlewo	Osada	Późne średniowiecze	23-47/3	1
112.	Brachlewo	Osada	Młodsza ep. brązu/ wczesna ep. żelaza	23-47/4	2
113.	Brachlewo	Ślad osadnictwa	Średniowiecze	23-47/7	3
114.	Dubiel	Stanowisko nieokreślone	Epoka brązu/ wczesna ep. żelaza	23-47/1	1
115.	Dubiel	Stanowisko nieokreślone	Pradzieje	23-47/2	2
116.	Dubiel	Ślad osadnictwa	Późne średniowiecze	23-47/5	3
117.	Zajezierze	Cmentarzysko	V okres epoki brązu	23-47/10	1
118.	Zajezierze	Osada?	Neolit	23-47/11	2
119.	Zajezierze	Cmentarzysko płaskie	Młodszy okres przedrzymski	23-47/12	3
120.	Zajezierze	Ślad osadnictwa	Późne średniowiecze	23-47/13	4
121.	Zajezierze	Ślad osadnictwa	Neolit	23-47/14	5
122.	Zajezierze	Cmentarzysko, ślad osadnictwa, śl. osadnictwa, śl. osadnictwa	V ok. brązu, mezolit-neolit, wczes. średn., średn./nowożytność	23-47/15	6
123.	Nowy Dwór[523]	Skarb	Okres wpływów rzymskich		1
124.	Nowa Wieś Kwidzyńska	Znalezisko luźne	Neolit?	24-47/8	1
125.	Szadowo (Szadowski Młyn)	Osada	XIV-XV w.	24-48/1	1
126.	Szadowo Górne	Znalezisko luźne	Nieokreślona	24-48/2	1
127.	Licze	Osada?	Neolit	24-48/3	6
128.	Licze	Ślad osadnictwa	Wczesne średniowiecze	25-48/1	1
129.	Licze	Ślad osadnictwa	Epoka kamienia	25-48/2	2
130.	Licze	Osada	Wczesne średn., późne średn.	25-48/6	3
131.	Licze	Ślad osadnictwa, ślad osadnictwa	Okres rzymski, średniowiecze	25-48/9	4
132.	Licze	Ślad osadnictwa	Epoka kamienia	25-48/11	5
133.	Solajny	Ślad osadnictwa, osada	Wczesna ep. żelaza, XIV-XV w.	24-48/4	1

[523] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kwidzyn…,* op. cit., s. 97-101. Brak karty KESA w zasobie w WUOZ w Gdańsku.

134.	Solajny (Jurandowo)	Znalezisko luźne	Neolit	24-48/17	2
135.	PGR Bronno	Ślad osadnictwa	Epoka kamienia	25-48/3	1
136.	PGR Bronno	Osada	Wczesna epoka żelaza	25-48/4	2
137.	PGR Bronno	Osada	Wczesna epoka żelaza	25-48/5	3
138.	PGR Bronno	Ślad osadnictwa, osada	Epoka kamienia, średniowiecze	25-48/7	4
139.	PGR Bronno	Cmentarzysko ciałopalne	Okres rzymski	25-48/8	5
140.	PGR Bronno	Cmentarzysko, osada	Późny okres lateński i rzymski, wczesne średniowiecze	25-48/12	6
141.	Bronno	Znalezisko luźne	Epoka kamienia	25-48/14	7

Na podstawie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego ochrona stanowisk archeologicznych została objęta w następujących planach:

- MPZP 003, nr uchwały XXXIII/215/02 z dnia 2002-10-07, dot. „w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego terenów wyznaczonych dla planowanej drogi publicznej w obrębach Lipianki, Mareza i Baldram w gminie Kwidzyn" (brak zapisu dot. ilości stanowisk, wymagana jest aktualizacja pod względem odkrytych nowych stanowisk archeologicznych);
- MPZP 011, nr uchwały X/60/2007 z dnia 2007-09-07, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla terenu górniczego położonego w obrębie geodezyjnym Podzamcze" (łącznie 2 stanowiska archeologiczne);
- MPZP 013, nr uchwały XXI/133/08 z dnia 2008-10-29, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla nieruchomości położonych w obrębie geodezyjnym Baldram" (łącznie 3 stanowiska wpisane do rej. zabytków archeologicznych);
- MPZP 015, nr uchwały XIX/119/15 z dnia 2015-11-09, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego części obrębów geodezyjnych: Brachlewo, Brokowo Tychnowieckie, Dubiel, Kamionka, Tychnowy" (łącznie 1 stanowisko archeologiczne oraz strefa - *obserwacji archeologicznej*);
- MPZP 020, nr uchwały XXX/191/21 z dnia 2021-08-25, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla działki nr 383/23 w obrębie geodezyjnym Rakowiec, gmina Kwidzyn" (ochrona prewencyjna dot. odnalezionych zabytków archeologicznych).

Brak zapisów o ochronie pozostałych stanowisk archeologicznych występuje w następujących planach:

- MPZP 002, nr uchwały XXIX/191/02 z dnia 2002-04-10, dot.: „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla fragmentu wsi Lipianki i Korzeniewo w gminie Kwidzyn" (wymagana jest aktualizacja pod względem odkrytych nowych stanowisk archeologicznych).

Tylko pięć z dziewiętnastu planów zagospodarowania przestrzennego dla gminy Kwidzyn zawiera zapisy dot. ochrony stanowisk archeologicznych, dla obszarów na terenie, których występują stanowiska. Natomiast w jednym nie występują takie zapisy, a stanowiska jednak znajdują się na jego obszarze.

Zdecydowanie znaczna część obszarów gminy Kwidzyn nie posiada w ogóle miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, co ma wpływ na brak ochrony stanowisk archeologicznych.

✓ **Gmina Gardeja**

Większość stanowisk archeologicznych na terenie gminy to stanowiska wielokulturowe, na których wyróżniono materiał zabytkowy z różnych epok. Pod względem chronologicznym przeważają obiekty z wczesnego średniowiecza, jak również z okresu neolitu oraz nowożytnego. Stanowiska wpisane do rejestru zabytków województwa pomorskiego, to: wczesnośredniowieczne cmentarzysko i ruiny budowli sakralnej - nr rej. C-229 (dawny nr 174/Archeol., AZP Arkusz 26-48/13) z 22.11.1971 r., osada wczesnośredniowieczna – nr rej. C-59 (dawny nr 35/A, AZP Arkusz 26-48/12) z 01.12.1969 r. oraz grodzisko wczesnośredniowieczne i późnośredniowieczne – nr rej. C-58 (dawny nr 34/A, AZP Arkusz 26-48/15) z 07.05.1969 r.

Wszystkie wymienione stanowiska znajdują się w Klasztorku, w którym ślady osadnictwa w świetle badań archeologicznych i historycznych sięgają X w. Nieco późnej istniały tu gród i podgrodzie, położone na przesmyku między jeziorami Leśnym i Klasztornym oraz na wyspie (j. Klasztorne). Rozwój osadnictwa można tu wiązać z położeniem przy drodze, biegnącej z ziemi chełmińskiej do Dzierzgania oraz w głąb Prus, wzmiankowanej już w 1285 r., a także odchodzący na szlak prowadzący na zachód do Wisły. Pierwotną nazwą ośrodka osadniczego była Werene[524]. Badania archeologiczne były tu prowadzone w pod koniec lat 60. XX w., m.in. przez E. Kuszewską (badania archeologiczne) i J. Stankiewicz (badania architektoniczne) na wyspach jeziora Klasztornego m.in. grodziska. Jedno z nich na wyspie północnej, zapewne o funkcji strażniczej pochodzące z okresu

[524] A. Lemański, op. cit. 258.

wczesnego średniowiecza zbudowane było w kształcie owalnym, otoczone podwójnym wałem i fosą. Natomiast na półwyspie znajdują się ruiny kościoła z bloków granitowych oraz cegieł, wzniesionego około XIII w. i zburzonego w czasie wojny trzynastoletniej[525].

W wojewódzkiej ewidencji zabytków archeologicznych znajduje się 122 stanowisk (w tym też te wpisane do rejestru zabytków). 12 z nich znanych jest z archiwaliów, natomiast nieznana jest ich precyzyjna lokalizacja. Cześć z nich związana jest z osadnictwem kultury wejherowsko-krotoszyńskiej datowanej na okres od wczesnej epoki żelaza do środkowego okresu lateńskiego, pozostałe związane są z osadnictwem wczesno- i średniowiecznym oraz nowożytnym.

Stanowiska zapisane zostały na 8 obszarach AZP: 25-48, 26-46, 26-47, 26-48, 27-46, 27-47, 27-48, 28-47[526].

Tabela 9. Zestawienie stanowisk archeologicznych w Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków (AZP, KESA) w gminie Gardeja.

Lp.	Miejscowość	Klasyfikacja stanowiska	Chronologia	Nr AZP/ nr stan. na obszarze	Nr stan. w miej.
1.	Bądki	Ślad osadnictwa	Neolit	26-47/26	1
2.	Bądki	Ślad osadnictwa	Neolit	26-47/27	2
3.	Cygany	Osada, osada	Wczesna ep. żelaza, późne średniowiecze	27-47/10	1
4.	Cygany	Osada?, osada?	Wczesna ep. żelaza?, późne średniowiecze	27-47/11	2
5.	Cygany	Osada	Wczesna ep. żelaza?	26-47/1	3
6.	Cygany	Ślady osadnictwa	Średniowiecze (XIV-XV w.)	26-47/2	4
7.	Cygany	Osada	Wczesny lateński	26-47/3	5
8.	Cygany	Ślady osadnictwa	Wczesna ep. żelaza	26-47/4	6
9.	Cygany	Osada?	Wczesna ep. żelaza	26-47/5	7
10.	Cygany	Ślady osadnictwa	Wczesna ep. żelaza	26-47/6	8
11.	Cygany	Ślady osadnictwa	Średniowiecze (XIV-XV w.)	26-47/15	9
12.	Cygany	Ślady osadnictwa	Średniowiecze (XIV-XV w.)	26-47/16	10

[525] Ibidem, s. 261.
[526] J. Nawrot-Bukowiec, op. cit., s. 78; uwzględniona korekta na podstawie kart KESA w zasobie w WUOZ w Gdańsku.

13.	Cygany	Ślad osadnictwa	Neolit	26-47/19	11
14.	Cygany	Ślad osadnictwa	Neolit	26-47/20	12
15.	Cygany	Ślad osadnictwa	Neolit	26-47/21	13
16.	Cygany	Ślad osadnictwa	Neolit	26-47/22	14
17.	Cygany	?	Okres wpływ. rzym.	26-47/23	15
18.	Cygany	Cmentarzysko, Cmentarzysko, osada	Wczesna ep. żelaza, II-III w.n.e, nowożytność	26-47/17	1
19.	Cygany	Cmentarzysko	?	26-47/18	2
20.	Czachówko	Osada, ślad osadnictwa	Wczesne średniowiecze (XI-XII w.), średniowiecze (XIV-XV)	26-47/11	1
21.	Czarne Dolne	Ślad osadnictwa, ślad osadnictwa	Nowożytność (XVI-XVII w.), nowożytność (XVIII-XIX w.)	27-48/11	1
22.	Czarne Dolne	Znalezisko luźne	k. pruska (X-XI w.)	27-48/12	2
23.	Czarne Dolne	Cmentarzysko, osada, znalezisko luźne	K. wejherowsko-krotoszyńska, nowożytność, ?	27-48/13	3
24.	Czarne Górne	Ślad osadnictwa	Nowożytność (XVII-XVIII w.)	27-48/14	1
25.	Czarne Małe	Ślad osadnictwa	Wczesne średniow. (X-XII w.)	28-47/48	1
26.	Gardeja	Osada	XIV-XV w.	27-46/1	1
27.	Gardeja	Ślad osadniczy, osada?, osada	Mezolit-neolit halsztat - okres wpływów rzymskich IX-X w.	27-46/2	2
28.	Gardeja	Osada, osada	Okres wpływ. rzym. (k. wielbarska) XIV-XV w.	27-46/3	3
29.	Gardeja	Ślad osadniczy	Mezolit-neolit	27-46/4	4
30.	Gardeja	Ślad osadniczy	Halsztat-okres wpływów rzymskich	27-46/5	5
31.	Gardeja	?	Średniowiecze (XIV w.)	27-47/1	6
32.	Gardeja - Szlemno	Osada?, osada?, osada?	okres rzymski, wczesne średniow. (pruska), wczesne średniow.-nowożyt.	27-47/2	7
33.	Gardeja - Szlemno	Osada?	Średniow.-nowożyt.	27-47/3	8

34.	Gardeja	Grodzisko?	Wczesne średniow.?	27-47/12	9
35.	Gardeja	Osada?	P. średniow.-now.	27-47/13	10
36.	Gardeja	Osada?	Nieokreślone	27-47/16	11
37.	Gardeja	Ślad osadnictwa?	Nieokreślone	27-47/17	12
38.	Gardeja	Ślad osadnictwa	Nieokreślone	27-47/18	13
39.	Gardeja	Osada?	Nieokreślone	27-47/19	14
40.	Gardeja	Osada?	Nieokreślone	27-47/20	15
41.	Gardeja	Osada?	Wczes. ep. br.-wczes. ep. żel.-późne śedniow.-nowożyt.	27-47/21	16
42.	Gardeja	Osada?	P. średniow.-nowoż.	27-47/22	17
43.	Gardeja	Osada	Wczes. ep. br.-now.	27-47/23	18
44.	Gardeja	Osada?	Nowożytność	27-47/24	19
45.	Gardeja	Osada?	P. średniow.-nowoż.	27-47/25	20
46.	Gardeja	Ślad osadnictwa	Średniow.-nowoż.	27-47/26	21
47.	Jaromierz	Osada	Okres wpływ. rzym.	26-48/1	1
48.	Jaromierz	Urządzenie prod.-gosp.	Średniowiecze (XIV-XV w.)	26-48/2	2
49.	Jaromierz	Skarb (monety rzymskie)	Okr. wpływ. rzym.	26-48/3	3
50.	Jaromierz	Znalezisko luźne	Neolit	26-48/4	4
51.	Jaromierz	Znalezisko luźne	Epoka kamienia	26-48/5	5
52.	Jaromierz	Ślad osadnictwa	OWR	26-48/6	6
53.	Jaromierz	Osada	Średniowiecze (XIV-XV w.)	26-48/7	7
54.	Jaromierz	Osada, osada	K. pruska (X-XI w.), K. pruska (XII-XIII w.)	26-48/8	8
55.	Jaromierz	Grodzisko	Wczes. ep. żelaza ?	26-48/32	9
56.	**Klasztorek**	**Osada, grodzisko grodzisko**	**K. wielbarska (IV-V w.), IX-X w., XIII-XV w.**	**26-48/12**	**1**
57.	**Klasztorek**	**Obiekt kultowy klasztor-kościół, cmentarzysko**	**Średniowiecze (XIII-XV w.)**	**26-48/13**	**2**
58.	**Klasztorek**	**Osada, grodzisko**	**W. śred. (IX-X w.), średniowiecze (2 poł. XIII-XIV w.)**	**26-48/15**	**3**
59.	Klasztorek	Przystań rybacka (podwodne)	Średniowiecze (XIV-XV w.)	26-48/14	4
60.	Klasztorek	Osada	Średniowiecze (XIII-XIV w.)	26-48/16	5
61.	Klasztorek	Osada	XIV w.	26-48/31	6

62.	Klasztorek	Znalezisko luźne	Neolit	26-48/18	7
63.	Klasztorek	Osada, osada, osada	Średniow. (XV w.), Nowożytność (XVI-XVII w.), nowożyt. (XVIII w.)	26-48/19	8
64.	Klasztorek	Ślad osadnictwa	Późne średniowiecze	26-48/22	9
65.	Klasztorek	Osada	Późne średniowiecze	26-48/23	10
66.	Klasztorek	Ślad osadnictwa	Późne średniowiecze	26-48/24	11
67.	Klasztorek	Ślad osadnictwa	Późne średniowiecze	26-48/25	12
68.	Klasztorek	Ślad osadnictwa	Późne średniowiecze	26-48/26	13
69.	Klasztorek	Ślad osadnictwa	Późne średniowiecze	26-48/27	14
70.	Klasztorek	Ślad osadnictwa	Późne średniowiecze	26-48/28	15
71.	Klasztorek	Osada przyklasztorna	Średniowiecze	26-48/30	16
72.	Klasztorek	Luźne znalezisko	OWR	26-48/17	17
73.	Klasztorek	Znalezisko luźne, ślad osad., ślad osad.	Pradzieje, średniow., nowożytność	26-48/29	18
74.	Klecewo	Cmentarzysko	K. wejherowsko-krotoszyńska	27-48/4	1
75.	Klecewo	Osada	Średniowiecze (XIV-XV w.)	27-48/3	2
76.	Klecewo	Osada otwarta	Późny okres lateński	27-48/15	3
77.	Klecewo	Osada, ślad osadnictwa	Wczesne średniow. (XI-XII w.), nowożytność (XVIII- XIX w.)	27-48/2	4
78.	Klecewo	Grodzisko?, pałac i zabudowania	Wczesne średniow., nowożytność	27-48/17	7
79.	Klecewo	Grodzisko	Wcz. ep. żelaza?	27-48/33	5
80.	Krzykosy	Osada, ślady osadnictwa	K. pruska? (XI-XIII w.), średn. (XIV-XV w.)	26-47/7	1
81.	Krzykosy	Ślad osadnictwa	Wcz. ep. żelaza,	26-47/8	2
82.	Krzykosy	Osada, ślad osadnictwa	K. pruska? (XI-XIII w.), średn. (XIV-XV w.)	26-47/9	3
83.	Krzykosy	Osada?	K. pruska? (XI-XIII w.)	26-47/10	4
84.	Krzykosy	Ślady osadnictwa	Średniowiecze (XIV-XV w.)	26-47/12	5
85.	Krzykosy	Cmentarzysko	Okres lateński (k. wschodniopomor.)	26-47/13	6
86.	Krzykosy	Cmentarzysko	Okres lateński (k. wschodniopomor.)	26-47/14	7

87.	Krzykosy	Ślad osadnictwa	Neolit	26-47/24	8
88.	Krzykosy	Cmentarzysko	OWR (k. wielbarska)	26-47/28	9
89.	Nowa Wioska	Osada, osada	Pomorska?, pruska (X-XIV w.)	26-48/9	1
90.	Nowa Wioska	Osada	Średniowiecze (XIV-XV w.)	26-48/10	2
91.	Osadniki	Ślad osadnictwa	Średniowiecze (XIV-XV w.)	26-46/1	1
92.	Osadniki	Osada?, ?	K. wejherowsko-krotoszyńska, Średn. (XIV-XV w.)	26-46/2	2
93.	Osadniki	Ślad osadnictwa	Średniowiecze (XIV-XV w.)	26-46/3	3
94.	Otłowiec (d. Otłowo)	Osada?	Wczesna ep. żelaza	27-47/4	1
95.	Otłowiec (d. Otłowo)	Osada?, osada?	Wcz. ep. żelaza, późne średniowiecze	27-47/5	2
96.	Otłowiec (d. Otłowo)	Osada?	Wczesna ep. żelaza (k. pomorska)	27-47/6	3
97.	Otłowiec (d. Otłowo)	Osada?	Wczesna ep. żelaza (k. pomorska)	27-47/7	4
98.	Otłowiec (d. Otłowo)	Osada	Wczesna ep. żelaza (k. pomorska)	27-47/8	5
99.	Otłowiec (d. Otłowo)	Osada	Wczesna ep. żelaza (k. pomorska)	27-47/9	6
100.	Otłowiec (d. Otłowo)	Osada?	Nowożytność?	27-47/14	7
101.	Otłowiec - Otłówko	Osada	OWR?	27-47/15	8
102.	Otłowiec - Otłówko	Osada	K. łużycka lub k. pomorska	26-47/29	9
103.	Otłowiec - Otłówko	Osada	Neolit	26-47/30	10
104.	Otłowiec - Otłówko	Osada?	Nieokreślone	26-47/31	11
105.	Otłowiec - Otłówko	Osada?	Nieokreślone	26-47/32	12
106.	Otłowiec	Osada	Starszy okres przedrzymski (k. łużycka)	26-47/33	13
107.	Otłowiec	Osada, osada, osada	MOP, wczes. średn., późne średn.-now.	26-47/34	14
108.	Otłowiec (d. Otłowo)	Ślad osadnictwa	Neolit	26-4725/	15

109.	Otoczyn[527]	Znalezisko luźne	Neolit	25-48/13	1
110.	Pawłowo	Cmentarzysko, ślad osadnictwa	K. wejherowsko-krotoszyńska, nowożytna (XVII-XVIII w.)	27-48/6	1
111.	Pawłowo	Znalezisko luźne	Okres wpływów rzymskich	27-48/16	2
112.	Przęsławek	Cmentarzysko, osada	K. wejherowsko-krotoszyńska, nowożytność (XVII-XVIII w.)	27-48/5	1
113.	Przęsławek	Cmentarzysko, ślad osadnictwa, znalezisko luźne, znalezisko luźne	K. wejherowsko-krotoszyńska, nowożytna (XVI-XVII w.), ?, ?	27-48/7	2
114.	Przęsławek	Ślad osadniczy, ślad osadniczy, znalezisko luźne, znalezisko luźne	K. wejherowsko-krotoszyńska wczesne średniow. (XII-XIII w.), nowożytność (XVI-XVII w.), ?	27-48/8	3
115.	Przęsławek	Cmentarzysko, znalezisko luźne	K. wejherowsko-krotoszyńska nowożytność (XVIII-XIX w.)	27-48/9	4
116.	Przęsławek	Ślad osadniczy, znalezisko luźne	K. wejherowsko-krotoszyńska, ?	27-48/10	5
117.	Rozajny Małe	Grodzisko	Wczes. ep. żelaza?	26-48/34	1
118.	Rozajny Wielkie	Ślad osadnictwa	Średniowiecze (XIV-XV w.)	26-48/11	1
119.	Trumieje	Ślad osadnictwa, ślad osadnictwa, osada	Nowożyt. (XVI w.), nieokreślona, XVIII-XIX w.	27-48/1	1
120.	Wandowo	Osada	Średniowiecze (XIV-XV w.)	26-48/20	1
121.	Wandowo	Osada	Średniowiecze (XIV-XV w.)	26-48/21	2
122.	Międzylesie	Grodzisko	Wczesna ep. żelaza?	25-48/15	1

Na podstawie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego ochrona stanowisk archeologicznych została objęta w następujących planach:

- MPZP 008, nr uchwały XXI/135/2000 z dnia 2000-09-20, dot. „Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego obejmujący fragment wsi Klasztorek - działki

[527] W KESA występuje błędna lokalizacja gminna (gm. Kwidzyn).

geodezyjne Nr 69, 70/2, 71/1 w gminie Gardeja" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają wymóg nadzoru archeologicznego przy przeprowadzanych pracach ziemnych, bez podania konkretnych stanowisk);

- MPZP 009, nr uchwały XXIII/150/2000 z dnia 2000-12-28, dot. „Zmiana Nr 6 miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego gminy Gardeja" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają bardzo szeroki zakres ochrony i nadzoru archeologicznego przy przeprowadzanych pracach ziemnych, bez podania konkretnych stanowisk);
- MPZP 017, nr uchwały XI/65/2007 z dnia 2007-10-24, dot. „Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego obejmującego fragment wsi Jaromierz w obrębie Jaromierz, gmina Gardeja" " (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają bardzo szeroki zakres ochrony i nadzoru archeologicznego przy przeprowadzanych pracach ziemnych, bez podania konkretnych stanowisk);
- MPZP 020, nr uchwały XXXIX/239/2010 z dnia 2010-09-24, dot. „Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego gminy Gardeja dla parku elektrowni wiatrowych w rejonie wsi Otłowiec" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają bardzo ogólny zakres ochrony i nadzoru archeologicznego);
- MPZP 022, nr uchwały XI/58/2011 z dnia 2011-11-30, dot. „Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego obejmującego fragmenty działek nr 1/1, 5, 15, 16/1, 16/2, 18/2 i 23/4 w obrębie Klecewo w gminie Gardeja" (zapisy dot. ochrony profilaktycznej, w granicach opracowania planu nie występują stanowiska archeologiczne);
- MPZP 023, nr uchwały XI/59/2011 z dnia 2011-11-30, dot. „Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla terenu obejmującego obszar północnej części wsi Klasztorek, w gminie Gardeja" (zapisy dot. ochrony profilaktycznej, w granicach opracowania planu nie występują stanowiska archeologiczne);
- MPZP 025, nr uchwały XXXV/193/2014 z dnia 2014-03-18, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obejmującego obszar północnej części wsi Gardeja w gminie Gardeja" (zapisy dot. strefy ochrony archeologicznej pokrywającej się ze strefą ścisłej ochrony konserwatorskiej zabytkowego układu urbanistycznego dawnego miasta a obecnie wsi Gardeja, wpisanego do rejestru zabytków pod nr rej. 1342, d. 156/90 z dn. 22.01.1991r.);
- MPZP 026, nr uchwały IV/11/2014 z dnia 2014-12-17, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego gminy Gardeja, obejmującego fragment Wsi Gardeja przy ul. Grudziądzkie" (zapisy dot. ochrony profilaktycznej, w granicach opracowania planu nie występują stanowiska archeologiczne);

- MPZP 027, nr uchwały XXIV/115/2016 z dnia 2016-10-26, dot. „w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obejmującego obszar centralnej części wsi Zebrdowo, gmina Gardeja" (zapisy dot. ochrony profilaktycznej, w granicach opracowania planu nie występują stanowiska archeologiczne);
- MPZP 031, nr uchwały XXXI/200/2021 z dnia 2021-09-29, dot. „w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla terenów położonych w obrębie Wracławek, gmina Gardeja" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają ogólny zakres ochrony i nadzoru archeologicznego przy przeprowadzanych pracach ziemnych, bez podania konkretnych stanowisk);
- MPZP 032, nr uchwały XXXI/201/2021 z dnia 2021-09-29, dot. „w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla terenów położonych w obrębie Gardeja, gmina Gardeja" (w granicach obszaru objętego planem znajduje się strefa ochrony archeologicznej historycznego miasta Gardeja).

Brak zapisów o ochronie pozostałych stanowisk archeologicznych występuje w następujących planach:

- MPZP 003, nr uchwały XIX/109/96 z dnia 1996-07-03, dot. "Zespołu Zabudowy Letniskowej" w obrębie Klasztorek w gminie Gardeja (…)";
- MPZP 005, nr uchwały XXXIV/192/98 z dnia 1998-06-10, dot. „Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego ośrodka wypoczynkowego w Trumiejach nad jeziorem Kucki".

Jedenaście z trzydziestu jeden miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla gminy Gardeja zawiera zapisy dot. ochrony stanowisk archeologicznych, dla obszarów na terenie, których występują stanowiska, jak również dla tych, w których występuje tylko podejrzenie ich występowania. Natomiast w dwóch nie występują takie zapisy, a stanowiska jednak na ich obszarach znajdują się.

Zdecydowanie znaczna część obszarów gminy Gardeja nie posiada w ogóle miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, co ma wpływ na brak ochrony pozostałych stanowisk archeologicznych.

✓ **Miasto i Gmina Prabuty**

Na terenie gminy Prabuty znajdują się cenne poznawczo zabytki archeologiczne będące ważnym świadectwem rozwoju osadnictwa na tym obszarze. Najwcześniejsze są ślady osadnictwa neolitycznego oraz z epoki brązu, lateńskiego, a także z okresu rzymskiego. Nieco późniejsze to okres wczesnego średniowiecza, średniowiecza i okresu nowożytnego. Łącznie zewidencjonowanych w wojewódzkiej ewidencji zabytków archeologicznych jest 116

stanowisk archeologicznych[528]. Dwa stanowiska wpisane zostały do rejestru zabytków archeologicznych województwa pomorskiego, tj.:

- Grodzisko wyżynne z wczesnego średniowiecza w Kołodziejach, nr rejestru C-4 z dnia 22.11.1960 r. (dawny nr: 43/A, AZP Arkusz 25-49/21). Położone jest na półwyspie jeziora Grażymowskiego w okolicach wsi Kołodzieje. Kształtem zostało zbliżone do prostokąta z lekko wgłębionym majdanem. Grodzisko było już przed wojną przez archeologów niemieckich, następnie w 1968 r. przez R. Oboja oraz M. Haftkę, a także w latach 1995-1997 przez badaczy z Instytutu Archeologii i Etnologii UMK w Toruniu. Te ostanie badania dopiero zweryfikowały i wykazały jego związki z osadnictwem słowiańskim z okresu VIII-X/XI w, a nie jak wcześniej twierdzono z osadnictwem pruskim[529];
- Grodzisko z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Stańkowie, wraz z reliktami umocnień, nr rejestru C-570 z dnia 01.03.2022 r. (AZP Arkusz 24-49/18). Położone jest na wyspie na jeziorze Sowica w okolicach wsi Stańkowo. Założone zostało na gliniastym i naturalnym wzniesieniu o walorach obronnych. Otoczone koncentrycznymi trzema fosami trzema wałami. Prace badawcze przeprowadzone tu były już w latach 30. XX w. przez H. Crome, następnie w latach 60. XX w. przez M. Haftkę i R. F. Mazurowskiego, a także przez archeologów związanych z Instytutem Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w 2019 r. W świetle najnowszych wyników badań udało się precyzyjnie ustalić chronologię na epokę brązu i wczesną epokę żelaza (późna faza kultury łużyckiej, kultura pomorska, kultura kurhanów zachodniobałtyjskich), a także przypuszczalną funkcję grodu, którą wiązać można z refugialną lub obserwatorium astronomicznym[530].

Pozostałe stanowiska archeologiczne ujawnione podczas badań terenowych prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski przedstawiają osadnictwo na tym terenie, które pojawiło się w okresie neolitu, m.in. na obszarach Prabut, Gont, Trumiejek oraz Kołodziej. Bardziej zdecydowane zasiedlenie terenów gminy mogło nastąpić w pomiędzy 600 a 200 r. p.n.e., szczególnie nad rzeką Liwą i w okolicach Laskowic. Natomiast z wczesnej epoki żelaza pochodzą pozostałości pochówków w postaci cmentarzyska w Obrzynowie, które również ma wpływ na obraz osadnictwa w omawianej gminie. Na początku naszej ery nastąpiło załamanie osadnictwa na tym obszarze. Dopiero z X-XII w. pojawiają się na obszarze gminy Prabuty ślady pozostawione przez plemiona pruskie. Kolejne zabytki i stanowiska

[528] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Prabuty*…, op. cit., s. 53 i 59.
[529] Ibidem, s.53. KESA z dnia 10.1983 r., F. Mazurwski, w zasobach WUOZ w Gdańsku.
[530] K. Rabiega, *Sprawozdanie wstępne z badań wykopaliskowych na stanowisku archeologicznym Stańkowo nr 1, w obszarze działki nr 128, obręb Stańkowo (AZP 24-49/18), gmina Prabuty, powiat Kwidzyn, woj. pomorskie*, mps.,2019. W zasobach WUOZ w Gdańsku.

odnajdywane na tym terenie pochodzą z okresu średniowiecza i z czasów nowożytnych. W tym miejscu należy podkreślić, że do jednych z ważniejszych stanowisk archeologicznych zalicza się samo miasto Prabuty w granicach miasta lokacyjnego z pozostałościami średniowiecznej i nowożytnej zabudowy, murami obronnymi oraz reliktami zamku biskupiego[531].

Stanowiska te zapisane zostały na 10 obszarach AZP: 22-49, 25-49, 23-49, 23-50, 24-48, 24-49, 24-50, 25-49, 25-50, 26-49[532].

Tabela 10. Zestawienie stanowisk archeologicznych w Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków (AZP, KESA) w mieście i gminie Prabuty.

Lp.	Miejscowość	Klasyfikacja stanowiska	Chronologia	Nr AZP/ nr stan. na obszarze	Nr stan. w miej.
1.	**Kołodzieje**	**Grodzisko wyżynne**	**Wczesne średniow.**	**25-49/21**	**1**
2.	Kołodzieje	Ślad osadnictwa	Okres nowożytny	25-49/15	2
3.	Kołodzieje	Znalezisko luźne	Okres nowożytny	25-49/16	3
4.	Kołodzieje	Osada otwarta, ślad osadnictwa	Późne średniow., okres nowożytny	25-49/17	4
5.	Kołodzieje	Znalezisko luźne, osada otwarta, znalezisko luźne	Neolit/epoka brązu, wczesne średniow., okres nowożytny	25-49/5	5
6.	Kołodzieje	Ślad osadnictwa	Okres nowożytny	25-49/14	6
7.	Kołodzieje	Ślad osadnictwa	Wczesne średniow.	25-49/24	7
8.	Kołodzieje	Ślad osadnictwa, osada	Hallsztatt D/okres lateński, wczesne średniowiecze	25-49/25	8
9.	Kołodzieje	Ślad osadnictwa, osada	Hallsztatt D/okres lateński, wczesne średniowiecze	25-49/26	9
10.	Kołodzieje	Ślad osadnictwa, punkt osadniczy, ślady osadnictw.	Okres wpływów rzymskich (?), wczesne średniow., okres nowożytny	25-49/29	10
11.	Kołodzieje	Ślad osadnictwa	Okres nowożytny	25-49/32	11
12.	Kołodzieje	Ślad osadnictwa	Pradzieje	25-49/22	12
13.	Kołodzieje	Ślad osadnictwa, ślad osadnictwa, ślad osadnictw.	Pradzieje, Hallsztatt D/okres lateński, późne średniowiecze	25-49/23	13

[531] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Prabuty*…, op. cit., s. 53.
[532] Ibidem, s. 60-64; na podstawie kart KESA w zasobie w WUOZ w Gdańsku.

14.	Kołodzieje	Ślad osadnictwa, ślad osadnictwa, ślad osadnictw.	Neolit, Hallstatt D/okres lateński, późne średniowiecze	25-49/27	14
15.	Kołodzieje	Ślad osadnictwa, punkt osadniczy, osada	Neolit, Hallstatt D/okres lateński, późne średniowiecze	25-49/28	15
16.	Kołodzieje	Ślad osadnictwa, osada	Okres wpływów rzymskich późne średniowiecze	25-49/30	16
17.	Pólko	Znalezisko luźne	Późne średniowiecze	25-49/9	1
18.	Sypanica	Osada	Średniowiecze	23-49/2	1
19.	Szramowo	Osada	Średniowiecze	24-48/5	1
20.	Szramowo	Osada	Średniowiecze	24-48/6	2
21.	Szramowo	Ślad osadnictwa, osada	Wczesne średniow., średniowiecze	24-48/7	3
22.	Szramowo	Cmentarzysko kurhanowe?	Epoka nieokreślona	24-48/8	4
23.	Gilwa	Znalezisko luźne, ślad osadnictwa	Wczesna ep. żelaza, średniowiecze	25-49/18	1
24.	Raniewo	Ślad osadnictwa	Średniowiecze	24-49/6	1
25.	Pachutki	Osada	Średniowiecze, nowożytność	23-50/14	1
26.	Pachutki	Osada	Wczesna ep. żelaza, okres wpływów rzymskich - kultura wielbarska, nowożyt.	23-50/13	2
27.	Laskowice	Osada	Hallstatt C-D	24-48/10	1
28.	Laskowice	Osada	Wczesna ep. żelaza	24-48/11	2
29.	Laskowice	Osada	Średniowiecze	24-48/12	3
30.	Laskowice	Osada	Wczesna ep. żelaza	24-48/13	4
31.	Obrzynowo	Ślad osadnictwa	Mezolit/neolit	24-49/1	1
32.	Obrzynowo	Ślad osadnictwa	Mezolit/neolit	24-49/13	2
33.	Obrzynowo	Cmentarzysko (?)	Wczesna ep. żelaza	24-49/14	3
34.	Obrzynowo	Ślad osadnictwa	Średniowiecze, okres nowożytny	24-49/15	4
35.	Gdakowo	Ślad osadnictwa, ślad osadnictwa	Okres lateński, średniowiecze	23-49/3	1
36.	Gonty	Ślad osadnictwa	Hallsztatt	24-49/3	1
37.	Gonty	Znalezisko luźne	Neolit	24-39/4	2
38.	Gonty	Ślad osadnictwa, ślad osadnictwa	Mezolit/neolit, późne średniow./ okres nowożytny	24-49/5	3
39.	Gonty	Ślad osadnictwa, ślad osadnictwa	Hallsztatt, późne średniowiecze	24-49/10	4

40.	Gonty	Osada (?), osada (?)	Wczesna ep. żelaza, późne średniowiecze	24-49/11	5
41.	Gonty	Osada, osada, osada, osada	epoka brązu, Hallstatt/okres lateński, wczesne średniowiecze, późne średniowiecze	24-49/12	6
42.	Gonty	Osada	Wczesne średniow.	24-49/19	7
43.	Gonty	Osada	Wczesne średniow.	23-49/1	8
44.	Prabuty	Ślad osadnictwa	Wczesna ep. żelaza	24-49/7	1
45.	Prabuty	Ślad osadnictwa	Średniowiecze	24-49/9	2
46.	Prabuty	Osada, ślad osadnictwa	Hallsztatt D/ wczesny i środkowy okres lateński, okres nowożytny	24-49/12	3
47.	Prabuty	Ślad osadnictwa, znalezisko luźne	Hallsztatt D/ wczesny i środkowy okres lateński, okres nowożytny	24-49/13	4
48.	Prabuty	Znalezisko luźne	Neolit	24-49/20	5
49.	Prabuty	Zamek, zamek, miasto	Późne średniow., okres nowożytny, okres nowożytny	24-49/16	6
50.	Prabuty	Miasto	Okres nowożytny	24-49/17	7
51.	Rodowo	Osada, ślad osadnictwa	Okres lateński, średniowiecze	23-49/22	1
52.	Rodowo	Osada	Średniowiecze	23-49/23	2
53.	Rodowo	Ślad osadnictwa	Okres lateński	23-49/17	3
54.	Rodowo	Osada	Okres lateński	23-49/26	4
55.	Orkusz	Ślad osadnictwa	Okres nowożytny	23-48/6	1
56.	Pilichowo	Ślad osadnictwa	Okres nowożytny	25-49/19	1
57.	Pilichowo	Ślad osadnictwa	Okres nowożytny	25-49/20	2
58.	Akotins	Osada - zaginione (legendarne)	Wczesne średniow.	23-49/30	1
59.	Antonin	Osada	Okres lateński	23-49/5	1
60.	Antonin	Ślad osadnictwa	Okres lateński	23-49/6	2
61.	Antonin	Osada	Okres lateński	23-49/10	3
62.	Antonin	Ślad osadnictwa	Okres lateński	23-49/11	4
63.	Antonin	Ślad osadnictwa	Okres lateński	23-49/12	5
64.	Antonin	Osada	Okres lateński	23-49/13	6
65.	Antonin	Osada	Okres lateński	23-49/18	7

66.	Antonin	Ślad osadnictwa, ślad osadnictwa	Okres lateński, średniowiecze	23-49/19	8
67.	Antonin	Ślad osadnictwa	Wczesne średniow.	23-49/20	9
68.	Antonin	Osada, ślad osadnictwa	Okres lateński, wczesne średniow.	23-49/21	10
69.	Górowychy Małe	Ślad osadnictwa	Średniowiecze	23-49/8	1
70.	Górowychy Małe	Ślad osadnictwa	Średniowiecze	23-49/9	2
71.	Górowychy Małe	Ślad osadnictwa	Średniowiecze	23-49/16	3
72.	Grażymowo	Ślad osadnictwa, osada otwarta, znalezisko luźne	wczesne średniow., późne średniow., okres nowożytny	25-49/2	1
73.	Grażymowo	Osada	Okres nowożytny	25-49/3	2
74.	Grażymowo	Ślad osadnictwa, znalezisko luźne	Średniowiecze, późne średniowiecze	25-49/4	3
75.	Grażymowo	Ślad osadnictwa	Późne średniowiecze	25-49/33	4
76.	Halinowo	Ślad osadnictwa	Późne średniowiecze	24-49/2	1
77.	Górowychy	Osada	Wczesne średniow.	23-49/7	1
78.	Górowychy	Ślad osadnictwa, ślad osadnictwa	Okres lateński, średniowiecze	23-49/14	2
79.	Górowychy	Osada, ślad osadnictwa	Średniowiecze, późne średniowiecze	23-49/15	3
80.	Górowychy	Osada	Okres lateński	23-49/17	4
81.	Julianowo	Ślad osadnictwa	Mezolit/neolit	24-49/8	1
82.	Rodowo Małe	Osada	Okres lateński	23-49/24	1
83.	Rodowo Małe	Ślady osadnictwa	Okres lateński	23-49/25	2
84.	Rodowo	Osada?	Średniowiecze	23-49/27	5
85.	Stary Kamień	Osada	Okres nowożytny	25-49/10	1
86.	Stary Kamień	Ślady osadnictwa	Okres nowożytny	25-49/1	2
87.	Stary Kamień	Osada otwarta, ślad osadnictwa	Okres nowożytny, okres nowożytny	25-49/11	3
88.	Stary Kamień	Osada, ślad osadnictwa, ślad osadnictwa	Hallstatt/okres lateński, wczesne średniowiecze, późne średniowiecze	25-49/31	4
89.	Kałdowo	Osada	Wczesna ep. żelaza	24-48/9	1
90.	Liwiec	Znalezisko luźne	Neolit	25-50/N	1
91.	Trumiejki	Ślad osadnictwa	Późne średniowiecze	26-49/7	1
92.	Trumiejki	Znalezisko luźne, znalezisko luźne	Hallstatt, wczesne średniowiecze	26-49/8	2

93.	**Stańkowo**	**Grodzisko na wyspie**	**Epoka brązu i wczesna epoka żelaza**	**24-49/18**	**1**
94.	Stańkowo[533]	Cmentarzysko kurhanowe?	Wczesne średniow.? (archiwalne)	25-50/10	2
95.	Prabuty	Konkatedra i cmentarz przykościelny	Średniow.-nowożyt. (1300-1330 budowa, 1688 – pożar), średniow.-nowożyt. (XIV-XVII w.)	24-49/21	8
96.	Stańkowo[534]	Cmentarzysko, ślad osadnictwa	Wczesna ep. żelaza, wczesne średniow., późne średniowiecze	24-50/16	3
97.	Stańkowo	Osada	Wczesne - późne średniowiecze	24-50/17	4
98.	Stańkowo	Ślad osadnictwa	Mezolit, późne średniowiecze	24-50/18	5
99.	Stańkowo	Ślad osadnictwa	Późne średniowiecze	24-50/19	6
100.	Stańkowo	Ślad osadnictwa	Wczesna ep. żelaza, późne średniowiecze	24-50/20	7
101.	Stańkowo	Ślad osadnictwa, osada	Neolit, epoka brązu, wczesna ep. żelaza, średniowiecze	24-50/21	8
102.	Obrzynowo	Ślad osadnictwa, ślad osadnictwa	Mezolit, wczesne średniowiecze	24-50/23	5
103.	Jakubowo	Osada	Średniowiecze	23-50/15	1
104.	Jakubowo	Osada	Średniowiecze	23-50/16	2
105.	Jakubowo	Ślad osadnictwa, osada	Wczesna ep. żelaza, średniowiecze	23-50/17	3
106.	Jakubowo	Osada	Średniowiecze, nowożytność	23-50/18	4
107.	Grodziec	Ślad osadnictwa	Epoka brązu	26-49/6	1
108.	Pałatyki	Ruiny pałacu, cmentarz rodowy	XIX - XX w.	25-49/34	1
109.	Rodowo	Układ ruralistyczny - wieś lokacyjna	Średniowiecze-nowożytność	23-49/29	6
110.	Mikołajki Pomorskie (na granicy z gm. Prabuty)	Osada	Wczesne średniowiecze	22-49/5	8
111.	Mikołajki Pomorskie (na granicy z gm. Prabuty)	Osada	Wczesne średniowiecze	23-49/4	9

[533] W KESA występuje błędna lokalizacja gminna (gm. Susz) i wojewódzka (woj. elbląskie).
[534] W KESA występuje błędna lokalizacja gminna (gm. Susz) i wojewódzka (woj. elbląskie).

112.	Jawty Wielkie	Brak danych	Brak karty	25-49/5	?
113.	Jawty Wielkie (na pogran. z gm. Susz)	Ślad osadnictwa	Wczesne średniow.	25-49/6	1
114.	Jawty Wielkie	Osada otwarta	HaD-Laten	25-49/7	2
115.	Jawty Wielkie	Znalezisko luźne	XIV-XVII w.	25-49/8	3
116.	Obrzynowo	Wieś lokacyjna	Średniowiecze - nowożytność	24-50/6	6

Na podstawie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego ochrona stanowisk archeologicznych została objęta w następujących planach:

- MPZP 001, nr uchwały XXIV/161/97 z dnia 1997-05-31, dot. „W sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego otoczenia jeziora Dzierzgoń w gminie Prabuty" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają wymóg nadzoru archeologicznego – *obserwacja archeologiczna* przy przeprowadzanych pracach ziemnych, bez podania konkretnych stanowisk);
- MPZP 007, nr uchwały XXXI/243/98 z dnia 1998-05-26, dot. „Mpzp dzielnicy przemysłowej ZATORZE" [Prabuty] (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają wymóg zgłoszenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o uzyskanie warunków nadzoru archeologicznego przy wykonywaniu wszelkich prac ziemnych – *obserwacja archeologiczna*, bez podania konkretnego stanowisk);
- MPZP 010, nr uchwały XII/70/99 z dnia 1999-05-28, dot. „w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego terenów przeznaczonych pod działalność gospodarczą i zabudowę mieszkaniową przy ul. Warmińskiej Prabutach" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają wymóg zgłoszenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o uzyskanie warunków nadzoru archeologicznego przy wykonywaniu wszelkich prac ziemnych, **bez występowania stanowisk na obszarze objętym planem – ochrona profilaktyczna**);
- MPZP 011, nr uchwały X/58/99 z dnia 1999-04-24, dot. „W sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego kwartału zabudowy przy ulicy Parkowa/Żeromskiego w Prabutach" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają wymóg zgłoszenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o uzyskanie warunków nadzoru archeologicznego przy wykonywaniu wszelkich prac ziemnych);
- MPZP 012, nr uchwały X/59/99 z dnia 1999-04-24, dot. „Zmiana nr 5 mpzp miasta Prabuty" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają wymóg zgłoszenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o uzyskanie warunków nadzoru archeologicznego przy wykonywaniu wszelkich prac ziemnych);

- MPZP 013, nr uchwały XXII/138/2000 z dnia 2000-06-02, dot. „w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego terenów rekreacyjnych nad Jeziorem Sowica" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają wymóg zgłoszenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o uzyskanie warunków nadzoru archeologicznego przy wykonywaniu wszelkich prac ziemnych – *obserwacja archeologiczna*, wstępne rozpoznanie metodą AZP);
- MPZP 014, nr uchwały XXII/139/2000 z dnia 2000-06-02, dot. „Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego terenów przeznaczonych pod zespół garaży indywidualnych oraz usługi przy pl. Wolności" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają wymóg zgłoszenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o uzyskanie warunków nadzoru archeologicznego przy wykonywaniu wszelkich prac ziemnych);
- MPZP 016, nr uchwały XXIV/151/2000 z dnia 2000-08-18, dot. „W sprawie zmiany miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Prabuty" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają wymóg zgłoszenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o uzyskanie warunków nadzoru archeologicznego przy wykonywaniu wszelkich prac ziemnych, **bez występowania stanowisk na obszarze objętym planem – ochrona profilaktyczna**);
- MPZP 017, nr uchwały XXIX/189/2001 z dnia 2001-02-23, dot. „Zmiana nr 6 miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Prabuty" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają wymóg zgłoszenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o uzyskanie warunków nadzoru archeologicznego przy wykonywaniu wszelkich prac ziemnych, **bez występowania stanowisk na obszarze objętym planem – ochrona profilaktyczna**);
- MPZP 020, nr uchwały IV/19/2002 z dnia 2002-12-30, „dot. miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego "Rynek-Kościuszki" w Prabutach" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają bardzo szeroki zakres ochrony i nadzoru konserwatorskiego i archeologicznego przy przeprowadzanych wszelkich pracach ziemnych i projektowych; średniowieczny układ urbanistyczny miasta Prabuty);
- MPZP 022, nr uchwały XXXV/222/2005 z dnia 2005-08-31, dot. „W sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego kwartału "Długa-Reymonta" w Prabutach"(zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają bardzo szeroki zakres ochrony i nadzoru konserwatorskiego i archeologicznego przy przeprowadzanych wszelkich pracach ziemnych i projektowych – *ochrona i obserwacja archeologiczna*; średniowieczny układ urbanistyczny miasta Prabuty);
- MPZP 023, nr uchwały XXXV/223/2005 z dnia 2005-08-31, dot. „W sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego kwartału "Kopernika - Barczewskiego" w Prabutach" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają bardzo

szeroki zakres ochrony i nadzoru konserwatorskiego i archeologicznego przy przeprowadzanych wszelkich pracach ziemnych i projektowych – *ochrona archeologiczna*; średniowieczny układ urbanistyczny miasta Prabuty);

- MPZP 024, nr uchwały XIV/55/2007 z dnia 2007-11-28, dot. „W sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego kwartałów "Długa-Jagotty" w Prabutach" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają bardzo szeroki zakres ochrony i nadzoru konserwatorskiego i archeologicznego przy przeprowadzanych wszelkich pracach ziemnych i projektowych – *ochrona archeologiczna*; średniowieczny układ urbanistyczny miasta Prabuty);
- MPZP 026, nr uchwały XLIX/278/2010 z dnia 2010-08-25, dot. „W sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego "Sowica-Zachód" w Prabutach (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają bardzo szeroki zakres ochrony i nadzoru konserwatorskiego i archeologicznego przy przeprowadzanych wszelkich pracach ziemnych i projektowych – *ochrona archeologiczna*);
- MPZP 027, nr uchwały IV/19/2011 z dnia 2011-02-09, dot. „W sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego kwartału „Daszyńskiego-Jagiełły" w Prabutach" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają zakres ochrony archeologicznej przy przeprowadzanych wszelkich pracach ziemnych – *obserwacja archeologiczna*);
- MPZP 028, nr uchwały IX/51/2011 z dnia 2011-08-31, dot. „zagospodarowania przestrzennego "SANATORYJNA- zabudowa mieszkaniowa" w Prabutach" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają zakres ochrony archeologicznej przy przeprowadzanych wszelkich pracach ziemnych – *obserwacja archeologiczna*, **bez występowania stanowisk na obszarze objętym planem – ochrona profilaktyczna**);
- MPZP 029, nr uchwały XIII/75/2011 z dnia 2011-12-28, dot. „W sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „GRODZIEC – PARK ELEKTROWNI WIATROWYCH" w gm. Prabuty obręb Grodziec" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają bardzo szeroki zakres ochrony i nadzoru konserwatorskiego i archeologicznego przy przeprowadzanych wszelkich pracach ziemnych i projektowych – *ochrona archeologiczna*);
- MPZP 030, nr uchwały XIX/117/2012 z dnia 2012-06-27, dot. „W sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „GONTY – zabudowa rekreacyjna" obręb Gonty w gminie Prabuty" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają zakres ochrony archeologicznej przy przeprowadzanych wszelkich pracach ziemnych – *obserwacja archeologiczna*);

- MPZP 031, nr uchwały XXI/140/2020 z dnia 2020-03-23, dot. „w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla terenu położonego w miejscowości Gonty, gmina Prabuty" (zapisy dot. ochrony stanowisk uwzględniają zakres ochrony archeologicznej przy przeprowadzanych wszelkich pracach ziemnych – *badania archeologiczne*);

Aż w dziewiętnastu z trzydziestu czterech miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla miasta i gminy Prabuty znajdują się zapisy dot. ochrony stanowisk archeologicznych, dla obszarów na terenie, których występują stanowiska, jak również dla tych, w których występuje tylko podejrzenie ich występowania.

Znaczna część obszarów miasta i gminy Prabuty nie posiada w ogóle miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, co ma wpływ na brak ochrony pozostałych stanowisk archeologicznych.

✓ **Gmina Ryjewo**

Na terenie gminy Ryjewo również znajdują się stanowiska wielokulturowe, na których obszarze wyróżniono materiał zabytkowy z różnych epok. Najwcześniejsze są ślady osadnictwa neolitycznego, lateńskiego, a także z okresu rzymskiego. Nieco późniejsze pochodzą z okresu wczesnego średniowiecza, średniowiecza i okresu nowożytnego. Zewidencjonowanych zostało 61 stanowisk archeologicznych (9 na pograniczu z gminą Sztum). Do rejestru zabytków archeologicznych województwa pomorskiego wpisano 1 stanowisko archeologiczne, tj.:

- Grodzisko z wczesnego średniowiecza w miejscowości Budzyn-Jałowiec, nr rejestru C-115 z dnia 10.07.1970 r. (dawny nr: 93/A, AZP Arkusz 23-46/14). Zlokalizowane jest w centrum wsi, po północnej stronie drogi prowadzącej do Ryjewa. Grodzisko było już badane przed wojną przez W. Heyma, który przeprowadził badania powierzchniowe i ratownicze wykopaliskowe, następnie w 1960 r. pod kierownictwem L. J. Łuki oraz w 1969 r. przez M. Haftkę. W wyniku badań ustalono, że stanowisko te było położone na dużym, piaszczystym wzniesieniu, wznoszącym się ponad płaski teren na wysokość 4 metrów. W trakcie prac terenowych pozyskano fragmenty ceramiki i kafli, a także odłupki krzemienne i bryłki polepy. Jeszcze w 1969 r. stan zachowania stanowiska określany był, jako zły[535]. Obecnie jest to teren nieużytkowanej żwirowni zalesiony. Stanowisko utraciło wartości zabytkowe z powodu zniszczenia - usunięcia przez wybieranie kruszywa całego wzgórza, na którym zlokalizowano grodzisko. Według

[535] KESA z dnia 01.10.1988 r., M. Haftka. W zasobach WUOZ w Gdańsku.

ustaleń z przeprowadzonej kontroli stanowiska w 2015 r. zabytek należy wykreślić z rejestru zabytków[536].

Pozostałe stanowiska archeologiczne ujawnione jeszcze podczas przedwojennych badań powierzchniowych, w wyniku przeprowadzonych kwerend archiwalnych i bibliograficznych, a także podczas badań powierzchniowych prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski przedstawiają osadnictwo na tym terenie, które pojawiło się w okresie osadnictwa neolitycznego, m.in. na obszarach Jałowca, Straszewa oraz Trzciana; epoki żelaza w Ryjewie, Trzcianie i Jałowcu; lateńskiego na obszarze Benowa; a także z okresu wpływów rzymskich w Barcicach, Trzcianie, Watkowicach Małych i Klecewku. Nieco późniejsze pochodzą z okresu wczesnego średniowiecza i średniowiecza, m.in. w Benowie, Jałowcu, Straszewie oraz Trzcianie; jak również z okresu nowożytnego w Barcicach Benowie, Straszewie oraz w Watkowicach Małych.

Podczas badań terenowych odkryto cały szereg artefaktów, które umożliwiły nie tylko ustalenie chronologii stanowisk, co zostało powyżej przedstawione, ale również określenie rodzaju stanowiska czy kultury, z którą było związane. Ślady osadnictwa zostały przypisane do wybranych stanowisk w Barcicach, Benowie, Jałowcu, Straszewie oraz Trzcianie. Ślady po dawnych cmentarzyskach w Barcicach, Benowie (?), Jałowcu (?), Montowskich Pastwiskach, Trzcianie, Klecewku i Ryjewie. Grodziska natomiast nie występują tak licznie jak w innych gminach, badaczom udało się zewidencjonować tylko jedno w Jałowcu (rej. zabytków archeolog.). Odrębną grupę stanowisk prezentują nowożytne szańce obronne zlokalizowane głównie w Barcicach oraz Benowie (Wygoda) na pograniczu z gminą Sztum.

Stanowiska te zapisane zostały na 9 obszarach AZP: 22-47, 22-46, 21-46, 21-47, 23-46, 23-47, 23-48, 24-48, 22-48[537].

Tabela 11. Zestawienie stanowisk archeologicznych w Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków (AZP, KESA) w gminie Ryjewo.

Lp.	Miejscowość	Klasyfikacja stanowiska	Chronologia	Nr AZP/ nr stan. na obszarze	Nr stan. w miej.
1.	Barcice	Cmentarzysko kurhanowe	Epoka nieokreślona	22-47/1	1
2.	Barcice	Osada	Okres nowożytny	22-46/1	2
3.	Barcice	Szaniec obronny	Okres nowożytny	22-46/2	3

[536] Rejestr Zabytków Archeologicznych – ankieta weryfikacyjna woj. pomorskie z dnia 21.09.2016 r. I. Kryński i L. Pawlata. W zasobach WUOZ w Gdańsku; I. Gołembiowska, Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ryjewo…, op. cit., s. 55.
[537] Ibidem, s. 60-64; na podstawie kart KESA w zasobie w WUOZ w Gdańsku.

4.	Barcice	Ślad osadnictwa	Pradzieje	22-46/3	4
5.	Barcice	Osada	Okres wpływów rzymskich	22-47/2	5
6.	Barcice	Osada?	Okres wpływów rzymskich	22-47/3	6
7.	Barcice	Osada	Okres wpływów rzymskich	22-46/4	7
8.	Barcice	Osada	Okres wpływów rzymskich	22-46/5	8
9.	Barcice	Szaniec obronny	Okres nowożytny	22-46/7	9
10.	Barcice	Szaniec obronny	Okres nowożytny	22-46/8	10
11.	Barcice	Szaniec obronny	Okres nowożytny	22-47/9	11
12.	Barcice	Szaniec obronny	Okres nowożytny	22-47/10	12
13.	Barcice	Szaniec obronny	Okres nowożytny	22-47/11	13
14.	Barcice	Szaniec obronny	Okres nowożytny	22-47/12	14
15.	Benowo	Folwark, relikty architekt. murowanej, osada	Późne średniowiecze okres nowożytny, średniowiecze	21-46/2	1
16.	Benowo	Cmentarzysko kurhanowe?	Epok nieokreślna	21-47/27	2
17.	Benowo	Osada, ślad osadnictwa	Średniowiecze, okres nowożytny	21-46/1	3
18.	Benowo	Osada	Średniowiecze	21-46/3	4
19.	Benowo	Cmentarzysko?	Epoka nieokreślona	21-46/9	5
20.	**Jałowiec**	**Grodzisko**	**Wczesne średniow., średniowiecze**	**23-46/14**	**1**
21.	Jałowiec	Ślad osadnictwa	Epoka nieokreślona	23-46/1	2
22.	Jałowiec	Ślad osadnictwa	Neolit	23-46/15	3
23.	Jałowiec	Cmentarzysko?	Epoka nieokreślona?	23-46/16	4
24.	Montowskie Pastwiska	Cmentarzysko	Epoka nieokreślona	22-46/6	1
25.	Straszewo	Ślad osadnictwa, ślad osadnictwa	Wczesna ep. żelaza, średniowiecze	23-47/6	1
26.	Straszewo	Ślad osadnictwa	Neolit	23-48/1	2
27.	Straszewo	Ślad osadnictwa, ślad osadnictwa	Neolit, okres nowożytny	23-48/2	3
28.	Straszewo	Ślad osadnictwa	Późne średniowiecze	23-48/11	4
29.	Straszewo	Ślad osadnictwa	Neolit	23-48/12	5
30.	Straszewo	Ślad osadnictwa	Neolit	23-48/13	6
31.	Straszewo	Ślad osadnictwa	Neolit	23-48/14	7
32.	Trzciano	Osada obronna?, cmentarzysko	Okres wpływów rzymskich, wczesna epoka żelaza	23-48/5	1

33.	Trzciano	Ślad osadnictwa, ślad osadnictwa	Neolit?, średniow.	23-48/3	2
34.	Trzciano	Ślad osadnictwa, ślad osadnictwa	Wczesne średniow., późne średniowiecze	23-48/4	3
35.	Trzciano	Znalezisko luźne	Epoka nieokreślona	23-48/10	4
36.	Trzciano	Znalezisko luźne	Neolit	NN	5
37.	Trzciano	Znalezisko luźne	Neolit	NN	6
38.	Trzciano	Znalezisko luźne	Neolit	NN	7
39.	Trzciano	Znalezisko luźne	Neolit	NN	8
40.	Benowo-Wygoda (na granicy z gminą Sztum)	Cmentarzysko	Wczesny i środkowy okres lateński	21-46/7	1
41.	Benowo-Wygoda (na granicy z gminą Sztum)	Ślad osadnictwa	Epoka nieokreślona	21-46/8	2
42.	Benowo-Wygoda (na granicy z gminą Sztum)	Szaniec obronny	Okres nowożytny	21-46/25	3
43.	Benowo-Wygoda (na granicy z gminą Sztum)	Szaniec obronny	Okres nowożytny	21-46/18	4
44.	Benowo-Wygoda	Szaniec obronny	Okres nowożytny	21-46/19	5
45.	Benowo-Wygoda (na granicy z gminą Sztum)	Szaniec obronny	Okres nowożytny	21-46/20	6
46.	Benowo-Wygoda (na granicy z gminą Sztum)	Szaniec obronny	Okres nowożytny	21-46/21	7
47.	Benowo-Wygoda (na granicy z gminą Sztum)	Szaniec obronny	Okres nowożytny	21-46/23	8
48.	Benowo-Wygoda (na granicy z gminą Sztum)	Szaniec obronny	Okres nowożytny	21-46/24	9
49.	Szadowo Górne (pogranicze	Znalezisko luźne	Epoka nieokreślona	24-48/2	1

	z gminą Kwidzyn)				
50.	Watkowice Małe	Znalezisko luźne	Neolit	22-48/9	1
51.	Watkowice Małe	Grodzisko?	Okres nowożytny	22-48/10	2
52.	Watkowice Małe	Znalezisko luźne	Okres wpływów rzymskich	22-48/11	3
53.	Watkowice Małe	Cmentarzysko	Epoka nieokreślona	22-48/12	4
54.	Watkowice Małe	Znalezisko luźne	Neolit	22-48/14	5
55.	Watkowice Małe	Znalezisko luźne	Neolit	22-48/15	6
56.	Jałowiec	Osada	Późne średniowiecze	NN	1
57.	Jałowiec	Ślad osadnictwa	Epoka nieokreślona	23-46/1	2
58.	Jałowiec	Ślad osadnictwa	Neolit	NN	3
59.	Jałowiec	Cmentarzysko?	Epoka nieokreślona?	NN	4
60.	Klecewko	Cmentarzysko ciałopalne?	Wczesny okres wpł. rzymskich	NN	1
61.	Ryjewo	Cmentarzysko	Wczesna epoka żelaza	NN	1

Żadne ze stanowisk archeologicznych na terenie gminy Ryjewo nie jest objęte ochroną na podstawie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, ponieważ dla obszarów, na których one występują dotychczas nie sporządzono miejscowych planów.

✓ **Gmina Sadlinki**

Na terenie gminy Sadlinki również znajdują się stanowiska wielokulturowe, na których obszarze wyróżniono materiał zabytkowy z różnych epok. Zewidencjonowanych zostało tylko 11 stanowisk archeologicznych. Żadne z nich nie zostało wpisane do rejestru zabytków archeologicznych. Stanowiska te ujawniono jeszcze podczas przedwojennych badań powierzchniowych prowadzonych przez W. Heyma, w wyniku przeprowadzonych kwerend archiwalnych i bibliograficznych, a także podczas badań powierzchniowych prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski. Wyniki badań przedstawiają osadnictwo, które pojawiło się na tym terenie już w okresie neolitu, m.in. na obszarach Nebrowa Wielkiego i Gliny; w okresie późno lateńskim w Okrągłej Łące; a także z okresu średniowiecza, m.in. w Grabowie, Wiślinach, Nebrowie Małym oraz Okrągłej Łące.

Podczas badań terenowych odkryto cały szereg artefaktów, które umożliwiły nie tylko ustalenie chronologii stanowisk, co zostało powyżej przedstawione, ale również określenie

rodzaju stanowiska czy kultury, z którą było związane. Ślady osadnictwa zostały przypisane do wszystkich stanowisk występujących w obszarze gminy Sadlinki. Tylko w Wiślinie występuje podejrzenie występowania osady średniowiecznej odkrytej przypadkowa w latach 1926-1927. Odnalezione tam zabytki tj.: ułamki ceramiki, miecz żelazny i sierp żelazny przekazano do Muzeum Prowincjonalnego Prus Zachodnich w Kwidzynie. Zabytki te zaginęły podczas II wojny światowej[538].

Stanowiska te zapisane zostały na 3 obszarach AZP: 25-45, 26-45, 27-45[539].

Tabela 12. Zestawienie stanowisk archeologicznych w Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków (AZP, KESA) w gminie Sadlinki.

Lp.	Miejscowość	Klasyfikacja stanowiska	Chronologia	Nr AZP/ nr stan. na obszarze	Nr stan. w miej.
1.	Grabowo	Ślad osadnictwa, średniowiecze	XIV-XV w.	25-45/1	1
2.	Grabowo	Ślad osadnictwa, nowożytność	XVI-XVII w.	25-45/2	2
3.	Nebrowo Wielkie	Ślad osadnictwa	Neolit	26-45/1	1
4.	Wiśliny	Osada?,	Średniowiecze, XIV-XV w.	26-45/2	1
5.	Nebrowo Małe	Ślad osadnictwa	Średniowiecze, XIV-XV w.	26-45/3	1
6.	Nebrowo Małe	Ślad osadnictwa	Średniowiecze, XIV-XV w.	26-45/4	2
7.	Nebrowo Małe	Ślad osadnictwa	Średniowiecze, XIV-XV w.	26-45/5	3
8.	Okrągła Łąka	Ślad osadnictwa	Okres późno lateński	27-45/1	1
9.	Okrągła Łąka	Ślad osadnictwa	Średniowiecze, XIV-XV w.	27-45/2	2
10.	Okrągła Łąka	Ślad osadnictwa	Średniowiecze, XIV-XV w.	27-45/3	3
11.	Glina	Ślad osadnictwa, kultura ceramiki wstęgowej	Neolit	27-45//4	1

[538] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki…*, op. cit., s. 54; na podstawie kart KESA w zasobie w WUOZ w Gdańsku.
[539] Ibidem.

Żadne ze stanowisk archeologicznych na terenie gminy Ryjewo nie jest objęte ochroną na podstawie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, ponieważ dla obszarów, na których one występują dotychczas nie sporządzono miejscowych planów.

✓ **Zagrożenia dla stanowisk archeologicznych**

- nasilająca się urbanizacja obszarów miejskich;
- niekontrolowana i nasilająca się urbanizacja obszarów wiejskich;
- intensywna gospodarka leśna;
- intensywna gospodarka rolna;
- nienajlepszy stan zachowania przebadanych stanowisk archeologicznych;
- bardzo niska świadomość o wartościach historyczno-kulturowych zabytków i stanowisk archeologicznych wśród organów administracji samorządowej, właścicieli i użytkowników gruntów, na których znajdują się, lub potencjalnie mogą znajdować się stanowiska archeologiczne;
- brak ogólnie dostępnych informacji dot. występowania stanowisk archeologicznych w granicach poszczególnych gmin (wykazów ewidencyjnych czy tablic informacyjnych przy stanowiskach);
- niewystarczająca ilość przeprowadzanych badań archeologicznych na terenie powiatu;
- niewystarczająca popularyzacja i udostępnianie dziedzictwa archeologicznego (jedna ekspozycja muzealna w Zamek w Kwidzynie);
- brak parków kulturowych czy szlaków edukacyjnych ochraniających i promujących te unikatowe dziedzictwo archeologiczne;
- w wielu przypadkach brak wykonywania wyprzedzających badań ratowniczych na obszarach objętych inwestycjami budowlanymi, np. miasto Kwidzyn (z reguły nadzory, a w najlepszych wypadkach badania archeologiczne wykonywane są podczas przebiegu samej inwestycji, **co znacznie ogranicza możliwości badawcze, a co za tym idzie nie są brane także pod uwagę wnioski i zalecenia płynące z badań przy wykonywaniu danej inwestycji**). Bardzo dobrym przykładem może być miasto Prabuty, gdzie na obszarach objętych ścisłą ochroną konserwatorską i archeologiczną najpierw wykonuje się określone badania terenowe przy jednoczesnych pracach zabezpieczających odkrycia, a w następnej kolejności ustala się wytyczne do projektu inwestycyjnego, który poprzedza już samą inwestycję;
- niewystarczająca ochrona stanowisk archeologicznych, jak i zabytków nieruchomych w zapisach miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego lub ich nierespektowanie przez wszystkie lub niektóre strony;

- zdecydowanie za mała ilość sporządzonych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla obszarów gminnych, na których występują lub potencjalnie mogą występować stanowiska archeologiczne;

✓ **Szanse dla stanowisk archeologicznych**

- stanowiska archeologiczne występujące w powiecie kwidzyńskim są cenne poznawczo, a także są unikatowym dziedzictwem i to nie tylko w skali kraju, ale w skali Europy;
- posiadają bardzo duży potencjał, nie tylko naukowo-badawczy, ale również turystyczny;
- w dalszym ciągu wiele stanowisk nie zostało jeszcze przebadanych lub nieodkrytych;
- równie ciekawa jest historia zainteresowań środowisk kolekcjonerskich, badawczych oraz muzealnych dziedzictwem archeologicznym, która sięga II poł. XIX w.;
- funkcjonowanie instytucji muzealnych już od II poł. XIX w. na terenie powiatu kwidzyńskiego, obecnie muzeum w Kwidzynie – Zamek w Kwidzynie, oddział Muzeum Zamkowego w Malborku, w którego profilach gromadzenia zbiorów znajduje się kolekcja archeologiczna charakteryzująca się także regionalnością (większość obiektów jest o proweniencji lokalnej);
- nadzór i zaangażowanie w ochronę dziedzictwa archeologicznego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku;
- zainteresowanie stanowiskami archeologicznymi z obszaru powiatu kwidzyńskiego wśród innych placówek muzealnych, a także ośrodków akademickich i instytutów naukowo-badawczych specjalizujących się w archeologii;
- pozytywna współpraca instytucji lub innych podmiotów zajmujących się szeroko rozumianą ochroną i opieką nad zabytkami z grupami poszukiwawczymi (GWARD, GALEA, STOWARZYSZENIE POSZUKIWACZE MARIENWERDER itp.), których członkowie z coraz większą świadomością i przygotowaniem merytorycznym pozyskują i wstępnie opracowywują materiał źródłowy oraz lokalizują nowe stanowiska archeologiczne.

✓ **Postulaty dla ochrony i popularyzacji stanowisk archeologicznych**

- intensyfikacja wdrażania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego wraz z zapisami dot. ochrony stanowisk archeologicznych (szczególnie obszary gminne) **wraz z ich przestrzeganiem**;
- aktualizacja miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego pod względem zapisów dot. ochrony stanowisk archeologicznych występujących na obszarach planów, jak również potencjalnie mogących się znajdować (obserwacja archeologiczna – ochrona prewencyjna);

- intensyfikacja badań archeologicznych na całym obszarze powiatu kwidzyńskiego;
- popularyzacja i uświadamianie o wartościach historyczno-kulturowych dziedzictwa archeologicznego wśród wszystkich interesariuszy, mieszkańców regionu oraz turystów poprzez konferencje naukowe, prelekcje popularno-naukowe, wydawnictwa naukowo i popularno-naukowe, działalność wystawienniczą w muzeum czy innych instytucjach kultury, a także na stronach www;
- utworzenie parku lub parków archeologicznych, a także szlaków edukacyjno-archeologicznych z wykorzystaniem tradycyjnych form wizualnych charakteryzujących dane stanowisko, a także multimedialnych form prezentacji w postaci np. aplikacji na smartfony czy kodów QR itp.;
- dalsza i bardziej zorganizowana współpraca pomiędzy instytucjami zajmującymi się opieką i ochroną zabytków, instytucjami kultury, instytutami naukowymi, lokalnymi samorządami, stowarzyszeniami, fundacjami, oraz podmiotami gospodarczymi (inwestorami);
- bezwzględnie postuluje się także wykonywanie badań wyprzedzających i badań ratowniczych poprzedzających inwestycję budowlaną na obszarach ścisłej ochrony konserwatorskiej i archeologicznej (już na etapie przedprojektowym);
- bezwzględnie postuluje się wstrzymanie wszelkich prac rolnych, leśnych, a przede wszystkim budowlanych w przypadku odnalezienia przedmiotów o charakterze zabytkowym oraz poinformowanie bezzwłocznie odpowiedzialne służby konserwatorskie;
- w przypadku przeprowadzania bardziej złożonych badań archeologicznych zaleca się tworzenie zespołów interdyscyplinarnych w celu kompleksowego przebadania stanowiska;
- aktualizacja rejestru i ewidencji zabytków archeologicznych.

5.4.11. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

Wiodącą placówką muzealną w powiecie kwidzyńskim jest Zamek w Kwidzynie, oddział Muzeum Zamkowego w Malborku, która od 1950 r. pozyskuje i eksponuje przedmioty dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego związane z Kwidzynem i regionem Dolnego Powiśla. Zbiory te charakteryzują się przede wszystkim dużą różnorodnością, reprezentatywnością oraz mozaikową proweniencją. Część zabytków stanowi spuściznę po funkcjonującym już od 1876 r. Towarzystwie Historycznym Rejencji Kwidzyńskiej oraz po przedwojennym Regionalnym Muzeum Prus Zachodnich w Kwidzynie (Heimatmuseum Westpreussen in Marienwerder). Pozostała część muzealiów była już sukcesywnie pozyskiwana w drodze badań archeologicznych i terenowych, darów i zakupów na przestrzeni ostatnich kilku dziesięcioleci. Aktualnie muzeum posiada przeszło 5 tys. eksponatów, których

w większości cechą wspólną, jest to, że związane są z Kwidzynem i jego regionem, czyli posiadają charakter regionalny, nie umniejsza to jednak ich wartości artystycznej, historycznej czy naukowej. Wszystkie muzealia zostały sklasyfikowane w siedmiu kolekcjach, tj.: Sztuka i Rzemiosło Artystyczne, Historia Powiśla Kwidzyńskiego, Militaria, Numizmaty, Narzędzia Kar i Tortur, Etnografia, Archeologia oraz Przyroda.

W składa kolekcji Sztuki i Rzemiosła Artystycznego wchodzą przykłady malarstwa i grafiki, rzeźby, mebli (w tym bogaty zespół skrzyń z różnych epok) oraz naczyń z porcelany i szkła. Wszystkie zabytki datowane są na okres od XIV do XX w. Szczególnie interesującą grupę muzealiów w tej kolekcji stanowią obiekty wykonane z metalu, m.in. wyroby złotnicze z końca XVIII i XIX w., XVIII-wieczne świeczniki i żyrandole, naczynia cynowe i miedziane, latarnie, a także kute, bogato zdobione wywieszki i skrzynie cechowe. Ważną część kolekcji stanowią piece kaflowe z XVIII-XX w. oraz nieliczne wprawdzie, ale posiadające dużą wartość zabytkową detale architektoniczne pochodzące z zamku w Kwidzynie oraz innych kwidzyńskich budowli. Zbiór mebli prezentowany jest przez pojedyncze egzemplarze skrzyń i mebli pochodzących z XIV-XIX w. Najstarszym eksponatem z tego zbioru jest XIV-wieczna dębowa skrzynia obita pasami żelaznej blachy pochodząca z kościoła w Gardei. Z mebli późniejszych na uwagę zasługuje intarsjowany stół z marmurowym blatem, pochodzący z 1648 r. (dar rodziny Hindenburg). Najliczniej reprezentowane są skrzynie i szafy intarsjowane z XVIII oraz przełomu XVIII i XIX w. Do sztandarowych muzealiów tej kolekcji zaliczają się dzieła sztuki pochodzące z dawnych zbiorów hrabiów Sierakowskich z Waplewa Wielkiego. Dominuje wśród nich olejne malarstwo pejzażowe i portretowe, wśród którego wyróżnia się anonimowy XVII-wieczny portret Mężczyzny z czaszką. Oprócz malarstwa na szczególną uwagę zasługuje alabastrowa płaskorzeźba Świętej Rodziny odpoczywającej podczas ucieczki do Egiptu z 1683 r.

Zbiory historyczne składają się głównie z archiwaliów i obiektów silnie związanych z regionem i samym miastem. Główną część tej kolekcji stanowią pozycje dot. działalności polonijnej (pamiątki plebiscytowe z 1920 r., dokumenty, Gazeta Polska, obiekty związane z działalnością Związku Polaków w Niemczech, Gimnazjum w Kwidzynie i inne). Odrębny zbiór stanowią materiały dotyczące drukarstwa, tj. oficyny Kanterów w Kwidzynie (druki i starodruki polskie i niemieckie pochodzące z XVIII-XX w.). Jednym z najprężniej rozwijających się zbiorów jest zasób ikonograficzny, do których zaliczają się fotografie i widokówki oraz tzw. Kwidzynalia (artefakty związane z Kwidzynem).

W kolekcji numizmatycznej znajdują się monety pochodzące z XIV-XX w., banknoty z lat 1900-1945, ponadto monety i banknoty zastępcze (Notgeldy) z okresu po zakończeniu pierwszej wojny światowej, a także medale i odznaczenia, głownie polskie i niemieckie. Wśród monet dominują XVII- i XVIII-wieczne monety pruskie oraz XIX-wieczne monety rosyjskie i francuskie. Do eksponatów bezpośrednio związanych z miastem należą monety i banknoty

zastępcze z okresu pierwszej wojny światowej, powojenne i z czasów wielkiej inflacji, medale kwidzyńskiego Bractwa Strzeleckiego, a także medale związane z obchodami jubileuszu 700- i 750-lecia miasta.

Na kolekcję militariów składają się przede wszystkim: broń biała, przeważnie XIX-wieczna francuska i niemiecka, broń palna oraz elementy uzbrojenia ochronnego, a ponadto zbiór kul kamiennych i grotów. Najcenniejszym eksponatem w kolekcji jest puszka (działo) z Kurzętnika na kule kamienne, pochodząca z XV w. Spośród egzemplarzy broni palnej z XIX i XX w., znajdujących się w zbiorach muzeum wymienić można pruskie karabiny piechoty oraz sztucery tarczowe, używane niegdyś przez członków kwidzyńskiego Bractwa Strzeleckiego. Największymi eksponatami wchodzącymi w skład kolekcji są dwie ciężkie francuskie armaty polowe z 1861 i 1863 r., wyprodukowane w belgijskim Liège. Zostały zdobyte w wojnie francusko-pruskiej i ustawione w mieście, jako symbol pruskiej przewagi militarnej. Szczęśliwie przetrwały lata II wojny światowej i aktualnie eksponowane są na dziedzińcu zamkowym.

Narzędzia kar i tortur tworzą eksponaty pochodzące ze zbiorów dawnego sądu mieszczącego się w murach kwidzyńskiego zamku. Niegdyś stanowiły zapewne wyposażenie sali tortur mieszczącej się w miejskim ratuszu. Najciekawszymi eksponatami są: XVIII-wieczna skrzynia tortur (wykorzystana, jako element scenografii w filmie Aleksandra Forda Krzyżacy) oraz topór i pień katowski. Z narzędzi do wykonywania kar na honorze za drobniejsze przewinienia, zachowały się żelazne obręcze zakładane na szyję tzw. kuny.

Obecnie cześć zasobów muzealiów prezentowana jest we wnętrzach zamkowych na wystawach stałych lub organizowanych cyklicznie wystawach tymczasowych i spotkaniach popularyzatorskich np. z cyklu – Skarby Zamkowych Kolekcji.

Ponadto w przestrzeni kulturalnej całego powiatu znajduje się jeszcze cały szereg innych instytucji, stowarzyszeń, a także regionalistów-pasjonatów zajmujących się działalnością związaną z pozyskiwaniem i eksponowaniem w różnych formach pamiątek przeszłości. Zaliczyć do nich można:

- Kwidzyńskie Muzeum Rodła (w organizacji), założone przez Społecznego Opiekuna Zabytków Powiatu Kwidzyńskiego Pana Jacka Synakiewicza, w którego zbiorach znajduje się głównie polska broń palna i biała oraz filatelistyka;
- Muzeum Broni i Sprzętu Wojskowego, założone przez kwidzyńskie Stowarzyszenie Sportowo-Kolekcjonerskie GWARD. Wśród eksponatów znajdują się głównie sprzęty wojskowe, które prezentowane są na wystawie czasowej na terenie TRW Miłosna, piknikach historyczno-militarnych, a także w pomieszczeniach piwnicznych odrestaurowanego budynku przy ul. Warszawskiej 18. Ponadto Stowarzyszenie za zgodą i w porozumieniu z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków w Gdańsku prowadzi

prace poszukiwawczo-badawcze na terenie powiatu kwidzyńskiego. Współpracuje także z muzeum kwidzyńskim;

- przy I Liceum Ogólnokształcącym (ul. Konarskiego 12) działa Izba Historii i Tradycji Szkoły, na której prezentowane są m.in. pamiątki i materiały związane z przedwojennym Polskim Gimnazjum w Kwidzynie;
- przy szkole podstawowej w Janowie gm. Kwidzyn już od 1973 r. funkcjonuje Izba Pamięci Narodowej, którą początkowo urządzono w dawnym budynku pocztowym. W 1979 r. ekspozycję przeniesiono do miejscowej szkoły, a w 1988 r. do jej nowego budynku. Obecnie prezentowane są cztery wystawy tj.: Plebiscyt w Janowie, 19 lat Małej Polski, Losy wojenne Janowiaków oraz Historia szkoły od 1920 r. Zbiory janowskiej placówki były eksponowane na wystawie czasowej w salach Muzeum Miasta Malborka podczas uroczystych obchodów setnej rocznicy przeprowadzenia Plebiscytu na Mazurach, Warmii i Powiślu;
- Muzeum Ziemi Kwidzyńskiej w Kwidzynie (w organizacji) założone przez miłośnika historii miasta Tomasza Wojciechowskiego. Organizator muzeum od kilku lat pozyskuje i upowszechnia za pomocą strony internetowej dawne przedmioty codziennego użytku pochodzące z Kwidzyna oraz pamiątki patriotyczne;
- Kwidzyńskie Centrum Kultury wraz z oddziałem – Pracownią Regionalną, od 2003 r. gromadzi, ewidencjonuje oraz prezentuje dobra kultury związane z historią miasta i powiatu. Instytucja jest także założycielem i administratorem Wirtualnego Muzeum Kwidzyna oraz Galerii historii Powiśla prowadzonej przez Panią dr Justynę Liguz;
- w Prabutach we wnętrzu dawnej Kaplicy Zamkowej (tzw. Kościół Polski) znajduje się Izba Regionalnych Pamiątek, w której można zobaczyć przedmioty codziennego użytku, dawne narzędzia rolnicze i rzemieślnicze, militaria, zbiory numizmatyczne oraz prace miejscowych twórców;
- w gotyckiej Bramie Kwidzyńskiej w Prabutach od 2005 r. działa sala wystawowa im. Wernera Zebrowskiego, mieszkańca Prabut. Zgromadzono tu pamiątki, obrazy, grafiki i odznaczenia związane z historią miasta. Od 2007 r. dostępne jest tu drugie pomieszczenie ze zbiorami oraz makietą dawnego zamku biskupiego;
- na terenie Szpitala Specjalistycznego w Prabutach od 2011 r. udostępniona jest Izba Muzealna, powstała z inicjatywy lokalnej społeczności. Głównym celem Izby jest gromadzenie, przechowywanie i udostępnianie zbiorów związanych bezpośrednio z historią Szpitala w Prabutach.

Jednocześnie na uwagę zasługuje jeszcze kilka innych społecznych inicjatyw związanych z upowszechnianiem wiedzy o ruchomych dobrach kultury i historii regionalnej. Do tego celu służą głównie platformy internetowe założone i prowadzone przez pasjonatów i miłośników

zabytków i historii regionalnej. Zaliczyć do nich m.in. można: *Kwidzynopedię*, współzałożoną przez Panią Krystynę Plebańską, która już od ponad dziesięciu lat popularyzuje historię regionu; *Muzeum Wirtualne w Gardei*, stworzone z inicjatywy Pana Ryszarda Bartosiaka, który prezentuje ciekawostki historyczne i poszukiwawcze w gminie Gardeja, *Fanpage na Facebooku* dot. historii kolejnictwa w powiecie kwidzyńskim, prowadzony przez miłośnika i specjalistę kolejnictwa Pana Piotra Kazimierowskiego, a także stronę *Marienwerder Zaginione Miasto*, zainicjowaną przez autora niniejszego Programu.

Istotną rolę w promowaniu dziedzictwa kultury regionalnej związanej z historią i zabytkami mają także stowarzyszenia oraz inni regionaliści i kolekcjonerzy przedmiotów o wartości historycznej i artystycznej, chętnie współpracujący z różnymi instytucjami kultury.

5.4.12. Dziedzictwo niematerialne

W rozumieniu Konwencji UNESCO, której tekst został przyjęty na 32 sesji Konferencji Generalnej UNESCO w październiku 2003 r., (ratyfikowana przez Polskę w 2011 r.) dziedzictwo niematerialne to zwyczaje, przekaz ustny, wiedza i umiejętności oraz związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturowa, które są uznane za część własnego dziedzictwa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki. Dziedzictwo niematerialne to rodzaj dziedzictwa, który jest przekazywany z pokolenia na pokolenie i ustawicznie odtwarzany przez wspólnoty i grupy w relacji z ich środowiskiem, historią i stosunkiem do przyrody. Dla danej społeczności dziedzictwo niematerialne jest źródłem poczucia tożsamości i ciągłości. Dziedzictwo niematerialne w rozumieniu wspomnianej wyżej Konwencji obejmuje: tradycje i przekazy ustne, w tym język, jako narzędzie przekazu; spektakle i widowiska; zwyczaje, obyczaje i obchody świąteczne; wiedzę o wszechświecie i przyrodzie oraz związane z nią praktyki czy umiejętności związane z tradycyjnym rzemiosłem.

Zmiany terytorialne i administracyjne miały istotny wpływ na kształtowanie się tożsamości regionalnej. Kulturę terenów dzisiejszego powiatu kwidzyńskiego przez wieki kształtowały różne grupy etniczne, tj. polska, niemiecka, czeska, holenderska, a także żydowska, różniące się między sobą językiem, zwyczajami, kulturą i religią. Grupa polska, to początkowo potomkowie osadników z Ziemi Chełmińskiej, Mazowsza i lewobrzeżnego Pomorza. Grupa niemiecka to koloniści sprowadzani początkowo przez Zakon Krzyżacki, a potem przez rządy Prus i Rzeszy, grupa holenderska to potomkowie osadników przybywających z Niderlandów, a potem Holandii, Fryzji, w tym także menonitów osiedlających się w dolinie Wisły od XVI w. Każda z tych grup wypracowała swoje własne zwyczaje i tradycje, które niekiedy potrafiły się łączyć i przenikać, jak to bywa na terenach granicznych.

Po drugiej wojnie światowej nastąpiła całkowita wymiana mieszkańców tych ziem, co przerwało dotychczasową ciągłość kulturową. Wyjechali dotychczasowi mieszkańcy, którzy

współtworzyli charakter i kształt regionu w ubiegłych wiekach, jego wielokulturowy i wielowyznaniowy wizerunek z okresu XIX i początków XX w. Pojawili się tu osadnicy z różnych stron Polski, w tym także repatrianci. Taka sytuacja spowodowała nowe zróżnicowanie kulturowe, gdyż każda z grup przyniosła swoje tradycje i zwyczaje, poprzednie zaś uległy w większości przerwaniu i zapomnieniu.

Pomimo tych trudnych przemian społeczno-kulturowych do dnia dzisiejszego przetrwało w pewnym zakresie dziedzictwo niematerialne. Jednym z zachowanych elementów dziedzictwa niematerialnego powiatu kwidzyńskiego są przedstawienia heraldyczne – powiatu kwidzyńskiego, miasta Kwidzyna, miasta Prabut oraz Gardei. Treść ich kompozycji wraz z formą i kolorystyką przetrwały do naszych czasów. Przez wieki charakteryzowały wyżej wymienione miejskie wspólnoty samorządowe i robią to w dalszym ciągu.

Kolejną ważną niematerialną wartość stanowi nazewnictwo miejscowe. Do obecnych czasów zachowały się w niewielkim stopniu tradycyjne nazwy miejscowości, rzek, ulic, czy miejsc charakterystycznych, pochodzące niejednokrotnie sprzed wieków. Na terenie Kwidzyna historyczne nazwy niektórych ulic wiernie przetłumaczono na język polski, tuż po drugiej wojnie światowej i dzięki temu przetrwały, jako niematerialne dziedzictwo kulturowe, obecnie: Zamkowa Góra, Starozamkowa, Grudziądzka, Toruńska, Wąbrzeska, Chełmińska czy Gdańska. Niestety historyczne nazwy ulic Starego Miasta (tylko te zachowane) zostały zmienione, co nie nawiązuje do tradycji miejsca. To samo dotyczy placów (np. Rynek Starego Miasta) i skwerów.

Do niematerialnego dziedzictwa zaliczyć także można historyczne przeznaczenie użytkowe miejsc, placów, a także szerokorozumianych zabytków architektury. Do najliczniejszych przykładów zachowanych historycznych funkcji w obiektach historycznych zaliczyć można: sakralne, mieszkalne, administracyjno-społeczne, zdrowotne, edukacyjne, komunikacyjne, a nawet w niektórych przypadkach usługowo-handlowe.

Nośnikiem niematerialnego dziedzictwa kulturowego jest również współczesny język i gwara. Przykładem może być *Mały słownik ziemi ryjewskiej,* czyli ryjewska odmiana polszczyzny. Tradycję muzyczną w kulturze ludowej – w pieśniach, tańcach, zwyczajach reprezentuje *Zespół Pieśni i Tańca Powiśle*, istniejący od 1961 r. Kulturę ludową krzewią także zespoły śpiewacze: *Marezianki* z Marezy, *Janowiacy znad Wisły* i *Wesoła Gromadka* z Tychnów.

Ponadto istotne stało się reaktywowanie umiejętności związanych z tradycyjnym rzemiosłem (np. biały haft Powiśla) w formie warsztatów, konkursów czy wystaw oraz rozwijanie dawnych tradycji wikliniarskich.

5.4.13. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu

Na podstawie powyższej krótkiej charakterystyki zasobu dziedzictwa kulturowego powiatu kwidzyńskiego, jak również wg. stanu faktycznego, można bez wątpienia stwierdzić, że ziemia kwidzyńska jest wprost wypełniona różnorodnymi oraz wartościowymi zabytkami. Wszystkie wymienione przykłady łącznie z układami urbanistycznymi i ruralistycznymi zasługują na miano zabytków o najwyższym znaczeniu dla powiatu. Każdy zabytek lub ich zespoły na swój sposób są wyjątkowe i niepowtarzalne. Cechują się indywidualną historią oraz szeregiem wartości, które oddziałują w różny sposób na indywidualnego i zróżnicowanego odbiorcę. Dla jednej grupy najciekawsze będą przykłady architektury tej najstarszej, średniowiecznej tj. architektura sakralna lub warowna, dla innej zaś dziedzictwo architektury doby historyzmu z wyszczególnieniem okazałych obiektów użyteczności publicznej lub zabudowy mieszkaniowej zlokalizowanej w zespołach eklektycznych kamienic. Inni odbiorcy mogą fascynować się różnej maści zabytkami militarnymi, zabytkami techniki lub hydrotechniki, których na obszarze powiatu jest dostatek. Nie należy bagatelizować kulturowego krajobrazu wiejskiego, który odznacza się również wieloma walorami związanymi chociażby z założeniami dworsko-parkowymi z folwarkami, charakterystyczną architekturą zagrodową utożsamianą z osadnikami olęderskimi czy z malowniczymi wielowyznaniowymi założeniami cmentarzowo-parkowymi. Te ostanie przykłady cieszą się również bardzo dużym powodzeniem wśród odbiorców.

Ponadto zabytkami o najwyższym znaczeniu dla powiatu kwidzyńskiego powinny zostać wszystkie te, które spełniają w znacznym stopniu następujące kryteria[540]:

- **kryterium autentyczności**, o czym świadczy zachowana substancja zabytkowa, zarówno ta pierwotna, jak i ta wtórna z późniejszych epok bądź lat, określana, jako wartościowe nawarstwienia historyczne;
- **kryterium unikatowości**, czyli wszystkie te obiekty, które wyróżniają się indywidualnymi cechami w skali regionu, kraju czy nawet Europy;
- **kryterium integralności**, czyli kompletności, zarówno pod względem strukturalnym, dekoracyjnym, jak również funkcjonalnym;
- **kryterium historyczno-naukowe**, które zależne jest w dużym stopniu od kryterium autentyczności. Autentyczna forma, struktura, układ funkcjonalno-przestrzenny, a także w niektórych przypadkach lokalizacja obiektów zabytkowych wpływa na ich

[540] Kryteria te nawiązują do systematyki wartościowania zabytków według propozycji Janusza Krawczyka (zaktualizowana wersja Aloisa Riegla i Waltera Frodla), *Dialog z tradycją w konserwatorstwie - koncepcja zabytkoznawczej analizy wartościującej,* „Acta Universitatis Nicolai Copernici - Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo XLIV”, Toruń 2013, s. 507 – 529.

dokumentalny charakter. Dlatego też stanowią bogate źródło wiedzy dla potencjalnego zainteresowania badaczy różnych dziedzin nauki;

- **kryterium historyczno-emocjonalne**, które można rozpatrywać w dwóch aspektach. W pierwszym przypadku decydującą rolę na oddziaływanie emocjonalne odbiorcy odgrywa walor dawności (np. szlachetna patyna). W drugim aspekcie zaś, na odziaływanie historyczno-emocjonalne duży wpływ ma cecha, która wpływa na tożsamość zbiorową;
- **kryterium artystyczno-estetyczne**, które nie odnosi się tylko do stanu zastanego zabytków, ale również do stanu integralnego z okresu przed ewentualnym zniszczeniem lub przekształceniem. Walory artystyczne mogą być również wyrażone w umiejętnym połączeniu aspektów funkcjonalnych, konstrukcyjnych oraz poziomu kompozycji i rozwiązań dekoracyjnych;
- **kryterium użytkowe**, które odnosi się m.in. do zachowania historycznego przeznaczenia, a także do umiejętnej adaptacji zabytku do nowej funkcji.

Uwzględniając powyższe kryteria należy podkreślić rangę oraz kluczowe znaczenie dla całego regionu najistotniejszego zabytku powiatu kwidzyńskiego, którym jest gotycki zespół katedralno-zamkowy w Kwidzynie. Zamek kapituły pomezańskiej oraz dostawiona do niego katedra stanowią unikatowy organizm sakralno-warowny trwale wpisujący się w panoramę i krajobraz przestrzenny Kwidzyna. Całe założenie architektoniczne z tkwiącymi wieloma wartościami zalicza się do najwspanialszych zabytków architektury gotyckiej w Polsce, a nawet w Europie. Prezentuje repertuar rozwiązań i form architektonicznych oraz elementów dekoracyjnych niespotykanych na obszarze dawnego państwa Zakonu Krzyżackiego, a także na terenie dzisiejszej Polski. Mowa tu przede wszystkim o zespoleniu zamku (rezydencji kanoników) z katedrą w jedną rozbudowaną bryłę, wzniesieniu gdaniska w znacznym oddaleniu od skrzydła zamkowego czy zlokalizowaniu jednej ze studni poza obrysem murów zamkowych w wolnostojącej wieży studziennej. Nawet przekształcenie bryły zamku na skutek prac rozbiórkowych dwóch skrzydeł i wieży narożnej z końca XVIII w. oraz niemalże całkowite zatarcie obszaru dawnego przedzamcza nie wpłynęło aż tak dotkliwie na jego walory. W niektórych przypadkach wręcz nawet zostały one spotęgowane chociażby poprzez ekspozycję reliktów skrzydła wschodniego w formie trwałej ruiny czy niemalże całkowite odsłonięcie monumentalnej wieży dzwonnej. Zamek i katedra jest również znakomitym świadectwem XIX-wiecznej myśli i praktyki konserwatorskiej, dzięki której zawdzięczamy obecną formę, wystrój czy wielokrotnie przekształcany układ funkcjonalno-przestrzenny wnętrz zamkowych i katedralnych. Całe założenie sakralno-warowne było także od wieków przedmiotem szeregu badań interdyscyplinarnych oraz inspiracją dla artystów sztuk plastycznych, a dla mieszkańców Kwidzyna nośnikiem tożsamości zbiorowej. W 2018 r. kwidzyński zespół katedralno-zamkowy uzyskał w pełni zasłużony status pomnika historii.

5.5. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony (pomnik historii, rejestr, ewidencja, MPZP)

Zgodnie z art.7. ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. formami ochrony zabytków są następujące narzędzia[541]:

- wpis do rejestru zabytków,
  - wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- uznanie za pomnik historii;
- utworzenie parku kulturowego;
- ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Listę Skarbów Dziedzictwa prowadzi Minister właściwy do spraw Kultury, Ochrony Dziedzictwa Narodowego i Sportu. Na Listę wpisuje się zabytek ruchomy o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego, na podstawie decyzji wydanej przez Ministra do spraw Kultury, Ochrony Dziedzictwa Narodowego i Sportu, z urzędu albo na wniosek właściciela zabytku ruchomego.

Pomnik historii ustanawia Prezydent RP, na wniosek ministra właściwego ds. kultury, w drodze rozporządzenia. Pomnikiem historii można uznać zabytek nieruchomy wpisany do rejestru lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury.

Utworzenie parku kulturowego oraz sporządzanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego z odpowiednimi zapisami dotyczącym ochrony dziedzictwa kulturowego (obowiązek wynikający też z ustawy z dnia 27 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2020 r., poz. 293) leży w kompetencjach samorządu gminy.

Na obszarze powiatu Kwidzyna funkcjonują trzy z wyżej wymienionych form, tj. wpis do rejestru zabytków, zabytek uznany za pomnik historii oraz ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej oraz decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej. Ponadto, za formy ochrony zabytków można także uznać gminne ewidencje zabytków, które są sporządzane w uzgodnieniu

[541] Art. 7. Po nowelizacji (Ustawa z 10 lipca 2016 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o muzeach - Dz. U. poz. 1330) ustawodawca zaproponował nową formę ochrony - wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa.

z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków przez wszystkie gminy i miasta powiatu. Na obszarze powiatu kwidzyńskiego nie ma parku kulturowego.

Tabela 13. Wykaz zasobu zabytków (w tym zespołów) powiatu objętych bezpośrednią ochroną prawną[542]

Powiat Kwidzyński							
Miasto Kwidzyn	Gmina Kwidzyn	Miasto Prabuty	Gmina Prabuty	Gmina Gardeja	Gmina Ryjewo	Gmina Sadlinki	**Razem**
Rejestr Zabytków Nieruchomych							
61	9	9	7	11	8	2	**107**
Rejestr Zabytków Ruchomych (zespoły wyposażenia)							
2	2	3	4	1	2	0	**14**
Rejestr Zabytków Archeologicznych (nieruchomych)							
1	8	0	2	3	1	0	**15**
Wojewódzka Ewidencja Zabytków Archeologicznych							
33	141	8	108	122	61	11	**484**
Pomniki Historii							
1	0	0	0	0	0	0	**1**
Parki Kulturowe							
0	0	0	0	0	0	0	**0**
Gminne Ewidencje Zabytków							
626	469	410	334	455	218	617	**3129**

5.5.1. Rejestr zabytków

Wpis do rejestru zabytków należy do kompetencji Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Decyzje o wpisie podejmowane są z urzędu lub na wniosek posiadacza zabytku położonego na terenie województwa. Na etapie przygotowawczym gromadzone są informacje i materiały dokumentacyjne (w tym dokonuje się oględzin obiektu), mające potwierdzić wartość danego obiektu dla dziedzictwa narodowego. Całe postępowanie

[542] Opracowany na podstawie aktualnych Gminnych Programów Opieki nad Zabytkami, rejestrów zabytków województwa pomorskiego oraz gminnych ewidencji zabytków.

zakończone jest wydaniem przez PWKZ decyzji, która nabiera mocy prawnej. Wówczas to zabytek otrzymuje numer rejestru zgodny z kolejnym zapisem w księdze rejestru zabytków. Rejestr zabytków ulega także ciągłym zmianom, nie tylko z racji wpisywania nowych, ale również skreślania obiektów, tych, które uległy zniszczeniu lub utraciły wartości zabytkowe (np. Barokowy spichlerz w Kwidzynie, kuźnia w Klecewie gm. Gardeja lub zagroda z Mątowskich Pastwisk gm. Ryjewo). Inne zabytki architektury drewnianej, które zostały przeniesione do skansenów i wpisane do inwentarza muzealnego, co skutkuje skreśleniem z rejestru zabytków (np. Zagroda z Kaniczek). Wiele zabytków w momencie wpisu do rejestru nie było właściwie rozpoznanych pod względem naukowym i w miarę postępu badań konieczne jest uzupełnianie decyzji bądź rozszerzanie zakresu ochrony.

Prowadzone są odrębne księgi rejestru zabytków w trzech kategoriach: **A** – zabytek nieruchomy, **B** – zabytek ruchomy, **C** – zabytek archeologiczny.

- ✓ **Miasto Kwidzyn**

Do chwili obecnej rejestr zabytków nieruchomych (**A**) miasta Kwidzyna obejmuje 61 decyzji (w tym całych zespołów), w których zostały ujęte takie sztandarowe dzieła, jak zespół zamkowo-katedralny czy układ urbanistyczny miasta wraz z murami miejskimi. Ponadto objęto ochroną cenny zasób architektury publicznej z okresu rejencji, w tym siedziby administracyjne, liczne szkoły czy budowle sakralne. W rejestrze nie zabrakło również budynków mieszkalnych, w tym o charakterze rezydencjonalnym, obiektów przemysłowych oraz magazynowych. Jeden nieistniejący zabytek został skreślony z rejestru.

Tabela 14. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków (Kwidzyn)[543]

Lp.	Obiekt	Miejscowość Adres	Nr rejestru zabytku z datą wpisu
1.	Układ urbanistyczny Starego Miasta, ok. XIII w. 1336 r.	Kwidzyn	A-167 z 1.07.1959
2.	Zespół katedralno-zamkowy: kościół katedralny parafialny pw. Św. Jana Ewangelisty (konkatedra) i zamek kapituły pomezańskiej, ok. 1300-1390	ul. Katedralna	A-263 z 9.12.1961 Pomnik historii z dnia 20.04.2018 r.
3.	Otoczenie zespołu katedralno-zamkowego w granicach działki nr 35,36,37 i 41 w obrębie 0005.	ul. Gdańska	A-263 z 29.12.2017

[543] Wszystkie wykazy sporządzone zostały na podstawie rejestru zabytków nieruchomych województwa pomorskiego (stan 24.08.2021 r.), Gminnych Ewidencji Zabytków, a także aktualnych Programów Opieki nad Zabytkami.

4.	Otoczenie zespołu katedralno-zamkowego w granicach działki nr 16/1 w obrębie 0005.	ul. Gdańska	A-263 z 03.12.2018
5.	Zespół miejskich murów obronnych - odcinek zach. i płd., I poł. XIV w. (naprawiane w późniejszych okresach)	ul. Gdańska, Górna, Bat. Chłopskich	A-719 z 21.12.1972
6.	Relikt gotyckiej wieży ratusza, przed 1336 r.	ul. Brat. Narodów (dawny Rynek)	A-720 z 21.12.1972
7.	Barokowy spichlerz, poł. XVIII w. **Zabytek nie istnieje, został skreślony z rejestru zabytków.**	ul. Bat. Chłopskich	A-721 z 21.12.1972
8.	Gmach dawnego gimnazjum F. Schillera – ob. zespół szkół, 1835-1938	ul. Słowiańska 17	A-722 z 21.12.1972 I i II szkoła, oficyna, dom mieszkalny
9.	Dom mieszczański, ok. 1800 r.	ul. Słowiańska 14	A-723 z 21.12.1972
10.	Zespół zabudowy stadniny koni wraz z ogrodzonym terenem i parkiem: budynek administracyjny, dom właściciela z dwoma budynkami gospodarczymi, ujeżdżalnia, wieża wodna, trzy stajnie, budynek kasyna i klubu z przylegającym budynkiem gospodarczym, 17 budynków mieszkalnych, dwie bramy murowane i park. Lata 1907-1910	Kwidzyn-Miłosna	A-977 z 25.02.1980
11.	Spichlerz, II poł. XIX w.	ul. Magazynowa 8 (po aktualizacji ul. Magazynowa 9)	A-1057 z 07.06.1984
12.	Dworzec kolejowy, pocz. XX w.	ul. Kościuszki 54	A-1240 z 01.08.1988
13.	Magazyn, II poł. XIX w.	ul. Ogrodowa 13	A-1241 z 01.08.1988
14.	Synagoga, lata 1831-1832	ul. Bat. Chłopskich 44 A	A-1313 z 25.06.1990
15.	Dom mieszczański, ok. 1800 r.	ul. Słowiańska 15	A-1356 z 02.10.1991
16.	Kamienica czynszowa, ok. 1901-1915	ul. Kościuszki 6	A-1368 z 18.08.1992
17.	Dom, 1898 r.	ul. Toruńska 2	A-1374 z 28.12.1992
18.	Kościół parafialny pw. Św. Trójcy, 1858 r.	ul. Piłsudskiego	A-1470 z 29.07.1994 oraz z 05.06.2018

	Granice działki nr 341 obr.0010 oraz część działki nr 262 obr. 0010 po zewnętrznym obrysie cokołu ogrodzenia. Zmiana decyzji WKZ w Elblągu PSOZ/VIII/1405/94 z dn.29.07.1994 r. *w sprawie wpisania do rejestru zabytków pod nr 375/94, obecnie pod nr 1470, w zakresie przedmiotu wpisu do rejestru zabytku*.		
19.	Kamienica, ok. 1895 r.	ul. Słowiańska 21	A-1473 z 05.08.1994
20.	Dom, ok. 1800 r.	ul. Słowiańska 13	A-1474 z 08.08.1994
21.	Dom, ok. 1800 r.	ul. Grudziądzka 18	A-1476 z 30.08.1994
22.	Dom, ok. 1800 r.	ul. Grudziądzka 10	A-1477 z 30.08.1994
23.	Dom, ok. 1900-1910	ul. Grudziądzka 15	A-1478 z 07.09.1994
24.	Dom, ok. 1902-1910	ul. Grudziądzka 17	A-1479 z 08.09.1994
25.	Dom, ok. 1890-1900	ul. Grudziądzka 34	A-1482 z 23.09.1994
26.	Dom, ok. 1885-1895	ul. Grudziądzka 36	A-1483 z 26.09.1994
27.	Dom, 1910 r.	ul. Grudziądzka 50	A-1484 z 01.10.1994
28.	Dom, ok. 1910 r.	ul. Grudziądzka 48	A-1488 z 28.10.1994
29.	Dom, ok. 1910-1915	ul. Grudziądzka 35	A-1492 z 21.11.1994
30.	Dom, ok. 1910-1915	ul. Grudziądzka 37	A-1493 z 21.11.1994
31.	Kaplica Kościoła Ewangelicko-Metodystycznego, 1880 r.	ul. Basztowa 5	A-1494 z 29.11.1994
32.	Pałac, dawny urząd rejencji, ob. Zespół Szkół Zawodowych 2, ok. 1758-1763, rozbudowany w XIX w.	ul. Katedralna 3	A-1500 z 21.12.1994
33.	Dom - siedziba Konsulatu Polskiego ob. Przedszkole Miejskie nr 1 wraz otaczającą działką i nasadzeniami zieleni wysokiej, ok. 1900 r.	ul. Brat. Narodów 65	A-1501 z 21.12.1994
34.	Budynek użyteczności publicznej – Przychodnia Specjalistyczna, ob. pustostan, ok. 1901-1910	ul. Brat. Narodów 60	A-1504 z 11.01.1995

35.	Dom – Dom Dziecka im. Marii Konopnickiej, ob. pustostan, I ćw. XIX w.	ul. Brat. Narodów 56/58	A-1506 z 16.01.1995
36.	Pałac prezydentów regencji - ob. budynek mieszkalny, ok. 1815 r.	ul. Katedralna 5	A-1508 z 19.01.1995
37.	Dom, IV ćw. XIX w.	ul. Brat. Narodów 54	A-1509 z 25.01.1995
38.	Dom, 1905 r.	ul. Konarskiego 4	A-1510 z 25.01.1995
39.	Dom, ok. 1860-1870	ul. Hallera 1	A-1511 z 25.01.1995
40.	Budynek Wyższego Sądu Ziemskiego, Szkoła Specjalna, ob. Szkoła Katolicka, 1798-1801	ul. Brat. Narodów 59	A-1512 z 27.01.1995
41.	Dom superintendenta z parafii katedralnej, plebania kościoła pw. Św. Jana Ewangelisty, ob. przychodnia, 1864 r.	ul. Zbożowa 1	A-1514 z 02.02.1995
42.	Dom, ok. 1910 r.	ul. Kościuszki 4-4A	A-1515 z 02.02.1995
43.	Dom, ok. 1930 r.	ul. Toruńska 20	A-1521 z 20.02.1995
44.	Dawna siedziba Starostwa –Kreishaus, siedziba Telewizji Kablowej, ob. Dom Seniora, ok. 1800 r.	ul. Warszawska 18	A-1536 z 19.05.1995
45.	Bank Rzeszy Reichsbank), ob. Budynek Banku Gdańskiego, ok. 1910 r.	ul. Chopina 22	A-1540 z 29.05.1995
46.	Dawna Siedziba Starostwa, ob. Budynek Urzędu Miejskiego i Rejonowego, lata 1913-1915	ul. Warszawska 19	A-1546 z 29.05.1995
47.	Zespół koszar wojskowych złożony z 7 budynków: 1.budynek sztabowy, 2. budynek wartowni; 3-4 .budynki koszarowe; 5. budynek hali sportowej; 6. budynek dawnej ujeżdżalni; 7. budynek magazynu. Dawna Królewska Szkoła Podoficerska, lata 1877-1889	ul. Grudziądzka 30	A-1560 z 27.07.1995
48.	Spichlerz, ok. 1880-1890	ul. Magazynowa 1	A-1579 z 02.02.1996
49.	Budynek Sądu Rejonowego (Dawne Zachodniopruskie Ziemstwo Kredytowe), 1864-1866	Pl. Plebiscytowy 1	A-1589 z 02.04.1996
50.	Klasztor OO. Franciszkanów, 1872 r.	ul. Piłsudskiego 47	A-1626 z 14.04.1997

51.	Budynek poczty wraz z ogrodzeniem, lata 1911-1913	ul. Brat. Narodów 50	A-1642 z 18.09.1997
52.	Gimnazjum Polskie - ob. budynek Zespołu Szkół Ogólnokształcących, wraz z otaczającą działką, lata 1934-1936	ul. Konarskiego 12	A-1651 z 18.12.1997
53.	Dawny budynek Biblioteki Miejskiej z działką przy ul. Piłsudskiego 21 oraz połączony z nim dom mieszkalny przy ul. 15 Sierpnia 26 (z wyłączeniem wnętrza), 1890 r.	ul. Piłsudskiego 21 i 15-go Sierpnia 26	A-1655 z 06.04.1998
54.	Dawny szpital Św. Jerzego - ob. dom wraz z działką, ok. poł. XIX w.	Pl. Plebiscytowy 4	A-1658 z 17.04.1998
55.	Szkoła dla dziewcząt, ob. szkoła podstawowa wraz z otaczającą działką i z nasadzeniami zieleni wysokiej, lata 1905-1906	ul. Hallera 4	A-1678 z 17.11.1998
56.	Kamienica, 1906 r.	ul. Kościuszki 39	A-1685 z 23.12.1998
57.	Kamienica, 1896 r.	ul. Piłsudskiego 32	A-1698 z 29.11.1999
58.	Zespół młyna parowego w Kwidzynie: budynek młyna z kantorkiem, komin wolnostojący, frontowa elewacja budynku magazynowego oraz historycznie przynależny teren, lata 1910-1912 lub 1898 r.	ul. Kościuszki 3	A-1747 z 27.05.2004
59.	Kamienica, 1906 r.	ul. Kościuszki 38	A-1776 z 23.12.1998
60.	Budynek kasyna cywilnego wraz z działką, 1875 r.	ul. Piłsudskiego	A-1784 z 31.05.2007
61.	Budynek mieszkalny wraz z częścią działki w obrysie budynku,	ul. Warszawska 6	A-1835 z 15.07.2008

Do rejestru zabytków ruchomych (**B**) wpisane zostały zespoły zabytków znajdujące się w dwóch świątyniach rzymskokatolickich: wyposażenie katedry pw. NMP i św. Jana Ewangelisty, z kaplicą Groebenów, pod nr B-34 oraz wyposażenie kościoła pw. św. Trójcy, pod nr B-323.

Pierwsza grupa to wyposażenie konkatedry pw. Św. Jana Ewangelisty w Kwidzynie, w tym: gotyckie polichromie z XIV-XV w., gotyckie płyty nagrobne, późnogotycki tron biskupi, renesansowe, barokowe i neogotyckie elementy wyposażenia, witraże, neogotycki

prospekt i organy, wyposażenie barokowej kaplicy Otto Fryderyka von Groeben i jego trzech żon wraz z nagrobkiem, pochodzące z I ćwierci XVIII w. oraz portrety rodziny Groeben.

Drugą grupę stanowi wyposażenie kościoła p.w. Św. Trójcy pochodzące z II poł. XIX w. oraz przełomu XIX i XX w., w tym neoklasycystyczny prospekt organowy wraz z instrumentem wykonany przez firmę organmistrzowską *Terletzki A. & Wittek* z Elbląga na przełomie XIX i XX w., a także ołtarze boczne i ołtarz główny wraz chrzcielnicą.

Tabela 15. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków (Kwidzyn)

Lp.	Rodzaj zabytku ruchomego	Nr rejestru zabytku z datą wpisu
1.	Wyposażenie kaplicy, Konkatedra pw. Św. Jana Ewangelisty – kaplica Groebenów, XVIII w., barok.	B-34 z 26.07.1971
	Wyposażenie kościoła – Konkatedra pw. Św. Jana Ewangelisty, w ilości 64 sztuk, XIV-XIX w., gotyk, renesans, barok, neogotyk. II poł. XVI w. i II poł. XIX w., renesans i neogotyk.	B-34 z 01.10.1991 B-34 z 07.05.2007
2.	Wyposażenie kościoła pw. Św. Trójcy • Ołtarze: 1.Główny pw. Wniebowzięcia Matki Bożej Nieustającej Pomocy z obrazami, Wniebowzięcie NMP, św. Andrzeja i św. Wojciecha. 2. Jana Ewangelisty (dawniej p. Bł. Doroty), obrazy bł. Doroty z Matów i św. Jana Ewangelisty. 3. Chrystusa Dobrego Pasterza, 4. Ołtarz z figurą św. Józefa. Obecnie Chrystusa z Sercem Gorejącym (dawniej pw. św. Józefa) 5. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy z obrazem. • Pozostałe: ambona, chrzcielnica, prospekt organowy, rzeźby św. Piotra i Pawła, grupa rzeźbiarska ze Świętą Rodziną oraz rzeźba Michała Archanioła.	B-323 (wcześniejszy B-435) z 16.04.2009, zmiana decyzji dn. 22.07.2009, 19.11.2013

Rejestr zabytków archeologicznych (**C**) zawiera **jedną** decyzję o wpisie do rejestru zabytków obejmującą grodzisko przy ul. Starozamkowej, nr rejestru C-163.

Tabela 16. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków (Kwidzyn)

Lp.	Przedmiot ochrony	Zakres ochrony	Miejscowość	Nr rejestru zabytku z datą wpisu
1.	Grodzisko	Grodzisko w Kwidzynie, położone na terenie miasta, ok. 300 m na południe od Zamku.	Kwidzyn	C-163 (dawny nr: 125/A) z 23.12.1970

✓ **Gmina Kwidzyn**

Na terenie gminy objęto ochroną obiekty nieruchome ujęte w 11 decyzjach o wpisie do rejestru zabytków nieruchomych (łącznie w 9 pozycjach). Są to cztery budowle sakralne: w Janowie, Pastwie, Rakowcu (z plebanią) i Tychnowach; cmentarze w Marezie i Tychnowach, a także cztery zespoły dworsko-parkowe: Górki, Licze, Podzamcze i Rakowiec.

Tabela 17. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków (Gmina Kwidzyn)

Lp.	Obiekt	Miejscowość	Nr rejestru zabytku z datą wpisu
1.	Dwór – Biały Dwór, XVII-XIX w.	Biały Dwór (po aktualizacji Podzamcze)	A-123 z 10.11.1959
2.	Zespół kościoła parafialnego: - kościół pw. św. Jerzego i Opatrzności Bożej, poł. XIV w., 1600 r., - cmentarz przy kościele, grzebalny, - brama cmentarna, 2 poł. XIX w., - kapliczka.	Tychnowy	A-265 z 09.12.1961 A-265 z 07.07.1998
3.	Zespół dworsko-parkowy: - dwór, 1664 r., XIX w., - park, XVIII w., 2 poł. XIX w., - budynek bramny.	Licze	A-336 z 28.09.1962 A-336 z 17.11.1983
4.	Kościół par. pw. św. Antoniego, II poł. XIV, XV, XVIII-XIX w., - plebania, pocz. XIX w.	Rakowiec	A-836 z 24.04.1975 A-836 z 24.04.1975

5.	Dwór myśliwski, II poł. XIX w.	Rakowiec	A-924 z 24.08.1978
6.	Cmentarz menonicki, koniec XVIII w.	Mareza	A-1249 z 19.08.1988
7.	Dwór, koniec XVIII w, XIX w.	Górki	A-1333 (dawny 175/90) z 24.10.1990[544]
8.	Kościół pw. św. Jana Chrzciciela, 1867-1872 - cmentarz przykościelny; - brama.	Janowo	A-1439 z 14.02.1994
9.	Kościół ewangelicki, ob. rzym.-kat. fil. pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, 1910 r.	Pastwa	A-1886 z 19.04.2012

Rejestr zabytków ruchomych zawiera decyzje chroniące wyposażenie kościoła w Rakowcu, nr rejestru B-316 i w Tychnowach, nr rejestru B-188.

Tabela 18. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków (Gmina Kwidzyn)

Lp.	Rodzaj zabytku ruchomego	Nr rejestru zabytku z datą wpisu
1.	Wyposażenie kościoła par. pw. św. Antoniego w Rakowcu.	B-316
2.	Wystrój i wyposażenie kościoła par. pw. św. Jerzego i Opatrzności Bożej w Tychnowach.	B-188

W rejestrze zabytków archeologicznych znajduje się 8 decyzji o wpisie do rejestru dotyczących grodzisk i osad w Baldramie, Podzamczu oraz Starym Dworze.

Tabela 19. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków (Gmina Kwidzyn)

Lp.	Przedmiot ochrony	Zakres ochrony	Miejscowość	Nr rejestru zabytku z datą wpisu
1.	Osada	Osada otwarta w Bedronach-Baldramie, położona na	Baldram	C-95

[544] W wykazie zabytków nieruchomych województwa pomorskiego (stan na 30.06.2021 r.), który został udostępniony na stronie Narodowego Instytutu Dziedzictwa, brakuje zapisu o wpisie do rejestru zabytków dworu w Górkach w gminie Kwidzyn (str. 53-54). Znajduje się on w spisie miejskim (str. 56).

		wysokim, stromym brzegu Wisły na południowym krańcu posiadłości byłego PGR-u Bedrony.		(dawny nr: 73/A) z 07.01.1970 r.
2.	Osada	Osada otwarta w Bedronach – Baldramie, poł. na wysokim, wschodnim brzegu Wisły, ok. 300 m na płd. od grodziska.	Baldram	C-94 (dawny nr: 72/A) z 07.01.1970 r.
3.	Grodzisko	Grodzisko wyżynne o kształcie zbliżonym do prostokąta z przyczółkiem od południa.	Baldram	C-85 (dawny nr: 63/A) z 07.01.1970 r.
4.	Grodzisko	Grodzisko wyżynne położone ok. 700 m na południowy zachód od wieży triangulacyjnej, pkt. 80 m n.p.m., na naturalnym półwyspie zwanym Górą Zamkową.	Podzamcze (w rej. zab. występuje błędnie gm. Stegna)	C-77 (dawny nr: 52/A) z 01.12.1969 r.
5.	Osada przygrodowa	Osada przygrodowa położona ok. 100 m na północny wschód od grodziska w Podzamczu.	Podzamcze	C-96 (dawny nr: 74/A) z 07.01.1970 r.
6.	Osada	Osada średniowieczna, znajduje się na rozległym, płaskim wzgórzu, około 200 m od zabudowań we wsi.	Stary Dwór	C-97 (dawny nr: 75/A) z 07.01.1970 r.
7.	Osada	Osada wielokulturowa z wczesnej epoki żelaza i okresu średniowiecza.	Podzamcze	C-544 (dawny nr: 2/a/90) z 09.04.1990 r.
8.	Osada	Osada wielokulturowa z wczesnej epoki żelaza i okresu średniowiecza.	Podzamcze	C-546 (dawny nr: 6/a/90) z 09.04.1990 r.

- ✓ **Gmina Gardeja**

W rejestrze zabytków nieruchomych znalazły się dwa układy przestrzenne Gardei i Nowej Wioski; z zabytków sakralnych średniowieczne kościoły w Trumiejach oraz w miejscowości Czarne Dolne; trzy zespoły dworsko-parkowe z folwarkami: Klecewo, Nowa

Wioska i Otłówko, cztery kościoły: Czarne Dolne, Gardeja, Nowa Wioska, Trumieje, a także trzy cmentarze: Czarne Dolne, Gardeja i Nowa Wioska. W ostatnim czasie dokonano także wpisu do rejestru zabytków ruchomych malowidła stropowe znajdujące się w Nowej Wiosce w kościele pw. Zwiastowania Pańskiego. Łącznie 12 pozycji rejestrowych.

Tabela 20. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków (Gmina Gardeja)

Lp.	Obiekt	Miejscowość	Nr rejestru zabytku z datą wpisu
1.	Kościół filialny p.w. Chrystusa Króla, XIV w., 1892 r.	Trumieje	A-264 (dawny nr 165) z 09.12.1961
2.	Pałac z folwarkiem (pałac, stajnia z wozownią i kuźnią, rządcówka - d. dwór), II poł. XIX w.	Klecewo	A-1266 z 08.03.1989 (dawny nr 111/89 - pałac, 114/89 - wozownia, 115/89 - stajnia z wozownią i kuźnią116/89 rządcówka)
3.	Dom nr 3, drewniany.	Klecewo	A-1264 (dawny nr 113/89) z 08.03.1989
4.	Kuźnia **(nie istnieje)**, I ćw. XIX w.	Klecewo	A-1265 (dawny nr 112/89) z 09.03.1989
5.	Układ ruralistyczny Nowej Wioski wraz z zabudową mieszkaniową, gospodarczą i zielenią, XIV-XIX w.	Nowa Wioska	A-1314 (dawny nr 129/90) z 18.07.1990
6.	Układ urbanistyczny d. miasta a obecnie wsi Gardeja wraz z zespołem budowlanym, 1285-XX w.	Gardeja	A-1342 (dawny nr 156/90) z 22.01.1991
7.	Kościół parafialny pw. Matki Bożej Różańcowej i św. Antoniego wraz z cmentarzem, koniec XIV w., 1719 r.	Czarne Dolne	A-1379 (dawny nr 260/93) z 29.03.1993
8.	Kościół parafialny pw. Zwiastowania NMP wraz z układem przestrzennym cmentarza; zachowanymi historycznymi nagrobkami i wysoką zielenią cmentarną, 1844-1845	Nowa Wioska	A-1550 (dawny nr 467/95) z 03.07.1995

9.	Cmentarz katolicki z kaplicą; bramą oraz układem zieleni wysokiej, pocz. XIX w., 1926 r.	Gardeja	A-1587 (dawny nr 499/96) z 02.04.1996
10.	Kościół par. pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, układem zieleni wysokiej i obeliskiem Carla Chudowy, XIV, XVIII w.	Gardeja ul. Kwidzyńska	A-1588 (dawny nr 500/96) z 02.04.1996
11.	Zespół pałacowo-parkowy z folwarkiem, II poł. XVIII-XIX, 1900 r. (pałac)	Otłówko	A-1683 (dawny nr 567/98) z 22.12.1998

Tabela 20a. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków (Gmina Gardeja)

Lp.	Rodzaj zabytku ruchomego	Nr rejestru zabytku z datą wpisu
1.	Dekoracja malarska w kościele pw. Zwiastowania Pańskiego w Nowej Wiosce (gm. Gardeja): malowidła stropowe z symbolami eucharystycznymi Baranka Bożego i Chrystogramu „XP”.	B-383 z 27.11.2019

Rejestr zabytków archeologicznych zawiera 3 decyzje o wpisie do rejestru, dotyczące tylko jednej miejscowości – wsi Klasztorek. Na jej obszarze ochroną objęto grodzisko, pod nr C-58, osadę średniowieczną, pod nr C-59 oraz cmentarzysko i ruiny świątyni, pod nr C-229.

Tabela 21. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków (Gmina Gardeja)

Lp.	Przedmiot ochrony	Zakres ochrony	Miejscowość	Nr rejestru zabytku z datą wpisu
1.	Cmentarzysko i ruiny budowli sakralnej	Stanowisko położone w obrębie wsi na półwyspie jeziora Klasztornego.	Klasztorek	C-229 (dawny nr 174/Archeol. z 22.11.1971 r.
2.	Osada	Osada wczesnośredniowieczna w Klasztorku, położona na wschodniej wyspie na jeziorze klasztornym.	Klasztorek	C-59 (dawny nr 35/A) z 01.12.1969 r.

3.	Grodzisko	Grodzisko wczesnośredniowieczne i późnośredniowieczne, położone na zachodniej wyspie na j. klasztornym, w pobliżu wsi.	Klasztorek	C-58 (dawny nr 34/A) z 07.05.1969 r.

✓ **Miasto i Gmina Prabuty**

Rejestr zabytków nieruchomych Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków zawiera 14 obiektów architektury. Ochroną ujęty jest układ urbanistyczny starego miasta Prabuty, zespół murów miejskich z bramą Kwidzyńską, relikty zamku biskupiego oraz dawne wodociągi miejskie, a także trzy kościoły i dwa domy. W gminie wpisane zostały cztery kościoły: w Obrzynowie, Gdakowie, Trumiejkach i Rodowie; resztki domu podcieniowego w Obrzynowie oraz dwór w Orkuszu.

Tabela 22. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków (Miasto i Gmina Prabuty)

Lp.	Obiekt	Miejscowość Adres	Nr rejestru zabytku z datą wpisu
1.	Kościół parafialny pw. Matki Boskiej Anielskiej, II poł. XVI w., XVII/XIX w.	Obrzynowo	A-24 z 11.08.1950
2.	Kościół filialny pw. Św. Anny,1753-1755.	Gdakowo	A-26 z 22.08.1950
3.	Kościół filialny pw. Św. Wojciecha, XIV w., XVII w., XVIII w., odbudowany 1988.	Prabuty, Pl. Katedralny	A-30 z 31.03.1953
4.	Układ urbanistyczny Starego Miasta Prabuty	Prabuty	A-63 z 19.09.1956
5.	Kościół ewangelicko-augsburski tzw. polski - ob. Izba Pamiątek, 1378-1409, XVIII w., 1871 r.	Prabuty, ul. Zamkowa	A-85 z 19.12.1957
6.	Zespół murów miejskich z Bramą Kwidzyńską (Szpitalną), I poł. XIV w., I poł. XVI w. Brama, I poł. XIV w., 1908 r.	Prabuty	A-86 z 10.12.1957
7.	Relikty zamku biskupiego, I poł. XIV w., 1520 r.	Prabuty, ul. Miła, Mazurska	A-87 z 19.12.1957
8.	Dom, II poł. XVIII w.	Prabuty, ul. Miła 2	A-88 z 19.12.1957
9.	Wodociągi miejskie, I poł. XVIII w.	Prabuty, ul. Wałowa	A-458 z 12.11.1967
10.	Dom podcieniowy, k. XVIII w. **(nie istnieje)**	Obrzynowo 13	A-459 z 17.11.1967

11.	Podcień-pozostałość domu podcieniowego, 1780 r.	Obrzynowo 16	A-460 z 17.11.1967
12.	Kościół parafialny pw. Trójcy Przenajświętszej wraz z cmentarzem przykościelnym, 1748 r.	Trumiejki	A-461 z 19.11.1967
13.	Kościół parafialny pw. Św. Stanisława Kostki wraz z cmentarzem przykościelnym, XIV w., 1624 r., 1754 r., XIX w.	Rodowo	A-463 z 19.11.1967
14.	Dom	Prabuty, ul. Polna 2	A-1261 z 25.01.1989
15.	Kościół parafialny pw. Św. Andrzeja, 1878 r.	Prabuty, ul.Warszawska 12	A-1416 z 17.09.1993
16.	Dwór, pocz. XX w.	Orkusz	A-1665 z 15.06.1998

Do rejestru zabytków ruchomych wpisano 45 obiektów. W samych Prabutach jest to wyposażenie kościołów: konkatedry pw. św. Wojciecha oraz kościoła parafialnego pw. św. Andrzeja. W pozostałych kościołach na terenie gminy wpisano także wyposażenie lub też jego elementy. Są to kościoły takie jak: w Rodowie p.w. św. Stanisława Kostki (21 obiektów), w Gdakowie kościół p.w. św. Anny (4 obiekty), w Obrzynowie kościół p.w. św. Matki Boskiej Anielskiej (6 obiektów), w Trumiejkach kościół p.w. Przenajświętszej Trójcy (4 obiekty, w tym prospekt organowy) oraz w Stańkowie (tablica fundacyjna – skreślona z rejestru zabytków). W 2013 r. do rejestru zabytków wpisana została także fontanna rycerza Rolanda w Prabutach.

Tabela 23. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków (Miasto i Gmina Prabuty)

Lp.	Rodzaj zabytku ruchomego	Nr rejestru zabytku z datą wpisu
1.	Wyposażenie kościoła pw. św. Anny w Gdakowie, 4 obiekty: wyposażenie kościoła, dwie rzeźby „Krucyfiks”, dzwon.	B-128 z 15.10.1973
2.	Wyposażenie kościoła pw. św. Matki Boskiej Anielskiej w Obrzynowie, 6 obiektów: wyposażenie kościoła, ołtarz główny, ambona, prospekt organowy, świeczniki ołtarzowe. Prospekt organowy (29.12.2009).	B-129 z 17.10.1973 29.12.2009
3.	Wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Andrzeja w Prabutach, wyposażenie kościoła, ołtarz główny, polichromia stropu, polichromia stropu zakrystii.	B-130 z 17.10.1973

4.	Wyposażenie konkatedry pw. św. Wojciecha w Prabutach, wyposażenie kościoła, epitafium "Wilhelma Bentoussa i jego żony", wsporniki, dzwon wieżowy, krata.	B-131 z 17.10.1973
5.	Wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Stanisława Kostki w Rodowie, 21 obiektów: wyposażenie kościoła, ołtarz główny, ambona, ławy, ławy, malowidła z ławek: "Alegorie cnót", ława kolatorska, ława, rzeźba: "Chrystus Zmartwychwstały", rzeźba: "Król Dawid", rzeźba: "Św. Jan Chrzciciel", rzeźba: "Mojżesz", detal rzeźbiarski: rozety ze stropu, obraz: "Alegoria Modlitwy", obraz alegoryczny: "Świętych Obcowanie", obraz: "Alegoria Eucharystii", obraz: "Alegoria Kościoła", świecznik wiszący, świeczniki ołtarzowe, zamek drzwiowy.	B-132 z 17.10.1973
6.	Wyposażenia kościoła w Stańkowie: tablica fundacyjna.	B-133 z 22.10.1973
7.	Wyposażenie kościoła pw. Przenajświętszej Trójcy w Trumiejkach, 4 obiekty: wyposażenie kościoła, prospekt organowy, świecznik, kropielnica.	B-134 z 22.10.1973
8.	Fontanna rycerza Rolanda w Prabutach.	B-348 z 25.04.2013

W rejestrze zabytków archeologicznych w mieście i gminie Prabuty występują 2 obiekty – grodzisko wyżynne w Kołodziejach o nr rej. C-45 oraz Grodzisko z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Stańkowie o nr rej. C-570.

Tabela 24. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków (Miasto i Gmina Prabuty)

Lp.	Przedmiot ochrony	Zakres ochrony	Miejscowość	Nr rejestru zabytku z datą wpisu
1.	Grodzisko	Grodzisko wyżynne, półwyspowe o kształcie owalnym, położone w miejscowości Kołodzieje, nad j. Grażymowskim-Zachodnum.	Kołodzieje	C-45 (dawny nr 43/A) z 22.11.1960
2.	Grodzisko	Grodzisko z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Stańkowie wraz z reliktami umocnień: trzy fosy, trzy wały, wraz z układem nawarstwień i konstrukcji kamiennych oraz	Stańkowo	C-570 z 01.03.2022

		przygrodowym zespołem osadniczym. Płożone na wyspie na j. Sowica.		

✓ **Gmina Ryjewo**

Do rejestru zabytków nieruchomych zostało wpisanych łącznie 9 zabytków (8 pozycji): dwa kościoły oraz dawna pastorówka w Ryjewie, kościół w Benowie i Straszewie, budynek mieszkalny wraz z otoczeniem w Rudnikach, a także zagroda w Mątowskich Pastwiskach (obiekt rozebrany) oraz zespół dworsko-parkowy wraz z domem zarządcy w Watkowicach Małych.

Tabela 25. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków (Gmina Ryjewo)

Lp.	Obiekt	Miejscowość Adres	Nr rejestru zabytku z datą wpisu
1.	Zespół dworsko-parkowy wraz z domem zarządcy i ogrodzeniem, XVIII-XX w.	Watkowice Małe	A-1016 z 09.11.1982, 05.03.1993
2.	Kościół parafialny pw. św. Katarzyny, 1647 r., 1867 r.	Straszewo	A-1054 z 30.05.1984
3.	Kościół ewangelicki, ob. rzym.-kat. par. pw. bł. Biskupa Kozala, 1895 r.	Ryjewo, ul. Jana Pawła II 1	A-1294 z 5.12.1989
4.	Zagroda, 1779 r.: - budynek mieszkalny, drewn., - dom dla dziadków, drewn., - płot sztachetowy z bramą, drewn. - warzywnik **(ob. po niekorzystnej przebudowie, częściowym pożarze rozebrana)**	Mątowskie Pastwiska 30	A-1366 z 9.05.1992
5.	Kościół pw. Świętej Rodziny, 1908-1910, - cmentarz przy kościele, pocz. XX; - plebania, 1910 r.	Ryjewo, ul.Grunwaldzka 40	A-1437 z 11.02.1994
6.	Kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, 1881-1886, - cmentarz przykościelny.	Benowo	A-1451 z 12.04.1994
7.	Pastorówka z ogrodem, ob. przedszkole, 1900 r.	Ryjewo, ul.Grunwaldzka 56 (d. 60)	A-1496 z 05.12.1994

8.	Dom, drewniany, 1903 r., - brama, mur.	Rudniki 26	A-1842 z 29.12.2008

Rejestr zabytków ruchomych zawiera decyzję wpisującą wyposażenie kościoła pw. św. Rodziny w Ryjewie (nr rejestru B-122) oraz w Straszewie w kościele św. Katarzyny – kamienna kropielnica (nr rejestru B-121).

Tabela 26. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków (Gmina Ryjewo)

Lp.	Rodzaj zabytku ruchomego	Nr rejestru zabytku z datą wpisu
1.	Wyposażenie kościoła pw. św. Katarzyny w Straszewie: wyposażenie kościoła, chrzcielnica z XV w.	B-121 z 16.01.1973
2.	Wyposażenie kościoła pw. św. Rodziny i Przemienienia Pańskiego w Ryjewie: wyposażenie kościoła, ołtarze, ambona, chrzcielnica, konfesjonał, zespół ławek dla wiernych, obrazy Drogi Krzyżowej, prospekt organowy wraz z chórem i balustradą ołtarzową, barokowy obraz przedstawiający Ukrzyżowanie.	B-122 z 09.09.1996

Na terenie gminy Ryjewo w rejestrze zabytków archeologicznych Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków występuje 1 obiekt w postaci grodziska z okresu wczesnośredniowiecznego w Jałowcu pod aktualnym nr rejestru C-115.

Tabela 27. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków (Gmina Ryjewo)

Lp.	Przedmiot ochrony	Zakres ochrony	Miejscowość	Nr rejestru zabytku z datą wpisu
1.	Grodzisko	Grodzisko w miejscowości Budzyn-Jałowiec, położone w środku wsi, obok szkoły na wysokiej, samotnie „sterczącej” górze.	Jałowiec	C-115 (stary numer: 93/A) z 10.07.1970 r.

✓ **Gmina Sadlinki**

W gminie Sadlinki zarejestrowano 2 zabytki w rejestrze zabytków nieruchomych Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Należą do nich kościół oraz kaplica w Nebrowie Wielkim. Jeden zabytek rejestrowy wykreślono z rejestru zabytków – dom podcieniowy nr 26 z Kaniczek, który został translokowany do Olenderskiego Parku w Wielkiej Nieszawce (Muzeum Etnograficzne w Toruniu).

Tabela 28. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków (Gmina Sadlinki)

Lp.	Obiekt	Miejscowość Adres	Nr rejestru zabytku z datą wpisu
1.	Kaplica pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika, 1928 r.	Nebrowo Wielkie	A-1436 z 25.01.1994
2.	Kościół parafialny pw. Matki Bożej Królowej Korony Polskiej, 1746-1747	Nebrowo Wielkie	A-1441 z 03.03.1994
3.	Dom podcieniowy, poł. XVIII w.	Kaniczki	Przeniesiony na inwentarz muzealny MET

W rejestrze zabytków ruchomych oraz w rejestrze zabytków archeologicznych nie występują wpisy z obszaru gminy Sadlinki.

5.5.2. Pomniki historii

Na listę pomników historii został wpisany jeden zabytek z terenu powiatu kwidzyńskiego, jest nim zespół katedralno-zamkowy w Kwidzynie.

Tabela 29. Zabytki wpisane na listę pomników historii

Lp.	Obiekt	Miejscowość	Data rozporządzenia
1.	Zespół katedralno-zamkowy wraz z otoczeniem, XIV w.	Kwidzyn	Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 20.04.2018

5.5.3. Parki kulturowe

Na terenie powiatu kwidzyńskiego nie występują parki kulturowe. Postuluje się utworzenie parków kulturowych dla następujących obszarów:

- Park Kulturowy Kwidzyn-Miłosna – zespół historycznego założenia stadniny koni wraz z komponowanym parkiem krajobrazowym;
- Park Kulturowy Doliny Liwy – na odcinku Prabuty (Gonty)- Szadowo - Miłosna - Bogusze ze szczególnym uwzględnieniem walorów przyrodniczych oraz zachowanych już nielicznie młynów rzecznych, jazów, a także miejsc po dawnych papierniach, kuźnicach, browarach i karczmach.

Co więcej, w Programie gminy Sadlinki oraz gminy Ryjewo zostały zaproponowane, zdecydowanie słusznie, jeszcze inne obszary, które należałoby objąć ochroną parku kulturowego[545]. Są to:

- Park Kulturowy Olszanica – zespół historycznej zabudowy wsi ze szczególnym uwzględnieniem suszarni tytoniu [oraz sytemu kanałów odwaniających, których metryka sięga, co najmniej I poł. XVIII w.];
- Park Kulturowy Bronisławowo – zespół historycznej zabudowy wsi ze szczególnym uwzględnieniem suszarni tytoniu;
- Park Kulturowy Pasa Nadwiślańskiego – zespół historycznej zabudowy wsi Grabowo, Kaniczki, Wiśliny, Nebrowo Wielkie oraz Glina wraz z krajobrazem kulturowym;
- Park Kulturowy Ryjewski Zakątek Menonitów (w fazie projektowania) – zespół wsi ukształtowanych głównie przez osadnictwo menonickie po zachodniej części gminy Ryjewo. W ich skład wchodziłyby: Rudniki, Barcice, Szkaradowo Wielkie, Szkaradowo Szlacheckie, Mątowskie Pastwiska, Jarzębina, część Borowego Młyna, część Ryjewa, Jałowiec, a także część Benowa.

5.5.4. Gminne Ewidencje Zabytków

Do obowiązków administracji publicznej, w tym samorządu lokalnego, należy ochrona zabytków, które znajdują się na terenie gminy. Zadania te precyzuje art. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r., która określa rolę i zadania gmin w procesie ochrony i opieki nad zabytkami. Do organów administracji publicznej należy zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe

[545] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki…*, op. cit., s. 57; eadem, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ryjewo…*, op. cit., s. 56.

zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie. Organy te, mają także zapobiegać zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków. Do obowiązków nałożonych przez ustawę na gminę należy uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska. Do tego celu ma służyć gminna ewidencja zabytków.

W gminnej ewidencji zabytków powinny zostać ujęte:

- zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków;
- inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Art. 22 w ustępie 7 wyżej wymienionej ustawy oraz Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. 2011 nr 113 poz. 661), określa informacje o zabytkach nieruchomych, które powinna zawierać karta adresowa, tj.:

- imię, nazwisko i adres zamieszkania lub nazwę i adres siedziby właściciela lub użytkownika zabytku;
- imię, nazwisko i podpis autora karty ewidencyjnej czy adresowej lub imię i nazwisko osoby, która wypełniła kartę ewidencyjną;
- imię i nazwisko lub nazwę wykonawcy prac konserwatorskich, prac restauratorskich, badań konserwatorskich lub badań archeologicznych przy zabytku.

Karty adresowe obiektów wpisanych do gminnej ewidencji zabytków powinny być wykonane w formacie A-4 i zawierać: adres, nazwę obiektu, datowanie, funkcję, fotografie (w tym aktualne) i mapy, a także w formie rozszerzonej opis wraz ze stanem zachowania oraz materiałem. Mają posiadać charakter dokumentacyjny historycznej architektury regionu, pozwalający określić specyfikę zachowanego zasobu.
Ponadto, na podstawie art. 21 tej samej ustawy gminna ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzenia programu opieki nad zabytkami. Dodatkowo ustawa z dnia 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie innych ustaw (Dz. U. 2010 nr 75 poz. 474) istotnie wzmacnia rangę gminnej ewidencji zabytków poprzez miedzy innymi obowiązek uzgadniania z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków projektów decyzji o Warunkach Zabudowy i Zagospodarowania Terenu oraz projektów budowlanych dotyczących obiektów ujętych miedzy innymi w gminnej ewidencji zabytków. Gminna

ewidencja zabytków jest dokumentem otwartym. Powinna być stale weryfikowana i aktualizowana.

Najliczniejsza grupą zabytków znajdujących się na terenie powiatu stanowi własność prywatna. Są to głownie obiekty mieszkalne, związana z nimi zabudowa gospodarcza, zabytki przemysłu i techniki. Kolejną, co do ilości grupą są zabytki będące własnością samorządową – miejską, powiatową lub gminną, do której należą przede wszystkim budynki mieszkalne, obiekty użyteczności publicznej (np. szkoły, urzędy, częściowo koszary), a także cmentarze, zespoły zieleni zabytkowej – parki, aleje i szpalery czy mosty drogowe. Zaś historyczna architektura sakralna stanowi własność gmin wyznaniowych, a część pozostałych obiektów stanowi własność Skarbu Państwa. Właściciele pozostałych zabytków to instytucje, fundacje i inne.

W skład wszystkich gminnych ewidencji wchodzą zarówno zabytki nieruchome (budynki publiczne, sakralne, warowne, mieszkalne i gospodarcze, zespoły dworsko-parkowe z folwarkami, architektura wiejska, układy urbanistyczne i ruralistyczne, zabytki techniki i hydrotechniki, cmentarze, parki, zespoły zieleni itd.), jak i stanowiska archeologiczne.

- ✓ **Miasto Kwidzyn**

W gminnej ewidencji zabytków miasta Kwidzyna aktualnie znajduje się 626 historycznych obiektów. Niektóre pozycje wpisane są również do rejestru zabytków nieruchomych, archeologicznych, bądź też znajdują się na terenie obszarowego wpisu do rejestru zabytków.

- ✓ **Gmina Kwidzyn**

W gminnej ewidencji zabytków gminy Kwidzyn znajduje się 469 zabytków.

- ✓ **Gmina Gardeja**

W gminnej ewidencji zabytków gminy Gardeja po aktualizacji wykonanej w 2019 r. znajduje się łącznie 455 zabytki (w tym dwa obiekty wpisane do rejestru, obecnie nieistniejące – drewniana kuźnia w Klecewie oraz drewniana stodoła w zespole pałacowo-parkowym w Otłówku).

- ✓ **Gmina Prabuty**

W gminnej ewidencji zabytków miasta i gminy Prabuty znajduje się łącznie 744 zabytki (miasto 410 i gmina 334).

- ✓ **Gmina Ryjewo**

W gminnej ewidencji zabytków gminy Ryjewo znajduje się 218 pozycji dot. wpisów zabytków oraz ich zespołów (łącznie 239 zabytków).

- ✓ **Gmina Sadlinki**

W gminnej ewidencji zabytków gminy Sadlinki znajduje się 617 zabytków.

Szczegółowe charakterystyki zasobów gminnych ewidencji zabytków wraz z aktualnymi wykazami tabelarycznymi i postulatami dot. wykreślenia bądź wpisania nowych obiektów do gminnych ewidencji zabytków znajdują się w poszczególnych programach gminnych sporządzonych dla wszystkich miast i gmin powiatu.

5.5.5. Miejscowe Palny Zagospodarowania Przestrzennego

Kolejną formą ochrony dziedzictwa kulturowego, w tym zabytków, są miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego (MPZP). Ustalenia ochrony w nich zawarte stanowią prawo lokalne i jedną z ustawowych form ochrony zabytków. Są dokumentami planistycznymi wykonywanymi na podstawie ustaleń Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy i tym samym uwzględniają przejęte w nim ogólne zasady ochrony dziedzictwa kulturowego oraz zawierają dodatkowe wytyczne konserwatorskie opracowane na potrzeby MPZP. Te akty prawa miejscowego przyjmowane w formie uchwał przez Radę miast lub gmin, określają przeznaczenie oraz warunki zagospodarowania i zabudowy terenów. Uwzględniają również ochronę dziedzictwa kulturowego oraz zabytków poprzez określenie obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską.

Same dokumenty składają się z dwóch części: tekstowej i rysunkowej. Forma tekstowa jest zbiorem ustaleń, w którym określa się przeznaczenie konkretnego terenu, warunki jego zagospodarowania, rodzaj zabudowy i rozmieszczenie inwestycji celu publicznego. Załącznikiem do uchwały jest graficzna postać planu, sporządzona na mapie w odpowiedniej skali, będącej wiernym odzwierciedleniem rzeczywistego układu ulic i zabudowy wraz ze szczegółową legendą. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego zawierają wykazy obiektów i tereny wpisane do rejestru zabytków oraz ujęte w gminnej ewidencji zabytków. Obiekty te są chronione ustaleniami w określonym zakresie. W planie znajdują się między innymi nakazy, zakazy, dopuszczania i ograniczenia zamierzeń inwestycyjnych dotyczących obiektów znajdujących się w określonym terenie.

Wszystkie miasta i gminy powiatu posiadają w określonym zakresie miejscowe plany, w których uwzględniono ochronę dziedzictwa kulturowego, tj. zabytków wpisanych do rejestru zabytków, włączonych do gminnej ewidencji zabytków oraz wskazanych do ochrony poprzez zapisy planu. Plany te zawierają zasady ochrony, warunki konserwatorskie dotyczące realizacji nowej zabudowy w strefach ochrony konserwatorskiej zespołów ruralistycznych, zespołów dworsko-parkowych, zasady ochrony zabytkowych zespołów zabudowy, obiektów, parków oraz innych form zieleni komponowanej, a także stref ochrony archeologicznej. Określają dokładnie przedmiot ochrony i zasady realizacji inwestycji przy zabytkowych obiektach

i obszarach: w zespołach ruralistycznych ochronie podlegają historyczny układ przestrzenny, w tym historyczne podziały parcelacyjne, istniejące elementy zadrzewienia związane z historycznym zainwestowaniem, obowiązuje nakaz zachowania i uczytelnienia w zagospodarowaniu terenu historycznego układu ruralistycznego. Nowa zabudowa powinna stanowić uzupełnienie historycznej zabudowy oraz kontynuować miejscową i regionalną tradycję budowlaną, parametry nowoprojektowanej zabudowy należy dopasować do historycznej zabudowy, przy czym trzeba projektować budynki o prostej formie tak, aby istniejący budynek historyczny stanowił dominantę architektoniczną terenu. W obiektach włączonych do gminnej ewidencji zabytków ochronie podlega układ eksponowanych elewacji oraz dachu i zwieńczenia budowli z rozmieszczeniem, wielkością i proporcjami otworów, elementami programu architektoniczno-estetycznego (detale, faktura materiałów, zasada kolorystyki itd.), stolarka, urządzenia łączące obiekt z otaczającym terenem, towarzyszące obiekty pomocnicze wspierające kompozycyjnie obiekt główny, w budynkach tych dopuszcza się zmiany związane z przystosowaniem ich do współczesnych wymogów technicznych i funkcjonalnych. Dla obiektów zabytkowych o wartościach kulturowych obowiązuje ochrona ich usytuowania, ich gabarytów, bryły, historycznej formy architektonicznej, w tym kształt dachów, historycznej dyspozycji ścian, historycznego detalu architektonicznego, w tym wielkość, kształt otworów okiennych i drzwiowych wraz z historycznymi podziałami stolarki, historycznych materiałów budowlanych i historycznej kolorystyki, w planach wyznaczono również strefy ochrony stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków, dla których ustalono ochronę krajobrazową, zakaz zabudowy, zakaz realizacji sieci i urządzeń infrastruktury technicznej oraz zakaz zalesień, strefy ochrony stanowisk archeologicznych w wojewódzkiej ewidencji, w których ewentualne działania inwestycyjne dopuszcza się po wykonaniu badań archeologicznych wraz z dokumentacją archeologiczno-konserwatorską.

Wszystkie MPZP zostały wyszczególnione w aktualnych Programach miast i gmin powiatu kwidzyńskiego, ale tylko w trzech z nich dokonano analizy pod kątem adekwatności MPZP dla ochrony zasobów dziedzictwa oraz wytypowano pozostałe obszary dla realizacji MPZP[546].

- ✓ **Miasto Kwidzyn**

Obecnie dla miasta Kwidzyna obowiązują 23 aktualne MPZP, w tym te ostatnie 5 z 2020 r. oraz jeden z 2021 r.[547]. Pokrywają one większą część Kwidzyna w granicach administracyjnych (szczególnie historyczne centrum, obszary dawnych przedmieść, a także

[546] Programy dla: gminy Kwidzyn, gminy Sadlinki i gminy Ryjewo.

[547] Biuletyn Informacji Publicznej Urzędu Miasta Kwidzyn, http://www.bip.kwidzyn.pl/a,32565,miejscowe-plany-zagospodarowania-przestrzennego.html (dostęp: 22.07.2021 r.). Na stronie BIP UMK, widnieje nie aktualny plan Kwidzyna z uczytelnionymi MPZP (z 08.2018 r.).

peryferia miasta). Określone w Planach zasady ochrony konserwatorskiej są adekwatne do wartości zasobu kulturowego miasta i teoretycznie je chronią. Powinno się sporządzić miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego dla następujących obszarów:

- historycznych układów urbanistycznych występujących po wschodniej stronie Kwidzyna: Osiedle Miłosna (obszar stadniny koni, **priorytet**), Osiedle Zatorze I i II, Osiedle Piastowskie (na wszystkich wymienionych obszarach występują wartościowe układy urbanistyczne z historyczną zabudową z pocz. XX w. oraz z lat 20. i 30. XX w.).

✓ **Gmina Kwidzyn**

Obecnie na obszarze gminy Kwidzyn obowiązuje 19 MPZP. Określone w Planach zasady ochrony konserwatorskiej są adekwatne do wartości zasobu kulturowego gminy i teoretycznie je chronią. Zgodnie z postulatami Gminnego Programu gminy Kwidzyn powinno się sporządzić miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego dla następujących obszarów:

- historycznych układów ruralistycznych wsi włączonych do gminnej ewidencji zabytków: Janowo, Korzeniewo, Licze, Lipianki, Mareza, Nowa Wieś Kwidzyńska, Rakowiec oraz Tychnowy;
- historycznych zespołów dworsko-parkowych włączonych do gminnej ewidencji zabytków w: Pawlicach, Podzamczu i Szałwinku – wraz z wyznaczeniem strefy ekspozycji tych zespołów[548].

✓ **Gmina Gardeja**

Obecnie na terenie gminy Gardeja obowiązuje 31 MPZP, z czego 10 obejmuje obszary zabytkowe[549]. Określone w niektórych Planach zasady ochrony konserwatorskiej są adekwatne do wartości zasobu kulturowego gminy i teoretycznie je chronią. Powinno się sporządzić miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego dla następujących obszarów:

- układów komunikacyjnych w Gardei: ul. Młyńska, ul. Piastowska i ul. Grudziądzka.
- historycznych układów ruralistycznych wsi: Bądki (pozostałe fragmenty wsi), Cygany, Czarne Dolne i Czarne Górne (pozostałe fragmenty wsi), Klasztorek (pozostałe fragmenty wsi), Krzykosy, Morawy, Nowa Wioska (pozostałe fragmenty wsi), Otłowiec (pozostałe fragmenty wsi), Otoczyn, Pawłowo, Rozajny, Trumieje, Wandowo, Wilkowo i Wracławek,

[548] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kwidzyn…*, op. cit., s. 81-82; Biuletyn Informacji Publicznej Gminy Kwidzyn, https://www.bip.gminakwidzyn.pl/?k=206 (dostęp: 28.07.2021 r.).
[549] J. Nawrot-Bukowiec, op. cit., s. 29-34; Urząd Gminy Gardeja – System Informacji Przestrzennej https://gardeja.e-mapa.net/wykazplanow/ (dostęp: 28.07.2021 r.).

- historycznych zespołów dworsko-parkowych włączonych do gminnej ewidencji zabytków w: Cyganach, Czachówek, Klasztorek, Klecewo, Krzykosy, Nowa Wioska, Otłówko, Pawłowo, Rozajny, Rozajny Małe, Trumieje oraz Zebrdowo-Olszówka.

✓ **Miasto i Gmina Prabuty**

Obecnie na terenie miasta i gminy Prabuty obowiązuje 34 MPZP[550]. Określone w Planach dotyczące niemalże całego obszaru Starego Miasta oraz wybranych układów ruralistycznych zasady ochrony konserwatorskiej są adekwatne do wartości zasobu kulturowego gminy i teoretycznie je chronią. Powinno się sporządzić miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego dla następujących obszarów:

- obręb układów komunikacyjnych w Prabutach: ul. Kwidzyńska, ul. Zamkowa (fragment po południowej stronie), ul. Grudziądzka, ul. Warszawska, ul. Ogrodowa, ul. Legionów, Rynek (płn.-wsch. część), ul. Wałowa, ul. Wąska, ul. M. Reja, ul. M. Kopernika, ul. Jagotty (płn.-zach. część), ul. J. I. Kraszewskiego, ul. Parkowa, ul. S. Żeromskiego, ul. Wojska Polskiego, a także ul. Koszarowa.
- historycznych układów ruralistycznych wsi: Raniewo, Kołodzieje, Kowale, Trumiejki, Pilichowo, Polko, Grazymowo, Stańkowo, Boronowo Małe, Obrzynowo, Rodowo, Antonin, Kamienna, Gdakowo, Sypanica, Kałdowo, Stary Młyn, Laskowice i Szramowo.

✓ **Gmina Ryjewo**

Obecnie na terenie gminy Ryjewo obowiązują tylko 2 MPZP, na których obrębie nie występują żadne obiekty i obszary zabytkowe (2 niewielkie obszary na północ i południe od centrum Ryjewa). Dlatego też nie sformułowano w nich zasad ochrony konserwatorskiej[551]. Zgodnie z postulatami Gminnego Programu gminy Ryjewo powinno sporządzić się miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego dla następujących obszarów:

- historycznego układu ruralistycznego Ryjewa włączonego do gminnej ewidencji zabytków, a także dla obszarów wsi: Barcice, Benowo, Jarzębina, Mątowskie Pastwiska, Rudniki, Straszewo, Trzciano, Watkowice, Watkowice Małe, w tym szczególnie zespołu dworsko-parkowego w Watkowicach Małych[552].

[550] Urząd Gminy Prabuty – System Informacji Przestrzennej, https://prabuty.e-mapa.net/wykazplanow/ (dostęp: 28.07.2021 r.).
[551] Urząd Gminy Ryjewo – System Informacji Przestrzennej, https://ryjewo.e-mapa.net/wykazplanow/ (dostęp: 27.07.2021 r.).
[552] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ryjewo…*, op. cit., s. 55.

✓ **Gmina Sadlinki**

Obecnie na terenie gminy Sadlinki obowiązują tylko 2 MPZP, na których obszarach nie występują żadne obiekty i obszary zabytkowe. Dlatego też nie sformułowano w nich zasad ochrony konserwatorskiej[553]. Zgodnie z postulatami Gminnego Programu gminy Sadlinki powinno sporządzić się miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego dla następujących obszarów:

- historycznych układów ruralistycznych wsi: Bronisławowo, Glina, Grabowo, Kaniczki, Nebrowo Wielkie, Olszanica, Rusinowo, Wiśliny[554], a także wsi Sadlinki.

Warto podkreślić w tym miejscu, że zapisy dot. ochrony obiektów zabytkowych w tym stanowisk archeologicznych w MPZP nie zawsze są przestrzegane lub świadomie zamieniane tak, aby organy administracyjne mogły wydać decyzje w sprawie ich rozbiórki, m.in. dotyczy to miasta Kwidzyn i następujących rozebranych zabytków: średniowieczne i nowożytne relikty architektoniczne zabudowy zachodniego kwartału przyrynkowego, kamienica czynszowa przy ul. Bł. Doroty 6, budynek mieszkalny (robotniczy) przy ul. Sportowej 38, a także zabudowa towarzysząca zespołowi dawnego młyna na miłosnej.

5.5.6. Podsumowanie podrozdziału – prawne formy ochrony

W art. 7 oraz art. 22 ustęp 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. zostały zdefiniowane prawne formy ochrony zabytków, o których mowa była powyżej. Teoretycznie wszystkie zabytki lub obszary o walorach zabytkowych powiatu kwidzyńskiego objęte wyżej wymienionymi formami ochrony powinny być w należyty i profesjonalny sposób traktowane oraz pielęgnowane, tak by zachowały swoje najważniejsze walory. W praktyce niestety wygląda to trochę inaczej. Pomimo wielu dobrych praktyk i chęci służb konserwatorskich czy inwestorów oraz wzorcowych realizacji konserwatorskich, głównie przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków, na obszarze powiatu kwidzyńskiego prawne formy ochrony nie spełniają w pełni swojej roli, są w pewnym zakresie nieefektywne lub po prostu ignorowane świadomie lub nie świadomie przez inwestorów, użytkowników i innych decydentów. Przykładów negatywnego podejścia do chronionego prawem dziedzictwa kulturowego można by tu przedstawić wiele, tylko w przeciągu ostatnich kilku lat doszło do nieodwracalnych w skutkach działań wobec chronionych prawem zabytków, wymienić tu można m.in.:

[553] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki…*, op. cit., s.58-59; Urząd Gminy Sadlinki – System Informacji Przestrzennej, https://sadlinki.e-mapa.net/wykazplanow/ (dostęp: 27.07.2021 r.).
[554] I. Gołembiowska, *Program Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki…*, op. cit., s.58-59.

- zagrodę menonicką z II poł. XVIII w. z Mątowskich Pastwisk gm. Ryjewo, która najpierw uległa niekorzystnej przebudowie pozbawiającej jej autentyczności i integralności, następnie częściowemu pożarowi, kończąc na całkowitej rozbiórce (obiekt wpisany do rejestru zabytków);
- odkryte kilkanaście lat temu relikty architektoniczne w obrębie zachodniego kwartału przyrynkowego w Kwidzynie pochodzące z różnych epok, w tym te najstarsze z późnego średniowiecza, które najpierw nie zostały odpowiednio zabezpieczone, a następnie przed rozpoczęciem nowej inwestycji budowlanej całkowicie zostały zburzone. Nie wzięto wówczas nawet pod uwagę translokacji najlepiej zachowanych fragmentów w celu wkomponowania i wyeksponowania ich w przestrzeni nowej zabudowy (obszar miasta lokacyjnego wpisany do rejestru zabytków);
- kamienicę czynszową z ok. 1912 r. znajdującą się w płn.-zach. narożniku kwartału przyrynkowego w Kwidzynie (ul. Bł. Doroty 6), która uległa rozbiórce w związku z realizowaną nową inwestycją w tym bloku. Warto nadmienić, że był to jedyny zachowany budynek z kwartałów przyrynkowych oraz jeden z kilku całego obszaru Starego Miasta. Stanowił on zatem, cenne świadectwo minionego czasu, związanego chociażby z całkowitą destrukcją historycznego centrum Kwidzyna (obszar miasta lokacyjnego wpisany do rejestru zabytków, wpisany do gminnej ewidencji zabytków, MPZP);
- budynek dawnego młyna wodnego w Piekarniaku koło Kamionki gm. Kwidzyn nad rzeką Liwą, który na skutek nieużytkowania oraz wieloletnich zaniedbań popadł w ruinę, która doprowadziła do jego rozbiórki (obiekt wpisany do gminnej ewidencji zabytków);
- niektóre zabudowania zespołu młyna na Miłosnej w Kwidzynie, które pomimo ochrony konserwatorskiej w MPZP uległy rozbiórce;
- nagminne przykłady wymiany stolarek okiennych lub drzwiowych bez zachowania chociażby historycznej formy, kompozycji i podziałów w zabytkach wpisanych do gminnej ewidencji zabytków oraz objętych ochroną MPZP (brak konsultacji z Powiatowym Konserwatorem Zabytków);
- budynek dawnej synagogi w Kwidzynie, który od wielu lat popada w ruinę na skutek braku jakichkolwiek działań oraz ignorancji ze strony właściciela (wpisany do rejestru zabytków).

Ponadto nie konsultuje się z Powiatowym Konserwatorem Zabytków ustaleń do miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Urzędy gminne w pełni nie weryfikują wykazów obiektów w gminnych ewidencjach zabytków (GEZ) pod kątem stanu zachowania i użytkowania. Właściciele i użytkownicy nie są informowani o wpisie do GEZ, co po nowelizacji prawa budowlanego doprowadza do nieświadomej dewastacji walorów

zabytkowych. Powiatowy Konserwator Zabytków nie bierze udziału w procedurze wpisów do GEZ, a jest organem wydającym decyzje o ich rozbiórkach.

5.6. Zabytki stanowiące własność powiatu kwidzyńskiego

Powiat kwidzyński jest właścicielem 7 historycznych obiektów, które są objęte formami ochrony (rejestrem zabytków oraz gminną ewidencją zabytków). Należą do nich przykłady architektury i budownictwa użyteczności publicznej, tj. gmachy obecnych urzędów, szkół średnich, domu pomocy społecznej czy obszar dawnego założenia dworsko-parkowego z folwarkiem. Większość z nich przeszła szereg prac remontowo-konserwatorskich, do których należy zaliczyć te wzorcowe z ostatnich lat, tj. prace konserwatorskie przy gmachu dzisiejszego Zespołu Szkół Ponadgimnazjalnych nr 1 oraz nr 2 w Kwidzynie. Pozostałe obiekty są w dobrym lub w bardzo dobrym stanie zachowania. Jedyne zastrzeżenie można mieć do wyboru lokalizacji Kwidzyńskiego Parku Przemysłowo-Technologicznego na obszarze historyczne zespołu dworsko-parkowego w Górkach.

Tabela 30. Zabytki stanowiące własność powiatu

Lp.	Obiekt	Miejscowość Adres	Forma ochrony
1.	Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych nr 1, dawne Królewskie Gimnazjum.	Kwidzyn, ul. Słowiańska 13	Rejestr zabytków
2.	Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych nr 2, dawny Pałac Fermora i siedziba Rejencji.	Kwidzyn, ul. Katedralna 5	Rejestr zabytków
3.	Zespół Szkół Ogólnokształcących nr 1, dawne Gimnazjum Polskie.	Kwidzyn, ul. Konarskiego 12	Rejestr zabytków
4.	Siedziba Urzędu Pracy, dawny gmach dydaktyczny Królewskiej Szkoły Podoficerskiej.	Kwidzyn, ul. Grudziądzka 30	Rejestr zabytków
5.	Kwidzyński Park Przemysłowo-Technologiczny w Górkach, dawniej część zespołu dworsko-parkowego wraz z folwarkiem.	Górki, gmina Kwidzyn	Rejestr zabytków
6.	Siedziba Starostwa Powiatowego w Kwidzynie, dawne Koszary Artyleryjskie.	Kwidzyn, ul. Kościuszki 29 b	Gminna ewidencja zabytków

7.	Obecny Dom Pomocy Społecznej w Ryjewie.	Ryjewo, ul. Donimirskich 8/6	Gminna ewidencja zabytków

5.7. Zabytki proponowane do wpisu do rejestru zabytków

Bogaty zasób różnorodnych i wartościowych zabytków lub obszarów zabytkowych występujących w przestrzeni powiatu kwidzyńskiego nie ułatwia wyboru kilku czy kilkunastu z nich do wpisu do rejestru zabytków. Trudno jest dokonać właściwej i sprawiedliwej selekcji mając świadomość i wiedzę, jak znaczna ich ilość zasługuje na te wyróżnienie i taką formę ochrony. Przy wyborze uwzględnione zostały m.in. **kryteria** zawarte w punkcie 5.4.13. – *Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu*, s. 269-270, a także obecny stan zachowania[555], potencjalne zagrożenia wynikające z nieprawidłowego użytkowania lub nieużytkowania, niedostatecznych lub błędnych prac remontowo-konserwatorskich czy być może planowanych wyburzeń i zniszczeń. Przy wyborze obiektów uwzględniono także propozycje zawarte w poprzednim Programie Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego oraz w kilku aktualnych Programach gminnych[556].

✓ **Miasto Kwidzyn**

- przykłady architektury i budownictwa modernistycznego, w których z uwagi na niską świadomość o ich wartości dochodzi do niekorzystnych remontów w przestrzeniach fasad budynków mieszkalnych. Wyszczególnić tu można np.: obiekty szkolne (ob. jeden z budynków Szkoły Podstawowej nr 2 przy ul. Grunwaldzkiej i Szkołę Podstawową nr 4 przy ul. Warszawskiej), usługowo-handlowe (budynek na rogu ul. Braterstwa Narodów i ul. Słowiańskiej – nr działki 110/3) oraz mieszkalne, głownie zlokalizowane po wschodniej stronie miasta oraz po płd.-wsch. i po północnej – osiedla domków jednorodzinnych, tzw. Siedlungi (do szczegółowej analizy);
- założenie Koszar Artyleryjskich składających się z wielu budynków skoncentrowanych po obu stronach ul. Kościuszki (w tym budynki mieszkalne i dawne kasyno);
- zespół dwóch mostów oraz jeden wiadukt łukowy nad ul. Drzymały, dawnej linii kolei wąskotorowej łączącej stacje w Marezie ze stacją w Kwidzynie; wieża ciśnień przy ul. Sportowej; nieczynny ceglany most kolejowy na Miłosnej, a także budynki dwóch dawnych młynów rzecznych wraz z otoczeniem – Młyn Miłosna (działka nr 47/12 i 47/13) i Młyn Kaszarniak (nr działki 73).

[555] Zabytek rejestrowy ma większe szanse uzyskać dofinansowanie na prace restauratorsko-konserwatorskie.
[556] Oprócz Programu dla miasta Kwidzyna, miasta i gminy Prabuty oraz gminy Gardeja, ponieważ takich zabytków nie zaproponowano.

✓ **Gmina Kwidzyn**

- obszar dawnego portu w Korzeniewie, w skład, którego wchodzą: basen portowy, obszar po pierwszym basenie portowym (zasypany), budynki dawnego Domu Komisji z wodowskazem czy urząd wodny (wzniesione w konstrukcji zrębowo-wieńcowej w nawiązaniu architektury nadwiślańskiej), główki na Wiśle, obwałowania, ceglany przepust w wale (miejsce dawnego szlabanu międzypaństwowego), relikty przyczółków wiaduktu bocznicy portowej kolei wąskotorowej, nawierzchnia brukowana, budynek po dawnej karczmie, a także zachowany obelisk oraz zieleń komponowana. Tak dobrze zachowany i jednorodny stylistycznie nadrzeczny zespół portowy to jedyny taki przykład w całym województwie pomorskim, który powinien podlegać bezwzględnej opiece;
- obszar dawnego ufortyfikowanego przedmościa (twierdzy) przeprawy mostowej z 1807 r. wzniesionej przez oddziały napoleońskie w osadzie Rahtsweide, na południe od Korzeniewa. Do czasów obecnych zachował się relikt jednego z 6 bastionów (działka nr 7/1 w Oborach gm. Kwidzyn);
- budynek dworca stacji kolei wąskotorowej w Marezie wraz z otoczeniem (działka nr 539/10, 539/11, 539/12), który należy do nielicznych przykładów na obszarze powiatu budownictwa szkieletowego z odkrytym wypełnieniem ceglanym – odmiana techniczna (inaczej konstrukcja fachwerkowa, ryglowa bądź tzw. mur pruski);
- zespół zagrody wraz z otoczeniem o charakterze dworskim w Marezie – Mareski Dwór (działka nr 90, 92/1). Historia tego miejsca sięga średniowiecza, a sam budynek dworu datować można na pocz. XVIII w;
- obszar zespołu dawnego młyna, Młyn Piekarniak w Baldramie-Kamionka, (m.in. działka nr 139, 140, 143/4 i 143/5). Historia młynarstwa w tym miejscu sięga średniowiecza. Obecnie budynek młyna już nie istnieje, zachował się reprezentacyjny dom młynarza, zabudowania gospodarcze, jaz na Liwie oraz relikty murów starego młyna;
- dawny młyn, Szadowski Młyn (działka nr 50/5, 50/10, Brokowo Rakowieckie) wzniesiony w 1916 r., rozbudowany w 1927 r. w celu utworzenia elektrowni wodnej, posiada wiele walorów zabytkowych, w tym historyczne wyposażenie;
- budynek dawnej szkoły w Janowie (działka nr 118/1), który docelowo ma pełnić funkcje muzealno-dydaktyczne związane głównie z plebiscytem i nie tylko. Odznacza się wysokimi walorami historycznymi, kulturowymi i artystycznymi. Wzniesiony w 1935 r., w popularnym w latach międzywojennych, stylu dworkowym.

✓ **Gmina Gardeja**

- kościół pw. Serca Pana Jezusa w Gardei (działka nr 453), zbudowany w 1932 r., nawiązujący w kompozycji elewacji wschodniej i zachodniej do stylu ekspresjonizmu ceglanego;
- zespół dawnych budynków celnych i granicznych, zarówno polski jak niemiecki (działka nr 1103 i 26/2), które z uwagi na wartości historyczne oraz architektoniczne wymagają szczególnej ochrony, tym bardziej, że w wyniku zachodzącej stopniowo termoizolacji zatracane są ich wartości;
- zespół pałacowo-parkowy wraz z folwarkiem w Nowej Wiosce, należący niegdyś do znanego i zasłużonego rodu von der Groeben;
- zespół budynków stacji Gardeja, których stan zachowania na skutek nieużytkowania i nieodpowiedniego zabezpieczenia pomału się pogarsza. Wśród budynków stacji znajduje się ten unikalny z okresu uruchomienia linii z 1883 r. – tzw. dworzec typu barakowego.

✓ **Miasto i Gmina Prabuty**

- zespół szpitala specjalistycznego, który został podzielony i część obiektów ma teraz różnych właścicieli, co wymaga koordynacji przy planowanych pracach remontowych;
- zespół budynków dawnych koszar lezących przy ul. Wojska Polskiego;
- zespół budynków mieszkalnych przy ul. Jagiełły 14 i Warszawskiej 26;
- zespół budynków przemysłowych, tj. młyn przy ul. Wojska Polskiego oraz gazownia przy ul. Kwidzyńskiej.
- w gminie Prabuty wpisem do rejestru powinny zostać objęte przede wszystkim zespoły dworsko-parkowe, w tym dwór w Kałdowie, Raniewie i Stankowie.

✓ **Gmina Ryjewo**

- na terenie gminy Ryjewo najbardziej interesujące wydają się układy ruralistyczne wsi, wśród których wskazać trzeba Rudniki, jako przykład rzędówki przywałowej, Ryjewo, reprezentujące typową ulicówkę oraz Mątowskie Pastwiska scalające układ rzędowy z łańcuchowym;
- zagroda typu wzdłużnego (budynek mieszkalny i gospodarczy) w Barcicach z II poł. XIX w. Reprezentuje charakterystyczny niegdyś dla tych obszarów typ zabudowy zagrodowej o tradycjach zakorzenionych w budownictwie olęderskim.

✓ **Gmina Sadlinki**

- zespół trzech schronów bojowych (typ MG-Schartenstand D „Heinrich") z 1939 r., wchodzących w skład dawnych umocnień osłaniających ważny węzeł komunikacyjny w Kwidzynie i przeprawy na Wiśle (Pozycja Gardejska). Wniesione zostały półtora kilometra na północ od granicy między wałem Wisły a lasami kwidzyńskimi w Rusinowie i Okrągłej Łące;
- zespół suszarni tytoniu, które stały się jednym z elementów kompozycji krajobrazu gminy Sadlinki. Powstawały od pocz. XX w. w Dolinie Wisły. Największa ich obecność zlokalizowana jest szczególnie w Bronisławowie i Olszanicy (do analizy poprzedzająecej ich wybór).

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu. Analiza szans i zagrożeń SWOT

Analiza szans i zagrożeń, poprzez wskazanie mocnych i słabych stron, wynikających z oceny stanu dziedzictwa kulturowego i uwarunkowań jego ochrony oraz realizowanej przez powiat polityki rozwoju przestrzennego i społeczno-gospodarczego, stanowi punkt wyjścia w formułowaniu podstawowych celów, priorytetów oraz kierunków działań programujących opiekę nad zabytkami powiatu kwidzyńskiego.

Tabela 31. Analiza szans i zagrożeń - SWOT

MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
• zróżnicowane walory krajobrazowo-przyrodnicze powiatu (Wisła i Dolina Wisły, lasy, jeziora i wyżyny); • zróżnicowany i bogaty zasób dziedzictwa kulturowego powiatu o bardzo dużym i nie w pełni wykorzystanym jeszcze potencjale; • wielokulturowy charakter dziedzictwa kulturowego; • zachowanie układów urbanistycznych miast z nawarstwieniami ze wszystkich epok rozwoju oraz walorów krajobrazowych (pomimo zniszczenia średniowiecznych centrów);	• niewystarczająca świadomość i wrażliwość społeczna na wartości tkwiące w zabytkach; • niewystarczająca świadomość i wrażliwość społeczna na estetykę oraz ład przestrzenny w krajobrazie kulturowym; • wieloletnie zaniedbania w zakresie prawidłowej opieki nad obiektami lub obszarami zabytkowymi, na skutek m.in. braku zrozumienia dla kultury materialnej i niematerialnej (względy mentalne); • brak bieżących działań profilaktycznych przy ochronie budynków zabytkowych (bieżące naprawy czy konserwacja zachowawcza);

• zachowanie i czytelność większości układów ruralistycznych na obszarze Doliny Wisły i wysoczyźnie; • duży wybór szlaków turystycznych (pieszych, wodnych, rowerowych czy samochodowych); • bogate walory historyczne, artystyczne i architektoniczne zabytków regionu: - gotycka architektura obronna (Kwidzyn, Prabuty), - architektura publiczna okresu regencji w Kwidzynie, - zabytki kultury wiejskiej, w tym olęderskiej, - unikalny w skali województwa, a nawet Polski zespół portu rzecznego w Korzeniewie nad Wisłą, - unikalne w skali Polski Wodociągi w Prabutach, - liczne zespoły dworsko-parkowe z folwarkami, - liczne cmentarze wielowyznaniowe, - liczne przykłady architektury militarnej, - liczne przykłady zabytków techniki i hydrotechniki; • bogactwo krajobrazu kulturowego: - zagospodarowanie hydrograficzne Doliny Wisły (wały, groble, kanały, przepusty, mostki), - kultura materialna związana z osadnictwem olęderskim na obszarach Doliny Wisły, - pozostałości bogatej infrastruktury kolejowej, - przydrożne kapliczki i krzyże; • duża ilość obiektów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków, w stosunkowo dobrym stanie zachowania (głównie w Kwidzynie); • **obecność zabytku wpisanego na prestiżową listę pomników historii** – ***Zespół katedralno-zamkowy w Kwidzynie***;	• zły stan techniczny znacznej części obiektów zabytkowych; • duża ilość obiektów zabytkowych wymagających kosztownych remontów konserwatorskich; • brak jednolitego programu współfinansowania remontów obiektów zabytkowych na terenach wiejskich, stanowiących własność prywatną; • niska wiedza użytkowników na temat odpowiedniego utrzymania obiektu zabytkowego; • nieskuteczne rozwiązania prawne wobec działań samowolnych, degradujących wartość zabytków; • przekształcenie w okresie powojennym, części historycznych układów przestrzennych poprzez wprowadzenie nowej zabudowy blokowej, wbrew zastanemu układowi przestrzennemu, lokalnej tradycji architektonicznej i historycznym uwarunkowaniom w Kwidzynie, Prabutach i Gardei; • przypadki samowolnych działań właścicieli i użytkowników prowadzących prace remontowe i rozbiórki zabytków; • obecność dużych zakładów przemysłowych w Kwidzynie powoduje emisję szkodliwych substancji do środowiska, co wpływa na ich osadzaniu się na elewacjach i fasadach zabytków, powodując szczelną i destrukcyjną powłokę (tzw. szkodliwa patyna środowiskowa); • zanik tradycyjnego budownictwa drewnianego i murowanego (mieszkalnego oraz gospodarczego), świadczącego o tożsamości regionu; • brak rzemieślników, niestosowanie tradycyjnych materiałów budowlanych;

• dobrze utrzymana większość zabytków rejestrowych; • wzorcowo przeprowadzane prace konserwatorskie przy kluczowych obiektach w Kwidzynie (poza małymi wyjątkami); • obecność w strukturach powiatu – urzędu Powiatowego Konserwatora Zabytków; • duża ilość opracowanych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego (głównie w Kwidzynie i w Prabutach) uwzględniających ochronę dziedzictwa kulturowego oraz wyznaczone strefy ochrony konserwatorskiej; • bardzo duża ilość obiektów objętych ochroną we wszystkich miastach i gminach powiatu poprzez GEZ; • dobre rozpoznanie zasobów dziedzictwa kulturowego na obszarze powiatu (podstawowy zakres); • aktywna społeczność lokalna zainteresowana historią i dziedzictwem kulturowym swojego regionu, w tym pasjonaci, regionaliści oraz społeczni opiekunowie zabytków; • obecność stowarzyszeń promujących historię i dziedzictwo kulturowe powiatu; • coraz większa ilość profesjonalnych wykonawców prac konserwatorskich (zarówno projektantów, jak i firm budowlanych czy konserwatorskich); • aktywność samorządowych instytucji kulturalnych, w tym Gminnych Ośrodków Kultury; • duża aktywność inicjatyw lokalnych; • dogodne położenie – bezpośrednie sąsiedztwo z turystycznym Gniewem i Malborkiem (centrum turystyczne), przeprawa mostowa na Wiśle umożliwiająca połączenie z A1;	• brak współczesnych projektów bazujących na miejscowej tradycji architektonicznej; • zanikanie pierwotnego autentycznego detalu architektonicznego przy docieplaniu elewacji oraz wymiana zabytkowych elementów budowlanych, np. stolarki okiennej i drzwiowej, na współczesne bez zachowania formy i podziału poszczególnych okien; • niewystarczające eksponowanie charakterystycznych urządzeń melioracyjno-hydrograficznych; • brak zagospodarowania lub niewłaściwe wykorzystanie części obiektów zabytkowych, zwłaszcza zabytków techniki i przemysłu; • słaby stan ochrony zabytków przemysłu, techniki i sztuki inżynierskiej; • słaby stan ochrony zabytkowych wnętrz oraz detalu architektonicznego; • zły stan zachowania małej architektury sakralnej (historycznych cmentarzy i kapliczek); • brak regulacji formalno-prawnych dotyczących instalowania w dowolnych formach i miejscach paneli fotowoltaicznych; • chaos reklamowo-architektoniczny w krajobrazie miejskim oraz wiejskim; • brak regulacji dotyczących ujednolicenia czy sformalizowania zasad wykonywania i umieszczania w historycznych wnętrzach urbanistycznych systemów informacji wizualnych; • brak bieżącej konserwacji zabytkowej zieleni komponowanej; • wycinka komponowanych alei przydrożnych; • niewystarczająca promocja zasobów i niewykorzystany potencjał dziedzictwa kulturowego powiatu, jako godnych

• szlak zamków gotyckich, w tym szlak trzech zamków wchodzących w struktury Muzeum Zamkowego w Malborku (zamek w Malborku, Sztumie i Kwidzynie); • ścieżki rowerowe, w tym międzynarodowa trasa rowerowa Euro Route R-1 z Calais we Francji do Sankt Petersburga w Rosji); • występowanie szlaków wodnych (Wisła, Liwa); • dofinansowania ze środków budżetowych poszczególnych gmin na wykonywanie prac remontowo-konserwatorskich; • istniejące możliwości pozyskania środków finansowych na wykonanie prac restauratorskich, konserwatorskich z różnych źródeł; • brak uciążliwego i zagrażającego środowisku przemysłu w mieście i gminie Prabuty, gminie Gardeja oraz gminie Ryjewo; • stanowiska archeologiczne występujące w powiecie kwidzyńskim są cenne poznawczo, a także są unikatowym dziedzictwem i to nie tylko w skali kraju, ale w skali Europy, posiadają bardzo duży potencjał, nie tylko naukowo-badawczy, ale również turystyczny; • ciekawa i wartościowa historia zainteresowań środowisk kolekcjonerskich, badawczych oraz muzealnych dziedzictwem archeologicznym, która sięga II poł. XIX w.; • nadzór i zaangażowanie w ochronę dziedzictwa archeologicznego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku;	zachowania dla potrzeb społecznych oraz gospodarczych i turystycznych; • zbyt mała ilość lub całkowity brak miejscowych planów zagospodarowanie przestrzennego dla poszczególnych gmin powiatu; • niewystarczające środki finansowe na konserwację i rewaloryzację obiektów zabytkowych; • niewystarczająca komunikacja lub jej brak pomiędzy samorządami miejskimi i gminnymi z Powiatowym Konserwatorem Zabytków; • niewystarczająca liczba godzin pracy Powiatowego Konserwatora Zabytków do realizacji wszystkich ustawowych oraz programowych zadań; • na obszarach wiejskich większe domostwa zamieszkiwane są przez dwie lub kilka rodzin, co wpłynęło negatywnie na pierwotny układ funkcjonalno-przestrzenny, stan techniczny oraz na stan estetyczny; • zmiana modelu życia na obszarach wiejskich, która wpływa drastycznie na krajobraz kulturowy (wieś staje się terenem konsumpcji); • brak popularyzowania dobrych wzorów wykonawczych; • zbyt słaba edukacja społeczności lokalnej dotycząca środowiska kulturowego; • niedostateczna promocja całości środowiska kulturowego powiatu, prócz wybranej grupy zabytków architektury; • brak spójnej polityki (koordynacji) promocji dziedzictwa kulturowego samorządów miejskich i gminnych, a także organizacji społecznych; • niedostateczna baza noclegowo-gastronomiczna oraz brak infrastruktury turystycznej przeznaczona dla

	przeciętnego turysty, np. Pole namiotowo-kempingowe; • nienajlepszy stan zachowania niektórych przebadanych lub nieprzebadanych stanowisk archeologicznych; • brak ogólnie dostępnych informacji dot. występowania stanowisk archeologicznych w granicach poszczególnych gmin (wykazów ewidencyjnych czy tablic informacyjnych przy stanowiskach); • niewystarczająca ilość przeprowadzanych badań archeologicznych na terenie powiatu; • niewystarczająca popularyzacja i udostępnianie dziedzictwa archeologicznego (jedna ekspozycja muzealna w Zamek w Kwidzynie); • brak parków kulturowych czy szlaków edukacyjnych ochraniających i promujących unikatowe dziedzictwo archeologiczne;
SZANSE	**ZAGROŻENIA**
• otwarcie społeczności na wielokulturową tradycję powiatu, przejawiające się dbałością o materialne relikty przeszłości (menonici, ewangelicy, Żydzi) na poziomie lokalnej społeczności i władz gmin (porządkowanie cmentarzy, oznakowanie obiektów, tablice informacyjne); • wzrost wykorzystania dziedzictwa kulturowego dla celów społecznych, gospodarczych i turystycznych przy zachowaniu ich wartości zabytkowych; • projektowane parki i skanseny (Park Krajobrazowy Dolnej Wisły, Park Zabytków Techniki i hydrotechniki w	• utrzymująca się niewystarczająca świadomość i wrażliwość społeczna na wartości tkwiące w zabytkach; • utrzymująca się niewystarczająca świadomość i wrażliwość społeczna na estetykę oraz ład przestrzenny w krajobrazie kulturowym; • pogarszający się stan techniczny obiektów zabytkowych; • starzenie się materiału budowlanego przy obiektach historycznych; • plany inwestorów nieuwzględniające charakteru obiektów zabytkowych przy zmianie funkcji zespołów i obiektów zabytkowych;

Korzeniewie, park kulturowy- Ryjewski Zakątek Menonicki); • postęp w dziedzinie finansowania ochrony zabytków z różnych źródeł (międzynarodowych, państwowych, regionalnych, gminnych oraz prywatnych); • postęp w dziedzinie badań naukowych różnych dziedzin przy zabytkach; • postęp w dziedzinie materiałów i technologii budowlano-konserwatorkiej; • stopniowo rosnące zainteresowanie właścicieli obiektów zabytkowych zasadami prawidłowego prowadzenia prac konserwatorskich; • możliwości adaptacji zabytków na nowe, współczesne funkcje pod warunkiem poszanowania ich walorów (w myśl zasady: nową funkcję wpisujemy do zabytku a nie zabytek do funkcji); • promowanie profesjonalnej opieki nad zabytkami oraz dobrych rozwiązań i praktyk; • uwzględnianie zagadnień ochrony zabytków w nowych i aktualizowanych programach, analizach, strategiach, studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego; • traktowanie zabytków, jako produktu gospodarczego, stanowiącego cześć programów turystycznokulturowych; • reaktywowanie tradycyjnych i regionalnych wzorców architektury i budownictwa oraz tradycyjnych rzemiosł; • rozwój turystyki regionalnej i tematycznej, włączającej do oferty obiekty zabytkowe (szlaki historyczne: menonicki, kolejowy, wiślany i zamków gotyckich);	• zagrożenie nadmierną komercjalizacją zabytków, bez równoczesnego zachowania ich zabytkowego charakteru i walorów; • brak poszanowania dla autentyzmu zabytków (oryginalnej substancji, kolorystyki, układu przestrzennego, funkcji, technologii wykonania, tradycyjnych materiałów budowlanych); • prowadzenie remontów bez stosownej wiedzy o zabytku i koniecznych uzgodnień; • stosowanie nieodpowiednich materiałów (ahistorycznych) przy remontach i konserwacji obiektów zabytkowych (blachodachówka, stolarka PCV); • duża skala przeprowadzanych termoizolacji budynków stanowiącej zagrożenie dla historycznej kompozycji elewacji i wystroju architektonicznego; • niekontrolowana wymiana stolarki okiennej i drzwiowej niedostosowanej do historycznych form; • dalsze samowolne działania przy zabytkach bez uzgodnień i pozwoleń konserwatorskich; • nieumiejętne wprowadzanie nowych funkcji do obiektów zabytkowych, głównie w układy funkcjonalno-przestrzenne; • zaniedbane zabytkowe parki, głównie w założeniach dworsko-parkowych i cmentarzowych; • wycinka zabytkowych komponowanych alei przydrożnych, jak również brak ich uzupełnień; • brak katalogowych wzorców i projektów budynków mieszkalnych i gospodarczych nawiązujących do miejscowej tradycji; • zmiana standardów mieszkaniowych na obszarach wiejskich;

• wsparcie inicjatyw lokalnych i pozarządowych organizacji działających na polu ochrony zabytków; • rosnące zainteresowanie historią regionu, społeczne i naukowe zainteresowanie obszarami dziedzictwa dotąd pomijanymi, np. architekturą modernistyczną i mieszczańską, budownictwem przemysłowym, militarnym, kolejowym; • badanie i dokumentowanie zabytków oraz promowanie naukowego i profesjonalnego, nie tylko popularyzatorskiego, zainteresowanie dziedzictwem powiatu kwidzyńskiego; • wykorzystywanie całości zasobów dziedzictwa kulturowego do promocji regionu; • edukacja w dziedzinie zarządzania dziedzictwem kulturowym; • rozwój mediów i nowych systemów informacji cyfrowej oraz wykorzystanie ich w popularyzowaniu wiedzy o zabytkach (głównie Internet); • zainteresowanie stanowiskami archeologicznymi z obszaru powiatu kwidzyńskiego wśród innych placówek muzealnych, a także ośrodków akademickich i instytutów naukowo-badawczych specjalizujących się w archeologii; • możliwość nowych odkryć stanowisk archeologicznych lub dalsze badania już zlokalizowanych; • pozytywna współpraca instytucji lub innych podmiotów zajmujących się szeroko rozumianą ochroną i opieką nad zabytkami z grupami poszukiwawczymi (GWARD, GALEA, STOWARZYSZENIE POSZUKIWACZE MARIENWERDER itp.), których członkowie z coraz większą świadomością i przygotowaniem merytorycznym	• zbyt mała ilość systemów zabezpieczeń zabytków (ochrona przeciwwłamaniowa, przeciwpożarowa, stały monitoring). Zdarzenia losowe pożary, powodzie, niekontrolowane zjawiska atmosferyczne; • niedostateczne fundusze na prace konserwatorskie i budowlane przy obiektach zabytkowych; • brak wiedzy właścicieli o możliwościach pozyskiwania środków na prace przy zabytkach z różnych źródeł; • niewystarczająca ilość kadry rzemieślniczo-wykonawczej posiadającej wiedzę i praktykę w zakresie tradycyjnych technik budowlanych; • niewystarczająca ilość kadry w służbach konserwatorskich na wszystkich szczeblach administracji publicznej; • nadmierne i szkodliwe dla zabytków przyspieszanie procesów projektowania – uzgadniania i wykonania prac konserwatorskich, związanych ze staraniami właścicieli i użytkowników zabytków o dofinansowanie prac oraz późniejszym pośpiesznym wydawaniem pozyskanych środków; • nadmierna sprzedaż działek i gruntów na obszarach wiejskich, która związana jest z inwestycjami budowlanymi, także deweloperskimi na obszarach wiejskich. Proces ten dezintegruje przestrzeń kulturową wsi; • nasilająca się urbanizacja obszarów miejskich, na których występują stanowiska archeologiczne; • niekontrolowana i nasilająca się urbanizacja obszarów wiejskich, na których występują stanowiska archeologiczne; • intensywna gospodarka leśna na obszarach, na których znajdują się, lub

pozyskują i wstępnie opracowywują materiał źródłowy oraz lokalizują nowe stanowiska archeologiczne.	mogą znajdować stanowiska archeologiczne; • intensywna gospodarka rolna na obszarach, na których znajdują się, lub mogą znajdować stanowiska archeologiczne; • niska świadomość o wartościach historyczno-kulturowych zabytków i stanowisk archeologicznych wśród niektórych organów administracji samorządowej, właścicieli i użytkowników gruntów, na których znajdują się, lub potencjalnie mogą znajdować się stanowiska archeologiczne; • w wielu przypadkach brak wykonywania wyprzedzających badań ratowniczych na obszarach objętych inwestycjami budowlanymi, np. miasto Kwidzyn; • niewystarczająca ochrona stnowisk archeologicznych w zapisach w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego lub ich wybiórcze respektowanie, jeśli występują; • zdecydowanie za mała ilość sporządzonych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla obszarów gminnych, na których występują lub potencjalnie mogą występować stanowiska archeologiczne.

7. Założenia Programowe

Zasadniczym celem programu opieki nad zabytkami dla powiatu kwidzyńskiego jest służenie rozwojowi powiatu poprzez dążenie do poprawy stanu zachowania zabytków, eksponowania walorów krajobrazu kulturowego, wykorzystania zabytków na potrzeby społeczne, gospodarcze i edukacyjne. Program ten powinien również pomóc we właściwym i dynamicznym zarządzaniu zasobem stanowiącym dziedzictwo kulturowe powiatu m.in. poprzez określenie działań organizacyjnych, finansowych i realizacyjnych oraz upowszechniających świadomość potrzeb i zasad ochrony środowiska kulturowego wśród

społeczeństwa powiatu. Dlatego też istotną rolą w tym przedsięwzięciu stanowią sprecyzowane zasadnicze założenia programowe, które zostały sformułowane na podstawie analizy szans i zagrożeń, poprzez wskazanie mocnych i słabych stron, wynikających z oceny stanu dziedzictwa kulturowego i uwarunkowań jego ochrony oraz realizowanej przez powiat polityki rozwoju przestrzennego i społeczno-gospodarczego.

Za podstawowe cele programu opieki nad zabytkami należy przyjąć te wynikające z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opieki nad zabytkami, tj.:

- uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami[557].

Zaproponowane kierunki działań i zadania są ambitną propozycją, pozwalającą na podjęcie szeroko płaszczyznowych oraz krótko i długofalowych działań, które będą mogły być kontynuowane lub realizowane w kolejnej perspektywie. Z uwagi na szereg czynników, można stwierdzić, że ochrona zabytków i opieka nad zabytkami to wymagający i niekończący się proces, którego efekty będą widoczne dopiero w kolejnych latach bądź nawet dekadach.

Zaprezentowane poniżej założenia programowe są kontynuacją działań realizowanych w poprzednich latach na podstawie wcześniejszego programu opieki nad zabytkami. Zostały wówczas trafnie nakreślone zasadnicze cele, kierunki działań oraz zadania, które w dalszym ciągu są aktualne. Wymagają jedynie weryfikacji, uaktualnienia, a także uwzględnienia celów zawartych w aktualnych programach gminnych.

[557] Dz.U. z 2021, poz.710, *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, rozdział 8, art. 87, ust. 2.

Głównym celem strategicznym Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2023-2026 będzie:

Budowanie świadomości społecznej na temat walorów i odpowiedzialnej ochrony dziedzictwa kulturowego powiatu kwidzyńskiego, z wykorzystaniem jego potencjału dla rozwoju społeczno-gospodarczego.

Realizacja celu strategicznego będzie odbywać się w oparciu o cztery Priorytety:

Priorytet I. Kształtowanie poczucia odpowiedzialności społecznej za wielokulturowe dziedzictwo powiatu kwidzyńskiego (tożsamość regionalna).

Priorytet II. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego powiatu kwidzyńskiego.

Priorytet III. Badania naukowe, dokumentacja oraz promocja i popularyzacja na rzecz dziedzictwa kulturowego.

Priorytet IV. Zarządzanie regionalnym dziedzictwem kulturowym

PRIORYTET I: Kształtowanie poczucia odpowiedzialności społecznej za wielokulturowe dziedzictwo powiatu kwidzyńskiego (tożsamość regionalna)	
Kierunki działań	**Zadania**
• Zachowanie historycznej wielokulturowości regionu przejawiające się w dziedzictwie materialnym i niematerialnym. • Troska o regionalny krajobraz jako wspólne dobro.	• Zapobieganie degradacji dziedzictwa pozostałego po dawnych kulturach: - dziedzictwo sakralne: cmentarze różnowyznaniowe (menonickie, ewangelickie, żydowskie), a także kościoły, kapliczki przydrożne i krzyże; - ochrona tradycyjnej, regionalnej architektury miejskiej – architektury gotyckiej, nowożytnej, historyzującej oraz modernistycznej; wiejskiej – architektury związanej z osadnikami olęderskimi, dworsko-parkowej z folwarkami, gospodarczej (w tym suszarnie tytoniu); - ochrona i opieka nad zabytkami militarnymi, techniki i hydrotechniki; - ochrona miejsc pamięci, pamiątkowych pomników i tablic; - opieka nad zabytkami archeologicznymi i ruchomymi; - opieka nad dziedzictwem niematerialnym – zachowanie dawnych nazw geograficznych i zwyczajowych,

	wspieranie tradycyjnych obchodów świąt, rocznic czy wydarzeń.

PRIORYTET II: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego powiatu kwidzyńskiego	
Kierunki działań	**Zadania**
• Zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego, jako podstawy służącej rozwojowi gospodarczemu regionu poprzez współpracę miast, gmin i powiatu. • Ochrona charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego gminy. • Zachowanie autentyczności oraz integralności, jako największych wartości dziedzictwa kulturowego.	• Opracowywanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, szczególnie obszarów o dużym nasyceniu obiektami zabytkowymi i archeologicznymi (w tym weryfikacja obowiązujących w zakresie aktualizacji zagadnień związanych z ochroną zabytków) oraz obszarów wskazanych do ochrony w studium uwarunkowań i zagospodarowania przestrzennego gmin (dotyczy głównie gminy Kwidzyn, Ryjewo, Sadlinki, jak również gminy Gardei oraz gminy Prabuty) **wraz z ich przestrzeganiem**. • Wdrażanie zapisów programów rewitalizacji, studiów widokowo-krajobrazowych, studiów historyczno-urbanistycznych, katalogów typów zabudowy regionalnej i detalu architektonicznego w realizacji zagospodarowania przestrzennego. • Współpraca z gminami w zakresie projektów rewaloryzacji przestrzeni publicznej w celu zachowania tradycyjnego krajobrazu kulturowego. • Egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną w miejscowych planach zagospodarowania w zakresie wysokości, formy i funkcji zabudowy. • Określenie we współpracy z gminami kierunków rozwoju miejscowości o metryce historycznej i wskazanie terenów pod przyszłą zabudowę, uwzględniających zwłaszcza zabytkowe układy przestrzenne.

	• Na terenach miejskich – Prabuty i dawnych miejskich – Gardeja opracowanie zakresu i charakteru uzupełnień typu plombowego. • Dbałość o formy nowych obiektów, ich gabaryty dostosowane do historycznego sąsiedztwa, a przy nowoczesnej formie użycie tradycyjnych materiałów. • Uatrakcyjnianie zabytków np. poprzez szukanie i umieszczanie nowych funkcji w zabytkach, atrakcyjnych turystycznie, kulturalnie czy edukacyjnie. • Przeciwdziałanie samowolom budowlanym. • Zachowanie charakterystycznej dla powiatu panoramy osadniczej miejscowości położonych przy wałach Wisły (rzędówki bagienne i przywałowe). • Ochrona panoram oraz przedpoli widokowych wsi i miast o wartościach kulturowych (zagrożenie farmami wiatraków, masztami telefonii cyfrowej, obiektami czy wielkogabarytowymi). • Dbałość o zieleń komponowaną, zarówno wysoką w obrębie cmentarzy i zespołów dworsko-parkowych czy alei przydrożnych, zwłaszcza szpalerów wierzbowych oraz średnią przy kanałach odwadniających poprzez zachęcanie do tworzenia gminnych programów zarządzania zielenią. • Przeciwdziałanie postępującej i niekontrolowanej obecności i formy paneli fotowoltaicznych w krajobrazie kulturowym powiatu, w szczególności na obiektach historycznych lub w ich bliskim otoczeniu. • Utworzenie parku kulturowego i sporządzenie planu jego ochrony oraz opracowanie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego tego obszaru (Kwidzyn Miłosna – obszar stadniny koni oraz odcinek rzeki Liwy Gonty-Bogusze).

	• Współpraca z Pomorskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, m.in. w sprawie wniosków o wpisanie do rejestru zabytków cennych obszarów i obiektów zabytkowych, o których mowa była wcześniej. • Odtwarzanie historycznych siedlisk na obszarach wiejskich. • Poprawa ładu i estetyki przestrzennej miast i wsi poprzez opracowanie i uchwalenie tzw. Ustawy Krajobrazowej. • Poprawa ładu przestrzennego wsi oraz zapobieganie rozpraszaniu osadnictwa poprzez: - ochronę historycznie ukształtowanego układu dróg, historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych oraz relacji przestrzennych pomiędzy zespołami zabytkowej zabudowy, - wypełnianie zabudową wolnych działek budowlanych w obszarach centrów wsi oraz historycznych siedlisk w zgodzie z historyczną kompozycją danego układu i gabarytami oraz formą architektoniczną tworzącej go zabudowy, - wyznaczanie w planach miejscowych nowych terenów pod zabudowę na zasadzie kontynuacji historycznych siedlisk. • Zapewnienie ochrony i opieki nad zbiorami muzealnymi, archiwalnymi, a także detalem architektonicznym oraz historycznym materiałem budowlanym. • Bezwzględnie postuluje się wykonywanie badań wyprzedzających i badań ratowniczych poprzedzających inwestycję budowlaną na obszarach ścisłej ochrony konserwatorskiej i archeologicznej (już na etapie przedprojektowym). • Bezwzględnie postuluje się wstrzymanie wszelkich prac rolnych, leśnych, a przede wszystkim budowlanych w przypadku odnalezienia przedmiotów o charakterze zabytkowym oraz poinformowanie bezzwłocznie odpowiedzialne służby konserwatorskie.

PRIORYTET III: Badania naukowe, dokumentacja oraz promocja i popularyzacja na rzecz dziedzictwa kulturowego	
Kierunki działań	**Zadania**
• Dokumentowanie zasobów dziedzictwa, wspieranie specjalistycznych prac badawczych oraz inwentaryzacyjnych nad zabytkami lub obszarami zabytkowymi, w szczególności przed realizowanymi przedsięwzięciami inwestycyjnymi, konserwatorskimi oraz remontowo-budowlanymi. • Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym. • Promocja regionalnego dziedzictwa kulturowego	• Prowadzenie i wspieranie działań dokumentujących i inwentaryzujących całokształt dziedzictwa kulturowego powiatu kwidzyńskiego, w tym profesjonalnego i naukowego jego rozpoznania, w szczególności nierozpoznanych w pełni dotąd jego elementów, takich jak: detalu architektonicznego, stolarki okiennej i drzwiowej, działalność europejskich i lokalnych architektów, rzeźbiarzy, malarzy, elementów wystroju i wyposażenia wnętrz obiektów zabytkowych, w tym budynków użyteczności publicznej i mniej dostępnych obiektów prywatnych, obiektów architektury militarnej oraz zabytków techniki czy hydrotechniki, architektury wiejskiej, pałacowo-parkowej z folwarkami, sakralnej i zieleni komponowanej. • Intensyfikacja badań archeologicznych na całym obszarze powiatu kwidzyńskiego; • Prowadzenie i wspieranie specjalistycznego rozpoznania zabytków związanego z procesami inwestycyjnymi – rozpoznanie badawcze zabytków poprzedzające działania inwestycyjne (ekspertyzy techniczne i konserwatorskie, badania konserwatorskie, architektoniczne oraz badania i nadzory archeologiczne, programy prac konserwatorskich, dokumentacje projektowe, inwentaryzacje, itp.), również w zakresie rozpoznania pierwotnej kolorystyki elewacji budynków i programów prac konserwatorskich. • Wspieranie powstawania wydawnictw z opracowaniami naukowymi i popularnonaukowymi na temat dziedzictwa kulturowego wraz z jego problematyką konserwatorską i ochroną (wykorzystać także lokalną prasę).

	• Doskonalenie i aktualizowanie baz danych o zabytkach dających podstawę do diagnozowania oraz planowania przedsięwzięć ochronnych, w tym szczególnie aktualizowanie Gminnej Ewidencji Zabytków o informacje o stanie zachowania zabytków, elementach cennych, wartościowaniu, typach własności, zagrożeniach, itp. • Organizowanie szkoleń związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego i udział w nich (np. dla projektantów, wykonawców, samorządowców, lokalnej społeczności). M.in. opracowanie cyklu szkoleń wraz z materiałem poglądowym skierowanego do przedstawicieli wspólnot mieszkaniowych, mających na celu promowanie standardów w zakresie rewaloryzacji i remontownia obiektów zabytkowych oraz możliwości pozyskiwania funduszy na ten cel, a także sprawnego zarządzania nimi. Dobrze widziane także szkolenia dla przedsiębiorców zajmujących się sprzedażą i montażem stolarek okiennych, drzwiowych czy paneli fotowoltaicznych. • Inicjowanie i organizowanie obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa w gminach. • Popularyzacja dobrych praktyk i realizacji konserwatorskich i budowlanych przy zabytkach, a także zagospodarowaniu obszarów oraz terenów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo. • Ustanowienie i przyznawanie nagrody za osiągnięcia w dziedzinie upowszechniania i ochrony kultury materialnej powiatu (w tym prac magisterskich i dyplomowych). • Prelekcje, wystąpienia naukowe lub popularno-naukowe czy spacery historyczne poruszające problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego dla wszystkich zainteresowanych. • Popularyzacja i uświadamianie o wartościach historyczno-kulturowych dziedzictwa archeologicznego

	wśród wszystkich interesariuszy, mieszkańców regionu oraz turystów poprzez konferencje naukowe, prelekcje popularno-naukowe, wydawnictwa naukowo i popularno-naukowe, działalność wystawienniczą w muzeum czy innych instytucjach kultury, a także na stronach www. • Wprowadzenie i upowszechnienie tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego do systemu edukacji przedszkolnej i szkolnej poprzez organizowanie i wspieranie zajęć (konkursy, wystawy i foldery) • Tworzenie szlaków tematycznych z oznakowaniem wybranych zabytków (Szlak Zabytków Techniki, Szlak Dawnej Granicy miedzy Prusami Książęcymi i Królewskimi oraz granicy międzywojennej). • Utworzenie parku lub parków archeologicznych, a także szlaków edukacyjno-archeologicznych z wykorzystaniem tradycyjnych form wizualnych charakteryzujących dane stanowisko, a także multimedialnych form prezentacji w postaci np. aplikacji na smartfony czy kodów QR itp.; • Dla realizacji wybranych celów posłużyć mogą także platformy cyfrowe, tj. strona www (np. katalog zabytków powiatu kwidzyńskiego czy zabytek.pl), Facebook, Instagram, Youtebe, a także inne aplikacje; • Upowszechnianie niniejszego Programu lub jego wybranych fragmentów w każdy możliwy sposób, tak aby zawarte w nim treści dotarły do jak najliczniejszej grupy zainteresowanych odbiorców.

PRIORYTET IV: Zarządzanie regionalnym dziedzictwem kulturowym	
Kierunki działań	**Zadania**
• Działania finansowe. • Działania organizacyjno-prawne. • Działania koordynujące.	• Finansowanie prac konserwatorskich przy zabytkach należących do powiatu. • Opracowanie regulaminu dotacji przeznaczonej na dofinansowanie prac konserwatorskich, remontowych,

	budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków. • Wsparcie merytoryczne i rzeczowe przy realizowanych pracach konserwatorskich na terenie powiatu. • Opiniowanie obiektów proponowanych do wpisu do rejestru zabytków i do gminnej ewidencji zabytków. • Koordynacja aktualizacji gminnych programów opieki nad zabytkami. • Utworzenie i aktualizowanie Planu ochrony zabytków powiatu na wypadek sytuacji kryzysowych i wojny. • Sukcesywne powoływanie społecznych opiekunów zabytków. • Rozpoznanie konieczności zabezpieczenia przeciwpożarowego. • Popieranie inicjatyw tworzenia parków kulturowych, rezerwatów, skansenów. • Współpraca z lokalnymi stowarzyszeniami, wolontariuszami, a także pasjonatami historii i zabytków. Być może jest potrzeba powołania nowego stowarzyszenia lub fundacji w celu wsparcia dla samorządów gminnych. Stanowiłoby one zaplecze merytoryczne, rzeczowe, finansowe, a także koordynacyjne dla wszystkich działań związanych z ochroną, badaniem oraz promocją szeroko pojmowanego dziedzictwa kulturowego powiatu kwidzyńskiego.

8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami

Do osiągnięcia celu i efektywnego wykonywania zadań określonych w Programie służą pomocą następujące instrumenty:

- **instrumenty prawne** – wynikające z przepisów prawnych (ustaw i przepisów wykonawczych), uchwał Rady Powiatu czy Rad Miejskich i Rad Gminnych,

np. dotyczących zmian miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, tworzenia parków kulturowych, wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków obiektów będących własnością gminy, wykonywanie decyzji administracyjnych np. wojewódzkiego konserwatora zabytków czy uchwalenie zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie przy zabytkach;

- **instrumenty finansowe** – dotacje, subwencje, dofinansowania, nagrody, zachęty finansowe lub ulgi podatkowe dla właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych, korzystanie z funduszy europejskich (z uwagi na trwającą perspektywę finansowania na lata 2014-2020 konieczne jest bieżące śledzenie możliwości pozyskiwania środków na zachowanie dziedzictwa kulturowego);
- **instrumenty kontrolne** – aktualizacja Gminnej Ewidencji Zabytków, monitoring stanu zachowania dziedzictwa kulturowego oraz monitoring stanu zagospodarowania przestrzennego, sporządzanie, co dwa lata sprawozdania z realizacji Programu oraz aktualizacja Programu związana z ustawowym 4-letnim okresem obowiązywania, dostosowania go do zmieniających się zapisów prawnych oraz możliwości finansowania;
- **instrumenty koordynacji** – realizacje projektów i programów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego zapisanych w wojewódzkich, powiatowych i gminnych strategiach, planach rozwoju lokalnego itp., współpraca z ośrodkami naukowymi i akademickimi, współpraca z organizacjami pozarządowymi, kościołami i związkami wyznaniowymi w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami;
- **instrumenty społeczne** – działania edukacyjne, promocyjne, współdziałanie z organizacjami pozarządowymi, działania prowadzące do tworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami, kulturą, turystyką, współpraca ze społecznymi opiekunami zabytków (powoływanie nowych).

9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami

Realizacja Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026 powinna być przedmiotem systematycznego monitorowania i w miarę potrzeby korygowania i uzupełniania. Zgodnie z ustawowym wymogiem władze powiatu w Kwidzynie sporządzają sprawozdanie za dwuletni okres jego realizacji, które musi zostać przyjęte przez Radę Powiatu. Jest ono opracowaniem zestawiającym aktualne dane oraz ich zmianę w stosunku do poprzedniego okresu, w świetle działań na rzecz ochrony zabytków, oraz prezentującym ogólny stan dziedzictwa kulturowego.

Monitoring służy następującym celom:

- dostarczaniu podmiotom biorącym udział w zarządzaniu miejscem czy obiektem informacji o skuteczności prowadzonych działań ochronnych;

- umożliwieniu stałej weryfikacji i ulepszania działań ochronnych;
- dostarczaniu organom sprawującym nadzór nad obszarem będącym przedmiotem ochrony danych o stanie przedmiotu ochrony;
- sporządzaniu okresowych raportów, umożliwiających przegląd zadań w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego.

Szczególnie ważne jest stwierdzenie, w jakich przypadkach wyniki monitoringu wpłynęły na sposób sprawowania ochrony nad dobrami dziedzictwa kulturowego. Monitoring powinien być tak zaplanowany, aby umożliwiał ocenę przynajmniej takich parametrów, jak:

- skuteczność ochrony (porównanie otrzymanych rezultatów z rezultatami oczekiwanymi, wyrażonymi poprzez stan ochrony);
- skuteczność zastosowanych środków;
- zmianę stanu obiektu;
- zagrożenie środowiskowe.

Przykładowe kryteria dla prowadzenia oceny realizacji programu opieki (w ramach wyznaczonych Priorytetów):

- poziom (w %) wydatków budżetu gminy na ochronę i opiekę nad zabytkami;
- powierzchnia pokrycia miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego obszaru gminy (km2 lub w %);
- liczba zabytków poddanych rewaloryzacji bądź pracom konserwatorskim;
- liczba zrealizowanych konkursów, wystaw i działań edukacyjnych na terenie gminy;
- liczba przygotowanych/wydanych wydawnictw (w tym folderów promocyjnych, przewodników);
- liczba i długość (w km) utworzonych szlaków turystycznych i ścieżek rowerowych;
- liczba szkoleń/liczba osób biorących udział w szkoleniach związanych z ochroną i popularyzacją dziedzictwa kulturowego.

10. Mechanizmy i źródła finansowania programu opieki nad zabytkami

Ochrona zabytków i opieka nad nimi, a także wszelkie działania związane ze zmianą ich funkcji w przestrzeni publicznej oraz ich popularyzacją i udostępnianiem społecznym, mogą być finansowane z różnych źródeł w zależności od typu działań. Dlatego też w rozdziale tym wskazane zostały możliwości w zakresie pozyskiwania dodatkowych środków ze źródeł pozabudżetowych. Warto podkreślić to, że samorządy powinny przede wszystkim zadbać o to żeby w budżetach własnych zabezpieczyć środki na realizację zapisów zawartych w Programach Opieki nad Zabytkami. Tym bardziej, że znaczna część źródeł zewnętrznych wymaga zapewnienia wkładu własnego w finansowanych przez nie projektach.

Podstawową zasadę finansowania zadań z zakresu opieki nad zabytkami określa Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 roku. Zgodnie z zapisami zawartymi w rozdziale 7 w/w Ustawy, obowiązek sprawowania opieki nad zabytkami, w tym finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku spoczywa na osobie fizycznej lub jednostce organizacyjnej posiadającej tytuł prawny do zabytku. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej w/w tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest jej zadaniem własnym.

Źródła zewnętrznego finansowania można podzielić następująco:

- ✓ **źródła krajowe:**
  - dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
  - dotacje Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków,
  - dotacje wojewódzkie,
  - dotacje gminne,
  - dotacje Ministra Administracji i Cyfryzacji – fundusz kościelny,
  - Fundusz Termomodernizacji i Remontów,
  - Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej,
  - Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW),
  - programy operacyjne Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
  - promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
  - fundusze od fundacji,
  - Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków.
- ✓ **źródła zagraniczne:**
  - źródła unijne w ramach funduszy strukturalnych,
  - źródła z programu Polska Cyfrowa 2021-2027,
  - źródła poza unijne – Mechanizm Norweski i Mechanizm Finansowy EOG.

10.1. Dotacje krajowe

Do 2017 r. środki z większości źródeł przeznaczane były wyłącznie do obiektów wpisanych do rejestru zabytków, jednak nowelizacja Ustawy z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece wprowadziła możliwość dla jednostek samorządu terytorialnego dofinansowywania remontów również przy zabytkach ujętych w gminnej ewidencji zabytków przy stosownej uchwale Rady Miejskiej lub Rady Gminnej.

Dotacje i granty z większości źródeł adresowane są do właścicieli obiektów zabytkowych, a więc kościołów i związków wyznaniowych, samorządów, organizacji pozarządowych, wspólnot mieszkaniowych lub osób prywatnych. Obok źródeł finansowania dedykowanych ochronie dziedzictwa kulturowego, właściciele zabytków mogą korzystać

z dotacji np. na remonty czy prace konserwatorskie w ramach funduszy lub programów związanych z obecną lub przyszłą funkcją obiektów. Środki przeznaczone na ochronę zabytków pochodzić mogą z budżetów jednostek samorządowych, budżetu państwa, funduszy europejskich lub prywatnych.

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dotacja może zostać udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej będącej właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Dotacja udzielana jest na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, planowanych do przeprowadzenia w roku złożenia wniosku lub następnym, bądź na zasadzie refundacji poniesionych już nakładów przed upływem 3 lat po wykonaniu prac.

Art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa szczegółowo wykaz działań, które mogą podlegać dofinansowaniu. Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane może obejmować wyłącznie nakłady konieczne poniesione na przeprowadzenie następujących działań:

- sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;
- przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych;
- wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;
- opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;
- wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami Prawa budowlanego;
- sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz;
- zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku;
- stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;
- odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki;
- odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności;
- odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych odrzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;
- modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności;
- wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;
- uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych;
- działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu;

- zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków;
- zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

10.1.1. Dotacje Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu

Jednym z najważniejszych źródeł finansowania zadań związanych z ochroną i opieką zabytków są środki budżetu państwa będące w dyspozycji Ministra Kultury Dziedzictwa Narodowego i Sportu, który corocznie ogłasza stosowne konkursy. Zaliczyć do nich można następujące programy operacyjne:

✓ **Programy Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu, Ochrona Zabytków 2022**

Program finansowany jest ze środków przyznawanych na podstawie rozporządzenia Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz. U. poz. 1674 oraz z 2021 r. poz. 731) oraz środków Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków na podstawie art. 83b ust. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz. U. z 2021 r., poz. 710 i 954).

Strategicznym celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

W ramach programu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań:

- prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania;
- prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych);
- prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków);

- prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków) dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych).

Do programu nie kwalifikują się zadania, które są współfinansowane ze środków europejskich. O dofinansowanie w ramach programu mogą ubiegać się podmioty prawa polskiego, osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne, będące właścicielem.

✓ **Program Infrastruktura kultury**

Celem programu jest poprawa warunków funkcjonowania instytucji i obiektów kultury. Przedmiotem dofinansowania mogą być modernizacje i remonty obiektów przeznaczonych na działalność kulturalną i edukacyjną, w zakresie kultury oraz przygotowanie dokumentacji technicznej do inwestycji.

✓ **Dotacje Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu na badania archeologiczne**

Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego udziela dotacji na badania archeologiczne zgodnie z przyjętym Rozporządzeniem z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania

Archeologiczne. Rozporządzenie określa warunki i tryb udzielania oraz rozliczania dotacji na:

- badania archeologiczne prowadzone ze względu na planowane albo realizowane:
  - roboty budowlane przy zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru zabytków lub objętym ochroną konserwatorską na podstawie ustaleń miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego lub znajdującym się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
  - roboty ziemne lub zmianę charakteru dotychczasowej działalności na terenie, na którym znajdują się zabytki archeologiczne, co może doprowadzić do przekształcenia lub zniszczenia zabytku archeologicznego.
- wykonanie dokumentacji badań archeologicznych, o których mowa w pkt. 1.

Dotację na przeprowadzenie badań archeologicznych otrzymać może osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna zamierzająca realizować te działania, w przypadku gdy koszt planowanych badań archeologicznych i ich dokumentacji będzie wyższy niż 2% kosztów planowanych do przeprowadzenia działań. Zasady udzielania określone są w art. 82a i 82b ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz w rozporządzeniu Ministra Kultury

i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania archeologiczne.

- ✓ **Stypendia twórcze oraz stypendia z zakresu upowszechniania kultury 2023**

Stypendia twórcze oraz stypendia z zakresu upowszechniania kultury przyznawane są na podstawie Rozporządzenia Ministra KiDN z dnia 24 maja 2012 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania stypendiów osobom zajmującym się twórczością artystyczną, upowszechnianiem kultury i opieką nad zabytkami oraz wysokości tych stypendiów (Dz. U. z 2012 r. poz. 612).

- ✓ **Wspieranie działań muzealnych**

Celem Programu jest wspieranie działalności w zakresie opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliami i księgozbiorami, a także prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych i wydawniczych.

- ✓ **Wspieranie samorządowych instytucji kultury – opiekunów miejsc pamięci**

Celem jest wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości.

Ministerstwo ogłasza, co roku na swojej stronie internetowej (www.mkidn.gov.pl) rozpoczęcie naboru wniosków. Każdego roku termin naboru wyznaczony jest do 31 stycznia.

- ✓ **Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków**

Dnia 1 stycznia 2018 r. weszły w życie przepisy ustawy z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tworzące Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków, jako państwowy fundusz celowy. Jest to pierwsze pozabudżetowe źródło ich finansowania. Fundusz początkowo zasilony zostanie z kar administracyjnych oraz nawiązek orzekanych przez sądy za przestępstwa popełniane przeciwko zabytkom. Nowelizacja zakłada wprowadzenie administracyjnych kar pieniężnych w miejsce grzywien wyznaczanych wskutek postępowań w sprawach o wykroczenia. Grzywny, które były zasądzane przez sądy, były rażąco niskie. Niektórym opłacało się, więc niszczyć zabytek, a grzywnę wpisać np. w koszty inwestycyjne. Kary administracyjne są nakładane przez wojewódzkich konserwatorów od 1 stycznia 2018 r. Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków pozwoli na szybkie dofinansowanie zabytków uszkodzonych, np. wskutek katastrof, jak powodzie czy pożary. Dodatkowe pieniądze pozwolą na pilne ratowanie zabytków, czyli naprawę uszkodzonego dachu, rynien czy powybijanych okien. Środkami

Funduszu będzie dysponował Generalny Konserwator Zabytków, działający w imieniu Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu.

10.1.2. Dotacje Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Zasady udzielania dotacji określa Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dn. 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz.U. z 2017 r., poz. 1674).

W jednym roku budżetowym wnioskodawca może wystąpić z wnioskiem o udzielenie dotacji lub refundacji do wszystkich w/w. organów. Suma przyznanych dofinansowań nie może przekroczyć 100% kosztów zadania wskazanego we wnioskach. Zaleca się, aby składane wnioski zawierały jednakowe zakresy prac oraz pokrywające się kosztorysy. W przypadku uzyskania dofinansowania ze środków publicznych (dotacji bądź refundacji), wnioskodawca może wystąpić o kolejne dofinansowanie (dotację bądź refundację) na ten sam zakres prac dopiero po upływie 10 lat.

Wnioskodawca może wystąpić z wnioskiem o udzielenie dotacji bądź refundacji w wysokości:

- do 50% nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru;
- do 100% nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru w przypadku, jeżeli:
  - zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
  - zabytek wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych;
  - stan zachowania zabytku, wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Szczegółowe zasady zostały zawarte w Zarządzeniu Nr 4/2019 PWKZ z 21.01.2019 r. oraz „Regulaminie rozpatrywania wniosków oraz udzielania i rozliczania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków usytuowanym na terenie Województwa Pomorskiego, w ramach środków finansowych przyznanych przez Wojewodę Pomorskiego, pozostających w dyspozycji Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków oraz tryb rozliczania i zasady kontroli prawidłowości wykorzystania dotacji”.

10.1.3. Dotacje wojewódzkie, powiatowe, miejskie i gminne

Dofinansowanie prac przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków odbywa się na podstawie art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz na podstawie uchwały Sejmiku Województwa (powiatu) w sprawie trybu i zasad przyznawania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane.

Samorząd Województwa Pomorskiego w ramach posiadanych środków, udziela dotacji celowych na prace konserwatorskie i budowlane w drodze konkursu. Zasady i tryb udzielania dotacji określa uchwała Nr 33/III/14 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 8 grudnia 2014 roku (Dz. Urz. Woj. Pom. z 2015 r., poz. 55) w sprawie określenia zasad udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa pomorskiego.

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz zgodnie z ustawą o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2018 r. poz. 994) finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach jest również obowiązkiem jednostki samorządu terytorialnego szczebla gminnego. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest ponadto jej zadaniem własnym. Zasady i tryb postępowania o udzielenie dotacji z budżetu Gminy na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach określa odpowiednia uchwała, podjęta przez Radę Gminy (Miasta)[558].

Z budżetu miasta Kwidzyna mogą być udzielane dotacje na mocy Uchwały Rady Miejskiej w Kwidzynie Nr XLVI/350/06 z dnia 31 sierpnia 2006 r. z póz. zm. w sprawie zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, sposobu jej rozliczania i kontroli wykonania zleconego zadania oraz postępowania z wnioskami o udzielenie dotacji.

Z budżetu gminy Gardeja mogą być udzielane dotacje na mocy Uchwały nr XIV/79/2012 Rady Gminy w Gardei z dnia 29 lutego 2012r. o zmianie Uchwały Nr XXXVIII/230/2006 Rady Gminy w Gardei z dnia 19 lipca 2006 roku w sprawie określenia zasad udzielania dotacji na sfinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

[558] Uchwały dotacyjne mogą dotyczyć także tylko jednego konkretnego zabytku, np. Uchwała Nr XLII/239/14 z dnia 25 kwietnia 2014 r. w sprawie przyznania dotacji Parafii Rzymskokatolickiej pod wezwaniem Św. Jana Chrzciciela w Janowie w Gminie Kwidzyn na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków; Uchwała Nr XLII/238/14 z dnia 25 kwietnia 2014 r. w sprawie przyznania dotacji Parafii Rzymskokatolickiej pod wezwaniem Św. Jerzego w Tychnowach w Gminie Kwidzyn na prace konserwatorskie i restauratorskie przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

Z budżetu gminy Ryjewo mogą być udzielane dotacje na mocy Uchwały nr XXII/145/20 Rady Gminy Ryjewo z dnia 22 grudnia 2020 r. w sprawie zmiany w załączniku do uchwały Rady Gminy Ryjewo Nr VII/41/19 z dnia 27 maja 2019 r. w sprawie określenia zasad udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

10.1.4. Dotacje Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Gdańsku

Dofinansowanie ze środków finansowych Funduszu udzielane jest na cele określone w Ustawie z dnia 27 kwietnia 2001r. Prawo ochrony środowiska (t.j. Dz. U. z 2017 r., poz. 519 z późn. zm.) zgodnie z listą przedsięwzięć priorytetowych, kryteriami wyboru przedsięwzięć i planem działalności Funduszu na kolejne lata. Fundusz udziela dofinansowania w formie: pożyczek, dotacji, w tym dopłat do oprocentowania kredytów bankowych, oraz przekazania środków państwowym jednostkom budżetowym.

Aktualnie Fundusz może udzielać dotacji m.in. na programy:

- Czyste powietrze;
- Uporządkowanie Gospodarki Wodno-Ściekowej w Województwie Pomorskim poza Granicami Aglomeracji Ujętych w Krajowym Programie Oczyszczania Ścieków Komunalnych;
- Ogólnopolski program regeneracji środowiskowej gleb poprzez ich wapnowanie.

10.1.5. Dotacje Funduszu Termomodernizacji i Remontów

Celem rządowego programu wsparcia remontów i termomodernizacji jest poprawa stanu technicznego istniejących zasobów mieszkaniowych, ze szczególnym uwzględnieniem ich termomodernizacji. Z programu mogą skorzystać właściciele zasobów mieszkaniowych (gminy, spółdzielnie mieszkaniowe, właściciele mieszkań zakładowych i prywatni właściciele). Jego beneficjentami są także osoby mieszkające w budynkach objętych programem, gdyż poprawia się komfort zamieszkiwania z jednoczesnym zmniejszeniem opłat za energię cieplną. Program realizowany na podstawie ustawy o wspieraniu termomodernizacji i remontów obejmuje dwa główne moduły – wsparcie przedsięwzięć termomodernizacyjnych i wsparcie przedsięwzięć remontowych. Wprowadza on także dodatkowe wsparcie dla właścicieli budynków mieszkalnych objętych w przeszłości czynszem regulowanym. Wsparcie jest udzielane w postaci tzw. premii, czyli spłaty części kredytu wykorzystanego na realizację przedsięwzięcia. Spłata jest dokonywana ze środków Funduszu Termomodernizacji i Remontów, obsługiwanego przez Bank Gospodarstwa Krajowego oraz zasilanego ze środków budżetu państwa.

10.1.6. Dotacje Programu Kultura – Interwencje

Organizatorem Programu Kultura – Interwencje jest Narodowe Centrum Kultury. Jest on realizowany zgodnie z założeniami Paktu dla Kultury. Celem strategicznym programu dotacyjnego Kultura – Interwencje jest tworzenie warunków dla wzmacniania tożsamości i uczestnictwa w kulturze na poziomie regionalnym, lokalnym i krajowym poprzez finansowe wsparcie realizacji projektów upowszechniających dorobek kultury i zwiększających obecność kultury w życiu społecznym. O wsparcie w ramach programu Kultura – Interwencje mogą ubiegać się zarówno samorządowe instytucje kultury (z wyłączeniem instytucji współprowadzonych przez Ministra oraz jednostki samorządu terytorialnego), jak i organizacje pozarządowe.

10.1.7. Finansowanie z fundacji

Kolejną możliwością pozyskiwania funduszy zewnętrznych jest finansowanie pochodzące z fundacji. Można tu wymienić np. fundacje bankowe, Fundację LOTTO Milion Marzeń, Fundację Polska Miedź – KGHM, Fundację PGNiG, Fundację Orange.

10.2. Środki europejskie

Poza podstawowymi źródłami finansowania, jakimi są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa oraz budżetów samorządów, finansowanie ochrony zabytków odbywa się również przy znaczącym udziale funduszy pochodzących z Unii Europejskiej oraz Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego.

10.2.1. Programy Europejskiej Współpracy Terytorialnej 2014 – 2020

Zostały opracowane trzy typy programów: transgranicznych, transnarodowych i międzyregionalnego na lata 2014 – 2020. Zasadniczą różnicą między trzema typami współpracy jest zakres terytorialny, w ramach, którego można realizować wspólne przedsięwzięcia:

- obszary przylegające do granic państwowych, w przypadku programów współpracy transgranicznej.

Programy transgraniczne służą przede wszystkim budowaniu więzi łączących społeczności po obu stronach granicy. Ich realizacja ma na celu wzmocnienie współpracy poprzez wzrost liczby wspólnych inicjatyw dotyczących między innymi ochrony środowiska, rozbudowy infrastruktury, wymiany kulturalnej, czy wzajemnych kontaktów młodzieży,

- duże zgrupowania europejskich regionów z kilku lub kilkunastu państw w ramach programów współpracy transnarodowej;
- wszystkie regiony UE w zakresie współpracy międzyregionalnej. Projekty, oparte na współpracy z partnerami zagranicznymi, mogą dotyczyć między innymi kultury, sztuki, turystyki i promocji regionu.

W chwili obecnej trwają prace nad nowymi programami Europejskiej Współpracy Terytorialnej na lata 2021-2027.

10.2.2. Kreatywna Europa 2021-2027

Kreatywna Europa to nowy program Unii Europejskiej oferujący wsparcie finansowe dla sektorów audiowizualnych, kultury i kreatywnych. 26 maja 2021 roku Komisja Europejska ogłosiła otwarcie nowej edycji programu Kreatywna Europa 2021-2027 oraz plan działań programu Kreatywna Europa na 2021 rok. Zostanie przeznaczonych 2,44 mld € na wsparcie ponadnarodowych działań europejskich sektorów kultury, audiowizualnego i kreatywnego w obszarze kultury i sztuki przyczyniających się do budowania kompetencji, profesjonalizacji i zwiększania konkurencyjności sektorów na rynku globalnym, rozwoju publiczności poprzez zwiększanie dostępu do kultury i sztuki, docieranie do nowych grup odbiorców i zwiększanie uczestnictwa w kulturze, rozwoju współpracy międzynarodowej oraz wsparcia ponadnarodowego obiegu europejskich dzieł i twórców, ochrony i propagowania różnorodności kulturowej i językowej oraz europejskiego dziedzictwa kulturowego, wykorzystania technologii i wdrażania innowacji w sektorach oraz dostosowania sektorów do zmiany cyfrowej. W ramach nowej edycji programu Kreatywna Europa 2021-2027 istotne będą także wsparcie sektorów w odbudowie po kryzysie wywołanym pandemią COVID-19, zrównoważony rozwój i zielona transformacja sektorów, równość i równouprawnienie oraz włączanie społeczne poprzez kulturę i sztukę.

10.2.3. Program Europa dla Obywateli

Europa dla obywateli to program Unii Europejskiej wspierający organizacje pozarządowe i samorządy, a także inne organizacje i instytucje nienastawione na zysk, działające w obszarze społeczeństwa obywatelskiego, kultury i edukacji, w realizacji projektów związanych z tematyką obywatelstwa europejskiego, inicjatyw lokalnych, zaangażowania społecznego i demokratycznego oraz pamięci europejskiej.

10.2.4. Program operacyjny Infrastruktura i Środowisko 2014 – 2020

Program Infrastruktura i Środowisko 2014-2020 to największy program finansowany z Funduszy Europejskich nie tylko w Polsce, ale i Unii Europejskiej. Główne obszary, na które

zostaną przekazane środki, to: gospodarka niskoemisyjna, ochrona środowiska, przeciwdziałanie i adaptacja do zmian klimatu, transport i bezpieczeństwo energetyczne oraz ochrona zdrowia i dziedzictwo kulturowe. Budżet programu wynosi ponad 27,4 mld euro z Funduszy Europejskich (FE), czyli ok. 115 mld zł. Priorytet nr 8. Ochrona dziedzictwa kulturowego i rozwój zasobów kultury – alokacja z FE 467,3 mln euro: inwestycje w ochronę i rozwój dziedzictwa kulturowego oraz zasobów kultury, np. instytucji kultury, szkół artystycznych.

10.2.5. Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego 2021-2027

Fundusze Europejskie na lata 2021-2027 to 72,2 miliarda euro z polityki spójności oraz 3,8 mld euro środków z Funduszu na rzecz Sprawiedliwej Transformacji. Łącznie to około 76 miliardów euro. Środki zostaną przeznaczone na realizację inwestycji w innowacje, przedsiębiorczość, cyfryzację, infrastrukturę, ochronę środowiska, energetykę, edukację i sprawy społeczne. Aktualnie powstają projekty dokumentów, w których zostaną zapisane cele, na które będą przeznaczane środki z Funduszy Europejskich w najbliższych 7 latach. Najważniejszym z tych dokumentów jest Umowa Partnerstwa, której projektu będą dotyczyły najbliższe konsultacje społeczne.

10.2.6. Polska Cyfrowa 2021-2027

Program Fundusze Europejskie na Rozwój Cyfrowy 2021-2027 jest kontynuacją Programu Polska Cyfrowa 2014-2020 i stanowi kolejny etap cyfrowej transformacji kraju. Zakres wsparcia w ramach Programu jest komplementarny ze wsparciem pozostałych programów realizujących cele polityki spójności na lata 2021-2027 oraz innych instrumentów krajowych i unijnych. Ryzyko pokrywania się obszarów wsparcia będzie niwelowała przyjęta linia demarkacyjna uzgodniona między poszczególnymi programami krajowymi i regionalnymi.

10.2.7. Fundusze norweskie i EOG

Program Kultura

- **Działanie I.** Poprawa zarządzania dziedzictwem kulturowym (projekty inwestycyjne). Publiczne instytucje kultury, archiwa państwowe, publiczne szkoły i uczelnie artystyczne, kościoły i związki wyznaniowe, organizacje pozarządowe z sektora kultury, jednostki samorządu terytorialnego, podmioty zarządzające obiektami indywidualnie wpisanymi na listę UNESCO lub uznanymi przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej za Pomniki Historii.

- **Działanie II.** Poprawa dostępu do kultury i sztuki (partnerskie projekty kulturalno - artystyczne). Publiczne instytucje kultury, archiwa państwowe, szkoły i uczelnie artystyczne, kościoły i związki wyznaniowe, organizacje pozarządowe z sektora kultury, jednostki samorządu terytorialnego, publiczne i prywatne podmioty komercyjne sektora kultury i sektora kreatywnego.

11. Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków

Ochrona zabytków znajdujących się na obszarze powiatu kwidzyńskiego, w rozumieniu Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, należy do jednych z obowiązków i kompetencji wszystkich samorządów wchodzących w struktury powiatu. Wszystkie jednostki samorządowe wykazują dbałość o własne dziedzictwo kulturowe poprzez podstawowe zadania:

- opracowanie i aktualizację gminnej ewidencji zabytków;
- sporządzanie i uchwalanie Programów Opieki nad Zabytkami;
- udzielanie dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków;
- organizację stanowisk w strukturach samorządowych związanych z ochroną zabytków, np. Konserwatora Zabytków Powiatu Kwidzyńskiego w Starostwie w Kwidzynie czy Specjalistę ds. Zabytków w Urzędzie Miasta w Kwidzynie.

Niemniejszy dokument – Program Opieki nad Zabytkami dla Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2023-2026 wraz z pozostałymi aktualnymi gminnymi programami, są strategicznymi narzędziami określającymi kierunki działań oraz szczegółowe zadania, które w niektórych założeniach mogą być także realizowane w dalszej perspektywie.

Bibliografia

Standardy merytoryczne i szczegółowe wytyczne w przygotowaniu Programu określa Opracowanie pt. *Gminny program opieki nad zabytkami*. *Poradnik Metodyczny*; autorstwo: mgr inż. arch. Tomasz Błyskosz, mgr Anna Fortuna-Marek, mgr Elżbieta Jagielska, mgr Iwona Liżewska, mgr Bogna Oszczanowska, mgr inż. arch. Jolanta Welc-Jędrzejewska, *Kurier Konserwatorski* nr 3 (2009), s. 14-36.

✓ **Źródła archiwalne, muzealne i biblioteczne**

- Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku;
- Archiwum Warmińsko-Mazurskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie wraz z delegaturą w Elblągu;
- Archiwum Konserwatora Zabytków Powiatu Kwidzyńskiego;
- Muzeum Zamkowe w Malborku wraz z oddziałem Zamek w Kwidzynie;
- Muzeum Archeologiczne w Gdańsku;
- Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu;
- Biblioteka Głowna UMK- czytelnia pomorzoznawcza;
- Biblioteka PAN w Gdańsku;
- Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem;
- Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz Berlin;
- Plany Kwidzyna, zbiory autora.

✓ **Akty prawne**

- Konstytucja Rzeczpospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568 z późniejszymi zmianami, w tym z 2021 r. poz. 710.
- Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2020 r., poz. 713).
- Ustawa z dnia z 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2021 r., poz. 741).
- Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (Dz. U. z 2021 r., poz. 1333, 2127, 2320).
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2020 r. poz. 55, 471, 1378).
- Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach (Dz. U. z 2022 r. poz. 672, 1726, 2311.).
- Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1990, z 2021 r. poz. 11, 234).
- Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 194).

- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (t.j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1057).
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz. U. z 2015 r., poz. 774, 1688).
- Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1947).
- Ustawa z dnia 28 lipca 1983 r. o podatku od spadków i darowizn (t.j. Dz. U. z 2021 r., poz. 1043).
- Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (t.j. Dz. U. z 2020 r., poz. 902).
- Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1479).
- Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 164).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 kwietnia 2018 r. w sprawie uznania za pomnik historii **„Kwidzyn – zespół katedralno-zamkowy”** (Dz. U. z 2018 r. poz. 930).
- Inne Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego
- Porozumienie podpisane w dniu 25 marca 2011 r. między Wojewodą Pomorskim a Powiatem Kwidzyńskim, w sprawie prowadzenia spraw z zakresu właściwości Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku (PWKZ) przez Powiat Kwidzyński.
- Uchwały Prawa Miejscowego.

✓ **Programy i strategie**

- Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022 przyjęty Uchwałą nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r.
- Narodowa Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) przyjęta Uchwałą nr 8 przez Radę Ministrów 14 lutego 2017 r.
- Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030 (SRKS), która stanowi kontynuację i aktualizację przyjętej Uchwałą nr 61 Rady Ministrów z dnia 26 marca 2013 r. Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020.
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 przyjęta Uchwałą Nr 239 Rady Ministrów dnia 13 grudnia 2011 r.
- Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2013 przyjęta przez Rząd RP 21 września 2004 r. W 2005 r. Ministerstwo Kultury wydało Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020.

- Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030 przyjęta Uchwałą Nr 376/XXXI/21 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 12 kwietnia 2021 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030.
- Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego 2030 przyjęty Uchwałą Nr 318/XXX/16 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 grudnia 2016 r. i wszedł w życie z dniem 1.03.2017 r. (Dz. U. W. P. z 14.02.2017 r., poz. 603).
- Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020 (RPO WP) zatwierdzony został decyzją wykonawczą Komisji Europejskiej nr C(2020) 6598 z dnia 22 września 2020 r. zmieniającą decyzję wykonawczą nr C(2015) 908 z dnia 12 lutego 2015 r. oraz uchwalony przez Zarząd Województwa Pomorskiego.
- Regionalny Program Strategiczny w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej „Pomorska Podróż", który jest jednym z sześciu zasadniczych narzędzi realizacji Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020. Przyjęty Uchwałą Nr 1080/286/13 Zarządu Województwa Pomorskiego z dnia 24 września 2013 r.
- Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2019 przyjęty przez Sejmik Województwa Pomorskiego Uchwałą Nr 247/XXVI/16 z dnia 26 września 2016 r.
- Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego przyjęta Uchwałą Nr XIX/131/2000 Rady Powiatu w Kwidzynie z dnia 26 kwietnia 2000 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego.
- Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2016-2019 przyjęty Uchwałą Nr IX/54/2015 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 14 grudnia 2015 r.
- Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kwidzyn na lata 2019-2022 przyjęty Uchwałą Nr XVI/99/20 Rady Gminy Kwidzyn z dnia 29 stycznia 2020 r.
- Program Opieki nad Zabytkami Gminy Prabuty na lata 2019-2022 przyjęty Uchwałą Nr XV/95/2019 Rady Miejskiej w Prabutach z dnia 30 października 2019 r.
- Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ryjewo na lata 2020-2023 przyjęty Uchwałą Nr XXI/133/20 Rady Gminy Ryjewo z dnia 30 listopada 2020 r.
- Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Gardeja na lata 2020-2023 przyjęty Uchwałą Nr XXII/146/2020 Rady Gminy Gardeja z dnia 28 października 2020 r.
- Program Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki na lata 2020-2023 przyjęty Uchwałą Nr XVII/143/2020 Rady Gminy Sadlinki z dnia 23 września 2020 r.

✓ **Literatura, opracowania i dokumentacje**

- Barganowski A. i Michalik H., *Przewodnik po Powiślu. Powiat kwidzyński,* Kwidzyn 2007.

- Betlejewska Cz., *Kwidzyn. Dokumentacja historyczno-urbanistyczna,* mps, Gdańsk 1997, t. 1, W zasobach NID, oddział Gdańsk, sygn. ZN/3393.
- Biskup K., Borucka E., Lebież-Gruda T., Stieler E., *Kwidzyn, Program Rewaloryzacji Starego Miasta,* mps., Gdańsk 1996. W zasobach PKZ w Kwidzynie.
- Boyens – Heym U., *Das Heimat-Museum Westpreussen in Marienwerder 1925-1945*, [w:] *Marienwerder Westpreussen. Aus dem Leben einer deutschen Stadt an der unteren Weichsel*, red. O. Gründer i F. Neumann, Celle 1983.
- Diehl F., Marienwerder. *Beschreibung und Geschichte seiner mittelalterlichen Kunstdenkmäler und Geschichte der Stadt,* Marienwerder 1908.
- Dobry A., *Architektura i budownictwo Kwidzyna w czasach rejencji*, Rocznik Gdański, T. LV, z. 1, Gdańsk 1995.
- Dreger A., *Nazwy ulic Kwidzyna,* „Zeszyty Kwidzyńskie", red. H. Michalik, Kwidzyn 2008.
- Girzyński Z, *Kwidzyn 1957 – 1990,* [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta,* red. K. Mikulski i J. Liguz, t. II, Kwidzyn 2004.
- Golon M., *Historia Kwidzyna w latach 1945 – 157,* [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta,* red. K. Mikulski i J. Liguz, t. II, Kwidzyn 2004.
- Groth A., *Kwidzyn w latach 1525-1772,* [w:] Kwidzyn. *Dzieje miasta Kwidzyn*, red. K. Mikulski i J. Liguz, Kwidzyn 2004.
- Gründer O., *Marienwerder und seine Soldate*, [w:] *Marienwerder Westpreussen*, red. O. Gründer i F. Neumann, Celle 1983.
- Haftka M., *Średniowiecze,* [w:] *Kwidzyn. Z dziejów miasta i okolic*, red. A. Wakar, Olsztyn 1982.
- Heise J., *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienwerder östlich der Weichsel*, Danzig 1898.
- Heym W., *Das Altschlösschen in Marienwerder*, „Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungbezirk Marienwerder", Heft 69, Marienwerder 1933.
- Heym W., *Castrum parvum Quidin. Die älteste Burg des Deutschen Ritterordens in Marienwerder,* [w:] *Marienwerder Westpreussen*, red. O. Gründer i F. Neumann, Celle 1983.
- v. Hirschfeld G., *Chronik des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder im ersten Vereinsjahre bis zum 15 September 1876*, Zeitschrift des Historisches Verein für den Regierungsbezirk Marienwerder, red. v. Hirschfeld G., Marienwerder 1876, zeszyt 1.
- Hölscher W., Hubatsch W., *Deutscher Städteatlas Marienwerder,* Verlag Altenbeken 1984.

- Ikier F., *Die Schäferei mit Oberschäferei und Gut Gorken,* [w:] *Marienwerder Westpreussen*, red. O. Gründer i F. Neumann, Celle 1983.
- Jahn Ch. W., *Chronik der Stadt Marienwerder in Westpreussen,* Marienwerder 1844.
- Jezierska J. i Rzepczyński Ł., Waldemar Heym – *Pedagog, regionalista, kolekcjoner, archeolog i etnograf amator; twórca Heimatmuseum Westrpreussen in Marienwerder*, „Etnografowie i ludoznawcy polscy – Sylwetki, szkice biograficzne", 2019, t. V.
- Krantz-Domasłowska L., *Katedra w Kwidzynie,* Toruń 1999.
- Krawczyk J., *Dialog z tradycją w konserwatorstwie – koncepcja zabytkoznawczej analizy wartościującej,* „Acta Universitatis Nicolai Copernici - Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo" *XLIV,* Toruń 2013.
- Lemański A., *Zabytki,* [w:] *Kwidzyn. Z dziejów miasta i okolic,* red. A. Wakar, Olsztyn 1982.
- Liguz J., *Rewitalizacja Kwidzyna,* „Prowincja, kwartalnik społeczno-kulturalny Dolnego Powiśla i Żuław", red. L. Sarnowski, nr 1/3, Kwidzyn 2011.
- Makowski J., *Dolna Wisła i jej obwałowania*, Gdańsk 1998 r.,cz. II.
- Michalik H., Barganowski A.*, Kultura materialna Ziemi Kwidzyńskiej, Kapliczki,* Kwidzyn 2016, zeszyt 1.
- Odyniec W., *Czasy nowożytne,* [w:] *Kwidzyn. Z dziejów miasta i okolic*, red. A. Wakar, Olsztyn 1982.
- Pawłowski A., *Stare Miasto w Kwidzynie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1994-2001,* Kwidzyn 2002.
- Pawłowski A., *Rozwój przestrzenny miasta*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta Kwidzyn*, red. K. Mikulski i J. Liguz, Kwidzyn, 2004, T. I.
- Powierski J., *Średniowiecze,* [w:] *Kwidzyn. Z dziejów miasta i okolic,* red. A. Wakar, Olsztyn 1982.
- Praca zbiorowa, *Plebiscyt na Powiślu – 11 lipiec 1920 rok,* „Zeszyty Kwidzyńskie", red. A. Barganowski, zeszyt nr 1, Kwidzyn 2000.
- Prarat M., *Architektura chłopska Doliny Dolnej Wisły w latach 1772-1945*, Toruń 2012.
- Rabiega K., *Sprawozdanie wstępne z badań wykopaliskowych na stanowisku archeologicznym Stańkowo nr 1, w obszarze działki nr 128, obręb Stańkowo (AZP 24-49/18), gmina Prabuty, powiat Kwidzyn, woj. pomorskie*, mps., 2019.
- Radzimiński A., *Kwidzyn w średniowieczu,* [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta Kwidzyn,* red. K. Mikulski i J. Liguz, Kwidzyn, 2004, t. I.
- Rzepczyński Ł., *Problematyka zabytkoznawcza i konserwatorska architektury drewnianej - Dworzec kolei wąskotorowej w Marezie gm. Kwidzyn*, mps, Toruń 2016 r.

- Rzepczyński Łukasz, *Projekt Straty – Kwidzyn*, Malbork 2018.
- Salzwedel E., *Marienwerder in Westpreussen - Ein Führer für jeden Besucher der Regierungs – Hauptstadt Marienwerder und Umgegend…,* Marienwerder 1911.
- Toeppen M., *Geschichte der Stadt Marienwerder und ihre Kunstbauten*, Marienwerder 1875.
- Wajda K., *Kwidzyn w latach 1772-1914*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta Kwidzyn*, red. K. Mikulski i J. Liguz, Kwidzyn 2004.
- Wernicke E., *Marienwerder Geschichte der ältesten Stadt der Reichsdeutschen Ostmark*, Marienwerder 1933.
- Wernicke E., *Die Geschichte der 72 Großbürgerhäuser in Marienwerder*, Hamburg 1976.
- Wodaege Ch., *Aus der Chronik des Ortes Marienau Kreis Marienwerder*, [w:] *Marienwerder Westpreussen*, red. O. Gründer i F. Neumann, Celle 1983.
- *Vademecum Konserwatora Zabytków, cz. I - Międzynarodowe prawo ochrony dziedzictwa kultury*, red. Marek Konopka, Bogusław Szmygin, Warszawa 2009.

✓ **Źródła internetowe**

- Strona Pomorskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku: www.ochronazabytkow.gda.pl
- Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego: www.pomorskie.eu/urzad-marszalkowski-wojewodztwa-pomorskiego
- Marienwerder Zaginione Miasto: www.kwidzyn-muzeum-lukasz.blogspot.com
- Strona Narodowego Instytutu Dziedzictwa: www.nid.pl i www.zabytek.pl/pl
- Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego w Polsce: www.holland.org.pl
- Strona Starostwa Powiatowego w Kwidzynie: www.powiatkwidzynski.pl
- Geoportal Otwartych Danych Przestrzennych: www.polska.e-mapa.net
- Encyklopedia Warmii i Mazur: www.encyklopedia.warmia.mazury.pl
- Archiwalne mapy Pomorza Gdańskiego: www.mapy.eksploracja.pl
- Pomorski Urząd Wojewódzki w Gdańsku: www.gdansk.uw.gov.pl
- Portal Funduszy Europejskich: www.funduszeeuropejskie.gov.pl
- Miasto Kwidzyn: www.mapa.inspire-hub.pl/#/kwidzyn
- Wirtualne Muzeum Gardei: www.zs.gardeja.ckj.edu.pl
- Muzeum Wirtualne Kwidzyna: www.ckj.edu.pl
- Kwidzynopedia: www.kwidzynopedia.pl
- Geoportal: www.geoportal.gov.pl

Dane kontaktowe do autora Programu: Łukasz Rzepczyński, email: lukaszreo@gmail.com
Tel. +48 508 319 547